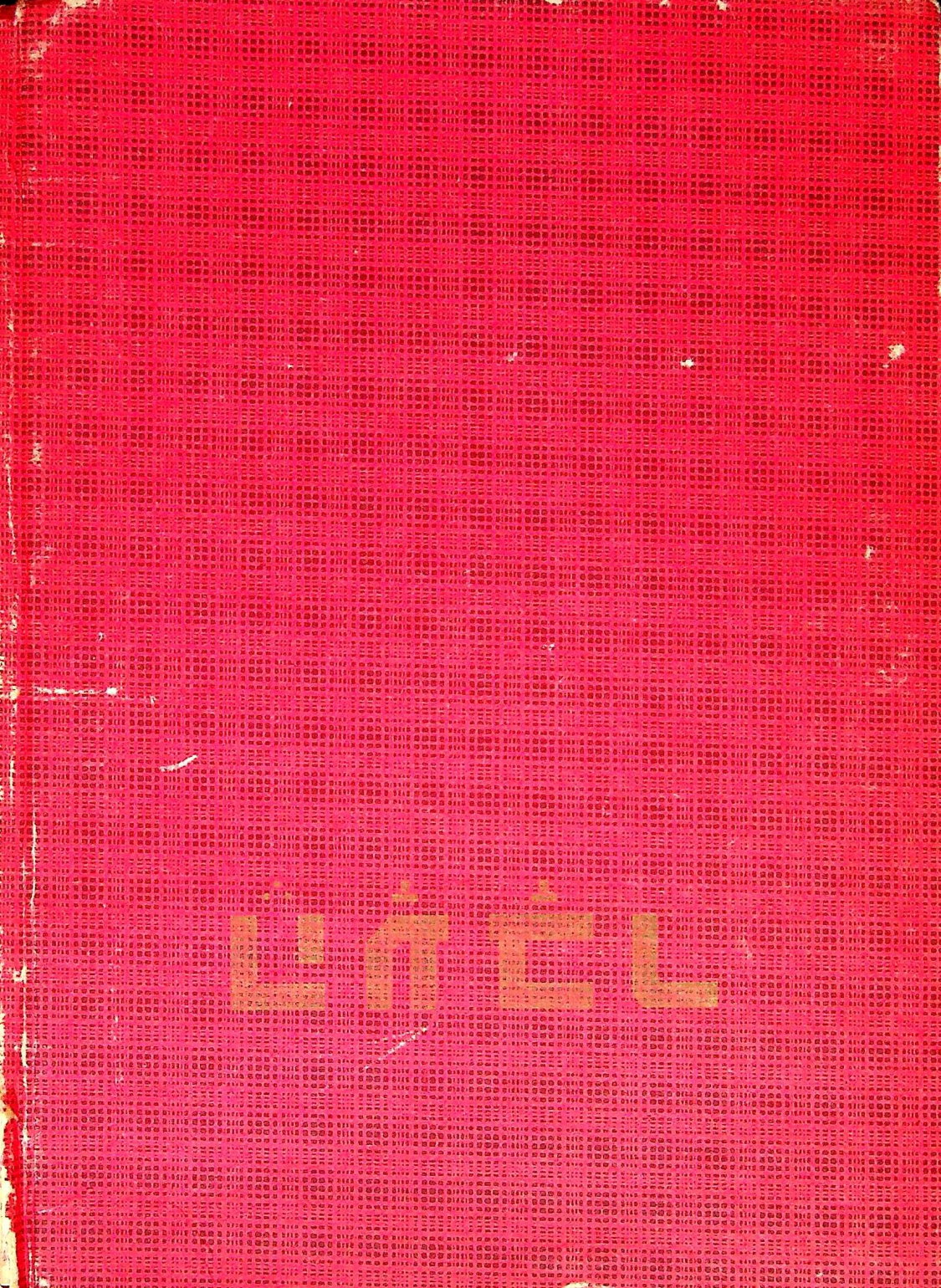


הֶעָבָר

לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת:
ברוך קרוא
יהודה סלוצקי

המזכיר:
א. אהרוני

מועצת המערכת:
ב"צ דינור
יוחנן טברסקי
יצחק נאור
זלמן שזר

ספר י"ד | ניסן תשכ"ז | תל־אביב

הוצאת „אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג ובסיוע קרן הזכרון למען התרבות היהודית, ניו־יורק

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

ה ת ו כ ן

לזכרו של אלכסנדר גולדשטיין

פרקי זכרונות, מאת א. גולדשטיין 3
לדמותו של א. גולדשטיין, מאת י. גרינבוים, י. גולדשטיין, י. פבזנר 88
אלכסנדר גולדשטיין, מאת י. סלוצקי 93
השותקים, מאת א. גולדשטיין 101

*

העתונות העברית בוילנה במאה הי"ט, מאת ג. אלקושי 105
התוספת הרוסית ל„הכרמל", מאת י. סלוצקי 153
ישיבת וולוז'ין, מאת מ. א. אייזנשטאדט 159
בן־כפר שבא לכרך, מאת אהרן ליטאי 173
ר' גד־אשר לוין מפינסק, מאת ז. רבינוביץ 185
סמיון לבוביץ קלאצ'קו, מאת נ. מ. גלבר 191
תרומתו של ד"ר נ. מ. גלבר לספרות ההיסטורית שלנו, מאת י. קלויזנר 195
ליב שסטוב, מאה להולדתו, מאת י. טברסקי 198

*

מכתבים למרכז „בני משה", מאת י. ל. וילנסקי 202
לתולדותיה של חברת יק"א ברוסיה (4 מכתבים), המלבה"ד ש.ד. ירושלמי 210
צרור אגרות, המלבה"ד חיים אורלן 215

*

פריאסלאב, מאת הרב י. ו. דיסקין 220
המושבה סיני, מאת ח. צ. סיני 229

*

החברות היהודיות ברוסיה (המשך), מאת י. א. לויטאץ 236
לדמותו של הרב י. מזא"ה, מאת א. 247
מרדכי דובין (עשר שנים לפטירתו), מאת מ. בובה 250

*

ביבליוגרפיה

השואה הנאצית בברית המועצות, מאת י. ברזילי 262
לתולדות תנועת צ.ס., מאת מ. אלישיב 266
ספר זכרונות מיוחד במינו, מאת ב. ק. 271
פרקים בתולדות יהדות לאטביה, מאת י. מאור 273
„ישובים יהודיים שנעלמו", מאת ש. אורון (אורחוב) 275
„ספר הרצל ברגר", מאת י. סלוצקי 277
„שומרי הגחלת", מאת י. ס. 278

*

ע ו ל ל ו ת

מאיר דיזינגוף — מהפכן רוסי, מאת י. ס. 279
מימי ועידת מינסק, מאת מ. גיליץ 280

*

פרופ' נחום סלושץ ז"ל, מאת ב. קרוא 281
יעקב קליבנוב ז"ל, מאת י. פבזנר 282
ד"ר שרה הרכבי־כץ ז"ל, מאת ה. צבי 284
שמואל שניב ז"ל, מאת ח. בר־דיין 285
י.ד. ברקוביץ ז"ל, מאת ב. ק. 287

*

סיכומים באנגלית

אלכסנדר גולדשטיין

פרקי זכרונות



א. מינסק

ז'אבוטינסקי היה אומר: „הציונים הם גזע כפני עצמו. נפשם יש לה מלידה מבנה מיוחד משלה. אי־אפשר לעשות אדם לציוני. אם יקרה כדבר הזה, הרי זה רק לגבי מי שבנפשו כבר היתה טיפה של הארס הציוני, אלא שעד זמן מסויים היה רדום". דברים אלה מצלצלים אולי כפרדוכס. אבל הם נכונים. וכשאני מנסה, מתוך הסתכלות אחורנית, לעקוב אחרי מקורות הציונות שלי, אני נוכח, במקצת להפתעתי, שרובם היו הרבה יותר קדומים והרבה פחות בני הכרתי מאשר נטיתי בעצמי להאמין. מה היו ההשפעות ה„ציוניות" המכריעות באמת בתקופה הראשונה של חיי? בראש ובראשונה — מינסק, עיר שנות ילדותי ונעורי.

לעיניו האדישות של אדם זר נראתה ודאי מינסק לא נאה ולא רומאנטית

• זכרונות אלה נמצאו בכת"י אנגלי שנמסר לנו מעזבונו של המנוח ע"י עו"ד ישעיהו פבזנר, תורגמו על־ידי מר ברוך קרוא, בתוספת הערות הסברה של המערכת.

ביותר. היתה זו עיר טפוסית ברוסיה המערבית, בת יותר ממאה אלף תושבים, רובם יהודים. היא היתה מרכז השלטון של פלך מינסק, מושב שר הפלך וכל משרדיו, וכן מרכזן של שתי רשתות מסילת־ברזל חשובות מבחינה אסטרטגית וכלכלית. היא התברכה והתפארה בכל המוסדות הרגילים של עיר בעלת גודל ודרגה כשלה, למן תיאטרון, שעל פי רוב ביקרו בו היהודים, ועד בית־סוהר, שתושביו הפליליים באו ברובם מן האוכלוסיה הבלתי־יהודית, הפוליטיים — כמעט אך ורק מבין היהודים.

המינסקאים היו חובבי עירם, התגאו ברחובותיה, בבניניה ובחנויותיה, בגניה הציבוריים ובנופה. אבל הם ראו את עירם מבעד למשקפים הורודים של אהבתם לה. העיר היתה הומיה, מלאת חיים ותנועה. אבל לא היה שום דבר מיוחד בבניניה ושום דבר מענין בנופה. אפילו הנהר החביב שלה, סביסל"ץ, היה יותר קישוט מאשר נהר מים ממש. — כדי להתאבד במימיו הרדודים היה צורך באימון מיוחד בסביעה.

במינסק התגוררה אוכלוסיה מעורבת — פולנים, רוסים, יהודים, והיהודים היו באמור הרוב. אבל אדם מן החוץ היה רואה בעיקר את היהודים. ה„פריצים" הפולנים, קציני הצבא הרוסי ופקידי הממשלה וכן האכרים הבילורוסים, שבאו למכור ולקנות, נראו רק כמין נספח לגופה של העיר. היהודים היוו את נפש העיר, סבעו את רושם פעילותם הקדחתנית ומגם הסוער על התנויות והשווקים, על הרחובות והככרות. הם נראו תמיד בתנועה. נדמה היה שהם בכל מקום ומקום. חיוניותם וניידותם גרמו לכך, שמספרם נדמה הרבה יותר גדול משהיה. חבר רוסי ללימודים, בחור שנון, שאל אותי פעם כמה יהודים בעולם. „כשנים־עשר מיליון" עניתי. „אל תדבר שטויות" — קרא: — „במינסק בלבד יש יותר משנים־עשר מיליון יהודים".

כמו בכל ערי תחום המושב היה למינסק פרצוף כלכלי יהודי מיוחד. בראש הסולם הכלכלי עמדה השכבה הדקה של העשירים — ועשיר היה פירושו מי שיש לו לפחות עשרים אלף רובל. אחרי כן באו המעמד הבינוני ובעלי המקצועות החפשיים, ביחוד רופאים ועורכי־דין. ובתחתית הסולם הכלכלי — ההמונים, למן אנשי האויר המרובים ועד לחנונים הקטנים, לבעלי המלאכה, לפועלים, לרוכלים, כולם על סף העניות, שלא הרויחו אלא לצרכי החיים ההכרחיים ביותר, מעולם לא היו בטוחים ביום מחר ותמיד נתונים בסכנת רעבון.

מהלך חמש דקות ממרכז העיר על רחובותיו הרחבים, בתיו היפים וחלונות הראוה המושכים — ואתה כתוך תוכם של ההמונים היהודיים הנאבקים לפרנסתם. אתה הולך לבדך ברחובות צרים ודלים, מסתכל לתוך חדרים דלים שבבתים מרופטים, לחנויות שאינן אלא חור בקיר, ואתה רואה מסביב לך יהודים ויהודיות לבושים בגדי עוני, מדברים בנפנוף ידים, צועקים, נחפזים לדרכם, וכל הדלות של מאבק נואש לקיום חרותה בפרצופיהם. אלה היו הפנים היהודים הממשיים של מינסק — רחובות דלים ומכוערים, ללא אויר ושמש, אנשים ונשים מסכנים ומודאגים, ללא זכויותיהם ואפשרויותיהם של יצורי אנוש נורמאליים.

ודאי קשה היה לאיש זר למצוא משהו יפה בקני הנמלים האנושיים הללו. אבל מעולם לא ראיתי את פניה היהודיים של מינסק כפי שהם נראו באמת, כפי שראו אותם עיני משקיף מבחוץ. ראיתי אותם תמיד מבעד לצעיף רומנטי, כפי שהשתקפו באספקלריה של דמיוני.

מימי ילדותי היו לחיים היהודיים המסורתיים והלאומיים קסם מיוחד בעיני. ידעתי אז מעט מאוד על חיי ההמונים היהודיים. המגע שלי אתם היה מקרי ושטחי. מעולם לא למדתי בחדר. מעולם לא ראיתי מבפנים „ישיבה". אבל אותו עולם, שהיה קרוב אלי במקום וכל כך מופלא ממני, היה לו בשבילי כוח משיכה עצום. נמשכתי לעולם זה על ידי משהו שאיננני יכול להסבירו או להגדירו פעל בקרבי שלא בהכרתי מין חוש לאומי, שכנראה עבר אלי בירושה. היה זה קול הדם של הגזע הציוני, שהייתי שייך אליו שלא מדעת.

העולם היהודי הקטן מסביב, עולם הרחובות הצפופים וההמוניים במזרחה של מינסק היה בשבילי עולם, שתמיד צבט את לבי ותפס את דמיוני. הרגשתי בחוש, כמה סבל אנושי נסתר מאחורי החזית המרופטת של עולם זה שאינו מושך את העין, כמה אמונה ומסירות שקועות במנהגים המשונים ובמסורות, שתושביו היו כל כך דבקים בהם.

בערבי סתיו היו הרחובות נראים עצובים ביותר — הדמויות הכפופות של המוכרות בשוק עוררו רחמנות יתירה. בפינת רחוב סמוכה הציעו זקנות אחדות את סחורתן ורבו בגלל ספק קונה, וכל הסחורה של כל אחת מהן לא היתה אלא סל פירות או ירקות. כיצד יכלה אשה — ואולי אפילו משפחה — להתקיים מן הרווחים של „הון" כזה? הרוח יללה, הגשם חדר מבעד למלבושיהן, אבל הן לא זזו ממקומן וציפר בסבלנות לנס מכירת סלן לפני בוא הלילה הגשום.

בערבי חורף, מתחת למכסה הלבן של השלג, לא נראו הרחובות מרופשים כל כך, והמרה השחורה של הסתיו כאילו סואטאה על ידי הקרה. אבל המוכרות בשוק הקר או בחנויות הדלות רעדו בחלבושתן המטולאת. הן חיבקו את זרועותיהן תוך נסיון־שוא להתחמם על גבי התנורים הפרימיטיביים שלהן, שלא היו אלא גתלים לוחשות אחדות בכד של חרס. סבלים עמדו ליד הבתים שעות רבות וציפו לרווח של קופיקות אחדות כדי לקנות ארוחת ערב למשפחה. גברים ונשים עברו, בהילוך קדחתני מהיר או בצעדים כבדים מתוך עייפות. כולם שקועים בחרדתם לסלק את הסכנה האורבת תמיד להשאר עוד יום וערב בלי רווח כלשהו.

הייתי נהג לעזוב אותם וללכת הביתה, לחדרי החם והנוח, לחיי הנוחים והבטוחים — והרגשתי עצמי נבוך ואומלל. בימי ילדותי סבלתי מיסורי מצפון שנפגע. הניגוד בין הדלות שראיתי לבין השפע שבביתי היה עז מדי. אבל פתאום הופיעו קרני אור שהלכו ונתקרבו. חבורת נערים קטנים חזרו מן החדר, ששם בילו את כל היום בתלמוד תורה. הפנסים בידיהם סייעו להם למצוא את הדרך במבוך הרחובות והסימטאות האפלים, האור המבליח האיר פעם את פניהם ושוב נכלעו בתושך. מצב רוחי נשתנה. לא ידעתי בדיוק מה מראה חיי החדר. למדתי את זאת אחרי כן מן הספרות העברית והאידית. והסתכלתי בקנאה בילדים הלבושים בגדי דלות ונראים חלשים — אבירים קטנים של תורת ישראל, דמויות רומנטיות של עולם מסתורי מופלג ממני.

מזמן לזמן ערכתי טיול של אחר הצהרים בפרברים העניים, ובכל פעם גיליתי אי יהדי חדש, שלא הכרתיו עד כה. נזכר אני באחת התגליות הללו שגיליתי ביום קיץ חם. נדחדי הביאו אותי אל „הביצה" („די בלאטע"), הפרבר העני ביותר של מינסק. בחצר, מאחורי בית עץ רעוע, נערכה חגיגת חתונה. היתה זאת החתונה היהודית הראשונה שראיתי בחיי. החופה הוקמה במרכז החצר. האורחים

נתאספו מסביב. מתוך הבית יצאה תהלוכה. ראשונה — החתן בלווית יהודים בעלי זקן, שנראו חגיגיים. אחרי כן — הכלה מתחת לצעיף, בחברת נשים לבושות מלבושים חגיגיים כביכול ובידיהן נרות. משונה כל כך נראתה תערוכת זו של שמחה וצער. הבדחן פיזם את תרוזיו, כשהוא מצרף הומור ומוסר. פתאום אחז את הקהל החוגג רגש תוגה: הושמעה תפילת „אל מלא רחמים" לזכר אבי הכלה, שלא זכה לראות את חופת בתו. הגברים נגבו את עיניהם, הכלה והנשים פרצו בבכיה רמה. הדבר היה כל כך בלתי צפוי: ככי ודמעות בחתונה! אחרי כן בא טקס הקידושין. החגיגיות שבטקס, הד המזרח הקדום שבו, הלחן הצובט את הלב שבתפילה, השמחה האצורה שבברכות, הפולקלור המיוחד במינו של כל המתוזה — כל זה עשה עלי רושם משונה. כל זה עורר בי את הרצון להכיר יותר את המנהגים, את צורות החיים ואת המסורות של עם עני ועצוב זה — עמי שלי.

בית שר הפלך, בית־הכנסיה הרוסי ובית הכנסיה הקתולי היו כולם בנויים על אותה ככר. חצר בית הכנסת של מינסק היה נבדל כמנה על ידי רחוב צר במורד. חוש טבעי, שנבע מתוך נסיון מר של דורות, הורה ליהודים לבנות את בתי־הכנסת שלהם לא כל כך קרוב למקומות כינוסם של שכניהם הגויים.

כמעט כל רחוב היה לו בית כנסת משלו. אולם בתי־הכנסת הראשיים של העיר היו מרוכזים מסביב לחצר בית־הכנסת („שולהויף"). רובם היו לא רק בתי־תפילה אלא גם בתי מדרש. יום ולילה היו צעירים וזקנים יושבים ליד כרכים כבדים וגדולים ושקועים בלמוד התלמוד. בכל עת שיכולתי ניסיתי לעבור דרך חצר בית־הכנסת. ביום לא היתה החצר ריקה לעולם. לפני התפילה ואחריה שמשה כמין מועדון. תמיד היו כאן חבורות יהודים. שדנו על הפוליטיקה או על הצרות שלא חסרו מעולם. אבל בערב, לאחר תפילת מעריב, לאחר שהלכו ההברים האחרונים של המועדון, נעשתה החצר שותקת וריקה. רק מתוך האפלו־לית של בתי־הכנסת המוארים בנרות בקעו קולות של זמרה למחצה, מלאי התלהבות, של לימוד התלמוד. בקרבי קמו געגועים להשתתף בהתלהבות זאת, להכיר מבפנים את עולמם הזר, שהאש שבו משכה אותי בקדושתה ובמסתוריו שבה, ששרשיהם היו בעבר היהודי הקדמון. אבל מעולם לא מצאתי בקרבי את העוז להכנס: הרגשתי, שההפרש ביני וביניהם יקים חיץ נפשי שאין לעבור עליו.

החגים היהודיים הם הרבה יותר מאשר חגי עמים אחרים. הם שיירים לאומיים והיסטוריים גדולים, המתבטאים במנהגים יפים ביותר. הם עושים רושם עז על הילד היהודי, ואפילו בלבבות הקרים של יהודי שהתרחק במשך השנים מעמו, מדליק זכרונם לרגע את האור והחום של ימי הנעורים. החגים היהודים השפיעו מאוד על יצירת דעותי ונטיותי. הם סיפקו לי אפשרות של הסתכלות טובה יותר לעברו של העם מאשר כמה ספרים בשנים שלאחר זמן. בחגים ראיתי את היהודים והיהודיות מסביב לי כפי שרצו להיות: כשסילקו לרגע את דאגות הקיום נתגלתה נפשם האמיתית.

הייתי צעיר ביותר כדי לעשות הקבלות אתנוגרפיות. הרגשתי את ההפרש המופלא בין ראש־השנה היהודי לבין ראש־השנה של הגויים. בשביל הגויים היתה השנה החדשה אות לשמחה ולחגיגה רועשת. החג התחיל בשתיה ובצהלה. שיכורים טיילו ברחובות או היו שרועים על המדרכות. אפילו המשטרה לא שמה לבה אליהם. הם חגגו את השנה החדשה לפי דרכם, ואילו ליהודים היה ראש

השנה יום רעדה, יום דין וחשבון על כל המעשים הרעים בשנה שעברה וכל איש ואשה היה להם מה לחשב — את צד החובה של החטאים בשוגג ובמזיד במשך השנה. ורק תשובה ותפילה וצדקה יכלו לכפר על העוונות.

יום כיפור הבא אחרי ראש־השנה עשה רושם לא רק בבתים ובבתי־הכנסת. כל פני העיר שונו. כל הקהילה כאילו זרקה את שלשלות הגוף והתמסרה לשלטון הרוח. כל הקהילה חזרה בתשובה והתחננה מקרב לב לאביה שבשמים. החנויות היו סגורות ומסוגרות. הבתים ריקים. נדמה היה שבכל פינה נשמעו קולות מבתי־הכנסת והמנינים, קולות יהודים ויהודיות. השופכים את לבם בתפילה גלהבת.

בכל בתי־הכנסת בערו נרות לאין ספור. גם נרות נשמה לזכר המתים. ורבים כן החיים נראו כמתים מתחת לקיטל הלבן ששמו על השליחות. ומרגע שהתחילו התפילות הראשונות. ניכר היה, שהאנשים והנשים התפשטו מאישיותם הפרטית ונעשו נפש אחת עם כל ישראל. לא היה שום דבר מרוסיה ושום דבר מאירופה באווירה הנלהבת שמילאה את בית־הכנסת. היהודים והיהודיות במינסק הרגישו והתנהגו כאבות אבותיהם לפני אלפי שנה. מתוך חרטה ותשובה היכי „על חטא" על לבם באירופיהם והודו על כל עוונותיהם בהתלהבות מזרחית. על רבים מן העוונות שהתוודו עליהם לא יכלו לעבור אפילו אם רצו. בגופם התפללו בבית כנסת במינסק, אבל ברוחם עמדו בבית המקדש בירושלים. הם שרו על עבודת יום כפור במקדש, על הכהן הגדול בכל תפארתו, וקולותיהם היו מלאי געגועים לעבר עד שהעבר נראה כחלק מן ההווה. לרבים מהם היו קרובים וידידים, שנרצחו בפרעות בימי אלכסנדר השלישי. אולם באותו יום הקדוש ביותר התאבלו לא על המעונים בני דורם. הם התאבלו על עשרת הרוגי מלכות, קרבנות הרומאים בארץ ישראל לפני קרוב לאלפיים שנה.

בימי גנוסיא של בית המלכות הרוסי היו השלטונות מאירים את כל הבנינים הממשלתיים והציבוריים. אלה עמדו במרכז העיר, והרחובות המרכזיים היו שופעי אור. המראה הכלתי רגיל משך המוני מסתכלים, ביחוד ילדים, שהביעי בקול רם את התפעלותם. אבל אני הרגשתי עצמי בערב כזה כאילו אני רוקד בחתונת זרים. כל התאורה הגדולה לא היתה לה שייכות אלי, שנאתי את הצאר בשנאה טבעית של בן לעם נרדף. והתאורה לכבוד העריץ הרוסי מילאה אותי קנאה ושאיפה לתאורה משלנו. חג החנוכה הביא לי את הנחמה של תאורה יהודית והניגוד היה מדהים. הנרות של התאורה הגויית כאילו סימלו את הכוח הפיזי של העולם, שלו היו שייכים — גדולים, שמנים, בוטחים בעצמם. והם הזכירו לי את הדמות של ראש המשטרה במינסק. ואילו הנרות הקטנים והדקים של חנוכה, שהאירו באלפי משכנות ישראל, עשו רושם חגיגי אפילו בבתים הרעועים של רחובות העניים.

נצחון קומץ הלוחמים היהודים ובראשם המכבים על הצבא הגדול של אנטיוכוס אפיפנס הוא אחד מפרקי הגבורה הגדולים ביותר בדברי ימי ישראל. וטבעי היה לצפות שיחוגו אותו בכל הפאר של חג יהודי גדול. ואילו למעשה חנוכה הוא החג הצנוע ביותר בתגי ישראל. אין סדר תפילה מיוחד ליום זה בבתי־הכנסיות. אין סוגרים את החנויות, אין בטלים מעבודה. אין אוכלים סעודה מיוחדת ומאכלים מיוחדים, אם לא לחשוב את הלביבות הצנועות. בהיותי ילד הרגשתי שאין זה הוגן כלפי חג החנוכה ושאלתי את אבי לסיבת הדבר.

תשובתו עוררה כי התמרמרות. הוא אמר, שהנכדים והנינים של המכבים נעשו כהנים גדולים ומלכים. הם הצטרפו למפלגות הצדוקים נגד מפלגת הרוב, הפרושים התחילה מחלוקת עזה, קנאית מצד הפרושים, והמלך דיכא אותה. בהתמרמרותם נגד צאצאי המנהיגים לא רצו הפרושים להנציח את תהילת המכבים בזכרון העם. סיפור זה עורר בי התנגדות עמוקה. מה שייכות בין חטאי הנכדים וגבורות הקדמונים הגדולים? בפעם הראשונה ראיתי מה טיבה של קנאות מפלגתית ומה עושה מחלוקת מפלגתית בחיי היהודים ומאז שנאתי את זאת.

אולם החוש הבריא של העם לא הלך מעולם אחרי התכסיס המפלגתי המסורס הזה של המנהיגים הקדמונים. במשך יותר מאלפיים שנה החזיק העם בזכרונו את סיפור הגבורה של המכבים והפך את שמונת ערבי חנוכה לחג ממש. אין בחג זה משום פאר, אך יש בו יופי מיוחד הנובע מקרב לב העם. עברו שנים רבות משעה שראיתי את אבי מדליק נרות קטנים במנורת החנוכה המסורתית. אבל עדיין זוכר אני את המחזה הבלתי נשכח של ערב חנוכה, את מנגינת הברכות לפני הדלקת הנרות שיש בה משום רגש נצחון של נצחון החלשים על החזקים, את ההתרגשות בקול אבי, את הפנים המחייכים של אמי, את האוירה החמה והמאושרת בכל הבית ואת הנרות לאין מספר במנורות לאין מספר מבחוץ, בכל רחוב, בכל בית, בכל דירה ובכל ביקתה.

וחג הפסח הוא הביטוי הטיפוסי ביותר של הכשרון הפיוטי שבעם ישראל. שום עם אחר לא היה יכול לחוג ביתר הידור מאורע היסטורי. הדמיון בא במקום הממשות, וכל פעולה ומעשה יש בהן משום פיוסיות סמלית.

האוירה של פסח כבר היתה מורגשת בערים היהודיות ימים אחדים לפני החג ובאותם הימים לא יכול היה שום דבר להחזיק אותי בבית. התהלכתי ברחובות ההמונים היהודים, שפתאום נשתנו כל כך, בכל חצר — ביעור קדחתני. אבל לא היה זה ניקוי אביב של הגויים: היה זה חלק ראשון של מנהג סמלי עתיק. שום דבר שהשתמשו בו במשך השנה לא יכול היה להשאר בבית בימי הפסח עד שנעשה נקי בתכלית והושמד בו שיור כל שהוא של חמץ. הכל — כלים, קדרות, כוסות, צלחות, מזלגות, סביניים, כפות — כל דבר צריך היה להיטהר כדי שיוכל לשמש לפסח. חנויות המכולת היו להן שתי מערכות כלים — לכל השנה ולפסח. וככל שהתקרב יום הפסח כן הרבו אנשים לקנות מצרכי חג כדי למנוע חשש חמץ. כאילו היה בחמץ משום צרעת. שוק הבשר והעופות, שוק הדגים, חנויות היין היו מלאים לקוחות, הענים שבעניים הצטופפו ביחד עם האמידים. אי אפשר היה לצייר משפחה יהודית, ואפילו העניה שבעניות, יושבת בליל הסדר בלי כל צרכי החג. הרחובות היו צפופים יהודים נושאי תיבות מצות, בקבוקי יין צימוקים, סלי פירות. עדיין לא הגיע הפסח אבל הוא כבר היה באויר. הוא הקרין מעיני הגברים, הנשים והטף.

לפי המסורת היתה כל המשפחה מתכנסת בבית סבא לסדר של פסח. רואה אני עדיין כל פרט ופרט כאילו היה הדבר אתמול. החדר הגדול מלא אור, לא רק את המנורות והנרות בפמוטות של כסף אלא אותו אור מיוחד של חג יהודי. סבא שלי, בעל זקן לבן, היה מלך הסדר. הוא נשען אל הכר מעשה מלך, אחד מן השרידים הרבים של חיי המזרח שבזכרון העם. אחרי כן התחיל ה„סדר" שריתקני מראשיתו ועד סופו. שרנו את השירים והפזמונים בנוסח המקובל מלפני מאות שנים. אכלנו מצות ומרור — סמלים למאורעות ימי קדם.

תשעה באב הוא ניגוד טראגי לפסח. באותו יום נשברה סופית התנגדותם הנואשת של היהודים לרומאים. יהודה נפלה, המקדש בירושלים עלה בלהבות. בדמיוני הצעיר החי דמה העם היהודי בפסח לכלה החוגגת את חופתה, ואילו בתשעה באב — לאלמנה העומדת ליד קברו הפתוח של בעלה הנרצח. אילו רצה גוי לעמוד על פשר סוד קיומו של העם היהודי בגולה היה עליו לבוא בליל תשעה באב לאחד מבתי־הכנסיות במינסק ושם היה מבין זאת.

בית־הכנסת אותו ערב אין לו שום שייכות לבית־הכנסת של כל ימות השנה. המנורות אינן נדלקות. בוערים רק נרות. נרות אֶבל. ושוררת חשכה למחצה, צללים עמוקים מרחפים על פני הקירות. מארון הקודש מסולק מסך הקטיפה המרוקם והוא עושה רושם נורא ביתמותו. בית־הכנסת מלא מתפללים. כולם יושבים על ספסלים הפוכים או על הרצפה. הם חלוצי־נעל כאילו הם מתאבלים בבית המת. וכך שרים את הקינות בנעימה קורעת־לבבות.

אילו היה זר נכנס לבית הכנסת היה מודעזע. רעיונו הראשון היה כי קרה משהו איום, זה עכשיו, לקהל שנאסף כאן. לא היה מאמין שדאגה זו וצעקת כאב זו באו לא מחמת שואה של היום או אתמול, אלא מחמת אסון שקרה לפני אלף ותשע מאות שנה. שום עם אחר בעולם לא היה מתנהג כך, כי שום עם אחר בעולם אין לו אותה הברכה או אותה הקללה של זכרון לאומי שאינו פוסק.

ערב זה של תשעה באב היה אחד הרגעים המכריעים בימי נעורי. כל מה שהיה בקרבי יהודי בהכרה ושלא מהכרה נזדעזע. כאילו הסתכלתי לרגע להוך פינת הלב הנסתרה ביותר של העם. ומה שראיתי עורר בי — יותר בתוש מאשר בשכל — את כל עומק הטרגדיה של עמי.

פעם הייתי בדרך לחבר שלי בבית־הספר, שגר בשכנות בית־הקברות היהודי. פתאום עברה ברחוב תהלוכה של לוויה יהודית. המת היה כנראה לא מן העשירים. השתתפו כשלושים או ארבעים איש בלבד. עניותם נראתה בתלבושתם, בפנים המצומקים של הילדים שרעדו ברוח הקרה. בלי לדעת למה, הצטרפתי לתהלוכה. נכנסנו לשער הפתוח לרווחה של בית־הקברות, עמדנו לפני צריף הטהרה. אחרי כן זזה התהלוכה שוב במורד בית־הקברות עד הקבר הפתוח. היתה זאת הלוויה הראשונה בחיי. ואני התרשמתי ביותר מן הפשטות של הנוהג ומן הביטוי המיוחד של האֵבל בפניהם של משתתפי הלוויה. ביחיד הנשים, שמעתי שהמנות היה בן 75. אבל בנותיו ונכדותיו, ואפילו יתר הנשים הקרובות למשפחה, בכו בקול כל כך רם וברגש כל כך עמוק, כאילו מת במחציות חייו. עיניהן היו ארומות. לא יכולתי להבין אבל עמוק זה לגבי אדם זקן מאוד. לא יכולתי להבין את הביטוי הפומבי הזה של רגש עמוק לעיני זר. רק לאחר זמן רב, כשקראתי על מנהגי לוויה בישראל הקדומה, הבינותי שהיה זה קול אמהות־אמהותיהן במזרח, שהדהד ביום תורף קר זה בהלוויית יהודי שחי ומת לא בירושלים או בשומרון העתיקה אלא בעיר מינסק שברוסיה המערבית.

לאחר שבועות אחדים קרה הדבר שוב. ושוב הצטרפתי להלוויה ושוב נכנסתי לבית הקברות, אלא שהפעם היתה תוספת לטקס. המת היה למדן, ומגיד העיר עלה על במה קטנה ליד הכניסה והספיד את המת. זו הפעם הראשונה ששמעתי דברי מגיד, למעשה היה זה בכלל הנואם הראשון ששמעתי בחיי. הוא התחיל לא לדבר אלא לזמר בלחן מורט ועצוב מאוד, ודבר זה עשה רושם חזק על הקהל. הם הגיבו מיד בדמעות ובאנחות. מה שאמר נראה לי לראשונה

משונה, מחוץ למקומו. הוא הביא פסוקים, מאמרי תלמוד ומדרש, ולא יכולתי להבין מה שייכות בין ציטטות אלו ובין המת או המשפחה. אבל לאט לאט, באמנות של אדריכל, הפך את הלבנים האלה של המאמרים לבנין הרמוני, למצבת זכרון לנפש המנוח. לא היה כאן הגיון במובן הרגיל של המלה, אבל היה כאן הגיון משלה, הגיון של עולם מיוחד והשגתו. אולם בשעה שדיבר לא הרגשתי בכך. הוא היה נואם טוב והצליח להקסים את הקהל, ובפרט קהל שכבר היה מושפע על ידי אוירת המוות והאֵבל. הייתי יותר מדי צעיר מכדי לעמוד על כך. ובכל היהודים והיהודיות הללו מסביב לי זועזעתי על ידי הלחן שלו, הדמיון שלי, עוז הרגש שבדבריו.

מאז הייתי מבקר לעתים קרובות בבית הקברות. כשעברה לוויה בדרכי הייתי לעתים קרובות מצטרף אליה. כשנשאלתי למה אני עושה זאת לא יכולתי להסביר. בעצמי לא ידעתי למה אבל משהו משך אותי לאנשים העניים והנשיפ העניות הללו ההולכים ביגון אחרי מחיהם. מעולם לא הרגשתי כמה משונה דמותי במדי בית ספר הכפון בין יהודים ויהודיות אלה מן הרחובות העניים. דיברתי אליהם, שמעתי מהם תולדות המת, תולדות האלמנה והיתומים שנגזל מהם נותן לחמם. דראמות צנועות, פשוטות, של חיים יהודיים צנועים ופשוטים. ונדמה לי. שהכרתי אותן זמן רב כאילו הייתי אחד מהם.

בית הקברות הזה, „בית הקברות החדש" לפי שמו, היה שייך לזמננו, כמין חלק מחיינו, אבל היה גם „בית העולם הישן", שהיה שייך לעבר והיה מלא קברי אנשים ונשים שחיו ומתו לפני שנים רבות, גשמים ושלגים כרסמו את קירותיו, שעריו היו רפופים וחלודים. אבל למרות הצורה הבלה ואולי דוקא משום כך היה בית הקברות הישן תמיד מוזעז את דמיוני ומשפיע עלי התענינות מכושפת: אנשי הדורות שעברו, אנשים שעליהם עדיין חיו אגדות במינסק, מצאו את מנוחתם בין הקירות האפורים המתפוררים. משהו מרוחם, מרוח דורם, כאילו היה מרחף על פני קברותיהם.

כמה פעמים הייתי עומד ליד שערי „בית הקברות הישן" ונכסף להיכנס. להימצא בין הקירות הישנים. אבל הקירות היו תמיד נעולים, ולא היה מי שיפתח אותם. פעם אחת אחרי הצהרים לחצתי בלי משים את ידית המנעול הגדול הישן ולהפתעתי זז השער: הוא לא היה נעול כלל. סוף סוף נתמלאה המשאלה שבחלומי — הייתי בפנים בית הקברות המסוגר, העד האחרון של זמנים שנשכחו למחצה.

דממת יום סתיו אחרי הצהרים הטילה מרה שחורה מיוחדת במינה על פני שורות המצבות המצופות סחב, על העלים הצהובים שכיסו את העשב, על גזעי העצים העבים שפרשו מין חופת צללים על הקברים. כרגיל הגבתי מיד על אוירת המקום. הרגשתי עצמי הרחק מן הזמן והסביבה. דמיוני תעה בין הדורות הרחוקים של העבר, בימים שבהם היו שוכני העפר הללו אנשים ונשים חיים. מתוך סקרנות התחלתי לבדוק את הקברים, לנסות לקבוע את התאריכים. על פני כמה מן הקברים של אנשי שם, של רבנים ומנהיגים, של מעונים וקרושים — היו מוצבות לפי המסורת מצבות זכרון זעירות, עשויות לבנים, בצורת בתים קטנים, ועל החזית כתובות, ופתח קטן בקיר האחורי. ניסיתי לפענח את הכתבות המחוקות למחצה על המצבות שהכילו תולדות רצופות שבחים של האנשים הקבורים מתחת להן.

הפתחים הקטנים מאחורי ה„בתים" הללו היו רובם שבורים או תלוים מרולדלים על ציריהם אכולי החלדה. ישבתי על שבר אבן והסתכלתי לתוך אחד ה„בתים", ולתמהוני ראיתי שהרצפה מרוצפת פיסות נייר מכל מיני צורות וצבעים. הרימותי אחת מהן: היה זה מכתב. מכתב כתוב ביד בלתי מאומנת של אם ילד חולה המבקשת למען חייו. קראתי פעם אחרי פעם את המכתבים הללו אכולי הטחב, מכוסי האבק, מאת אמהות יהודיות העולות לקבר נערץ של רב גדול או קדוש מתוך תקוה אחרונה. כמפלט אחרון בשעת יאוש. וזעזעתי על ידי מכתבים פשוטים. ראיתי בדמיוני את הכותבות — בנות ואחיות, נשים ואמהות יהודיות השופכות את כל צרותיהן על קבר מגיניהן ומבקשות אותם לבוא לעזרתן, להתפלל בעדן בשמים. שום סיפור שקראתי בזמן מן הזמנים לא הכפיע עלי עד כדי כך. זו הפעם הראשונה בחיי קראתי לא מעשה דמיון אלא תעודות אנושיות ממש, סיפורי אמת על חיים יהודיים וצרות יהודיות.

כבר היה בין השמשות כשעזבתי את בית הקברות הישן. לא הלכתי הביתה. פניתי לחצר בית־הכנסת ולרחובות הצרים מאחוריו. כרגיל היו מלאי אדם. הסתכלתי שוב בפרצופים היהודיים שמלפני — של אנשים ונשים הנחפזים הביתה, של נשים היושבות בחנויותיהן האפלוליות הקטנות, הנשים העומדות בסבלנות על פני סלי סחורתן הדלה. אבל הפעם ראיתי אותן בעינים אחרות. דברי המכתבים, שקראתי זה עתה בבית הקברות הישן, עדיין צלצלו בזכרוני. כל אחת מהנשים היהודיות העניות הללו יכלה לכתוב מכתב כזה בשעה שצרות החיים נעשו ללא נשוא, כשבוס הדאגות והיסורים נעשתה גדושה ביותר. נראה לי שאני יכול לקרא בפרצופיהן את שורות המכתבים שעשו עלי רושם כזה. היו כאן רחמים והתמרמרות, מרירות המחאה ותקוה לשינוי בדרך נס — ולמעלה מזה תוש עז של הזדהותי היהודית עם כולם.

כך חייתי את חיי הכפולים במינסק. מצד אחד עברתי דרך כל השלבים הרגילים של הילדות וההתבגרות של נער השייך למשפחת משכילים יהודים־רוסים בימים ההם. ומן הצד השני הרגשתי געגועים לעולם ההמונים היהודים מסביב לי — געגועים שהלכו וגדלו. חיי הרגילים היו מלאים ומאושרים — היו לי בית שלי, משפחה שלי, חברי ללימודים, לימודי, ספרי. אבל בעת ובעונה אחת היה הצד השני של חיי שהיה רקום געגועים וחלומות, שהעביר אותי דרך הרחובות היהודיים במינסק ותמיד עשיתי תגליות, הלכתי ושקעתי ברשמים חדשים.

רשמים אלה הלכו ונצטברו ונתעמקו, עד שהתחלתי לראות את מינסק היהודית „שלי" ביתר בהירות, ביתר דיוק. השגור נעשה מלהיב. מה שעורר רחמים הואר ביופי מיוחד. ולאחר כמה שנים כשהיה לי לבחור בין ההסתדרות הציונית, שידעתי עליה מעט מאוד, ובין המפלגה „הסוציאליסטית־המהפכנית" הרוסית, שמשכה אותי מאוד, הרי אותו הרומאן של מינסק, כפי שראיתי אותי בימי ילדותי ובימי לימודי בבית־הספר התיכון, הוא שהכריע בבחירתי. לא יכולתי לעזוב אותם היהודים ואותן היהודיות.

ב. הורי

בימי ילדותנו אין אנו רואים את הורינו באספקלריה הנכונה כבני אדם בעלי בעיות ושאיפות, תקוות ואכזבות שלהם. רק לאחר זמן רב, לעתים קרובות

לאחר שכבר נסתלקו מן העולם, רואים אנו אותם כפי שהיו באמת. מתחילים אנו להבין את חייהם ואת חלומותיהם, ואז אנו מבינים פתאום עד כמה היה עולמנו הרוחני — למרות הסכסוכים ההכרחיים בעניני דעות ורעיונות בין הדורות — מושפע מן האישיות של הורינו, מן האוירה של הבית שבו חיינו יחדיו.

הורי היו שונים זה מזה ובכמה מובנים אפילו טיפוסים מנוגדים. אולם דוקא משום כך היתה אולי השפעת כל אחד מהם על מצפוני ורוחי שמתחת להכרה כל כך חזקה: אבי פנה ללבי, אמי — לדמיוני. לאבי היו הרגשות יהודיות חזקות, דאגה עמוקה לקיום עם ישראל. והוא העביר אלי רגשות אלו. לאמי היה יחס כזו מר לאנשים צרי־אופק, תיעוב אינסטינקטיבי לטלאים האפורים התופסים מקום כל כך גדול ברקמת־חייהם הפרוזאית של אנשים ונשים בינוניים. ובלי להרגיש זאת ירשתי ממנה את הבוז לצרות האופק בחיי אנוש.

אבי היה נציג טיפוסי של המשכילים היהודיים בדורו. המשכילים ברוסיה היו בכמה מובנים דומים לבני דורו של משה מנדלסון בגרמניה, לפני שארס ההתבוללות שם קץ לאכחנתם ולנבואתם על גורל ישראל. מנדלסזון היה משא הנפש של המשכילים, וההשכלה, הפצת תרבות רוסית ואירופית בין ההמונים היהודיים האדוקים, נחשבה לרפואה נגד כל המחלות בחיים היהודיים. בניגוד לעולם הקפוא מימי הביניים של היהדות הרבנית מצאו מוצא לרגשותיהם היהודיים במין תנועת תחיה עברית. בד בבד עם התלהבותם מן התרבות האירופית התפארו בעולם התנ"ך והיו נאמנים במסירותם לשפה העברית ובמאמציהם ליצור ספרות חדשה בעברית.

החיים הרוחניים של אבי נקבעו על ידי אספקלריה זו של דורו. בגיל צעיר הלך בדרך של משכיל. עזב את בית אבותיו האדוקים במריאמפול שבליטא והלך למרכז היהודי הגדול בווילנה ללמוד. הוא למד ב„בית־המדרש הממשלתי לרבנים" שהיה תערובת מיוחדת במינה של בית־ספר תיכון ובית־מדרש לרבנים, ותפקידו היה לספק לקהילות היהודיות טיפוס חדש של רב משכיל בעל תרבות אירופית, שהממשלה תכיר בו. מורו בספרות העברית היה המשורר אדם הכהן לבנזון. הלמדן הגדול התעסקן מהתיהו שטראשון הושפע כל כך מכשרונותיו של אבי ומצמאונו לדעת עד שקמה ידידות מיוחדת במינה בין האיש הזקן והמפורסם ובין התלמיד הצעיר שבבית־המדרש. עד סוף ימיו היה אבי מרבר בהתלהבות גדולה ובהערצה על שטראשון, שהיתה לו השפעה מכרעת על התפתחותו הרוחנית באותו פרק של חייו. הוא שמר את הזכרונות על הערבים שהיה מבלה בבית שטראשון, בחוג המצומצם של תלמידי חכמים וסופרים, כזכרונות חשובים ביותר של ימיו בווילנה.

אבי סיים את לימודיו ב„בית־המדרש לרבנים" בסוף התקופה הליברלית של אלכסנדר השני, כשעלו התקוות לשוויון יהודי חלקי לפתות, והמגמות של ההתבוללות סחפו את המשכילים היהודיים. אבי לא סונוור מעולם על ידי הדר התרבות הרוסית והדעות המדיניות הרוסיות עד כדי כך. הוא שמר בקרבו רגש יהודי מקורי, חוש עמוק של חובה כלפי עמו. ככל המשכילים התנגד לשמרנות הקפדנית של האדוקים, אבל בעת ובעונה אחת ראה במסורת היהודית מחיצה נגד ההתבוללות. הוא רצה שההמונים היהודיים יעזבו את הגיטו הרוחני שלהם, ילמדו לדבר ולקרוא רוסית אבל הוא פחד שמא יהיה הנוער היהודי שווה־נפש

לגבי המורשת הרוחנית של העם. הוא היה רחוק מאוד מדרכי האדוקים, ובכל זאת נשא בקרבו מורשת רבתי מן הבית האדוק של אביו במידה יתירה משהודה לעצמו. אפילו רבים מאמונות ההבל מימי ילדותו האריכו בו ימים לאחר השינוי הקיצוני בדעותיו. הוא קיבל את דעותיהם של הסופרים הרוסיים בילינסקי ודוברוליובוב ועם זה האמין שיום ב׳ בשבוע הוא יום רע. הייתי נוהג לצחוק לאמונות ההבל הללו ולחולשתו לגביהם, עד שתפסתי את עצמי כי עשיתי בדיוק אותו הדבר — הייתי נרתע מלהתחיל משהו חדש ביום ב׳. ועדיין סבור אני כי כל פעם שלא שמתי לב לאוהרה זו לא הצלחתי במעשי.

אבי חזר למריאמפול כמורה בבית־ספר תיכון, אחד מאותם היהודים המועטים מאוד שנתמנו למשרה כזאת. שנה זו היתה המאושרת בחייו. הוא היה נואם באזני הקהלה בכל הזדמנות חשובה בחיי היהדות או המדינה. הוא היה משתתף קבוע בכתב־העת היהודי־הרוסי „ראזסוויעט״ (לאחר כמה שנים הורה ההיסטוריה על עצמה ואני נכנסתי למערכת „ראזסוויעט״ החדש, שנוסד בשנת 1905). הוא פירסם ספר בשם „יהודים ויהדות״. הוא תירגם לרוסית את מחזור התפילות לחג, רעיון משכילי טיפוסי. התרגום, ביחוד של הפיוטים המחורזים, הוא הישג ניכר. יש כאן התעמקות רגשית במקור העברי ועם זה מעשה ידי אכן הלשון הרוסית.

יעודו האמיתי בחיים היה להיות סופר ועסקן ציבורי. היו לו כל הכשרונות הדרושים לתפקידים אלה, והיתה לו אמונה — אמונת משכיל — להטיף לה בכתביו ובנאומיו. באותן שנות היצירה במריאמפול היה חלומו למצוא ביטוי ממשי לפנימיותו מוצא לו הגשמה. אבל אז התחתן. נעשה אב ומציאות החיים העמידה אותו בפני השאלה הקשה הרגילה: להמשיך את חייו הקודמים או לקבל עליו אחריות חדשה, והוא עזב את מריאמפול ועבר לעיר הולדת אמי, היא מינסק. הוא נעשה לסוחר, ובלי שציפו לכך נעשה סוחר מצליח עד שפתח סניפי חנות הטבק שלו במינסק ובווילנה. בעיני העולם החיצוני היה איש עסקים מצליח ובר־מזל, אבל הוא שילם מחיר יקר תמורת ההצלחה החמרית. מאוחר יותר מדי הבין שנכשל במשאת חייו, ובשיא הצלחתו המסחרית היה דמות של חולם משכיל שחייו עשו אותו לסוחר. הוא היה מסוגר ביותר מכדי לדבר על כך וגאה מכדי להודות בדבר, אבל למעשה לא השלים לעולם עם גלגול נפש זה.

חוג פעולתו נשתנה אבל הוא לא יכול היה לשנות את עצמיותו. הוא נשאר חולם עד סוף ימיו. אפילו בעסקיו היה מערבב עובדות ומספרים בחזונות צבעוניים על העתיד לבוא. היה נוהג להתהלך במשך שעות בחדר עבודתו ומתכנן מיני תכניות מסחריות בלתי־רגילות וקוצר בדמיונו את קציר הפלאים. אני זוכר היטב את הטרגיקומדיה של אחת התכניות הללו. חברת הטבק הגדולה, שהוא היה נציגה ברוסיה המערבית, היה לה מין סיגריות מקובל „הפרפר״, על פי צורת הפרפר שהתנוססה על הקופסה. ונצנץ אצל אבי רעיון: מה יהיה אם לשים אותן הסיגריות עצמן לתוך תיבות שעליהן תבואנה תמונות המשורר הפולני הלאומי מיצקיביץ׳ והעסקן היהודי המפורסם משה מונטיפיורי — הרי אלה יכבשו את השוק, כל פולני וכל יהודי ידרשו במובן דוקא את הסיגריות שלו: „מיצקיביץ״, „מונטיפיורי״. הוא רכש לטובת רעתו את המנהלים בפטרבורג. הוא חיפש ומצא את התמונות הטובות ביותר לצייר אותן על התיבות. ולבסוף באו הסיגריות עם התמונות היפות על התיבות. התחילה תעמולה רבתי. הסובנים הנוסעים

המוכשרים ביותר נשלחו. עברו שבועות ואחרי כן חדשים וקרה דבר שלא ייאמן: היהודים והפולנים עשו, כביכול, יד אחת — הם הוסיפו לעשן דוקא את ה„פרפרים". שמו של מיצקיביץ לא הלהיב את הפולנים. היהודים שכתו את כל מה שעשה מונטיפיורי למענם. אבי נדהם. לא כל כך על המכה לציפיותו החמרית, אלא על האכזבה המוסרית המרה. עדיין יכול היה להבין את הפולנים, סוף סוף אפשר לצפות לכל דבר מן הגויים, אבל היהודים!

כשהגעתי לבגרות התחיל אבי לחלום על הפרסום, שבנו ינחיל לשם המשפחה. והוא נעשה למורי. מובן ממילא שהיו לי כל מיני מורים במשך שנות ילדותי ונעורי. אבל אבי היה המודה הממשי היחיד, שהיה לי בזמן מן הזמנים. הוא הורה לי ספרות, דברי הימים, גיאוגראפיה ומתמטיקה. הוא היה מכין אותי לבחינות. הוא היה קורא אתי את פושקין ובילינסקי. הוא היה עוזר לי כל כמה שיכול בלימודי בעברית ובתלמוד. והחשוב מכל — הוא הנחיל לי דעת הולדות עם ישראל, את הנס של נצח ישראל.

טיפוסי לאבי היה, שהלשון הראשונה שלמדתי לקרוא ולכתוב בה היתה עברית. רבי, ששמו הספרותי היה „איוב ממינסק"*), היה ידוע בזמנו כסופר סטירי כשרוני. כשהתחיל ללמדני היה זקן ממורמר על ידי הגורל הרגיל של מורי עברית. שיעורין לא עשו עלי לראשונה שום רושם. אבל אחר כך בא המגע הראשון שלי עם עולם התנ"ך. ואני הוקסמתי מסיפוריו. הייתי שיכור מן המליצה הבוערת של הנביאים, מן הפיוט היחיד במינו של יתר ספרי התנ"ך. נעלם מרחק הזמן. דמויות התנ"ך נעשו לי לא רק דמויות ספר קדום אלא אנשים ונשים חיים, שמעשיהם ועזעו אותי, שדבריהם צלצלו באוזני, שגורלם הרעיד אותי יותר מאשר מאורעות זמני. בן תשע כתבתי את שירי הראשון, כמובן בעברית וכמובן על נושא מקראי. לא עלה על דעתי, שמיליוני ילדים נוהגים כמוני ונדמה לי שנולדתי למלאות יעד עליון — להיות משורר בישראל.

שנים רבות עברו מאז. אבל עדיין רואה אני בעיני רוחי כל פרט: דומית הלילה, החדר המוארך וגבה־התקרה, פתיתי השלג בחלון, המנורה בעלת אהיל חבלת על שולחני. רגש משונה של התפעלות ריטט בקרבי בעוד עטי משוטט על פני עמודי המחברת. ונראה לי שאין הגדרה אחרת לאותו רגש מאשר המלים העבריות „רוח הקדש".

פעם בליל חורף כתבתי שיר המתאר יום מואר שמש בשדות ענתות, מקום הולדת ירמיהו. כשהראיתי את השיר למחרת לאבי מצא שיש סתירה בין הסביבה החרפית ובין התום העצום בשירי. שירה ממשית, אמר, היא תולדה של רשמים מסביבת המחבר. תמיד הייתי כפוף למשפט הספרותי של אבי. הוא היה בעל הסמכות הספרותית העליונה בעיני. אבל הפעם הרגשתי שביקורתו אינה נכונה. מה שייכות יש לעולם מסביבי ואל שירי? השיר בא מן העולם שבקרבי.

יום אחד התחלתי לקרוא את „אהבת ציון" מאת אברהם מאפו. חיי החומר של מאפו תלפו על שפת הניימן בקובנה בעוד שרוחו רחפה על גדות הירדן, על גבעות ירושלים העתיקה, על השדות והכרמים של ארץ ישראל הקדומה. בחייו הפרטיים דיבר בשפת יהודי ליטא ובדמיונו דיבר בשפת המקרא. „אהבת ציון" היתה תחית עולם ארץ־ישראל העברית על ידי הנס של דמיון

---

*) הוא יוסף בריל (1839—1919). מספרי „המגיד" ו„המליץ".

פיוטי. מן העמודים הראשונים של „אהבת ציון" שכחתי שזהו ספור — היה זה בשבילי חלון קסמים לעולם המקרא, לחיי האנשים והנשים של „ימי אחז מלך יהודה".

רושם זה נתעמק על ידי „אשמת שומרון" של אותו מאפו. ובין גיל 11 ו־12 תקף אותי החלום לעשות כמעשה מאפו ולכתוב רומאן על נושא מקראי. דמויות ומחזות התחילו לשלוט בדמיוני. במשך שבועות הייתי אחוז קדחת, שראיתי בה מין התלהבות יוצרת, עד שסיפור המעשה על „קשר אבשלום" היה מוכן בדמיוני. על במת הרומאן הזה פעלו המלך דוד בכבודו ובעצמו, המלכות והבנים, ידידיו ושונאיו. אפילו נתן הנביא, שממנו נשתמרו רק מימרות אחדות במקרא, מילא ברומאן שלי שני פרקים. הרומאן כבר היה גמור כשהורי יצאו עם אחותי ואתי להדשיים לחופש קיץ למקום הרחצה הגרמני קראנץ ליד קניגסברג. כשחזרנו למינסק מיהרתי קודם כל למגירת השולחן, שם עזבתי את כתב היד של הרומאן שלי. והמגירה היתה ריקה. חיפשתי בכל המקומות שיכולתי לשים אותו שמה בטעות, עד שנצנצה בי האמת העצובה: לעולם לא אראה שוב את כתב ידי. הרומאן נרצה על ידי איזו יד פושעת — ודאי על ידי המשרתת שזרקה אותו בלי להבין מידת הפשע שהיא מבצעת. בכיתי על הרומאן שלי בקול רם עד שבמשך ימים הייתי לזוועה לכל משפחתי.

כדי לנחם את עצמי התחלתי לחלום על הצזה ספרותית אחרת — מאמר לעתון העברי „המליץ". שכחתי על איזה נושא היה המאמר. אני זוכר רק כיצד ליטשתי אותו וחזרתי וכתבתי אותו כמה פעמים עד ששלחתי אותו. כעבור שבועיים הביא לי הדואר מפטרבורג גליון „המליץ", שבו נדפס מאמרי. עדיין יכול אני לראות את פני אבי מאירים משמחה. כל התקוות המאוכזבות של חייו שבו לתחיה לרגל ההצלחה הספרותית של בנו, שימשיך במה שהוא הפסיק.

היה משהו מיוחד באוירה של ביתנו — אגדת אליאסברג. תמיד נראה לי, שאמי הביאה לחיי הנשואין שלה מין נדוניה רוחנית. אמי היתה לפי דרכה דמוקרטית ביותר. בין מיטב ידידיה היו אנשים ונשים מבני ההמון. אבל היתה לה חולשה: היא הוקירה כל ימי חייה את הייחוס שלה. היתה מתגאה בכך, שהיא ממשפחת אליאסברג־רפפורט. היא ראתה עצמה מיוחסת ביותר. מצד אמה היתה רפפורט, מצד אביה אליאסברג, והסיפורים הראשונים ששמעתי בילדותי, שצלצלו כמיני אגדות, היו סיפורי אמי על אבותיה ואבות־אבותיה. היא סיפרה לי, שהרפפורטים הם שלשלת בלתי פוסקת של רבנים במשך אלף שנה. יש ספר מיוחד בשם „העורבים ובני יונה" *, המספר את פרסומם וגדלותם. בספר זה מצויירים מדי הצבא, שבני משפחת רפפורט היו לובשים לפני מאות שנים באופורטו בספרד. סבא שלה ר' יוזל רפפורט, שעליו חיות עד היום אגדות במינסק, כשהוצעה לו רבנות בעדות יהודיות גדולות ביותר סירב: הוא רצה ללמד תורה לשמה ולא לשם כבוד או פרנסה. אינני יודע למה. אבל אגדת אליאסברג, שלא עייפה אמי מלספר אותה, הקסימה את דמיוני עוד יותר. היא סיפרה על העיר המשפחתית הרומנטית איוויץ, שבה ישבו דורות של אליאסברגים ולמדו בארמונות מפוארים. כאן היתה הדמות הדראמטית של ר' שמואל בן אביגדור, הרב האחרון של ווילנה. כאן היו רבנים ומנהיגים, שהרבו במשך דורות פרסום לשם המשפחה.

* מאת אליקים כרמולי (תרכ"א).

פולחן האבות של אמי היה כל כך עמוק וצבעוני עד שהוא השפיע גם עלי. אפילו אבי נכנע לכך. ספרו „יהודים ויהדות", שפורסם זמן־מה אחרי נשואיו, היה מוקדש „לזכר הרב זיסל רפפורט ממינסק ור' שמואל אליאטברג מאיוניץ". גם אני ירשתי מאמי שלא מדעתי עמדה רומנטית זאת למוצא־מאליאסברג־רפפורט. ולא אני לבדי. היו לי כל מיני בני־דוד ובנות־דוד — ציונים, מתבוללים, אנטי־ציונים, בונדיסטים — אבל מבחינה זו היו כולם שווים.

סבתא שלי היתה כנראה אשה יוצאת מן הכלל. היא נתנה לילדיה חינוך נדיר לגבי הימים ההם, והידיעות הרבות והשונות והמודרניות ביותר של אמי ביהדות ובידע הכללי היו למעלה מן הציוד החינוכי של אשה יהודיה בדורה. נוסף לאידיש ורוסית היתה מדברת בשטף פולנית, צרפתית וגרמנית. היא ידעה את העברית של התנ"ך וסידור התפילה. היו לה דעות משלה, לעתים קרובות מקוריות ביותר בדברי הימים ובספרות, וכשהיתה מתעמקת בקריאת רומאן של אחד מסופריה החביבים היתה שוכחת הכל.

אבל למרות החינוך רב־הצדדים, ואולי דוקא משום כך, הרגישה אמי תמיד מין אי־רצון מיוחד, שקשה להגדירו לגבי חייה. כמו אבי נכשלה בתעודת חייה, אף על פי שמעולם לא הבינה את זאת ממש. היא נולדה מוסיקאית, קומפוזיטורית, מספרת — והחיים עשו אותה לעקרת הבית ולאם של משפחה.

היא היתה אישיות יותר מדי חזקה והיה מכדי שתוכל לדכא את זאת, להסתגל לצורות הפרוזאיות של חיי אשה יהודיה בימיה. שלא מדעת מצאה מוצא בפשרה: היא מילאה את חובותיה האמהיות בדרך מיוחדת. היא ראתה את חובותיה במשק הבית כמין רע מוכרח. מעולם לא היתה „אידישע מאמע" טיפוסית. מעולם לא דאגה לתיאבון או לחוסר תיאבון. מעולם לא הקדימה לקום כדי לדאוג לארוחת בוקר. מעולם לא סעדנו בשעה מסויימת. וכשהיינו חולים לא היתה מעולם מודאגת ביותר, כשם שסירבה לשים לב במיוחד לרפואת מיחושיה היא.

היא היתה מוחה אילו היה מישהו אומר לה שהיא בוהמית. אבל היתה לה נטיה בוהמית לשעות המאוחרות בערב. חסרון או מעלה שירשתי ממנה. כמוה הרגשתי עצמי תמיד יותר ער בנפשי לא „בשעות הזהב של הבוקר" אלא דוקא בשעות מאוחרות בלילה. ז'אבוטינסקי היה נוהג לטעון ברצינות לגלגנית, שחלום חיי הוא — „לקום יום אחד ב־9 בבוקר כדי לראות את השמש עולה באופק". אילו היתה אמי שומעת הלצה זו היתה בודאי אומרת מתוך קריצת עין, שזה היה גם חלומה היא.

כשנות לימדי בגימנסיה, כשהייתי חוזר הביתה בשעה מאוחרת מתיאטרון או מנשף תלמידים, ידעתי שאמצא את אמי עדיין ערה. היא לבדה בחדר האוכל שאיננו מואר ביותר, המיחם מעלה קיטור על השולחן, כוס תה תמידי לפניה והיא שקועה באיזה ספר בכל חושיה. אבל ברגע שנכנסתי שמה את ספרה הצדה ולפני שהיה לי זמן לשתות כוס תה כבר דיברה על הספר, על מאורעות היום ותלאותיו, על זכרונות העבר. והיו כל כך הרבה חיים וניצוצות בשיחתה עד שמעולם לא הרגשתי איך עובר הזמן. עד שהשעון הגדול צלצל שתים והיא נזכרה, שלצערה מוכרחים אנשים סוף סוף ללכת לישון ותלמידי הגימנסיה מוכרחים להגיע אליה בשעות המוקדמות של הבוקר.

היו ערבים שלא הייתי מוצא אותה בחדר־האוכל. געגועים למוסיקה

תקפוה פתאום והיא ישבה ליד הפסנתר, שכחה את סביבתה, את משפחתה, את חובותיה, את דאגותיה — הכל בעולם. התחילה לנגן חרש את המוסיקה, שבה הדהד הרגש שלה באותה שעה, או ששרה את השירים החביבים עליה בלווית הפסנתר. אבל פתאום תקף אותה שינוי. זרקה הצדה את תוי הזמרה, כיבתה את הנרות, ובחדר החשוך מסרה עצמה לעולם הדמיון וניגנה יצירות משלה. משהו נסתר בחדרי נפשה מתחת להכרה בצבץ ועלה ומצא את ביטויו המרעיד בלחנים שהיא חיברה. היא היתה נוהגת לנגן כך במשך שעות עד אחרי חצות. ואותן שעות של הפסנתר היו מאושרות ביותר בחייה.

היא היתה מספרת מעשיות מופלאה. איזה מאורע של העבר שנזכר במקרה, איזה מחזה שראתה ברחוב, איזה מאורע שהיתה עדה לו — ומיד עשתה מזה סיפור חי ביותר, מלא תנועה וצבע. בסיפור של מעשה הרגישה את כל ההנאה היוצרת של אמן. עיניה היו מבריקות. פניה היו משולהבים. תמיד הצליחה לעורר את התעניינותם של המאזינים מן המשפטים הראשונים עד לסוף המעשה. בחוש מעשי של דרמתיות לא הגיעה לעולם במישרין אל הפיסגה, — היא עשתה סמיות. הכניסה שיחות ורק כשקהל המאזינים נמתח מתוך סקרנות — סיפרה את סוף המעשה. עד היום אינני יכול שלא לחייך כשאני נזכר באחד הסיפורים שלה. היא תיארה לנו ביקור של בן דוד שלישי בשלישי שבא למינסק בדרכו מפינסק לשווייצריה, כשהיא היתה בתורה בת שבע־עשרה. מעולם לא ראתה אותו לא לפני כן ולא אחרי כן. אבל בתיאורה קם חי לנגד עינינו. יכולנו לראות את פניו, את דמותו, את תנועותיו. את תלבושתו. יכולנו לשמוע את קולו ואת צחוקו. יכולנו להאזין לדעותיו על החיים ועל שירה. יכולנו אפילו לעמוד על כמה מן הראגות המסתוריות, שכנראה השתדל שלא לגלות אותן. הוא יצא לשווייצריה. ומאינטרלאקן שלח לאמי צילום יפה של הרים המתרוממים על פני אגם בצירוף כתובת חרוזה בגרמנית:

Und wandre ich durch Tal und Berg,
So seh' ich dich, Eliasberg!

(כשאני משוטט בהר ובעמק, אני רואה אותך, אליאסברג).

היא היתה מצטטת את החרוזים כאילו היתה לאורה הנזכרת בהערצה אליה מצד פטראַרקה. „כמה זמן שהה בן־דוד זה בחברתך? שאל אבי. „שעתיים" — ענתה, „השעתיים שהיו לרשותו בין רכבת לרכבת". וכשפרץ בצחוק התרעמה מאוד: כלום אי־אפשר לרקום סיפור רומאנטי מסביב לביקור בן־שעתיים?

היה לה מזג אמנותי טיפוסי, — דעות מנוגדות, מצבי רוח משתנים לרגל סיבות פעוטות שבפעוטות, מעבר פתאומי ממצב רוח מרומם וצחוק לדכאון ולדמעות. מצבי הרוח שלה היו חולפים באותה מהירות שבאו: איזה מאורע חדש, שיחה עם מכיר ותיק — והדכאון שלה נמס והלך. חיוניותה המבריקה השפיעה עליה לשנוא את הבדידות ואת השתיקה. היא היתה זקוקה לחברת יצורים אנושיים, אבל בעת ובעונה אחת היתה מאוד אוהלה בחברת אנשים משעממים, ריקנים וצרי אופק. ויכולה היתה להיות רתחנית, להביע את אי־רצונה בצורה כל כך עזה, עד שלעתים קרובות נסתם הדיבור בפי אבי מרוב השתוממות. ההגיון לא היה מועיל במקרים כאלה. כשהביאו בפניה נימוק הגיוני שאין להשיג עליו, לא היתה נכנעת — היא השתמשה בנשק הותיק של נשים: פרצה בדמעות.

היהודיה שבאמי היתה אופיינית לדורה. אולם בעת ובעונה אחת בלטה האישיות העצמית שלה. עמדתה נבעה יותר מן הרגש מאשר מן השכל. היה לה רגש לאומי טבוע בחותם דתי, מושרש בזכרון המסורות של בית אליאסברג. היא התייחסה בתיעוב עז ליהודים, שניסו להסוות את יהדותם בנוכחותם של נכרים. יהדי שחי כמתבולל והעמיד פנים שהוא גוי היה בעיניה פחדן אגואיסט. מומר היה מצורע מוסרי. והיתה לה גאוה יהדית טבעית, שלעתים כיצאה את ביטויה כהתפרצויות עזות של התמרמרות כשנפגע חוש הגאוה היהדית שלה.

לא אבי ולא אמי לא היו ציונים. עד שנעשיתי ציוני בפטרבורג לא שמעתי מעולם מדברים על ציונות בביתנו. הדבר היה ללא הכרח. הציונות פשוט לא נכנסה לחיי הורי. ולאחר זמן, בימי לימודי באוניברסיטה, נכנסה בצורה פתאומית, כמין סערה. כשהתחלתי להסיח לה בכל ההתלהבות של צעיר נעשו באופן אינסטינקטיבי מתנגדים לא לציונות בכלל אלא לציונות שלי: הם חששו, שההתמסרות הקנאית שלי לציונות תהרוס את מסלול חיי.

התנגדות זאת לא נמשכה זמן רב ולא השפיעה על המהפכה הציונית בחיי. כי למעשה לא היתה זאת כלל מהפכה. היה זה רק גיבוש אידיאולוגי פתאומי של חושים והרגשות, ששרשיהם נוצרו לפני שנים, באוירת ביתנו, בעולם הרוחני של הורי. מן ההכרח היה, שבמשך הזמן נשתנה הרבה שינוי יסודי בקרבי. אבל השרשים לעולם אינם נעלמים. הם נשארו. ואם לא חייתי חיי סרק, אם עשיתי משהו לעמי ולארץ ישראל הרי זה במידה רבה תוצאה של הד ילדותי ונעוריתי, השפעת האישיות והדעות של הורי והשאיפות והמאוויים של חייהם.

ג. שני עולמות

עד כמה שלא יאמן הדבר, במעט ונעשיתי לרב. לא לרב מסורתי, נוסח רוסיה. אלא לרב נוסח גרמניה. היה זה רעיונו של אבי. הוא רצה, שאהיה יהודי טוב ורצה שאהיה מפורסם בעתיד. ומתוך השקפתו המשכילית היה בית־מדרש לרבנים בגרמניה הצירוף הנכסף של יהדות ותרבות אירופה. הוא ראה בדמיונו, שאני נעשה גרץ או צונץ שני, ובעת ובעונה אחת ממשיך את שרשרת הזהב של הרבנים מצד אמי ומתמנה לרב בקהילה חפשית באירופה המערבית.

מעולם לא עלה על דעתו, שדוקא אמי תתנגד לתכנית זאת. סוף סוף היא שעשתה מאבות משפחתה אגדה. רק סבעי היה הדבר לחכות להסכמתה מקרב לבה לרעיון, שבנה יוסיף שם חדש לרשימת האליאסברגים והרפפורטים המפורסמים זה מאות שנים. אולם התגובה של אמי היתה רחוקה מאוד מהסכמה ענוותנית. היא התמרמרה בכל תוקף.

„אבן, רב בישראל" — פרצה בהתמרמרות. „כשהייתי בגרמניה ראיתי אחד הרבנים הגרמנים שלכם בבית כנסת רפורמי. לעולם לא אשכח זאת. הגברים היו גלויי ראש — גלויי ראש בבית־הכנסת! הנשים התלבשו כאילו היו בנשף ריקודים. התפילות היו כמעט כולן בגרמנית. השריד העברי בתפילה לא היה תופס מקום יותר מאשר בול דואר. מקהלת הבחורות ששרו את התפילות עוררה בי רגש, כאילו אני מאזינה למקהלה באופרטה של אופנבך. שום כומר נוצרי לא היה דורש דרשה פתוח יהודית מאשר הרב. הוא היה גלוח למשעי. ניסה להתנהג ככומר בבית־כנסיה נוצרי, ומזמן לזמן לקלק את שפתיו, שכנראה

היו עדיין שמנות מן החזיר שאכל לארוחת הבוקר. וזה — סיימה דרמטית — יקרה לך אם תלך אחרי רעיון שגעוני זה להיות רב גרמני. תסיים בולילת חזיר ובשתית בירה ביום הכיפורים".

ודאי היתה זאת קריקטורה, אבל היא היתה כל כך חיה והובעה בזעם כל כך עז, עד שמראה העתיד הנורא הצפוי לי מילא אותי זוועה. גם אבי התרשם מכך. השיחה שוב לא נתחדשה לעולם. התכנית שאסע לגרמניה לבית־מדרש לרבנים סולקה מתוך שתיקה.

התערבות עזה זאת של אמי היתה אחד המאורעות החיוניים והחשובים בחיי. לולא התערבותה היה כל מהלך עתידי שונה בתכלית.

כנראה היתה זאת אכזבה גדולה לאבי לוותר על התכנית שרחש בלבבו. אבל היה הוגן ביותר שלא להחזות כי היה משהו בדעת אמי שהוא לא הביא בחשבון. וכך הגיע למין פשרה עם עצמו: להסכים לברירה השניה היחידה לגבי השכלתי — הגימנסיה ובעת ובעונה אחת להשתדל שלימודי העברים בבית יימשכו.

ללימוד העברית נוסף גם לימוד התלמוד. המורה שלי לתלמוד, אחד מרכני מינסק, היה ירא שמים ותמים. חייו לא היו לעולם ללא דאגות. לשוא התאמץ לספק מהכנסתו הנעומה את הצרכים של משפחה גדולה וחולנית. אבל למזלו היה לו תמיד מפלט: צריך היה רק לקפוץ לתוך ים התלמוד — וכל דאגותיו נשכחו. נהניתי משיעורי התלמוד יותר משציפיתי. לא הייתי מתענין ביותר בהלכה שבתלמוד, אף על פי שהפלפול החריף והמשא ומתן הדק מן הדק הנחילו לי זעזוע מיוחד של התעמלות מוחין. הידוע לכל לומד תלמוד. אבל לימוד התלמוד גילה לי להפתעתי משהו אחר: עולם עתיק חזר לתחיה. החל מן המשפטים לאין ספור וסיפורי האגדה שהיתה בהם ממשות יותר חיה מאשר במצבות הזכרון והלוחות של הפירות ארכיאולוגיות. כי כאן הוסיף לפרפר הד חיים כפי שהיו בכל רעננותם למרות מרחק רב של מאות שנים. כאילו קולנוע מכושף צילם את הקהילות היהודיות העתיקות בארץ ישראל ובבבל והראה לנו את האנשים והנשים, התכמים והמנהיגים, את העשירים והעניים, את מקצועותיהם ואומנויותיהם, את דעותיהם הדתיות והמסוריות, את חיקיהם ומנהגיהם, את אגדותיהם ותפילותיהם, את מסרונותיהם ומעלותיהם, את חוש ההומור שלהם וחוש החובה.

עמדת אמי לשיעורי בתלמוד היתה מסוייגת כעמדתה לכל יתר השיעורים שלי. בעוד שאבי התענין מאוד בהתקדמות לימודי, לא דאגה אמי לכך לעולם. היא ראתה את הדבר כמובן מאליו. אולם היה יוצא אתד מן הכלל. היא ציפתה לכך, שילדיה יהיו דומים לה באהבתה העזה למוסיקה. והיא השתדלה בכל כוחה למצוא לנו את המורה הטוב ביותר לנגינה בפסנתר. אחיותי היו לגבי נגינה בפסנתר כדגים במים. מה שאין כן אנוכי. אני סבלתי את השיעורים למתחילים כל זמן שלא היה הפרש בין נגינה בימין ונגינה בשמאל. אבל כשנשתנה הדבר, מרדתי. ההפקרות השגעונית של תוי הזמרה, כשהיד השמאלית אינה יודעת מה שעושה היד הימנית, נראתה לי כמין אכזריות מיוחדת כלפי ילדי ישראל מחוסרי המגן. ולאחר חדשים אחדים הוכרחה אמי לוותר. ומורה הפסנתר שלי הפסיד אותי כתלמיד. ומשנה הדבר, הוא לא דאג הרבה. אדרבא, הוא נראה כשמח על שנפטר ממני.

בן 12 נכנסתי למחלקה השלישית של הגימנסיה. הגימנסיה היתה ליהודי

ברוסיה הצארית הדרך היחידה להשכלה אוניברסיטאית, למקצוע חפשי, להיפטר מתחום המושב הצפוף, למינימום של זכויות אדם. מכאן השאיפה העצומה של ההורים היהודיים לתת לילדיהם חינוך תיכוני. מכאן תאוות הדיפלום של הנוער היהודי, הצמא לדעת. שנאנח מתחת לעול המשפיל של החוקים המגבילים, שנקראו בלשון נקיה „זמניים". לא קל היה לבחור יהודי להכנס לגימנסיה — מחיצת עשרת האחוזים היתה לרבים מכשול שאין להתגבר עליו. אבל אפילו בגימנסיה עצמה היה עליו לתגור שארית כוחו ולעבוד קשה אם רצה לעבור את המחיצה השניה הקשה עוד יותר — מחיצת האחוזים המוגבלים ליהודים באוניברסיטאות.

פרשה חדשה נפתחה בחיי, לימודים חדשים, חוגי התעניינות חדשים, מגעים חדשים. שנה אחרי שנה נפתחו לפני שערי ידע חדשים. מובן מאליי שהרגשתי כי הם נפתחים רק במקצת ובזהירות על ידי מורי הגימנסיה, שהיו פקידים ממשלתיים ומוטל היה עליהם לפתח את רוח הנאמנות לקיסר ולממשלה בנפשות תלמידיהם. אולם תלמיד איננו חלוי בידע רק במוריו, — הוא יכול למלאות את השיעורים על ידי ספרים, המעוררים יותר את המחשבה ומובן מאליו שעליו לדאוג שלא לגלות בבית־הספר את ידיעותיו מאותם המקורות הפרטיים, שהיו רובם מנוגדים בתכלית לנוסח הרשמי ולמגמותיו. בסופו של דבר היו במעט לכל תלמיד שני מקורות של ידע — הרשמי, והמזון הרוחני מן השוק השחור, וכרגיל היו פירות השוק השחור טעימים יותר ומזינים יותר מאשר המנות הרשמיות.

בין כתלי בית־הספר היו היחסים בין הבחורים היהודיים והבלתי־יהודים ידידותיים. אולם יחסים אלה פסקו על סף שעריה של הגימנסיה. מעולם לא קרה שיהודי הזמין חבר לא־יהודי בגימנסיה ליום הולדת או לחגיגה דומה. ואף הבלתי־יהודים לא עשו זאת. היינו שייכים לאותו מוסד חינוכי עצמו. היו לנו אותם האינטרסים של תלמידים, אולם כבני־אדם חיינו במדורים מסוגרים. היינו שייכים לעולמות נפרדים. היהודים בגימנסיה היוו חטיבה משלהם, על האינטרסים החברתיים והתרבותיים משלהם, על ההווי המיוחד שלהם. הם לא עשו את זאת בכוונה. כך יצא הדבר — שלא מדעת, מתוך אינסטינקט משני הצדדים. ומעולם לא עלה על דעתם של היהודים או של הגויים, שיחס זה היה בלתי נורמאלי מכל הבחינות.

שש שנות הגימנסיה היו בשבילי שנות אינטרסים רבים ושונים, שהלכו והתרחבו באופקם והתגוונו משנה לשנה. ראשית כל נכנסו לתיי הספרות הרוסית והאירופית, והשפעת הסופרים הרוסיים עלי היתה מכריעה כל השנים. שום משורר נכרי גדול לא היה בשבילי מה שהיו לי פושקין וטיוטשב. ושום סופר לא נגע ברגשותי וכמחשבותי בעוז כזה כפי שעשה זאת דוסטויבסקי. אחרי כן באו כותבי היסטוריה, סוציולוגיה וכלכלה מדינית. אוירת הימים ההם היתה רוויה התעניינות קדחתנית בכל הבעיות, שהתשובות להן ניתנו, כפי שסבורים היו, במדעים החברתיים. חברי היהודים הרכיבו חוג מיוחד ללימוד ולדיון בבעיות אלו, ועדיין זוכר אני בנעצוצים ובהנאה אותם הימים הרחוקים. כמה תמימים וצנועים היו הויכוחים שלנו, כמה תמימים היינו ורחוקים מדעת גבולות ידיעותינו וספרינו

חיפוש זה אחרי תשובה לבעיות המורכבות של האישיות ושל החברה האנושית הוא אופייני לדור הנוער היהודי בימים ההם. היה זה אחד מסימני הזרם המחתרתי המהפכני, של העמדה השלילית כלפי המשטר הקיים, לא רק

מבחינה מדינית אלא גם ביתר הבחינות. הרגשנו שלא די להיות בלתי מרוצה מצורות החיים הישנות, אלא שיש לצור השגות חדשות, יש לתת תשובות חדשות לבעיות. מעולם לא עלה על דעתנו שדבר זה קל לאמר אבל קשה לבצע אותו. הדרך למטרה זו היתה כל כך פשוטה וכל כך נראית לעין: יש רק לנסח „תפיסה עולם" אמיתית, שאפשר יהיה לתרגם אותה לפילוסופיה ממשית של החיים. אבל למעשה היה פירושה הרבה יותר רב.

אחד הסעיפים העיקריים של תפיסת עולם זאת היתה הדעה, שעלינו להיות לדור שלא יהיה כפוף לשלטון המוות. ברומאן שלו „שלטון המתים" מאת בלאסקו איבאנייס — הסופר הספרדי שהיה בימים ההם חביב מאוד ברוסיה — ניתן ביטוי עז ביותר לבעיה. המתים שולטים, אמר איבאנייס, הם שולטים בכל מקום ועל הכל. אמונותיהם ואמונות־השוא שלהם עדיין תקיפות בעולם של היום. הדעות הצרות והחוקים האכזריים שנולדו במותות שהפכו לעפר לפני זמן רב עדיין שולטים ומקלקלים את החיים. אין נמלט מעריצות המתים. אין תרופה נגד מצוותיהם ואיסוריהם.

הסכמנו בכל לב ובהתמרמרות עם בלאסקו איבאנייס. אבל הרחקנו ללכת צעד אחד. יש לשבור לא רק את המשמעת המחניקה של המתים, יש גם מתים חיים, הזקנים, המבוגרים, לעתים קרובות בני גיל העמידה. מבחינה גופנית עדיין היו חיים, אילם מבחינה רוחנית היו בעינינו הקנאיות שרידים מאובנים של הדור שלפנינו. רובם נראו כהפרעה ריאקציונית, כמכשול בדרכים החדשים ולסיסמאות החדשות. הצעירים היו התקוה היחידה: הם עמדו לטהר את העולם מכל אותו עובש שמלאוהו הדורות הקודמים.

אותה ההגדרה הפשטנית ביותר של הדור הישן מול החדש היו לה לעתים קרובות גילוים מוזרים. אני זוכר מקרה משעשע שבו מילאתי תפקיד. המורה שלנו למתמטיקה פוגודיצקי היה שונה בהחלט מן הטיפוס הרגיל של מורי בתי־הספר התיכוניים ברוסיה הצארית. הוא היה נציג האינטליגנציה הרוסית במובן הטוב ביותר, הוא הצליח להשאר אנושי ובלתי־תלוי בדעותיו. לעולם לא ענש את תלמידיו. לעולם לא נתן להם להרגיש את חומת התקנות, שהפרידה בין המורה והכיתה. הוא התייחס יותר כידיד בכיר מאשר כאיש הפקודה. ועוד — דבר שלא נשמע כמוהו — ביתו היה תמיד פתוח לכל אחד מתלמידיו שזקוק היה לעצה. עם אחדים מאתנו התפתחו היחסים לאט לאט לידידות ממשית בין הצעירים ובין איש הידע הרחב של החיים ובעיותיהם. השעות המזהירות ביותר בשנים האחרונות של הגימנסיה היו אותן השעות, שביליתי עם אותה התבורה הקטנה של חברי בשיחות ובויכוחים מסביב לשולחן התה של פוגודיצקי. יום אחד הפתענו למצוא על השולחן פרחים. שאלנו אותו לסיבת הדבר.

— אין כאן שום דבר חשוב — אמר. — אחותי שלחה לי את הפרחים. היום מלאו לי 40 שנה.

ברכנו אותו מקרב לב אבל אני הייתי נרעש. אהבתי מאוד את האיש והנה קרה לו דבר זה: הוא בן 40. ומפי התפרצה שאלה שבודאי צלצלה במשונה מאוד מכיון ששאלתי אותה ברציונות גמורה שלא להרגיש כלל במשמה שאני עושה.

— ויאצ'סלאוו איוואנוויטש — שאלתי אותו בגילוי לב תמים של בן 17 — מה יש כאן לחיות אחרי גיל 40?

הוא צחק. רק לאחר שנים רבות הבינותי, שיכול בן עשרים להיות בן שבעים ברוחו ויכול בן שבעים להיות כבן עשרים.

הגימנסיה היתה בשבילי השער הראשון לעולם הרוסי. היה זה שער צר ושמור בהקפדה. אבל עוד מעט נפתחו לפני שערים אחרים — שערים המיליכים למרחבי העולם הרוסי הקוסם, שכח המושך שלו גבר משנה לשנה. כל כך נמשכתי לעשות עולם זה לשלי, להזדהות עם חייו וחרבותו, עם האידיאליזם המאבק שלו, רוב חברי היהודים עשו זאת בדרך הטבע, בלי שום עינוי נפש. הם לא חשבו אפילו רגע, שהם עוזבים את העולם היהודי; אבל שלא מדעת, בלי הכרה, קם מין קיר זכוכית סמוי מן העין, בינם ובין העם היהודי ובעיותיו וההמונים היהודים החיים וסובלים בקרבתם.

אף אני נמשכתי אחרי העולם הבלתי־יהודי המופלא כמוהם. אבל בי היה מושרש, יותר בחוש מאשר בשכל, משהו שמנע ממני לעשות כדוגמתם. היו לי יותר מדי קשרים עם העם היהודי בעבר ועם ההמונים היהודים בהווה מכדי שאוכל לשכוח אותם או להתעלם מהם. וכך חייתי בעת ובעונה אחת בשני עולמות.

כפילות זו מצאה את ביטויה בכל שלבי התפתחותי הרוחנית, ולעתים קרובות הפריעה להרמוניה של תפיסת עולמי הקודמת. זוכר אני כיצד נרעשתי ביגיל 17 לנוכח ההתנגשות הרעיונית בין בילינסקי ׳פיסארב — לבי היה על צידו של בילינסקי ותפיסת העולם האידיאליסטית שלו לגבי החיים והספרות ברוסיה, בעוד שבמוחי הוכרחתי להודות שהיה חלק גדול של אמת בניתוח המאטריאליסטי של פיסארב. אולם לאחר חדשים אחדים הגיע לידי ספר „תולדות היהודים" של גרץ ולא נגעתי בשום ספר אחר עד שעברתי על כל 12 הכרכים. הרושם לא נשכח ממני לעולם. תמונת שלושים וחמש מאות השנים של דברי ימי ישראל עברה לנגד עיני בכל הגודל של הגבורה הרוחנית והגופנית, בכל ההתלהבות של מסירות נפש מאין כמוה. התוצאה המידית,אפשר להגיד ההכרחית, היתה העברת דאגתי הפנימית לקיום עם ישראל לרגש יותר חזק, סימני ההתבוללות, המסכנים את הקיום הלאומי של היהדות, התחילו להדאיג אותי ביתר עוז מאשר רדיפת היהודים או סבלם הכלכלי. לא יכולתי להשלים עם הרעיון כי יום יבוא וכל העמים יחיו ורק היהודים לא יתקיימו. לא יכולתי לתאר לעצמי סיכוי כזה בלי רגש עז של כאב. הכתובת על גבי מצבה: „פה נטמן היהודי האחרון" היתה בשבילי חזון גיהינם.

בספרי הסופרים הרוסים הגדולים, בהרצאות ובמאמרים של המנהיגים המפורסמים ביותר, עמר תמיד בשורה ראשונה נושא ראשי אחד — העם, ההמונים. הדאגה להמונים היתה הקוטב של התכנית בכל התנועה. החלק העיקרי של תפיסת הנוער והמשכילים. ספגתי דעות אלו של העולם הרוסי, אבל אצלי היתה התוצאה הסופית אחרת. העולם השני משני העולמות שלי — העולם היהודי — הוא שהכריע. וכשקראתי או שמעתי על חובתנו כלפי ההמונים המדוכאים, הופיעו לנגד עיני לא פני האכרים והפועלים הרוסים, אלא פנים יהודים, פני היהודים והיהודיות העניים של מינסק.

התנגשות זאת בין שני עולמות שחייתי בהם לא היה בה משום סכסוך דרמטי מדעת. הדבר התרחש בלי שהבינותי לאיזה כוון אני הולך ונמשך.

אני נזכר כמו חי מקרה, שהוא טיפוסי לאותו תהליך הרגש שבקרבי. נסעתי לפגישה עם אחד מחברי, ופתאום שמתי לב למחזה משונה. בלתי רגיל.

בעצם לא היה שום דבר בלתי רגיל במחזה זה בתחנת רכבת של עיר יהודית בשנות ההגירה בהמון של יהודים מרוסיה. אבל אני לא ראיתי מעולם לפני כן דבר כזה. וכאב עז צבט את לבי. מהגרים יהודים ממינסק לאמריקה הטעינו את מטענם הרב על רכבת ארוכה. הרחבה היתה מלאה מהגרים וקרוביהם, שהיו משוחחים וצועקים, מנפנפים בידיהם ומנסים בכל כוחם לכסות על צערם האחד בפני השני. אנשים, זקנים, בני עמידה, צעירים התרוצצו הנה והנה, נשאו אתם מזוודות ישנות, ארגזי־עץ כבדים, סלי־פירות וצרורות של כרים וכסתות. נשים אדומות עינים החזיקו תינוקות בזרועותיהם. ילדים שעיניהם רדומות עזרו להוריהם לשאת את המטען לעגלות. הצלצול הראשון של פעמון הרכבת זעזע את האויר — אזהרה. שבעוד רגעים אחדים תבוא הפרידה, עזיבה בכוון של יבשה רחוקה אלפי פרסאות. בצער רב קפצו לזרועות אבותיהם ואמותיהם, אחיהם ואחיותיהם, קרוביהם וידידיהם, וכאן לא יכלו להתגבר על עצמם ואנחות זעזעו את גופיהם, דמעות יאוש מרות זלגו על פניהם. אנחות רמות מילאו את הרחבה, אנשים ונשים וטף נקלעו איש בזרועות רעהו, נשיקות רועדות נשמעו על פנים דומעות. האנשים ניסו לשוא למצוא מלים לאהבתם ולדאגתם בשעה זו כשנקרעו מן הנפשות היקרות והקרובות להם ביותר. הצלצול השני של התחנה, הזרועות נתרוקנו, המשא האנושי נחפז לקרונות, מאות פנים צעירים וזקנים הציצו מן החלונות, הרמעות חינקו את קולותיהם. יאוש הפרידה האחרונה נראה בעיניהם. צלצול שלישי של פעמון התחנה, הקטר התחיל להזיז את הרכבת המלאה. הקרובים רצו בהתרגשות אחרי הרכבת, נפנפו בידיהם, בכו וצעקו, ניסו לתפוס את המבט האחרון של הפנים, שלעולם לא יראו אותם בחייהם.

עזבתי את הרכבת ביחד עם ההמון שהתנהל לאטו בלב שבור והרגשתי עצמי כאחד מהם, כאילו הייתי גם אני אחד מן הנוסעים ברכבת. הלכתי הביתה דרך רחובות שקטים, אפלת הלילה מסביבי ואפלת רגש היאוש בלבי. בהרגשתי היו ראגה ומחאת אין־אונים ומשהו דומה לבושה. בפעם הראשונה הרגשתי בכל אימתן את הטרגדיה והשפלות של גורל היהודי הנודד. האם צריך תמיד להיות כך ?

אפילו בבית אבי היו שני העולמות שבקרבי מתנגשים. יש שהייתי חוזר בשעה מאוחרת בלילה אחרי אסיפת החוג שלנו, דברי הסופר הרוסי ששוחחנו עליו עדיין צלצלו באוזני. עדיין הייתי שקוע בעולם האנשים והנשים הרוסים, שזה עתה קראנו עליהם, בבעיות ובדעות הרוסיות המיוחדות שעליהן התווכחנו. והנה אני בא הביתה ונכנס לחדר האוכל שלנו ואני מרגיש עצמי לרגע כנוסע השב הביתה מארץ רחוקה: כל האוירה היא כל כך מנוגדת לעולם שממנו באתי. כסמל חי של ניגוד זה יושב ליד השולחן אחד מבאי ביתנו, נושף בקול רם על פני כוס התה החמה שלו ומדבר לאמי בהתרגשות רבה.

היה זה טיפוס מיוחד של קבצן יהודי. הוא לא היה קבצן ממש, אף על פי שמזמן לזמן היה מקבל מתומכיו סיוע בתלבושת ובכסף. הוא ראה עצמו, וגם אחרים ראו אותו, כמין בן־בית. אני זוכר שני טיפוסים כאלה, שאמי קיבלה אותם בירושה מאביה. הם היו ברוך וגיטל הגדולה. המגע שלי אתם היה חשוב מאוד בשבילי יותר מאשר הם ואני ידענו זאת. הם היו הנציגים הראשונים של עולם ההמונים היהודים שראיתי אותם לא במקרה ולשעה אלא בקביעות, שנים אחרי שנים, שעות אחרי שעות. והם היו הקשר החי הראשון שלי עם אותו עולם שהם יצגו אותו בשבילי, עולם שכל כך רציתי להכיר אותו מבפנים. כל אחד מהם

היה לפי דרכו נציג טיפוסי של אותו עולם, של חמימות הלב ותריפות הלשון, של חמרנותו ורחניותו.

אינני יודע למה, אבל בזכרוני קשור הזכרון על ברוך תמיד בערב של חורף. אני רואה אותו נכנס למטבח ומעילו המטולא הישן מכוסה שלג. הוא מקנח את נעליו המטונפות במחצלת שליד הדלת, מחמם את ידיו המקומטות והקפואות על אש המטבח. אחרי כן הוא נכנס להדר האוכל, אומר לנו ערב טוב ויושב קרוב למיתם המעלה אדים. אמי מוזגת לו כוס תה ונותנת לו משהו לאכול. שתית התה שלו הקסימה אותי תמיד. הוא היה נוהג לשתות את התה שלו מתוך השמעת קול שריקה מיוחדת — „סימפונית התה של ברוך", — היתה אחותי קוראת לזה. זקן השיבה שלו היה תמיד מנומר כתמים שחורים קטנים. עקבות הטבק שהיה מריח בהנאה רבה. העניות והדאגות של חייו חרשו בהקדם את פניו, אבל לא כיבו את הקריצה ההומוריסטית שבעיניו. חיין היו פרשת צרות ארוכה, של דאגת עניים. אבל הוא היה קבצן שמח, טיפוס רגיל בגיטו. הוא לא נתן מעולם לצרות לדבא אותו. הוא צחק לצרותיו וראה בהן מין שעשוע לעצמו.

כדי לחיות בשלום עם אלהיו ועם עצמו, זקוק היה למצוא תשובה לשאלה הנצחית של העול ואי־הצדק בסבל העניים ובהנאת העשירים. וכך פיתח פילוסופיה סוציאלית משלו, מין חערובת של אמונות דתיות עממיות וסוציאליזם מקורי ומשעשע מאוד. קידם כל — העניים סיבלים כאן, בעולם הזה. ויקבלו את שכרם לנצח בעולם הבא. ואילו העשירים — כל מה שידובר פחות על עתידם בעולם הבא — יותר טוב. אולם אפילו כאן, בעולם הזה, מי הם עמודי העולם הממשיים? לא העשירים, לא בני מרום העם. אלא ל"ו הצדיקים הנסתרים. הלב והמצפון של הדור. אין איש יודע מי הם. אין איש יודע היכן הם. משום שזהותם נסתרת מעיני בני־אדם. משום שהם חיים כשואבי מים, רוכלים ובעלי מלאכה. כולם יהודים עניים, כולם דומים לברוך.

לכל עיר יהודית היה כינוי גנאי משלה. אותנו, אני מצטער לאמר, קראו „חזירי מינסק" („די מינסקער חזירים"). לעולם לא מצאתי את המקור ההיסטורי לשם גנאי זה. ככינוי לשם היפה מינסק. אולם לברוך היתה שיטה משלו. הוא היה מסביר אותה מתוך הנאה רבה. „כשאומרים חזירי מינסק — טען — אין הכוונה לי או ליהודי עני אחר. הכוונה היא לעשירי מינסק בעלי הכרס".

לברוך היתה הרגשה לאומית עמוקה. היתה לו גאוה סבעית על מוצאו היהודי ועל היותו איש־עם פשוט. הוא מצא הנאה גדולה בהכרה שהוא שייך לעם הנבחר. אמנם הצאר ותלייניו אינם יודעים זאת, אבל מה אפשר לצפות מבני המן אלה? במוקדם או במאוחר יהיה סופם כסופו של המן הראשון.

הרגש הלאומי של ברוך מצא לו ביטוי משעשע בשיחותיו עם שכנו הרוסי וואסילי, הגוי היחיד ברחוב. ידידות משונה קמה בין שני אלה. היו להם ויכוחים דתיים על המעלות והחסרונות של יהודים וגויים. לא היו שום שנאה וקטרוג בויכוחים אלה. היה זה דיון רוחני ושני היריבים נהנו ממנו. ברוך היה לעתים קרובות משתמש בסיפורי־עם משעשעים כדי לנצח את יריבו. יום אחד בא מרוצה מאוד מעצמו.

— אותו וואסילי — קרא מתוך חיוך מאושר — שאלתי אותו אתמול שיסביר לי למה לו לגוי ראש על כתפיו? הרי איננו מניח תפילין, איננו לומד

תורה, אין לו שכל. למה לו איפוא ראש? הידעת? שאלתי היתה כל כך הגיונית עד שלא ידע מה לענות. ומה יכול היה לענות?

אבל נצחונו לא נמשך הרבה זמן. למחרת בא במצב רוח מדוכא.

— מה קרה, ברוך? — שאלתיו.

— זה שוב אותו וואסילי. זוכר אתה את השאלה ששאלתיו. ובכן זקוק היה ל־24 שעות כדי להשוב על כך. היום בא והתחיל לדבר על ענינים דגילים. ופתאום קם נצנוץ בעיניו, ששימש לי אזהרה. „ברוך — שאל אותי — למה לו ליהודי פה? איננו אוכל תמיצת כרוב עם שמנת חמוצה, איננו משתכר, איננו מנשק בחורות יפות. ודאי לעולם איננו מנשק כראוי את אשתו. למה לו ליהדי איפוא פה?" והיודע אתה? מנקודת המבט שלו הרי השאלה מצלצלת כל כך הגיונית עד שלרגע לא ידעתי למצוא תשובה.

ברוך היה מסור בכל לב לאשתו ולילדיו. אבל בהתאם לאפיו ניסה להסתיר את רגשותיו האמיתיים מתחת לציעיף של התלוצצות. אם להאמין לו היה הבעל המצונה ביותר במינסק. קרבן סכלן של אשה קפדנית ומשתלטת. למעשה היה אוהב מאוד את אשתו, אשה שקטה, עיבדת קשה, בעלת בריאות רעועה. בשחלתה ברצינות ניטלה ממנו חדוותו. פניו שוב לא הפיקו ליצנות אלא דאגה. וכשמתה הלך אחריה עד מהרה לגן עדן של חלומותיו, שרק צדיקים ועניים נכנסים אליו.

גיטל הגדולה היתה אשה וקנה גבוהה מאוד. פניה בעלי האף הארוך היו חרושים קמטים לאין סוף. אבל עיניה השתוררות היו עדיין מלאות חיים וקומתה עדיין היתה זקופה למרות המשא הכבד של כל השנים וכל הצרות של חייה הארוכים. היא נולדה בעיר איוניץ של האליאסברגים ומעולם לא תדלה מלעשות רושם על אמי על ידי שהזכירה עובדה זאת. היא יכלה לשבת שעות ולהזכיר את הימים הטובים ההם באיוניץ, כשהיתה אהובת אמה של סבתא שלי כבתורת צעירה. הכשרון שלה לחפור ולגלות מאורעות משפחתיים ממעמקי זכרונה היה מזעזע אותי ואת אחיותי ולעתים קרובות גם את אמי. היא היתה „בעלת האוב מעין־דור"־בחיי אמי והחזירה לחיים את צלילי העבר.

עכשיו אני רואה אותה כפי שהיתה באמת: אשה זקנה, בודדת ועניה, שריד של דור עבר. אבל בדמיוני הצעיר היתה נמנית על עולם מסתורי מוזר, על עולם אנשים ונשים שמתו שנים רבות לפני שנולדתי.

אילו היתה גבר היתה נעשית מגיד גדול, דרשן מפורסם. והיא מצאה מוצא בכך, שהפכה כל שיחה אתנו למין דרשה דתית. כאשה לא למדה תורה. זו היתה החובה והזכות של הגברים. אבל היא היתה מספרת בעל פה את סיפורי האגדה בתורה ובתלמוד בצורה עממית, לפי הספר „צאינה וראינה" הנקרא על ידי הנשים בשבתות. מאותם הסיפורים היתה מפיקה המון מימרות דתיות ומוסריות, סיפורי אגדה ומשלים. היא היתה לא רק יהודיה אדוקה, השומרת את כל המצוות והמנהגים כדבר המובן מאליו. היתה לה גם אמונה עמוקה שחדרה לכל פינות נפשה, שלא ידעה פשרה, הדבוקה באמת האלהית האחת והיחידה. בכך היתה צאצא ממשי של הקדושים היהודיים לאין ספור, שמתו בקריאת „שמע ישראל" על שפתותיהם. אילו היתה באה לידי כך, היתה מובנה למות מוות כזה.

פוצם זה של אמונתה הדתית הורגש על ידי ועל ידי אחיותי מילדותנו. וגם לאחר זמן, בימי הגימנסיה, משך אותנו המסתורין הצבעוני הזה. הסיפורים

שהיתה מספרת לנו היו כל כך מועזעים, ביחוד בערבי חול, כשהרוח היתה נוהמת בארובת העשן כמין לווית־מוסיקה לקולה הזקן.

היא האמינה באמונה שלמה בכוחה להתגבר על הסכנות של עין הרע על ידי לחש מיוחד. והיא ראתה עצמה מומחית גדולה ברפואות נשים מיוחדות, לשים יוד על חתך באצבע נראה בעיניה כמעשה הבל וכמעט כמעשה כפירה. התרופה האמיתית היתה כמובן לשים על הפצע קורי עכביש, וכל המרבה הרי זה משובח. ולפגיעות יותר רציניות הרי יש קמיעות, תפילות מיוחדות לפי המסורת של סבתא שלה.

איש לא ידע היכן היא חיה. איש לא ידע כיצד היא חיה. לכל צורכי חייה היתה זקוקה לעזרת מטיביה. היה זה תמיד מעט מן המעט. אבל ככל שהזדקנה כן פחת והלך מספר המסייעים לה. היה רק דבר אחד שיכלה לעשות — לבקר בבתי האנשים והנשים שהכירה אותם מעריסותיהם, שהיתה מספרת להם סיפורי מעשיות בילדותם.

זוכר אני ערב אחד שבו הייתי בפעם הראשונה תודם לתקציב שלה. הלכו וההתקרבו ימי הבחינות בגימנסיה, לא בחינות סתם אלא הבחינות הסופיות, שבהן היה תלוי כל עתידי. כששמעה גיטל הגדולה על המשבר בחיי נחפזה לעזרתי. היא נכנסה לחדרי ומצאה אותי שקוע בספרי. היא הטילה מבט בוז על ספרי. המבט שלה הזכיר לי את המעשה באשה יהודיה זקנה אחת שבעלה חלה פחלה קשה. והיא אמרה לבנה: „שמע, כל הזמן שהיה רק בריא הייתי פונה לרופאים ולרפואות. עכשיו כשהמצב הוא רציני הניעה השעה לעשות משהו ממשי. לך והזמן עשרה יהודים כדי לומר תהלים כל הלילה". המבט של גיטל אמר ללא מלים אותו הדבר: „הספרים שלך! כל זמן שאתה רק למדת אותם יכולת להיעזר על ידיהם, אבל עכשיו, כשהמצב הוא רציני, נעשה משהו ממשי". וסרם הספקתי לומר דבר קפצה והתחילה בפעולה. ישבה לידי, הסתכלה בי בחגיגיות, והתחילה למלמל בניגון שבלחש מין תפילה. אחרי גמר התפילה ירקה שלוש פעמים כדי לגרש את העין הרע, אמרה „אמן" וחייכה מתוך בטחון שהיא עשתה את הדבר הדרוש ואין ספק שהתוצאות יהיו טובות. מכיון שהיתה עניה לא יכלה כמובן לעשות מה שעשתה בחינם. ובכן הודיתי לה על ברכותיה ונתתי לה קצת כסף. לגבי הענין שעמד על הפרק היה התשלום צנוע ביותר.

תעודת גמר גימנסיה היה כרטיס הכניסה היחיד לכניסת לאוניברסיטה רוסית — חוץ מן היהודים שבשבילם בלבד נקבע אחוז מסוים. באוניברסיטאות של פטרבורג ומוסקבה, שאליהן היו פונים גומרי הגימנסיות בפלך מינסק, היה האחוז המותר ליהודים שלושה. על ידי כך נמנע מרוב היהודים גומרי הגימנסיה בפלך זה להכנס לאוניברסיטאות רוסיות. הם היו מוכרחים להמשיך את לימודיהם באוניברסיטאות של שוויצריה, גרמניה וצרפת. כדי להכנס לאוניברסיטה ריסית צריך היה יהודי לעבור את התהליך של „נצחון המוכשרים ביותר". למעשה היה סיכוי רק למועטים שקיבלו מדליה של הצטיינות מוהב. בשביל גוי היתה מדליה של זהב לא יותר מאשר הכרת הצטיינות. אבל ליהודי היה זה מפתח הקסמים לשערי אוניברסיטה רוסית, למקצוע חפשי נכסף, לעולם הגדול מחוץ לגיטו.

הבחינות נמשכו חודש שלם, החודש המזעזע ביותר בחיי במינסק. סוף סוף עבר. כדי להשיג מדליה של זהב צריך היה לקבל ציון חמש בכל הלמודים הראשיים, וארבע — במקצועות האחרים. קבלתי חמש בכל המקצועות חוץ

מארבע במקצוע ההגיון. תעודה רשמית זאת, שההגיון שלי הוא טוב אבל לא מצויין, נתנה לחברי הזדמנות מאין כמוה ללעוג לי ולהתגרות בי. אבל חוץ מזה לא היה לזה שום ערך מכיון שהגיון היה מחוג הלימודים ממדרגה שניה.

סוף סוף בא היום שציפיתי לו. בידי היתה התעודה עם מדלית הזהב, בפעם האחרונה עברתי את מפתן בנין הגימנסיה. בפעם הראשונה בחיי היה לי רגש מוזר של ריקנות, כמעט של עצבות. עברו כל ההתרגשויות והציפיות. הושגה המטרה. פרק אחד נסתיים לעולם. הרגשתי עצמי עייף, אדיש. אותו מצב רוח היה בא אלי כמה פעמים אחרי כן במשך כל התקופות בחיי, תמיד בסוף של תקופה, בקצה הדרך.

לאחר ימים אחדים סיימתי את לימוד מסכת סנהדרין בתלמוד. אבי היה מאושר ביותר. מורי בתלמוד חייך כדרכו, אבל לא יכול להסתיר רגש של עצבות בקולו. הוא לא אהב את האוניברסיטה. הוא בירך אותי בהצלחה לשנים הבאות ואחרי כן הופיע על פניו ביטוי רציני והוא ביקש אותי להבטיח לו כי — יקרה בחיי מה שיקרה, אעשה מה שאעשה, אבל שאשאר תמיד יהודי טוב.

חדשי הקיץ עברו. הלך וקרב יום יציאתי לפטרבורג. מינסק שלי עמדה להיעלם בעבר. עמדתי לתדול מלהיות בביתי — אראה אותו רק בביקורים בימי החופש. ופתאום תקף אותי רגש משונה: הפרידה האירה את העבר באור רומנטי. הסתכלתי קדימה לתקופה החדשה בחיי, ובעת ובעונה אחת הצטערתי שהתקופה הישנה של חיי מתחמקת על מנת שלא לשוב לעולם. אילו יכולתי הייתי חוזר על הנס שעשה יהושע בעמק אילון. הייתי אומר לשמש העבר שלי דום, שתעמד על פני מינסק ושהירח של העתיד שלי יעמד על פני פטרבורג.

ד. פטרבורג

פטרבורג — הבירה הטראגית של הצארים, עיר היופי המדהים, עיר בעלת כמה שמות. בימי חיי הוצרכתי כמה פעמים להתרגל לחילוף פתאומי של השם — פטרבורג, פטרוגראד, לנינגראד. אבל בכל שם שהוא נשארה תמיד נפש העיר הנסערת ביותר מכל הערים הרוסיות כמו שהיא.

נרשמתי כסטודנט בפקולטה המתמטית. צעד זה היה בעצם מקרי. תמיד היה לי הרגש, שהמקצוע הנכון בשבילי היא ארכיאולוגיה, מימי הגימנסיה הוקסמתי ממקצוע זה. חברי היו מתגרים בי ואומרים שאילו היה לי לבחור בין חנוט ובין בחורה יפה הייתי בוחר את החנוט. ספרים על חפירות, על גילוי מצבות זכרון עתיקות ותרבויות נשכחות הסעירו אותי תמיד. בחלומותי ראיתי עצמי כמין שאמפוליון או פלינדרס פטרי. ואילו הייתי הולך אחרי נטית לבי, הייתי בוחר את לימוד הארכיאולוגיה. אולם המכון הארכיאולוגי בפטרבורג היה מוקדש כמעט כולו ללימוד הארכיאולוגיה הרוסית והסלאבית שלא ענינה אותי. דמיוני הלך אחרי עתיקות ארצות אחרות הנזכרות בתנ"ך — מצרים, אשור, בבל, ארץ־ישראל. היו לי אפילו שיטות תמימות, שבזאבי היו מביאות אותי יום אחד לגילוי גופתו החנוטה של יוסף ומקורות ספרי משה והנביאים. אבל כל זה לא היה לו למעשה שום שייכות לתכנית המכון הארכיאולוגי בפטרבורג. לא היתה לי ברירה. הוכרחתי לדחות את חלומותי הארכיאולוגיים עד יום אחד בעתיד, אלא שיום זה לא בא לעולם.

בינתיים צריך הייתי לבחור פקולטה באוניברסיטה. אבי יעץ לי לבחור

מתמטיקה והנדסה. לפי דעתו עתידים לימודים אלה לפתוח לי שער להצלחה. א. בוגדאנוב, ראש בית חרושת לטבק, היה גם אחד המנהלים ובעלי המניות של בתי־החרושת למתכת בסורמובו. בסורמובו לא היו כמעט שום יהודים. אבל בוגדאנוב הבטיח לאבי לקבל אותי בסורמובו ולחת לי כל הזדמנות להתקדמות אם אבחר את מקצוע ההנדסה. עשיתי כעצת אבי ונעשיתי סטודנט בפקולטה למתמטיקה.

לא עברו ימים מועטים והתחלתי להרגיש שאינני במקום הנכון. הדקויות של המתמטיקה הגבוהה לא דיברו אל לבי. הן היו יותר מדי יבשות וחסרות־חיים. אפילו התכונה היתה בשבילי אכזבה מרה. לא היה בה שום צד משותף למדע הרומנטי על כוכבים כפי שראיתיו בדמיוני. ברק הכוכבים טבע באוקיינוס של חישובים.

התחילו ימי לימודי הגבוהים, ועלי להודות — ההרצאות באוניברסיטה והלימודים שם לא היו כלל עיקר חיי. היה משהו אחר, משהו עז ובולע, כמעט מפרפר בתוש באוירה הרוחנית.

נכנסתי לאוניברסיטה בהערצה של גר הנכנס למקדש. ובאמת היה זה מקדש המדע, — אולמות ההרצאות והמעבדות היו מלאים. הפרופסורים היו ככהנים על מזבח המדע. אולם ברגע שיצאתי מן ההרצאה לפרוזדור ראיתי פנים אחרים של האוניברסיטה ברוסיה בימים ההם, שהיתה מבצר התנועה המהפכנית. הארץ היתה עדיין בזרועו החזקה של שלטון היחיד הצאריסטי. רעם הסערה המהפכנית עדיין לא רעם. אבל עננים כבדים כבר נתלקטו באופק. והאוניברסיטאות שמשו מעבדות של הרעיון המהפכני, משמרות קדמיים של ההתפרצות הממשמשת ובאה.

רוח המהפכה ריחפה באוירת האוניברסיטה. אלפי הסטודנטים שמלאו את הפרוזדור העצום והרחב לא פטפטו או חשו לאולמי ההרצאות. הם התאספו, התווכחו החליפו דעות ואינפורמציה, היה זה דוד רותח של פגישות רבות לאין מספר של קבוצות רעיוניות, ארגונים, תאי מפלגה, ועדים. שתי המפלגות היריבות הס.ד. והס.ר. נהלו מאבק תעמולה נמרץ בין הסטודנטים. כאשר מיניסטר או שר כלך ידוע לשמצה נפל בפצצה של אנשי הס.ר., שהיו חסידים נלהבים של „הפעולה הישירה" והטירור, קצרו מיד אנשי מפלגה זו קציר חדש של אוהדים. כאשר פרצו שביתות פועלים והפגנות בבתי החרושת הכריזו הס.ד. במרץ מחודש שרק התכנית המרכסיסטית תוביל את רוסיה ואת העולם כולו לקראת המהפכה. לעתים קרובות נקראה „סחודקה" — אספת סטודנטים כללית, ואלפי סטודנטים מילאו עד לאפס מקום את אולם האוניברסיטה הגדול להקשיב לנאומים הנלהבים של מנהיגי המפלגות. המבריקים ביותר מנואמיהם של „סחודקות" אלה הפכו בשנים שלאחר מכן, בימי שיאה של המהפכה הרוסית הגדולה, למנהיגיה של רוסיה הסובייטית.

מפעם לפעם היתה התלהבות קדחתנית אוחזת את האוניברסיטה כולה. מעטים בקרו בשעורים. המסדרון היה כמו הר געש ערב התפרצותו. דבר זה היה פירושו אחד: ועדי המפלגות החליטו לקרוא את הסטודנטים להפגנה פוליטית בפומבי. היה רק מקום אחד שהוקדש במסורת להפגנה כזו — הככר הגדולה לפני הקתדראלה הקאזאנית.

בשעה מסוימת היה כעין גל שאין לעמוד נגדו של תסידות חולף על פני הסטודנטים של פטרבורג. מכל פינות העיר זרמו למרכז, לנבסקי פרוספקט,

אלפי אנשים ונשים צעירים כשהם נוהרים להתפלל בקתדראלה הגדולה. אולם, מוזר הדבר, הם לא מהרו להכנס לקתדראלה. הם התעכבו על הככר שלפניה, מספרם הלך וגדל עד שמלאוה מפה לפה ופשטו אף לרחובות הסובבים אותה. כוחות משטרה גדולים נראו לאורך נייבסקי פרוספקט וברחובות הסמוכים. אילם דומה היה שקיים מין טכס מסתורי — מין חוק שאינו כתוב — לגבי ארועים אלה. שני המחנות המתנגדים הסתכלו איש ברעהו תוך מתיחות עוינת אולם ישום דבר לא קרה. ולפתע בקע מן השתיקה מבשרת הרעות קול רם וצעיר. „הלאה הצאר, הלאה שלטון הדמים", קרא הקול הנלהב, בזרקו את המלים כפצצות אל הככר ההומה מאדם. וכמסה קסמים הופיעו לפתע דגלים ארומים כשהם מתנופפים מעל המפגינים הקוראים את סיסמאותיהם. הדגלים האדומים השפיעו על המשטרה כמטלית הבד האדומה על שור האיצטדיון. מיד התנפלו השוטרים מכל עבר על המפגינים. פרשים וקוזקים, שנצבו במצב הכן בחצרות הבתים בסביבה, דהרו אל הככר, כשהם מכים בשוטים על שמאל ועל ימין. המפגינים התחלקו לקבוצות קבוצות ונמלטו לכל עבר, כשכל קבוצה וקבוצה פורצת בשירה מהפכנית ומנופפת שוב את הדגל האדום. המשטרה והקוזקים היו דולקים אחריהם, כשהם קורעים את הדגלים, מכים בשרים, רודפים אחרי המפגינים לאורך נייבסקי פרוספקט, עד שפזרום עד גמירא. רבים נפצעו וזבו דם, אחדים נאסרו, אבל כל זה היה בפי שצריך היה להיות — החשלום הסבעי שאין להימנע ממנו.

שנותי באוניברסיטה בפטרבורג היו השנים המזוהירות והמאושרות ביותר בתקופה הרוסית של חיי. היו אלה שנות צבע ורבגוונות, מלאות ענינים כובשי־לב, גדושים במאורעית וברגשות.

שוב חייתי בשני עולמות: העילם הרוסי מסביב והעולם היהודי בקרבי. אלא שהכוח המושך של העולם הרוסי נעשה יותר עז ויותר מפתה.

קודם כל — פטרבורג. אי אפשר לחיות בעיר זאת בלי להכנע לקסם היופי המוזר שלה. אפילו האקלים המשונה שלה יש בו קסם משלו. ביחוד אין לשער את היופי של הלילות הלבנים המשגעים בקיץ, שאין להם צד משותף עם הלילות הרגילים בערים הרגילות. בלילות האור בקיץ הופכת כל העיר על גניה, בתיה, מרכבותיה, אנשיה ונשותיה למין חלום.

וצורת העיר משונה כמו האקלים שלה. ביחוד היו מפורסמים איי הניווה, ובהם האי „סטרלקה" (החץ) — האי שאליו היה הנוער עולה לרגל בקיץ, אי הרומאנים והזמירים.

ה„סטרלקה" הזכירה לי תמיד את „מינסק הזעירה" שלנו בים הסערה הפטרבורגי של הימים ההם. במרכזה עמדה מאניה. מאניה היתה האהבה הגדולה של ימי לימודי בגימנסיה, שבמדי התלמידה שלה שיברה את לבבותינו הצעירים ללא מאמץ, רק בקסם פניה שהלכו תמיד והשחנו, ברמז הערמומי במעמקי עיניה החומות הצוחקות. עתה היתה אף היא סטודנטית בפטרבורג.

מאניה ושלוש הברותיה ממינסק גרו בשני חדרים, ושני חדרים אלה הפכו למין מועדון לחוג הקטן של הסטודנטים ממינסק בגילנו. כולנו היינו יהודים, חוץ מסריוז'ה אנדרייב, שקרא לעצמו „השבת־גוי של מאניה". הוא ייצג בקרבנו את הסטודנט המהפכני הרוסי הטיפוסי. קמה ידידות ממשית ביני ובינינו, ממש אהבת גומלין. אבל בעת ובעונה אחת היתה מין מחיצה מיוחדת שאין להגדיר אותה בינו ובינינו, של משהו בו שהוא זר לנו ומשהו בקרבנו שהוא לא הבין. כמו מאניה ואחרים בינינו היה ס.ר. והוא השתתף בויכוחים

החמים עם החבורה השניה, הסוציאל־דמוקראטים. אבל תמיד היה הפרש ניכר בין גישתנו ובין גישתו. היהודים דיברו על האיכרים הרוסים שמעולם לא ראו אותם, על הפועלים הרוסים שהכירו אותם רק מתוך ספרים. בצורה עיוניה סיפוסית. האיכרים והפועלים הללו לא היו בשבילם גברים ונשים רוסים העובדים בשדות ובבתי החרושת, אלא פועלים ואיכרים מופשטים, סמלים של סיסמאות ושיטות. בשעה שסריוז׳ה דיבר על איכרים רוסיים הרי הכיר אותם מילדותם וידע את חייהם ונפשם, את בעיותיהם וסבלם מבפנים. ולעתים קרובות היה בא במבוכה לנוכח המגמה המוזרה של חברין היהודים להעביר את הויכוחים מאדמת רוסיה האהובה שלו לאזורים חסרי החיים של נוסחאות עיוניות והפשטות מפולפלות.

סריוז׳ה היה תמיד הראשון לארגון חגיגה, להוסיף וודקה ובירה לסמוואר ולנקניק הרגיל. אחרי כוסות הברכה היה מתחיל לשיר ואחרים הצטרפו אליו לתערובת זו של שירי עם, שירים מהפכניים ושירים צוענים. מובן מאליו שהוא שתה יותר מאשר כולנו. ושוב קמה המתיחה הסמויה בין הרוסי הנעשה רגשני על ידי השתיה ובין יורשי הדורות של היהודים לומרי התלמוד ונמנעים משתיה.

סריוז׳ה לא יכול להבין כיצד צעירים שותים עדיין שולטים ביצרם ובמחשבתם ויכולים אפילו לחזור לויכוחים שאין להם סוף: „אתם לעולם אינכם מבוסמים באמת". נוף פעם אחת בחברתה של מאניה, פוליה: „ואתם מדברים בפכחות כזאת עד שהדבר ממש מדכא. אתם כגופה חנוטה בחגיגות המצרים הקדומים". פרצנו בצחוק: היה משעשע לתאר לעצמנו את פוליה בעלת הלחיים הוורדרדות השמנמנות כגופה חנוטה. אבל היה יסוד רב של אמת בדברי סריוז׳ה. יותר משאנחנו הכינונו בימים ההם.

עם בוא האביב נעשה יום אחד הצירוף של האביב, האויר, הים ויופיה של מאניה יותר מדי בשביל סריוז׳ה המסכן. כוונותיו נעשו רציניות. הוא ניסה לנשק אותה או להציע לה נשואין. אבל מעולם לא השיג את חפצו. כאסטרטג מומחה למקצוע זה הצליח להפטר ממתחריו ולהשאר לבדו בפארק בחברת מאניה. כעבור שעה כשנצטרפו שוב אלינו היו עיני מאניה צוהלות ועיני סריוז׳ה קודרות.

„אם אתפוס פעם את המנוול הזה אמלוק את צווארו" — אמר לי למחרת.

— „איזה מנוול?" — שאלתי.

— את הזמיר, — נאנח. — אמש ב„סטרלקה" כל פעם שהתכוננתי לצעד המכריע קראה מאניה: הס, אל תפריע לזמיר, הוא שר כל כך נחמד. כאילו היה זה בן דודה העורך קונצרט ב„אסיפת האצילים".

„אסיפת האצילים" — אולם הקונצרטים הגדול ביותר בפטרבורג היה גן עדן של הסטורנטים חובבי נגינה. אלא כמו גן עדן היו גם בו כרובים ובידיהם חרב מתהפכת עומדים ליד השער. הלא הם הסדרנים הדורשים כרטיסים. והיו בינינו אמיצים ופקחים, שידעו לעקוף את הביקורת הזאת. קראו להם משום־מה „שפנים". ראשי ה„שפנים" בין בני מינסק היו מאניה וסריוז׳ה. השיטה הפשוטה ביותר היתה למצוא את מקום התורפה בביצורי האויב. — סדרן הנוח לקבל שוחד. במחיר חצי רובל אפשר היה לחדור לאולם. מבפנים היינו בטוחים. מילאנו את המעברים לאורך הקירות, עמדנו על המדרגות ליציע, ואנחנו היינו הרגישים ביותר והנלהבים ביותר בכל קהל השומעים.

הרבה יותר קשה היה להשיג כרטיסים לאופרה. קהל רגיל רשאי היה להכנס לאופרה הקיסרית רק פעמיים בשבוע. יתר הערבים היו מוגבלים לבעלי

כרטיסי מנויים, למעשה היתה זאת כת של יורשים. יום לפני מכירת הכרטיסים לשני הערבים ההפשיים אפשר היה לראות מחזה מפליא ליד בנין התיאטרון המאריאינסקי. בתצות הלילה התחילו להתמלאות השורות הראשיות של התור והן הלכו וגדלו עד שהשורה נדמתה לנחש משונה שאין קץ לחוליותיו. אלפים עמדו שעות ושעות כל הלילה, רובם סטודנטים. כיום אינני מבין כיצד יכולתי לסבול את הקור האיום בלילות החורף בפטרבורג בלי לחלות בדלקת הריאה. מעניין היה לתפוס פרצופים בשורה, להשיג את השכנה הנכונה בשורה. להכיר סטודנטים רוסיים, להשתעשע ולעשות פלירט מתחת לכוכבים הנוצצים של ליל החורף. מאניה היתה נוהגת לספר את הסיפור או האגדה — לגבי מאניה אי אפשר היה לעולם להבחין בין זה לזה — על הגורל המר של אחיה שנעשה קרבן של לילה בזה בשורה. שכנתו היתה סטודנטית, שראה אותה רק פעם או פעמיים לפני זה. קסם הירח שינה את פניה. ליל השימורים הארוך עשה את החברה יותר ויותר נכספת. כעבור חודש התחתנו. אשה יפה זאת של השורה הפכה לאשה קרה ואגואיסטית. „באותו לילה גורלי — היתה מאניה נוהגת לסיים את הסיפור המעציב — באיתו לילה גורלי נקפא אחי המסכן לכל ימי חייו".

וכל זה רק כדי לזכות בגורל. כי בשמונה בבוקר היו שוטרים מפזרים בין העומדים על המשמר פיסות נייר קטנות. רק אחד מעשרים היה בעל מספר. האחרים היו חלקים. רק אלה שזכו במספר היו זכאים לקבל כרטיס. האחרים בילו לילה קר ללא שינה, לשוא. אבל הפרס בהגרלה זאת היה חשוב לעין ערוך: המספר פירושו היה האושר לשמוע את סובינוב ב„יבגני אונייגין" ולראות את הבלט בריקודי הפולובצים ב„הנסיך איגור". ואפילו הפרס הגבוה ביותר — לראות ולשמוע את שאליאפין בתפקידי בוריס גודונוב או מפיסטו.

ההד של המאבק המדיני הפריע לפעמים את החדווה של ימינו. אבל לא התייחסנו לכך בדרמתיות יתירה. זוכר אני מקרה אופייני למצב הרוח של הסטודנטים בימים ההם.באתי הביתה כרגיל אחרי חצות הלילה. הלכתי בפרוזדור אל חדרי ונעצרתי מתוך הפתעה: מחדרי נשמעו קולות. התקרבתי והקולות נעשו יותר ברורים: קולות נשים. דפקתי בדלת של חדרי ושני קולות מחייכים קראו: „יבוא". חדרי היה מלא עשן טבק והשולחן מכוסה בדלי סיגריות. על השולחן עמד מיחם ולידו כוסות תה וצלחות ועליהן שרידי נקניק כשר, שנתקבל לפני זמן קצר מאמי ממינסק. ועל הספה, ליד השולחן, ישבו בנחת וואליה ונאסטיה וקיבלו אותי באדיבות בחדרי.

וואליה ונאסטיה היו כמין נוסח מודרני של דון קישוט וסנצ'ו פאנצ'ה, אלא שמבחינה גופנית היו הטיפוסים הפוכים. נאסטיה היתה יפה וחיננית, וואליה היתה רזה ומהוקצעת. נאסטיה היתה רגשנית, רומנטית, נלהבת. הסיסמה „הליכה אל העם" היתה לה לא רק סיסמה. היא הבינה את הדבר כפשוטו וראתה בכך חלק חשוב של חייה הצעירים. גם במינסק, גם בפטרבורג פעלה בהתלהבות. ואילו וואליה היתה סמל השכל הישר. מעולם לא נלאתה מלהפריח את המגדלים הפורחים של נאסטיה לאויר. מליצוק מים קרים על האש הלוהטת של האידיאליזם שלה. אולי דוקא מתוך הקיצוניות של שתיהן היו אחוזות ודבוקות, ואוהבות זו את זו.

נאסטיה נזפה בי על שאחרתי כל כך לבוא: הן באו כתשע בערב והנה כבר אחת ותצי אחרי חצות — כך מקבלים אורחות? ואחר כך הוברר שהועד של המפלגה הבולשביסטית, שנאסטיה היתה בו חברה נלהבת, הודיע לה, כי

חבר קרוב שלה נאסר ושעליה לפעול משהו. הדבר הראשון היה לעזוב את חדרה ולהרחיק מחדרה התרש כל סימן של קשר מהפכני. היא שרפה את כל הפתקאות והכתובות החשודות, שמה במזוודה את כל הכרוזים המהפכניים שהיה עליה לחלק, לקחה את וואליה וכאה אלי. עלי היה להסתיר את המזוודה עד שתוכל לקבל אותה חזרה. ועלי היה להעסיק אותה ואת וואליה עד הבוקר. שהרי מובן מאליו שאיננה יכולה לחזור לחדרה וליפול בידי המשטרה.

מובן מאליו, שהיה רק מקום אחד שאפשר היה ללכת לשם בלילה — ה„סטרלקה", ולהשאר שם עד הבוקר. הלכנו אל הגיווה, עלינו על אחת אניות הקיטור הקטנות שהיו שטות בנוף המופלא של גדות הגיווה והאיים. עדיין זוכר אני את ההדר של אותו לילה על הסטרלקה. לא רק היופי של ליל הקיץ בגן שעל שפת הים, אלא נאסטיה היתה זאת. במשך כל הלילה היתה עליזה וכל כך מזהירה בשיחתה, כל כך סוערת בחיוניותה כאילו לא היתה המשטרה מחפשת אותה ובודאי בודקת בשעה זו את חדרה ואולי מחכה לה כדי לאסור אותה ולכלוא אותה. למחרת עזבה אותנו כלי לקבוע את מקום היותה. במשך חודש לא שמעתי כלום, לא ממנה ולא עליה. פתאום הופיעה מן המחתרת. לפי ידיעה שנתקבלה על ידי ועד המפלגה, ולועד היה שידות מודיעין מצויין — הפסיקה המשטרה את הרדיפה אחריה מתוסר הוכחות. החזרתי לה את המזוודה היקרה על תוכנה ומובן מאליו שחגגנו אותו מאורע בסטרלקה.

ככל סערת הרוחות של התנועה המהפכנית בימים ההם מסביב לי הכרתי היטב בקרב לבבי שאינני שייך לה. לא יכולתי לשכוח את רשמי ילדותי ונעורי במינסק, בבית אבי, ואת חיי ההמונים היהודיים.

ה. ציונות

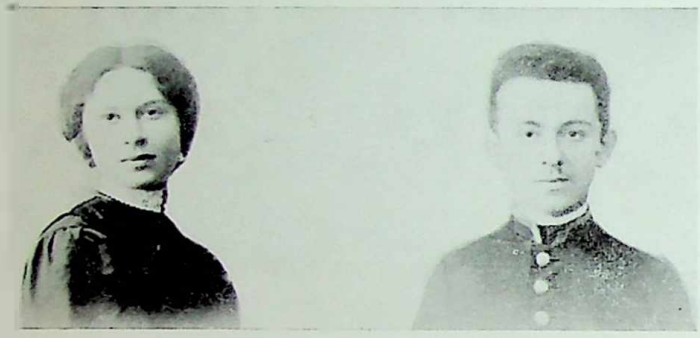
נעשיתי ציוני לאחר שנעשיתי סטודנט באיניברסיטה. דבר זה מוכרח היה לבוא. הוא יכול היה לקרות שנים אחדות לפני כן או לאחר שנה או שנתיים, אבל הציונות מוכרחה היתה לבוא לתוך חיי. ודאי מילאו אסיפות וספרים את תפקידם בהחשת הדבר. אולם הגורם המכריע היה משהו חשוב יותר לאין ערוך, משהו בהכרתי ומתחת להכרתי שעשה את הדבר הכרחי.

האסיפה הציונית הראשונה שהשתתפתי בה היתה במינסק, כשבוע לפני שיצאתי לפטרבורג. באוגוסט שנת 1902 נתכנסה במינסק הועידה הציונית הרוסית — הועידה הציונית היחידה ברוסיה הצארית, שנתכנסה ברשיון חוקי. כל יתר הכינוסים נתכנסו או בתו"ל או בתנאים הקשים של מחתרת בימי המשטר הצאריסטי. מובן מאליו שהכינוס היווה מאורע יוצא מן הכלל בחיי העיר. מאות צעירים מכל קצווי רוסיה הביאו אתם אוירה יהודית מיוחדת. רגש מוזר אחז בי, תערובת של התענינות וסקרנות: רציתי לדעת מה נעשה מסביב. אבל הדבר היה יותר קל לאומרו מאשר לעשותו. כשביקשתי כרטיס אורח אמרו לי שכל הכרטיסים כבר חולקו. אבל היה לי מזל והצלחתי להשיג לאחר ימים אחדים ברטיס לאחת הישיבות האחרונות של הועידה.

כשנכנסתי לאולם כבר היה אמצע הישיבה. ישבתי על בסא ריק באחת השורות האחרונות והסתכלתי מסביב. מעולם לא ראיתי אסיפה כזאת. הבעיות שנדונו כאן היו מפלגתיות ביותר מכדי שאוכל להבין אותן בימים ההם, אבל האוירה שבישיבה עשתה עלי רושם עצום. היתה כל כך הרבה התלהבות בדברי



א. גולדשטיין בתקופת לימודיו בפטרבורג



עם אחותו ראיסה



בהברח קויביו במאריאמפול (ליטא) 1928

חלק הארי של הצילומים הם מאספי הארכיון הציוני המרכזי בירושלים
ומארכיון הציונות הרוסית מיסודו של אריה רפאלי־צנציפר בתל־אביב.



קבוצת משתתפי ועידת הלסינגפורס עם אברהם אידלסון בפטרבורג בשנת 1906

שורה א' (מימין לשמאל): 1) שלמה גפשטיין, 2) א. הארטנלאס, 3) אלכסנדר גולדשטיין, 4) רוזה לב.

שורה ב' (יושבים): 1) שרה רוזוב, 2) אברהם אידלסון, 3) בצלאל יפה, 4) לייב יפה, 5) משה צייטלין, 6) ישראל רווב.

שורה ג' (עומדים): 1) אריה באבקוב, ארנולד זיידמן, 3) וידה ברוצקוס־גפשטיין, 4) זאב ז'בוטינסקי, 5) משה נליקין, 6) יצחק גרינבוים, 7) מיכאל אלייניקוב.



מערכת „ראזסויט" בפטרבורג („חאליאסטרה")

מימין לשמאל: 1) א. זיידמן, ד"ר מ. סולוביצ'יק, 3) אלכסנדר גולדשטיין, 4) אברהם אידלסון, 5) שלמה גפשטיין, 6) זאב ז'בוטינסקי.

רוב הנואמים. ומאות הצירים האזינו ברצינות כל כך רבה כאילו נדונו דברים החשובים לאין ערוך לכל אחד באופן אישי. הרגשתי כל הזמן שהאנשים הנשים היושבים לפני מושפעים מכוח רגשי עצום. שהם מאוחדים במשאת נפש הממלאת אותם השראה ואמונה.

בסוף אחד הסעיפים בתכנית התרחש משהו מיוחד על הבמה. צעיר גבוה. בעל חוות מעוררת כבוד ורב זקן בעל זקן שיבה לחצו ידיהם בחמימות והתנשקו להנאת הקהל שמחא כף.

— מי הם אנשים אלה? — שאלתי את שכני.

— ד"ר חיים וייצמן והרב ריינס — ענה הלה והשתומם לבערותי.

השמות לא אמרו לי כלום. מעולם לא שמעתי אותם לפני כן. שכני הראה לי את יתר מנהיגי הועידה. אבל גם שמותיהם לא עשו עלי רושם. מעולם לא שמעתי כלום על אוסישקין או צ'לנוב. טיומקין או מוצקין.

„אולם פאריז". שבו נתכנסה הועידה. נשתנה באופן משונה ומרהיב. בפעם הראשונה בחיי ראיתי זאת. הכל היה כל כך חדש ומרשים: דגלי תכלת לבן. מגיני דוד. תמונות הרצל ונורדאו. בולי הקרן קיימת. תמונות ליליאן. פיליחובסקי. הירשנברג. לסר אורי. מזכרות מירושלים ומארץ־ישראל. כל זה פנה אל רגשותי היהודיים. הרושם שעשו עלי השעות המועטות הללו בועידה היה הרבה יותר חזק ממה שפיללתי. אבל לא ניתן לו זמן להגיע לכלל הכשלה. לאחר ימים אחדים יצאתי לפטרבורג ללימודי.

מתחילה נראה לי. שהציונות עדיין לא חדרה לאוניברסיטה. כל הסטודנטים היהודיים שהכרתי היו חברים פעילים או אוהדים של המפלגות הסוציאליסטיות. אבל איש מהם לא היה ציוני. עד שיום אחד פנה אלי בפרוזדור האוניברסיטה יצחק נופך *. אף הוא בא ממינסק אבל היה קשיש ממני בשנים אחדות ואנחנו הכרנו זה את זה רק מרחוק. אולם הפעם התחיל פתאום לשוחח אתי על דעותי בבעיית היהודים והציונות. הוא הזמין אותי לבוא לאסיפת סטודנטים בביתו של מרכוס זק"ש שכמוכן לא הברתי אותו אבל כפי שהובהר אחר כך היה אחד מראשי הציונים בעיר הבירה.

אני זוכר היטב אותה אסיפה. שבה שמעתי בפעם הראשונה הרצאה על היסודות הרעיוניים של התנועה הציונית. אחרי כן התפתח ויכוח נלהב. תערובת משונה של נימוקים נגדיים מן הצד הקיצוני האדום עד הצד הקיצוני השחור של פסימיסטים. שגינו את הציונות כאוטופיה אבסורדית. אף אני ראיתי כמה נקודות חלשות בהרצאה. אבל לא מצא חן בעיני הניגוד הדוגמטי של היריבים. הרגשתי שכל הפקפוקים והספיקות שהביעו באכזריות כזאת יש לראותם לא כמכשולים שאין להתגבר עליהם. אלא כמניעות שאפשר לנצחן.

אחרי כן באו עוד הצעות ואחריהן ויכוחים. התחלתי לקרוא את הספרות הציונות. שבאותה תקופה ראשונה של התנועה לא היתה שופעת ביותר. ולאחר שכותות אחדים כשהזמין אותי יצחק נופך להיות חבר „האגודה הציונית העיונית" קיבלתי את הדבר ללא פקפוק. צעד מכריע זה של הצטרפות פורמאלית להסתדרות הציונית נראה כשבילי כרבר טבעי ביותר.

הציונות היתה בשבילי התשובה האפשרית היחידה לאי־שביעות הרצון

---

* י. נופך (1879—1929) בן מינסק. למד משפטים בפטרבורג ובקושטא. היה שוסט עברי ראשון בארץ מטעם הכריסטים.

שלי מן האידיאולוגיה המתבוללת השולטת או מן ההתבוללות למחצה. הציונות גילתה לי בבהירות את עצמיותי הפנימית האמיתית. היא סילקה את הכפילות של שני העולמות שבקרבי — העולם היהודי שבפנים והעולם הרוסי מבחוץ. ומה שחשוב ביותר — היא הביאה לי את ההרמוניה הרוחנית של התפיסה כי חיי היהודים יש להם משמעות ותוכן. עכשיו הבינותי מה שהרגשתי כל ימי בלי שיכולתי להביע זאת במלים מדויקות — מה הוא הבלתי נכון באידיאולוגיה ובפעולה של המשכילים היהודים. הם היו אידיאליסטים. הם היו מוכנים לעשות את כל מה שיכלו למען ההמונים הרוסיים. אבל הם התעלמו מן העובדה הטראגית, שיש עם המדוכא והנדרס לאין ערוך יותר מאשר העם הרוסי, הנמק בחשכת הגיטו ללא מוצא. הם לא שמו לב לכך שהוא זקוק להדרכה. הם היו אדישים לבעיות המיוחדות של ההמונים היהודיים. הם הלכו בכל לבם אחרי סיסמת „הליכה אל העם", אבל הם עזבו את עמם והקדישו עצמם לפיעלים ולאכרים הרוסים, שהתייחסו אליהם בלי אמון. „שמוני נוטרה את הכרמים, כרמי שלי לא נטרתי" — פסוק זה היה אחד היסודות הרגשיים בציונות שלי.

גם אנחנו נקטנו בסיסמת „הליכה אל העם", אבל בדרך אחרת. בחרנו בדרכנו, בדרך היהודית. לרבים מאתנו לא קל היה הדבר. התנועות הרוסיות משכו אותנו באלפי האורות שלהם. לעומת זאת היו לפנינו הרחובות העניים של הגיטו. היה עלינו לבחור בין שני אלה. ועשינו זאת. וכך עזבנו את האורות המושכים של המפלגות הרוסיות והלכנו לרחובות היהודים הצרים, לעיירות תחוח המושב. פנינו אל ההמונים היהודים המוזנחים כדי להרים אותם ולהדריך אותם. והסוף היה, שלעתים קרובות הורמנו והודרכנו על ידיהם. ניסינו לארגן אותם ולתת להם תקוה ומטרה, אבל הם מצדם עשו אותנו לאנשים יותר טובים וליהודים יותר טובים.

היום, כשכל כך הרבה שנים מפרידות אותנו מראשית הציונות המדינית, כשההסתדרות הציונית מקיפה מאות אלפי חברים, נראים זכרונות השנים הראשונות, אביב התנועה, כל כך רחוקים וקוסמים. כשנעשיתי ציוני היה הפלא של הקונגרס הציוני הראשון רחוק ממני רק חמש שנים. ועדיין היה חי הרצל, המנהיג הגדול, מרכז התנועה. היה משהו משיחי ביחס הציונים בימים ההם להרצל, בתקוה ובהתלהבות, באהבה ובמסירות אליו. ככל תנועה גדולה בדברי הימים היתה הציונות באותן השנים הראשונות יותר מתנועה או מפלגה, היא היתה כמין דת.

הרגשתי היטב באוירה רוחנית זו היחידה במינה כשנצטרפתי למפלגה הציונית. מספר הציונים בפטרבורג בימים ההם היה קטן. הם היו פזורים בכל העיר הגדולה, אבל הקשרים ביניהם היו דומים יותר לקשרים שבין בני משפחה מאשר בין חברי מפלגה. הם היו מאוחדים לא רק על ידי קשרי נאמנות ומסירות למטרה, אלא גם על ידי ידידות עמוקה, על ידי דבקות הדדית שהיתה דומה בכמה בחינות לדבקות של חבורת חסידים המסורים לאדמו"ר אחד. באוירה האינטימית, כמעט הפטריארכלית, ששררה בתנועה באותן השנים הראשונות, היו כל כך הרבה התלהבות אמיתית ויופי אמיתי עד שכל מי שהצטרף לאותה המשפחה הציונית הרגיש שחייו נעשו יותר מזהירים ועשירים, מלאי ענין רוחני חדש, משולהבים בידידות גדלה והולכת כלפי החברים.

פטרבורג עדיין לא הגיעה בימים ההם לעמדת מרכז התנועה כמו בשנים שלאחר מכן. העתון „ראזסוויט" עדיין לא נוסד, המרכז — הועד הפועל הציוני

הרוסי — עדיין לא שכן בעיר הבירה. האנשים שעמדו למלאות לאחר זמן תפקיד ראשי בתנועה הציונית בפטרבורג: אידלסון, ז׳בוטינסקי, רוזוב, פאסמאניק ישבו עדיין במוסקבה, באודיסה, בצאריצין (כיום וולגוגרד), בג׳נבה. מי שהיו עתידים להיות חברי „הכנופיה" הציונית הצעירה של „ראזסוויט" עדיין היו בחורים בלתי ידועים, שזה עתה באו מערי השדה כדי ללמוד באוניברסיטה. הפעילות הציונית היתה מרוכזת בתעמולה ובעבודה מעשית, שנעשתה בהתלהבות ובהתמסרות של הנוער. הציונים היו מאורגנים בחבורות בעלות שמות עבריים פיוטיים, שהיו ממוספרות לפי גילן. הסולת היתה מרוכזת בחבורה הראשונה, חברת ותיקי התנועה, שהוקמה מיד לאחר הקונגרס הציוני הראשון. אותה חבורה ותיקה בפטרבורג היתה בת חמש שנים. היו בה נציגי בעלי האמנויות החפשיות והסופרים, שהיה להם ההזון והעוז להיות בין הראשונים שנענו לקריאתו של הרצל.

כולם היום נעדרים — נעדרו ביחד עם העולם היהודי הרוסי והעולם הציוני של דירם, ביחד עם כל הדור של היהדות הרוסית שהם נמנו עליו ושרשם דף כל כך מפואר בדברי הימים. יושב ראש החבורה הראשונה, אלכסנדר שבחי רפפורט [1], היה נציג טיפוסי של תוג קטן בין המשכילים הציונים והמעמד הבינוני בפטרבורג בימים ההם. הוא היה סוחר מצליח, נולד וגדל בפטרבורג ואיחד בקרבו את להט הרגש היהודי המקורי עם הגישה הבהירה של ההגיון והיה מחונן גם בחוש של הומור. עסקו היה רק משהו טפל לעיקר שבחייו. יהדות וציונות. זמנו וכוחו עמדו תמיד לרשות התנועה. ביתו היה אחד המרכזים המועטים של התנועה. בשנת 1903 יסדו בפטרבורג, הוא וחברו ההיסטוריון והעתונאי שאול גינזבורג, את העתון היומי הראשון באידיש ברוסיה „דער פריינד" — ראשית תקופה חשובה בחיי היהדות הרוסית. בכל אותן השנים, בימי עליה וירידה, התקדמות ואכזבה, לא נלאה רפפורט מלפעול למען הציונות והיה מקבל קהיים ומכשולים באמונה יהודית טיפוסית בעתיד יותר טוב. חברו הציוני הקרוב אליו ביותר ועוזרו ביסודה מרכוס (מרדכי) זק״ש [2], בא מסביבה אחרת לגמרי, מן העיר שאבלי בליטא. הוא נתחנך חינוך מסורתי של בחור יהודי בגיסו, למד תלמוד, היה בקי בספרות העברית והתענין מאוד בגילויי התחיה העברית. ביתו היה מין מועדון ציוני, שבו היו בחורים כמדי אוניברסיטה יושבים בצד משוררים וסופרים יהודים. התמסרותו המתמידה לתנועה ונדיבותו החמה עשו אותו לאחד החביבים ביותר במשפחה הציונית בעיר הבירה.

שמעון וייסנברג [3], יושב ראש ההתאגדות הציונית בפטרבורג, היה שונה לגמרי מן הטיפוס הציוני הרגיל בימים ההם. הוא היה עורך הדין הראשון — ובמשך כמה שנים היחיד — בפטרבורג שהיה פעיל בהנועה הציונית. הוא היה מרוכז ושקט, מעולם לא התלהב בנאומיו ונראה כמין הגשמת עורך הדין למשפטים אזרחיים. מן הרגע הראשון הערצתי את חוש ההובה הציונית שלו, את הכושר שבו מילא את תפקידו. אולם לעתים קרובות לא יכולתי להבין כיצד נעשה אדם זה לציוני. גישתו הקרירה והמאופקת נראתה בעיני, עיני ציוני צעיר, כסתירה

---

1) א. ש. רפפורט (1862—1928) מראשוני חובבי ציון, מרפים ומ״ל, הוציא לאור את „המליץ" (1895—1900) ואת ה„פריינד" (1903—1913). נפטר בתל־אביב.

2) מ. זק״ש (1860—1945) מראשוני חובבי־ציון והציונים בפטרבורג. יו״ר קהילת פטרוגרד ב־1917. נפטר בתל־אביב.

3) ש. וייסנברג (1863—?), יליד קמנץ־פודולסק, מראשוני חובבי־ציון והציונים בפטרוגרד. ציר לקונגרסים הציוניים.

לעצם העיקר של הנפש הציונית. עד שבא יום שבו הבינותי כמה טעיתי, כשוייסנברג הוכיח את עומק הרגש שהיה מוסתר מחתת לחיצוניותו השקטה.

הדבר היה אחרי מיתתו החטופה של הרצל, שהשרתה על התנועה צער ותצבות. בישיבה מיוחדת של הועד קרא וייסנברג היושב ראש מתוך הגליון האחרון של „די וולט" את הכרוז של הועד הפועל לתת מתת לאומית למשפחת הרצל. הקשבנו בשתיקה ובשברון לב: עד היכן הגיעו הדברים, משפחת הרצל באה עד ככר לחם. הנואם הראשון נתן ביטוי לרגש זה: כמה מעליב הוא לארגן אוסף כספים לאשתו ולילדיו של הרצל כאילו היו אלמנה ויתומים של קבצן. וייסנברג קם לענות והיה זה וייסנברג אחר, לא דומה כלל לעצמו, נבוך ונרגש, והדבר נשמע בקולו. „אני סבור — אמר — שאנחנו הציונים וכן כל היהודים צריכים להתגאות בעובדה שהמנהיג שלנו בא אלינו כאמיד ומת כעני משום שנתן את כל מה שהיה לו למען עמו. יש מעט מאד אישים גדולים באומות אחרות, שאפשר לומר עליהם אותו הדבר".

„החברה הציונית העיונית", שהוכנסתי אליה על ידי נופך, היתה שונה מן החבורות האחרות לפי תכניתה ואופיה. מספר חבריה היה מוגבל. כולם היו משכילים וסטודנטים צעירים ואסיפותיה פעם בשבועיים היו מוקדשות אך ורק ל„יסודות העיוניים של הציונות" — מונח שהיה נפוץ מאוד במערכות התנועה הצעירה. הציונים צריכים היו לחשל נשק עיוני לתעמולתם, למאבקם נגד ההתנגדות המרה מימין ומשמאל. אילו היתה החברה העיונית קיימת כיום ודאי היתה מקבלת כינוי של „טראסט המוחות", אלא שחבריה היו צנועים ביותר מלהשתמש במלים כאלו. קונטרסים על הבעיה הלאומית, על סוציאליזם והתנוללות, על המגמות בדברי ימי ישראל, על ארץ ישראל והציונות היו נקראים ומשמשים חומר לויכוח עד שעה מאוחרת אחרי חצות הלילה. רוב חברי החבורה מילאו לאחר שנים תפקיד בולט בהנהגה ובעתונות של הציונות וכן בתחיה התרבותית והציבורית של היהדות הרוסית.

יושב ראש החבורה העיונית, שמואל יעבסקי*, היה כמעט בכל בחינה שונה מיתר החברים. כולנו היינו סטודנטים שבאו לפטרבורג מתחום המושב, שחיו בחדרים רגילים של סטודנטים וסוערים במסעדות זולות. בעוד שינובסקי נולד בפטרבורג וסיים את האוניברסיטה כמה שנים לפנינו. הוא היה מנהל מחלקת ההגירה של יק"א והיה היחיד בינינו שהיו לו אשה ודירה. מטבעו היה איש העיון והעבודה השקדנית, מאושר בין ספריו וליד שולחן הכתיבה שלו. אולם הציונות הכריחה אותו לבחור בדרך ההתנגדות הגדולה ביותר בשבילו. הוא קפץ לתוך הקלחת של המלחמה נגד האנטי־ציונות, לתוך פעולות ציוניות שונות בעיר הכירה בכל השקידה של אדם שהצטיין בחוש חובה יוצא מן הכלל. הוא נמנע מן הזרקורים של חיי הציבור והקדיש את עצמו לתפקיד הקשה והבלתי נוח של עבודה במעבדה של התנועה. כיושב ראש החבורה העיונית היה מכובד על הגברים והנשים בנוער שמצאו באוירה הרוחנית שלו משהו שהיה חסר להם ביותר — ניתוח נכון של הבעיות בהוה והבנה נפלה של החובה הציונית.

אם שמואל יעבסקי היה ראש החבורה העיונית, הרי יצחק נופך היה הלב שלה. הוא היה טיפוס יקר־המציאות של אישיות שהשפעתו באה מתוך ההתלהבות שהוא מעורר בחבריו בלי כל מאמץ מדעת אלא על ידי האידיאליזם הנפלה שלו.

---

* ש. יעבסקי (1876—1944) יליד פטרבורג, עסקן ציוני ומעובדי יק"א, נספה בת"א.

על ידי התלהבותו וידידותו. נופך היה אחד הלבביים והצנועים ביותר שפגשתי בזמן מן הזמנים. הוא תפס מקום ראשי בפיתוח כמעט כל אגודה ציונית בפטרבורג. אבל מתוך ענוותותו סירב לקבל שום מינוי של כבוד. הוא פעל בכמה ועדות אבל מעולם לא הסכים לשבת ראש. הוא הצליח להכניס לתנועה הרבה אנשים ונשים, שרכש אותם על ידי שיחות פרטיות פשוטות, על ידי החן של אישיותו היהודית. אבל מעולם לא קרא הרצאה באסיפה או בוועידה, מעולם לא הופיע על הבמה כנואם. הוא היה הרוח החיה בכל החבורות. הוא היה יותר נחרץ מאשר היה מוכן להודות. כשעזב את פטרבורג הניח אחריו ריקנות במערבותינו שאיש לא יכיל למלאות. הדרך שבחר בה היתה טיפוסית בשבילו. הוא היה הציוני הראשון שעזב את רוסיה והלך לקונסטנטינופול, ששם למד את החוק הטורקי ועשה כמה שירותים ציוניים חשובים. אחרי כן היה שופט השלום הראשון בתל־אביב ואחד מחלוצי המשפט העברי בארץ. אבל מי שזוכר עדיין את שנותיו בפטרבורג לא ישכח אותו כידיד אישי, כסמל המיטב שבציונות הרוסית בתקופת הרצל.

חיים חדשים נפתחו בשבילי. חיים חדשים עם בעיות חדשות ואנשים חדשים. זו הפעם הראשונה הכרתי בתופעה שאירעה לי לאחר מכן בכל שלב חדש של חיי האישיים והציוניים. אתה בא לסביבה חדשה, נפגש עם אנשים חדשים ואי אפשר לדעת מראש מי מהם יהיה רק כמין ספינה עוברת בלילה ומי יהיה ידידך לימי חייך. בחוג הקטן של סטודנטים ציוניים שנפגשתי אתו בפטרבורג היו שנים שעתיד הייתי לפעול אתם מתוך ידידות נאמנה, בתנאים שונים ובארצות שונות, במשך כל חיי הציוניים. הם היו מאקס (מנחם) סולוביצ'יק [1] ושלמה גפשטיין [2].

המגע הראשון שלי עם סולוביצ'יק היה על ידי מודעה. בבוקר אחד כשעברתי על פני המידעות לסטודנטים בפרוזדור האוניברסיטה נתקלתי במודעה משונה. „סטודנטים יהודים — נאמר שם — המעוניינים בהקמת חוג לדיבור עברי מתבקשים לפנות לסטודנט מקס סולוביצ'יק, רחוב קירוצ'נאיה 48". כתבתי לו ונפגשנו. ומכאן החל שיתוף פעולה בכמה מקצועות של המאמץ הציוני, שנמשך כל השנים הבאות הנסערות ורבות ההתרחשויות.

ההפרש הנצחי בין אנשי הצפון ואנשי הדרום היה קיים, כמובן גם ברוסיה. ולפי ההתייחדות של החיים היהודיים היה הפרש זה מורגש ביותר ביהדות הרוסית. יהודי רוסיה הדרומית הנוחה ורבת־השמש לא היו מכמה בחינות דומים ליהודי רוסיה הלבנה וליטא החוורות והקרות. בדומה להפרש שבין הצרפתים בפרובאנס ובנורמנדיה. בעוד ש'בוטינסקי שנולד באודיסה וגפשטיין שנולד בקרים היו הדרומיים הטיפוסיים בקרבנו, היה סולוביצ'יק טיפוסי לליטא. הוא לא היה ליטאי יבש המחשב את הרגשותיו — אדרבא הוא היה תם לב ומחונן במזג של אידיאליסט, אבל בעת ובעונה אחת היה ניגש לכל בעיה קודם כל כמו לענין הדורש לימוד וניתוח. כשם שהרבנים בישיבות בליטא היו נוהגים

---

[1]) מ. סולוביצ'יק (סוליאלי) (1883—1957) עסקן ציוני. מיניסטר ראשון לענייני היהודים בליטא (1919), חוקר המקרא, נהל כמה שנים את מחלקת החינוך של „הועד הלאומי" ואת „קול ישראל". מת בירושלים.

[2]) ש. גפשטין (1882—1961) ממייסדי ה„ראוסווים", מעוזריו הקרובים של ז. ז'בוטינסקי. מת בתל־אביב.

לגשת לסוגיה תלמודית קשה — היו מקרינים אותה מכל צד לפני שבאו לידי מסקנה.

בהיותו סטודנט צעיר כבר היתה לסולוביצ'יק המידה יקרת־המציאות, שהיה מסוגל לעבוד בהתלהבות, להכנס לשורש הבעיות המעניינות אותו. הייתי מקניטים אותו בתחביבו הבלתי רגיל — בניתוח מדעי של מקורות המקרא. אבל למעשה היה זה בשבילו יותר מתחביב, ובתנאים אחרים היה הדבר יכול להיות למקצוע של חייו. נראה שהציונות שנכנסה לחייו משחר נעוריו מנעה אותו מלעסוק את במת פעולתו הציבורית לשם מטרה מדעית. סולוביצ'יק שינה כמה פעמים את תפקידיו. הוא למד כימיה וכתב ספרים על מקיר התנ"ך. הוא היה חבר מערכת „ראזסוויט" והיה מיניסטר לענינים יהודיים בליטא וחבר הועד הפועל הציוני בלונדון. הוא היה אחד מעורכי האנציקלופדיה „אשכול" בברלין וגם מנהל סניף בנק אפ"ק בהדר הכרמל בחיפה. אבל בכל הגלגולים האלה נשאר תמיד אותו האיש, שהקדיש עצמו לעבודתו בכל המרץ והריכוז שהיו אופייניים לו.

את גפשטיין פגשתי באסיפת הוויכוחים הציונית הראשונה שהשתתפתי בה. מכיון שגרנו בשכנות הלכנו לשם יחדיו ואף על פי שלא הכרנו אפילו איש את רעהו בשמו שוחחנו בטבעיות של מכירים ותיקים. זאת אומרת, שגפשטיין היה ראש המדברים, וכפי שמתרחש לעתים קרובות בחיים היתה זאת ידידות מן הרגע הראשון והיא עמדה בנסיון של פרידות ונדידות, שינויים קיצוניים בסביבות ואפילו בנסיון העליון של חילוקי דעות עמוקים. היו זמנים שגפשטיין ואני היינו שייכים למחנות מנוגדים בציונות אבל דבר זה לא השפיע כלל על יחסינו. מעולם לא היתה אי־הבנה בינינו. שום חילוקי דעות לא הטילו צל כלשהו על ידידותנו במשך יותר מארבעים שנה.

לא עברו ימים מועטים וגפשטיין ואני נעשינו תאומי סיאם של העולם הציוני הקטן בפסרבורג בימים ההם. לא היתה אסיפה שלא נראינו יחדיו. לא היתה פעולה ציונית שלא השתתפנו בה יחדיו. לפעמים היינו אפילו עובדים חליפות. כך היינו לפי התור מנהירי הגליל הציוני של רוסיה הצפונית, שבראשו עמד בימים ההם פרופסור בלקובסקי, וכעבור שנים אחדות נעשינו יחדיו מזכירי „יבריסקאיא ז'יזן", כתב־העת הציוני הראשון שפורסם ברוסיה ושבמקומו בא אחר כך „ראזסוויט" המפורסם.

לכל תפקיד היה גפשטיין מביא אתו תמיד את המידות הטיפוסיות של אישיותו, שכל כך חיבבו אותו על חבריו ועשו אותו גם מטרה לסיפורים רבים. תוש ההומור שלו, שלא היה בו שום לגלוג, גרם לכך שהיה מקבל את האנקדוטות הללו בטוב לב. הוא נרתע מכל מרירות, מנבואות קודרות, מפסימיות עקרה. הוא גם לא אהב את הבדידות והשתיקה. כשלא עבד מוכרח היה להיות בחבורה טובה, להשתתף בשיחות, גם רציניות וגם הומוריסטיות. היינו מקניטים אותו, כי בשעה שאין לו עם מי לדבר הוא מדבר בהנאה רבה עם עצמו, אבל בעת ובעונה אחת היה אחד השקדנים ביותר בקרבנו. כושר העבודה שלו כבר היה בימים ההם, בימי נעוריו, מדהים.

לעתים קרובות הייתי מתקנא בגפשטיין על הכושר יקר־המציאות לעזוב את הכל ולקפוץ מתוך שכחה עצמית לתוך העבודה. הוא היה אחד היהודים המועטים שלמדו ארכיטקטורה באקדמיה לאמנויות ופעמיים בשנה היה נוהג להיעלם פתאום ולחלוטין, במשך שבועות היה מת בשביל העולם, קבור באקדמיה ושקוע בתכניות ובחישובים. ואחרי כן חזר פתאום ובהיסח־הדעת כשם שעזב

והשקיע עצמו שוב ברצון ובאותה קנאות בפעולתו הציונית והעתונאית. נראה שמעולם לא הרגיש שום ניגוד בין האדריכלות שהיתה למקצועו ובין העתונאות, שכנראה היתה לו רק חלק מפעולתו הציונית. אולם למעשה היה תמיד עתונאי לפי מקצועו והשקיע את המיטב שבו במאמריו המגוונים. ובמאמריו בעתונים עברים בתל־אביב נשאר אותו גפשטיין שכתב לפני ארבעים שנה ברוסיה, בפטרבורג, אחד הרומנטיקנים האמיתיים של הציונות הרוסית, שהקרין תמיד אופטימיות והאמין תמיד בכל לבו באמונת נעוריו, האמונה מימי הרצל.

עדיין הייתי חדש. התחלתי רק למצוא לי דרך במערכות הציוניות, כשביקש אותי יצחק נופך להפתעתי להיות יושב־ראש של אגודת בצלי־המלאכה הציונים „עזרא", שזה עתה נוסדה. היו במה חבורות כאלו בפטרבורג, שחבריהן באו מן ההמון עד כמה שאפשר היה להשתמש במלה זו לגבי קהילת פטרבורג. את הנשיאות בחברות כאלו היו מוסרים על פי רוב למשכילים צעירים, שצריכים היו להיות לא רק יושבי ראש אלא גם מורים לציונות בתוך האגודה. את „עזרא", שהיתה רק בת שבועות אחדים, צריך היה לעשות לציונית ואני, שהציונות שלי היתה רק בת שלושה חדשים, צריך הייתי להיות המנהיג הרוחני והרב שלהם. אמרתי לנופך שמוטב היה לבחור אדם יותר קשיש ויותר מנוסה. אבל הוא הצליח להשפיע עלי להסכים. וכך נעשיתי יושב ראש של „עזרא".

לכאורה היתה חבורתי ב„עזרא" אחד המאורעות הפעוטים בחיי הציוניים. אבל למעשה היתה הרבה יותר חשובה מכפי שהבינותי בימים ההם. ועצם העובדה, שהפעולה הציונית המעשית הראשונה שלי התחילה לא בין המשכילים אלא בין ההמון היתה לה השפעה מרחיקת לכת לכל עמדתי בעתיד. הגעגועים הרומנטיים שלי במינסק להתחברות עם המוני היהודים מצאו סוף סוף מילוי מעשי. בעלי המלאכה בחברה היו מבמה בחינות שונים מן ההמונים היהודיים במינסק. מצבם החמרי היה יותר טוב והיה בהם פחות מן האוירה הרוחנית של הגיטו. אבל הם היו יותר קרובים לחיי המוני הגיטו מאשר המשכילים האמידים בין יהודי פטרבורג. ומשהו בקרבי נמשך באהדה ובהבנה ליהודים וליהודיות הפשוטים האלה, שהיתה להם הרגשה יהודית מקורית והיו כל כך נאמנים לעבר היהודי.

זה היה בית הספר הציוני הטוב ביותר שיבולתי לבחור. כמעט כל חברי „עזרא" לא ידעו כמעט כלום על הרעיון הציוני והפעולה הציונית. צריך הייתי להיות מורם ורבם. ובשלימדתי אותם למדתי בעצמי. קודם כל למדתי את הדבר החשוב ביותר: את נפשו של היהודי הפשוט, את הדרכים הטובות ביותר ללבם ולרוחם של ההמונים.

משאת נפש מוכרחה לשנות את האדם, שאם לא כן או שמשאת הנפש איננה כסדר או שהאיש איננו בסדר. מזעזע היה לראות כיצד חדרה הציונות לנפשות האנשים והנשים הללו, איך שינתה לאט לאט את השקפותיהם והבנתם, איך הכניסה ענינים חדשים וערכים חדשים לתוך חייהם. הם התחילו להכיר את הצורך של בעלי דעה אמיתית להשפיע גם על אחרים. הם דרשו תעמולה כפי שהיתה אפשרית באותו משטר. ובאחת מאותן האסיפות נשאתי את נאומי הציבורי הציוני הראשון בחיי באזני קהל בעלי מלאכה וסוחרים זעירים. נתנסיתי בפעם הראשונה בנעזוע של נואם המרגיש שהוא כבש את הקהל, שהוא קלס את הרעיונות והרגיש את הדרישות שנעשו לדרישותיו הוא. כאן בין היהודים והיהודיות הפשוטים הללו למדתי את האמת הגדולה על דיבור בציבור כפי שהגדיר בעומק פסיכולוגי הרצל: „אתה יכול להשפיע על בני אדם רק על ידי

שתחלום את חלומותיהם ביתר בהירות מאשר הם יכולים לחלום בעצמם, לא על ידי שתראה להם את רעיונותיהם כפי שמראים תיאוריות גיאומטריות".

חברי ועד „עזרא" נעשו עד מהרה ידידי האישיים. מתחילה הייתי נוהג לבוא לבתיהם לישיבות הועד. אבל לאט לאט נעשו יחסינו יותר קרובים. התחלתי לבקר אותם בבתי המלאכה לשיחה אישית. הם התחילו לראות אותי כאחד מבני המשפחה וחילקו אתי את הנחת שלהם ואת הדאגה שלהם. האסיפות והפעולות של „עזרא" היו רגעים מזהירים בחייהם האפורים. הם היו גאים מאוד על ההצלחה וההתקדמות של „עזרא", ביחוד על השיעורים לעברית לילדיהם, השיעורים העבריים היחידים, שנערכו על ידי הציונים בעיר הבירה.

יחד אתי עבדו בועד „עזרא" יוסף פרלסון • ודוד קוניקוב, ממיטב הציונים ומידידי היקרים ביותר בתקופת פטרבורג של חיי. פרלסון, המוכיר שלנו, היה צעיר, חייט לפי מקצועו, יליד פטרבורג, רחוק לגמרי מהזרם הראשי של חיי היהדים. אבל הוריו שמרו בביתם הצנוע על אור חיי המסורת היהודיים, על הנאמנות של אבותיהם ואבות אבותיהם למורשת העם. באווירה זו קלטו ילדיהם הרבים געגועים להצטרף לעניני היהודים, לעשות משהו לעמם, וכך נעשה יוסף פרלסון לציוני. אביו ואמו, אחיותיו ואחיו הלכו בדרכיו והצטרפו ל„עזרא". אפילו אחיו הצעיר אליעזר, שהיה אז ילד בן עשר, היה בא מזמן לזמן לאסיפות.

הציונות שינתה לא רק את דעותיו של פרלסון. היא גם שינתה את חייו האישיים. מבחוץ נשאר אותו צעיר נעים אבל הוא התחיל לבלות את רוב זמנו הפנוי בקריאת ספרים על יהדות וציונות. הוא התחיל להזניח את חבריו הקודמים למען חברת הציונים. שוב לא שאף להגיע לשיא במקצועו, לעמוד בראש עסק מצליח. הוא חלם על היום שיוכל לשים קץ לגלותו האישית ולהחליף את פטרבורג בירושלים. חלומו זה נפתר לטובה. הוא השתקע אחרי המלחמה הראשונה בירושלים, אבל לא האריך ימים ומת כעבור שנים אחדות.

דוד קוניקוב, שהיה משגיח בדפוס, היה אדם חלוש שנאבק קשה כדי לפרנס משפחה גדולה. כשנעשה ציוני היה למעלה מגיל ארבעים. הוא פעל לא רק למען התנועה הלאומית, אלא הרעיון מילא את כל נפשו. הציונות היתה בשבילו משהו כאויר לנשימה. הוא לא יכול לחיות בלעדיה. הוא היה מדבר באסיפות לעתים רחוקות אבל לא היתה פעולה מעשית שלא העמיס על עצמו. הוא הקדיש לפעולה כל שעה חפשית, שכח את בריאותו הרופפת, את דאגותיו החמריות, את הדרישות של המשפחה. כלפי חוץ היה מגלה את רגשותיו רק לעתים רחוקות. זוכר אני מקרה אחד כזה. לפי הצעתו החליטה „עזרא" לעשות מעשה מיוחד במינו: לערוך הצגה לטובת הקרן הקיימת. נבחר המחזה של הרצל „הגיטו החדש". לאחר תרשים של הכנה ושל חזרות הוצג המחזה לפני קהל גדול. כשהורם המסך בפעם האחרונה כתגובה על מחיאות הכפיים הרגשנו עצמנו כפי שסטניסלבסקי או ריינהרד ודאי הרגישו עצמם בנצחון בימתי גדול. היה לנו העוז להסתכן וניצחנו. אבל ביחד גדל אושרו של קוניקוב: התוצאות החמריות עלו על כל הצפוי. היה עליו לשלוח סכום גדול לקרן הקיימת לרשום אותו — לפי התלטתנו — בספר הזהב. לאחר שבועיים בא אלי קוניקוב בהתפעלות: הוא קיבל מכתב מרינה, מאת ד"ר הרצל, בכבודו ובעצמו, המביע לו תודה ומברך את „עזרא" בהצלחה נוספת בפעולתה. לא הכרתי את קוניקוב אותה שעה. פניו העצבנים והעיפים היו להוטים מרוב אושר, עיניו האירו מגאוה: הרצל

• י. פרלסון (1880—1929), עלה ארצה ב־1924. מפעילי הצה"ר.

בכבודו ובעצמו כתב לו לדוד קוניקוב לעובד הצנוע למען ציון, היתה זאת השעה המאושרת ביותר בחייו.

באופן יחסי קל היה לרכוש לציונות את אנשי העם אבל קשה היה ביותר לפרוץ את חומת ההתנגדות של הסטודנטים היהודים. היה עלינו להלחם נגד רעיונות ומפלגות מקובלות. היה זה זמן הויכוחים לאין סוף בין הציונים והאנטי־ציונים בכל ערי האוניברסיטאות ברוסיה ובכל הקולוניות הסטודנטיות היהודיות בחו"ל. ויכוח עיוני על הציונות, שנמשך שלוש או ארבע שעות ושאחריו בא שבוע שלם של ויכוחים, היה מן הדברים הרגילים. סיפרו אגדות על מלחמות הענקים בג'נבה, ששם היו וייצמן ואברסון • מנהלים במשך ימים לאין סוף את הקרבות הגדולים נגד ראשי המחנה המתנגד. בפטרבורג ניהלנו התקפת תעמולה מתמידה. חברת הסטודנטים שלנו "קדימה" שנתארגנה על ידי גפשטיין, סולוביצ'יק ועל ידי, עמדה בראש ההתקפות הללו.

תפיסות ציוניות, שהן כיום ידועות לכל אחד, היו בימים ההם נועזות ומקוריות ונעשו אמת חדשה, שהמתנגדים כפרו בה וראו בה אפיקורסות מסוכנת. מול התנגדות חריפה היה עלינו להגן בנשק עיוני כבד על כל הנחה ציונית ואפילו ברורה ונשענת על עובדות.

היה זה תפקיד מאוד אסי ומאוד קשה. רק מועטים ממתנגדינו היה להם אומץ וחזון להודות שהם טועים. הרוב הגדול לא היה מסוגל לכך. הם היו מורעלים על ידי הרעל הנפשי המסוכן ביותר בעולם, ההשתמטות. הם לא רצו ולא העיזו לראות את העובדות כמו שהן, להכיר את האמת על הבעיה היהודית. הם העדיפו לעצום את עיניהם מול העובדות. להשתמט מן האמת המרה על ידי אשליות. ובשלא יכלו לענות לנימוקינו השתמטו מן הנושא והעבירו את הויכוח לגינויים נלהבים של הציונות, שהיא כביכול תנועה לאומנית ריאקציונית, כי הלאומיות נתשבה באותם החוגים בימים ההם כחטא מוות.

הם כפרו בכל דבר הפוגע בחפיסה המתבוללת המסורתית של חיי היהודים ודכרי ימיהם. הם הכחישו את העובדה, שקללת הגלות הפכה את היהודים לעם הבלתי נורמאלי היחיד בעולם, המרותק לגלגלי ההיסטוריה של אומות אחרות. הם הכחישו את אי־הנורמאליות הברורה של חיי הכלכלה היהודים: בעוד שהמבנה הכלכלי בכל אומה היה כמין פירמידה, שמעמד האכרים הוא בסיסה, בעלי המלאכה באמצע, הסוחרים ובעלי התעשיה והמשכילים למעלה, הרי אצל היהודים היתה פירמידה הפוכה. הם הכחישו בכך, שאנטישמיות מצויה בכל מקום ומקום. הם הכחישו את המצב הטראגי שלנו בעולם, את החרפה של פגיעה בכבודנו, את העובדה שגאוות גזע עתיק נרמסת בעפר.

ומה שמוזר ביותר, הם הכחישו את קיום עמם. עצם העובדה של ויכוח אם היהודים הם אומה חיה או חבורה דתית היה חולני, אתת התופעות הגלותיות המיוחדות, ששום גוי לא היה מסוגל להבין אותה. לפי ההגיון שלהם אם אין אומה יהודית חרי אין מקום לבעיה יהודית. וכך רצחו את עם ישראל להלכה. לפי הכרזת מותית יהודיים מסולפים אלה היתה כל אומה ותהיה הקטנה ביותר ופרימיטיבית ביותר זכאית לחיים חפשיים כתיקונם. ואילו העם היהודי, שחי ויצר ימים רבים לפני שאומות אחרות נולדו בכלל, שייך לבית הקברות של אומות

• צבי אברסון (1871—1929) מראשי הסטודנטים הציונים ו־הפראקציה הדימוקרטית" בקונגרסים הראשונים.

שעברו ובטלו. בחיים הממשיים היה העם היהודי רתוק מאוד מלהתנהג לפי השיטות הקיצוניות הללו — הוא היה מאוד חי ותוסיף להתקיים ולסבול, להאבק ולקוות.

צעיר הייתי ביותר מלראות את הדברים במהותם ההיסטורית האמיתית ויריבינו הרגיזו אותי לעתים קרובות מבחינה מוסרית. אולם לאט לאט התחלתי להבין, שאינם אלא סימן למחלה הישנה של הפיזור. התחלתי להבין כי, כמו כמה פעמים לשעבר בדברי ימי עמנו, היו מאבקים סובים ורעים, היו אור וחושך, בנפש האומה בשעות משבר בגורל היהודים. הדבר התרחש לפני כאות שנים והוא חזר בימינו. עגל הזהב — ועשרת הדברות. פולחן הבעל והנביאים. היוונים — והמכבים. השתמטות ופעולה. פתדנות ואומץ. סנוורים וחזון. התבוללות ותחיה.

כדי להבין את עם ישראל עלינו לראות את הדברים על בוריים ועלינו לזכור תמיד מה שאמר קלמנסו על המהפכה הצרפתית: „זוהי חטיבה שלמה. עליכם לקחת אותה עם שגיאותיה וגדולתה או לדחות אותה לגמרי".

ו. „ראזסוויט" וה„חאליאסטרה"[1]

ניקולאי סורין היה האיש שהעז ליצור את כתב־העת הציוני הראשון ברוסית, ובכל זאת הוא נזכר כיום רק בחוגים קטנים של ידידיו וחבריו הותיקים. היודעים כמה גדולים היו הקרבנות וכמה חשוב השירות מצדו לתנועה.

סורין היה עורך דין צעיר בראשית פעולתו, שהיו לו יותר תקוות מאשר עבודה, והוא הרגיש מה שחסר היה לכולנו — כתב־עת לתנועה הציונית משלה. אלא בשעה שאחרים דיברו היה הוא הראשון שקם ועשה. קודם כל התגבר על הקושי הגדול ביותר: הוא השיג רשיון. בתנאי רוסיה הצארית עלה הדבר הרבה כסף. מובן מאליו, שלא היה לו כסף והוא לווה את הסכום הניכר של שבעת אלפים רובל וקיבל רשיון לפרסם ירחון „ייבריייסקאיא זיזן" (החיים היהודים). צעדו השני היה בלתי רגיל ובלתי זהיר: הוא הזמין שני צעירים — את שלמה גפשטיין ואותי — וביקש מאתנו להיות חברי המערכת ומזכירים של כתב העת. לא גפשטיין ולא אני לא ראינו מעולם מבפנים מערכת או דפוס. אבל זה לא החליש את התלהבותנו. הסכמנו, ואיך שהוא הצלחנו.

שלושה מן העתונאים הטובים ביותר במהנה הציוני הסכימו מיד להצטרף למערכת. הראשון היה משה מרגולין[2], אדם משכיל ויודע ספרות, אחד מעורכי האנציקלופדיה הרוסית. השני היה ד"ר יוליוס ברוצקוס[3], אישיות ידועה במערכות הציונים, בעל כשרונות מרובים, שהתחביב שלו היה תולדות הכוזרים ומלכותם. השלישי היה וולדימיר ז'בוטינסקי, שעבר זה עתה מאודיסה לפטרבורג. סורין היה נוסף לעבודתו במערכת גם בעל תיק הכספים, יותר נכון תיק הגרעון.

הבעיה למצוא משרד מתאים למערכת לא נתעוררה כלל. מטעם פשוט — מן היום הראשון נעשתה דירתו של סורין מרכז העבודה הקדחתנית בעריכה ובארגון. מעולם לא היה רחוב פושקין השקט רואה כל כך הרבה יהודים באים

---

1) „חאליאסטרה" („בנופיה" בפולנית) — כך כינו בין ציוני ספרבורג את חבורת עורכי ה„ראזסוויט" ועובדיו.

2) מ. מרגולין (1862—1) סופר יהודי־רוסי, אחיו של קול. אליעזר מרגולין.

3) י. ברוצקוס (1870—1951) היסטוריון ועסקן ציוני, סופר יהודי־רוסי. מיניסטר לענייני היהודים בליטא (1922—1923). נפטר בתל־אביב.

והולכים בכל השעות הבלתי רגילות. מעולם לא היתה מצבת הזכרון של המשורר ברחבה השקטה מאזינה לכל כך הרבה שיחות נלהבות. כיצד יכלו סורין ואשתו הצעירה לעמוד בנסיון זה נשגב מבינתי — במשך חדשים רבים לא היו אפילו שעה אחת לבדם. לא היתה פינה בדירתם שיכלו לרכר זה עם זה. אבל לא היה איכפת להם. אדרבא, שניהם נהנו. הוץ מזה לא היתה ברירה. משום שלא היה למערכת כסף לשלם שכר דירה.

ככל צעיר חלמתי לעתים קרובות על רגע גדול בחיי בעתיד. כמה פעמים שעיתי, אולם באותו ערב, בינואר שנת 1904, כשישבנו כולנו ליד שולחן התה של סורין ומשמשנו בחיבה בטפסים ראשונים של גליון „ייברייסקאיא זיזן" הרגשנו, שהפעם הגעתי לידי סיפוקי והצחרים אף הם היו מאושרים, מרוממים.

הופעת הירחון היתה מאורע חשוב בחיי הציונות הרוסית בימים ההם. סוף סוף קם כתב עת לניסוח התכנית הציונית. צעירים וצעירות למדו את המאמרים של אידלסון, בורוכוב ופסמניק, ממש כמו שסטודנטים צעירים קוראים את ההרצאות בכתב של פרופסור. המחשבה הציונית נעשתה יותר ממשית, ייתר מבוססת מבחינה עיונית ויותר מצוידת למאבק הבלתי פוסק עם היריבים.

כעבור שנה, בינואר 1905, הופיע בפעם הראשונה שבועון ציוני, מטעמי צנזורה הופיע העתון בכמה שמות בזה אחרי זה אבל ברוסיה נקרא העתון כל הזמן „ראזסוויט" ובשם זה היה חי בדברי ימי העתונות הציונית.

עם ה„ראזסוויט" נולדה „הכנופיה" המפורסמת (ה„חאליאסטרה"). מתחילה היתה זהה עם חמשת חברי המערכת, שכל הגילים שלהם יחדיו היו פחות ממאה שנה. אחרי כן הצטרף אלינו אברהם אידלסון. עברו שנים, באו והלכו חברים שונים, אבל הגרעין של המשפחה נשאר כמו שהיה — „הכנופיה". היתה אוירה מיוחדת מסביב ל„כנופיה" — אוירה שנוצרה על ידי קשרי ידידות מצד אחד ועל ידי זרמים רוחניים של הרור מן הצד השני. היתה כאן השפעת האוירה מלפני המהפכה הרוסית. היתה השפעה הולכת וגדלה על ידי המגע שלנו עם המוני היהודים. היתה השפעה מיוחדת במינה מצד האישיות והגאוניות של הרצל — זרם חשמלי עצום של השראה שנגע בלבנו וברוחנו באמצעות חוטים סמויים מוינה הרחוקה עד פטרבורג.

שלא מדעת יצרה „הכנופיה" עולם משלה, יחיד במינו. היתה זאת חבורה מלוכדת שלא ראיתי כמוה, מאוחדת על ידי עוז הרגש במידה שהיא יקרת המציאות במפלגות. כל אחד מאתנו היו לו כמובן דעות משלו. אבל ביסודו של דבר ובעיקרו היתה קיימת ביניגו זהות גמורה של השקפה והיא שנתנה ל„ראזסוויט" עוז ותעצומות במאבקו למען הציונות ונגד יריביה. אין צורך להוסיף, שמעולם לא ידענו את קללת הקנאה. הצמאון לכבוד היה זר לנו כשם שלא היה לנו צמאון להצלחה חמרית. מריבות, אינטריגות, כל מיני הרעל בחיי מפלגות לא היה להם מקום ב„כנופיה" שלנו.

מובן מאליו שאין זאת אומרת, כי ישיבותינו היו שקטות ושלוות. בחדר המלא עשן של המערכת היו מתנהלים לעתים קרובות ויכוחים עם כל ההתלהבות של המסורים לרעיון וחותרים למצוא תשובה לבעיות קשות ומורכבות. אבל כעבור שעה חזרנו לנעורינו מחוסרי הדאגה וישבנו בסביבה בוהמית, צחקנו והשתעשענו והקנטנו זה את זה ועל ידי כך מצאנו מוצא לרוח הנעורים, שאי אפשר היה לדכא אותה.

זוכר אני אחת משיחות השעשועים הללו לא מפני שהייתי קרבנה אלא מפני שהפעם קרה הדבר לא בפטרבורג אלא במינסק. הייתי שם בימי חופש הקיץ והנה קבלתי מכתב מגפשטיין הדורש ממני לכתוב מאמר ולשלוח אותו תוך שבועיים. היו לי דברים אחרים לעשות בימי החופש מאשר לכתוב מאמרים, ועניתי לו דרך חיבה בשלילה. כעבור ימים אחדים נתקבל מברק תחום „ראז־סוויט" ובו נאמר, שאם לא אשלח את המאמר בדואר החוזר תודפס ההודעה הבאה ב„חדשות ציוניות" בגליון הבא של „ראסוויט": „זה עתה קבלנו ידיעה מאת סופרנו במינסק, שחבר המערכת אלכסנדר גולדשטיין התארש לבתו של אחד העסקנים הציוניים המקומיים". ברור שהיתה כאן סחטנות ברורה. אבל הדבר פעל כמעשה כשפים. המאמר נכתב ונשלח אותו ערב בלווית מכתב זה: „פושעים יקרים, המברק הנבזה שלכם נתקבל. חובתי להודיע לכם, כי לפי החוק הייתם נענשים על הטלגרמה הסחטנית שלכם לעשר שנות מאסר בכל בית דין. אולם מכיון שטוב לב אני אעדיף לכתוב מאמר מאשר לבקר אתכם בבית הסוהר מי יודע במשך כמה שנים. בברכת ציון א. גולדשטיין, נ.ב. מי היא הכחורה הצעירה הנזכרת במברק?".

אולם בזה עדיין לא נגמר הענין. כשראתה אמי את המברק נזדעזעה. מברק היה בכלל מאורע בלתי רגיל, לעתים קרובות מכשר רעות. היא שאלה אותי מה קרה ואני הראיתי לה את המברק. לרגע אחד עמדה דום. אחרי כן קראה יותר מתוך דאגה מאשר מתוך כעס: „ובכן, כך הוא הדבר, ידעתי זאת כל הזמן".

השתתפותי ב„כנופיה" הגבירה את נטיתי הטבעית לאחר בנשף ולחיות מעשה בוהימה. לאחר שסיימנו את עריכת החוברת או הגליון היינו נוהגים להיפגש במסעדה קטנה סמוך לבית הדפוס. שם נצטרפו אלינו סופרים ומשוררים צעירים — דימוב, גליקמן, צנזור, פוליאקוב, צ'וקובסקי. כשהיינו במצב רוח חגיגי היינו הולכים למסעדה הספרותית המפורסמת „וינה", ששם אפשר היה להיפגש עם קופרין, עם ליאוניד אנדרייב ועם כוכבים אחרים בשמי הספרות הרוסית.

תוך מזה היה לי בית קפה קבוע משלי, ששם הייתי מבלה את השעות בין חצות הלילה ובין שתיים או שלוש אחרי חצות, שותה תה, קורא עתונים, כותב מכתבים ומשוחח עם ידידים. היתה זאת המסעדה הוותיקה ביותר של פטרבורג „דומיניק" ברחוב נייבסקי פרוספקט. נמשכתי אתריה על ידי תולדותיה הרומנטיות, החל מפושקין המזכיר אותה בשיריו. במשך קיומה הארוך של „דומיניק" נראו שם הרבה אישים מפורסמים וכן נהיו בה חליפות ותמורות. בימי היו לה חיים כפולים. בשעות ארוחת הצהרים היתה יקרה ואומרת כבוד, מקום סעודה לאישים מכובדים ואמידים. בשעות מאוחרות בערב חל בה שינוי גמור: הסעודות היו פשוטות, המחירים זולים, הלקוחות מסוג אחר לגמרי — סטודנטים, עתונאים, שחקנים, סתם צעירים ששתו תה ואכלו כריכים. וכפי ששמעתי לאחר זמן באו גם גנבים עם ידידותיהם. אולם עלי להדגיש, שאלה היו מן הסוללה והשמן של הגנבים, מלובשים יפה, משוחחים בדרך ארץ. הם היו „עובדים" בתיאטראות ובתחנות הרכבת.

בליל חורף אחד קבלתי ביקור מפתיע. מאניה, בלווית סריוז'ה, נכנסה ל„דומיניק" ופניה היו רציניות ביותר. „מה קרה, יקירתי?" שאלתי. והיא סיפרה לי סיפור מראיג. אמש כשהיתה בקונצרט פרצו גנבים לחדרה, לקחו קצת כסף וזה ודאי אבוד, אבל הם גם גנבו סיכת יהלומים, מורשת משפחה, מתנת יום־

הולדת מסבתא שלה. האם אין אני יכול לבוא בדברים עם ידידי הגנבים ולבקש מהם להחזיר לה את הסיכה? היא היתה כל כך עצובה עד שהאמנתי לה רגע אחד. אבל פתאום נצנץ בעיניה צחוק כבוש ואני נזכרתי: סבתא של מאניה מתה לפני שהיא נולדה.

קיים צילום של ה„כנופיה" ובה תמונותיהם של אידלסון, ז'בוטינסקי, סולובי־צ'יק, גפשטיין, זיידנמן ושלי. הטיפוס המורכב ביותר בינינו היה ארנולד זיידנמן [1]). הוא היה הפולני היחיד בקרבנו. בא מלובלין ללא היות איש מפלגה. זמן מה הסתובב בתוגי המפלגה הסיציאליסטית הפולנית, אבל מצולם לא נצטרף אליה ותמיד הרהר בבעיות יהודיות. לאט לאט התחיל להתקרב לציונות עד שהצטרף לחבורתנו. הוא נעשה ציוני פעיל ונצטרף למערכת. ער מהרה נעשה אחד מעמודי העתון וגם השתתף הרבה בוערות והיה לו חלק חשוב בניסוח תכנית הלסינגפורס. בעצם היו שני זיידנמן. אחד צעיר עליז והומוריסטי, בר־שיחה מקסים, נהנה מפעולתו הציונית ומחבורתנו. השני מהורהר ואומלל ללא סיבה ניכרת. מצולם לא ידענו מתי יעלם פתאום זיידנמן הראשון ובמקומו יופיע השני.

היו ארבעה אנשים שנצטרפו אלינו רק לשנים מועטות וכל אחד מהם הניח חותמו על התפתחות העתון. הראשון — אריה בבקוב [2]) אחד מחלוצי התנועה הציונית בפטרבורג, היה קנאי טיפוסי, אדם שלא ידע מעולם שום פשרות, עמד בכל תוקף על דעותיו וכל חייו נבנו לפי שולחן ערוך קפדני שלו: הציונות היא המטרה היחידה בחיים, העברית היא הלשון היחידה שיש לפתחה, ארץ ישראל היא הארץ היחידה שאפשר לחיות בה. המסורת היהודית היא החובה הלאומית האישית. ולמרות כל הכשלונות בחייו לא עזב מעולם את הדרך הישרה של עקרונותיו גם אם הביאוהו לפעמים למבוי סתום.

משה צייטלין [3]) בא אלינו מן הקוקז. הוא היה בגיל העמידה ועמד בראש עסק פורח בבאקו ופתאום קמה בו מהפכה רבה. הוא התחיל להרגיש שאיננו יכול להוסיף ולחיות כמקודם והוא עשה דבר מוזר ובלתי רגיל. הסתלק מעסקיו, עזב את באקו והשתקע בפטרבורג על מנת להקדיש מעכשיו את כל חייו לתנועה הציונית. עד מהרה התקרב ל„כנופיה". קמה ידידות נפש בינו ובינינו. מובן מאליו שהוא נעשה חבר משפחת המערכת של „ראזסוויט", ושותף מועיל ונאמן ביותר. השנים הבאות היו בשבילו שנות רצון. הוא היה מלא רעיונות ותכניות, אלא שמוות טראגי, תאונת רכבת בדרך לקונגרס הציוני בהאג, שמה קץ לחייו.

יעקב קלבנוב [4]) היה המומחה שלנו לארץ־ישראל. לא שבא מארץ־ישראל או שאפילו ראה אותה. הוא בא מרומני באוקראינה ללמוד משפטים בפטרבורג. אבל הוא למד ביחוד את תולדות ההתיישבות ובעיותיה. היתה לו בקיאות במצב הישוב והארץ, הוא קרא למעשה כל מה שנדפס בארץ־ישראל ואת הספרות השוטפת על דבר ארץ־ישראל ועקב את המדור על ארץ־ישראל בעתון. אף על פי שבא מלב הגיטו והיה איש עממי במלוא מובן המלה עשה כלפי חוץ רושם של אדם מאד מיושב, שקט, דבר בלתי רגיל לגבי צעיר יהדי ברוסיה, ובפרט ציוני, באותה תקופת הסער. ולצמן, המנהל העסקי שלנו, קרא לו פעם „האנגלי

---

1) א. זיידנמן (1880—1927) חבר הועד המרכזי של ציוני רוסיה מאז שנת 1919.

2) א. בבקוב (1881—1948) עסקן ציוני בפטרבורג. מראשוני הצה"ר. נפטר בת"א.

3) מ. צייטלין (1872—1907) מהנדס, עסקן ציוני, נהרג בתאונת רכבת בנסעו אל הקונגרס השמיני בהאג.

4) י. קלבנוב (1887—1966) עסקן ציוני. מראשי הציונים הכללים בא"י. נפטר בחיפה.

הקריר" ושם זה דבק בו לתמיד. אולם שקט זה היה רק חיצוני. למעשה היה נלהב לרעיון. והוא היה הראשון מן החבורה שלנו שעזב את הגולה והתחיל בחיים חדשים בחיפה.

ד"ר דניאל פסמניק [1]) היה מתחילה כותב בשבילנו מאמרים עיוניים. שהיו תכיבים מאוד על הקהל, וביחוד על הנוער. הוא היה מרצה באוניברסיטה בג'נבה ודמות בולטת בקונגרסים הציוניים. יום אחד תקפו אותו נעגועים לחיים יהודיים ברוסיה והוא עזב את ג'נבה, בא למרכז הפעולה הציונית הרוסית בפטרבורג ונעשה חבר מערכת „ראזסוויט" ואחד מראשי המערכות הציוניות בעיר. היה בעל מרץ רב וכושר עבודה מפליא. הוא כתב בקביעות בשביל העתון, פירסם ספרים על בעיות היהודים, היה מרצה בכל רחבי רוסיה והיה הבר הועד הפועל הציוני. הוא מצא אפילו זמן לעסוק ברפואה. לאחר בדידותו הרוחנית בג'נבה נהנה כפליים מן האוירה החמה והאינטימית של המשפחה הציונית שלנו.

אולם היתה לו נפש מוזרה וסוערת. כשנשאלה גברת די סטל בשעתה מה היא חושבת על שדים ורוחות, אמרה שאיננה מאמינה בהם אבל היא מפחדת מהם. במשך כל חייו היה פסמניק חושש מרוחות שלא ידע כלל את מהותם. משוש דרכו היה לבטל רעות מקובלות. המזג החם שלו הרחיק אותו לעתים קרובות לצדי דרכים יותר משרצה בעצמו. ויש שהיה מגדיר הגדרות דוק־ קישוטיות. מעולם לא עשה את הדבר מתוך רדיפת כבוד. להיפך. הוא סבל מטבעו עצמו אבל לא יכול לעזור. ורק אותם מידידיו שהבינו לרוחו ידעו את יאושו ודאגותיו.

שלמה זלצמן [2]) המנהל העסקי שלנו, היה נוסח מודרני של טיפוס מעולמו של שלום־עליכם. הוא בא מעיר קטנה בליטא, למד תלמוד בישיבה, ובגיל צעיר עזב את הבית ויצא אל העולם הגדול. תולדות נדוניו ורשימת פעולותיו ומקצו־ עותיו הן אוכייניות לאיש רב פעלים זה ולמצב הכלכלי של הגיטו. הוא עבד ורעב, עבד שוב והצליח. הסתגל לתנאים הקשים ביותר מתוך סבלנות של יהודי היודע להסתדר. אחרי כל סבליתיו וגלגוליו נשאר מה שהיה — בן העיירה הליטאית, מדבר אידיש עסיסית, בעל חוש הומור ליטאי, ובעל ספקנות יהודית ואידיאליזם יהודי. בינינו ראה עצמו מומחה לדעתם של המוני הציונים. עם כל גליון של „ראזסוויט" היה מביע את הביקורת של יהודי פשוט. היא לגלג על המליצה הכבדה במאמרים העיוניים. הוא ביכר פליטון קל על דיון ארוך ומלא מספרים. משרדו היה לא רק מקום עסקים. הוא היה בעת ובעונה אחת מקום לויכוחים ציוניים נלהבים, של אוירה ציונית, שאפילו ארכיפ, הגוי היחיד במשרד, הצטרף אליה.

ארכיפ, שהתחיל אצלנו כמשרת וכשמש והגיע לעמדת עובד משרדי מצויין, נעשה ציוני במאת אחוזים. הוא היה קורא את „ראזסוויט", עזר לארגן פעולות ציוניות, היה בא לאסיפות שבהן דיברנו, היה חותם את מכתבינו לזלצמן „בברכת ציון". לפי זיידנמן הרחיק ללכת עוד יותר. לאחר שנאסרה ועירה ציונית חשאית בוילנה התחיל קצין המשטרה לחקור כנהוג על הגיל והמקצוע ומצב המשפחה של כל אחד. במקרה היו שלושת הראשונים שנתקרו גרושים, ובכן ענו אחד

---

1) ד. פסמניק (1869—1930) פובליציסט ציוני. בסוף ימיו פרש מהציונות.

2) ש. זלצמן (1872—1946) עסקן ציוני ומו"ל. הוציא לאור את כתבי ז'בוטינסקי ברוסיה. פרסם זכרונות („מן העבר", ת"א 1943 ; „עיירתי", ת"א 1947). נספר בגבעת ברנר.

אחרי השני: נשואים אבל גרושים. זה היה יותר מדי בשביל הקצין. „האם יש לכם בת מיוהדת של גרושים בהסתדרות הציונית?". זיידנמן סיפר, שארכיפ שמע את הסיפור ושם לב אליו. התוצאה היתה, שהוא גירש את אשתו דוניאשה, שהיתה המבשלת של אידלסון, ונשא לאשה את העוזרת של ז'בוטינסקי.

בזכרוני עוברים פנים ושמות של צעירים שעבדו לשעה קצרה במערכת. הם השתתפו בפעולתנו, כתבו מאמרים, הביעו דעותיהם בויכוחים, היו קשורים אלינו בקשרי ידידות — ואחרי כן עזבו. פנו למקצועות אחרים. כשהיו אתנו ראו עצמם גם כן כחברי משפחתנו, אמנם חברים זמניים. וכל פעם כשאני פוגש אחד מהם, לעתים כעבור שנים רבות, עובר על פניהם זיק אור בהזכרם בימי ה„ראזסוויט" ואני שומע בקולותיהם געגועים, ביחוד כשהם מזכירים את שמות הברי „הכנופיה", וביתר ייחוד את השמות הבלתי־נשכחים: אידלסון וז'בוטינסקי.

כשקיבל אברהם אידלסון במאי 1905 את ההזמנה לעזוב את מוסקבה ולהיות ראש המערכת של „ראזסוויט" מצא מערכת של חמשה אנשים צעירים ביותר. הוא היה הרבה יותר קשיש מאתנו. היה לו הרבה יותר ידע, אבל כבר בישיבה הראשונה הרגשנו, מה שהיה אחרי כן גורם מכריע בחיינו הציוניים, כי זכינו למורה ולמדריך רוחני שלמרות שערות השיבה שלו הפך לידיד ולחבר משום שלמעשה היה הצעיר שבקרבנו.

ז'בוטינסקי היה נוהג לאמר שאידלסון היה הציוני היהיד ברוסיה שהיה כמעט גאון. השכלתו ואישיותו היו מורכבות מיסודות שונים שנתמזגו להרמוניה מיוחדת במינה. הוא למד גם בישיבה וגם באוניברסיטה. יכול היה להתווכח בסגיה תלמודית מורכבת עם רב ויכול היה לנצח בקלות בויכוח עם פרופסור בגושא קשה ב„קפיטאל" של קארל מארכס. בקיאותו היהודית והכללית היתה עמוקה כשנאתו ללמדנות יבשה ולעיון מצומצם. הפשטות הפנימית של התנהגותו, שהיתה מתחת להכרתו, וכושר מיוחד במינו להבנת הצעירים עשו אותו למורה מיבחר לדור הצעיר של הימים ההם, שהיה להוט למצוא את האמת.

מצולם לא היה מורה במיבן המקובל של המלה. ובכל זאת לא היה לאיש השפעה רבה כל כך על התפתחותנו הרוחנית ולשום איש לא היה חלק יותר גדול בעיצוב דעותינו ורעיונותינו. הוא הצליח למסור את כל רעותיו על החיים ועל הציונות לא רק במאמריו אלא גם בצורה המיוחדת שלו: שיחות. שבהן היו העיבדות הנוקשות של הניתוח העיוני ועיקרי תפיסת עולמו מעורבים בפארא־דוכסים מיוחדים במינם ומוארים על ידי ניצוצות של חוש הומור יהודי נוצץ וטיפוסי.

מעולם לא הרשה לנו להרגיש את גילו מבחינת השכל והידע או הרעיונות. כשנפגשנו במערכת „ראזסוויט" היינו כולנו שווים. לאחר ויכוח נלהב היינו לפעמים מצביעים ברובנו נגדו והוא קיבל תמיד את החלטת הרוב, ובכל זאת או אולי למרות זאת נשא ה„ראזסוויט", ובמידה עוד יותר גדולה נשאה הציונות הרוסית, את הגושפנקא של התפיסה האידלסונית עד הימים האחרונים של הפעולה הציונית ברוסיה. ואם אלה מאתנו, שהיו תלמידיו וחבריו ושהם עדיין חיים, נשארו כל אותן השנים נאמנים לדעות נעוריהם הרי זה קודם כל ולמעלה מכל תודות לאידלסון.

היו כמה פנים לאידלסון הסיפר. מאמריו הראשיים, שהיו ברורים ואמיצים, סללו את הדרך להשקפה חדשה במדיניות היהודית ברוסיה. במאמריו הסאטיריים ובפליטונים חשף את כל העקום והמזויף שבחיים. ובמאמריו העיוניים — לעתים

ארוכים מדי — פירש את תפיסתו על הבעיה היהודית והציונות על יסוד ניתוח הצדדים התברתיים, הכלכליים והחברותיים של הבעיה ומתוך צירוף מיוחד במיני של גישה מקורית לעובדות של העבר והגיון עשוי ללא חת בטיפול בעובדות ההווה. מאמרים עיוניים אלה לא היו אלא קטע מספר גדול שכבר היה מוכן ברוחו אבל לעולם לא מצא פנאי לכתוב אותו. היינו נוהגים לכנות ספר זה העומד להכתב בשם „המפעל". ואף אידלסון קראהו כך — מחציתו בהלצה ומחציתו ברצינות. אבל למעשה היתה זאת נקודת התורפה בחייו. הוא ידע כמה נחוץ וחיוני הוא ספר כזה כדי לקרב את הציונות לנוער היהודי ולמשכילים. ואף על פי שמעולם לא היה מדה בכך בפירוש, הרי ידע שהוא האדם היחיד בין הציונים הרוסים שיש בו כל הידע היהודי והכללי וכל התכונות השכליות לכתיבת ספר כזה.

זוכר אני ערב אחד, שבו גילה אידלסון את כל המעמק של תשוקתו לתנאי חיים, שיתנו לו אפשרות לכתוב את ה„מפעל". מובן מאליו שהוא הביע זאת בדרכו על ידי צעיף של פאראדוכסים. אחרי הפוגרום בביאליסטוק בשנת 1906 כתב מאמר „ממשלה על ידי אנרכיה". מאמר זה, שנכתב בכל המרירות של יהודי גאה, היה אחד האישומים התריפים ביותר של דיכוי היהודים שנתפרסמו בימי המשטר הצארי. התגובה הרשמית באה כמעט ברואר החוזר. הודיעו לאידלסון שהוא ייחבע למשפט על נסיון פלילי לחתור מתחת לחוק ולסדר. במשפט הצליח עורך הדין המפורסם אוסקר גרוזנברג, בניגוד לכל מה שציפו, להוציא את אידלסון זכאי. בערב באנו כולנו לאידלסון לחגיגה. לא היו כוסות ברכה. לא היה להן מקום באוירה החמה והפשטנית של בית אידלסון, אבל הבענו בקול רם ובאושר את שמחתנו. ופתאום העיר אידלסון: „מובן מאליו שלא רציתי ללכת לבית־הסוהר. מי רוצה בכך? אבל מבחינה אחת חבל על כך. אילו היו נותנים לי מאסר שנה היו עושים לי שירות טוב: לפחות היתה ניתנת לי הזדמנות לכתוב את ספרי". אידלסון לא אהב את החגיגיות של כינוסים רשמיים. לא היתה לו סבלנות לויכוחים ממושכים. הוא לא אהב את הספורט היהודי של קבלת החלטות. בקונגרס או בוועידה היו מוצאים אותו כרגיל בפרוזדור, מוקף חבורה של צעירים וצעירות, שהאוינו לפאראדוכסים שלו ונהנו מן ההומור שלו. אבל בישיבה של ועדה היה נאבק בעקשנות לציונות האמיתית כפי שהוא ראה אותה. היה לו אומץ לב יותר מאשר לאחרים, והסתכל אל מעבר למסך האשליה ולא ידע רחם בקריעת הצעיף מכל מה שהיה מוסכם ושטחי. המוח החריף שלו, כפי שגרוזנברג קרא לו, היה הנשק הקטלני ביותר שלנו במלחמתנו נגד האנטי־ציונות.

עם זה הרי כל הדעות היוצרות של הציונות הסינטתית, להלכה ולמעשה, שהכניסו חיים ועוז לתנועה, באו לה מאידלסון. הוא היה אביה הרוחני של התכנית המפורסמת שנתקבלה בוועידת הלסינגפורס, שמיזגה עבודה מעשית בארץ ישראל עם עבודה לאומית בגולה. בישיבות הועד הפועל הציוני בפטרבורג היה תפקידו הקשה להסתכל אל מעבר לשטח העליון, להרחיק ראות יותר מאחרים. נאומו בישיבת הועד הפועל שלנו אחרי פרסום הצהרת בלפור הוא עד היום ניתוח נבואי של המצב המדיני שלנו, החשוב ביותר שנוסח בזמן מן הזמנים *.

סודו של אידלסון שבו שלט על רוחות הנוער היה לא רק בכוחו הרוחני. האדם שבו משך אותנו לא פחות מן ההוגה שבו. אישיותו היתה צירוף יחיד

---

* „ערכה הממשי של הצהרת בלפור", „ספר אידלסון", ת"א 1946, עמ' 226—231.



יצחק ברגר



יוסף זלקינד



נחמה זלקינד



ד"ר מ. ח. חורגין



יהודה זאב נופך



ד"ר יצחק נופך



אברהם קפלן



ד"ר שמסון רוזנבוים

עסקני פטרבורג



ד"ר י. ברוצקוס



שמה זלצמן



מרדכי זקש



שמואל ינובסקי



דניאל פסמניק



יוסף פרלסון



יעקב קליבנוב



יצחק רוזוב



שרה רוזוב



אלכסנדר שבתי רפפורט

במינו של הסימנים המובהקים המיוחדים לתלמיד חכם יהודי, הרואה בציונות את משאת חייו, עם סימנים האופיניים למשכיל רוסי בתקופה שלפני המהפכה.

ביתו בואסילווסקי אוסטרוב היה לכולנו כמין בית שלנו, שכל אחד היה רצוי בו ונתקבל בידיד וכחבר לנשק, שבו היתה קבלת האורחים הרוסית הטיפוסית ממוזגת עם הויכוחים היהודים הטיפוסיים מסביב למיחם מעלה קיטור. אינני זוכר אפילו פעם אחת שעזבתי את הבית הזה לפני השעה השניה או השלישית אחרי חצות הלילה. כל אחר בא להתחמם לאור ידידותו הנאמנה של אידלסון ולהתבשם מרוחו ומן ההומור שלו ולשוחח אתו כדבר איש אל רעהו הקרוב ביותר.

הוא היה בוהמי עד לשד עצמותיו. מעולם לא נתן לדאגות הקטנות של יום יום להטרידו אפילו לרגע. הכסף לא היה נחשב בעיניו לכלום. הכבוד לא נחשב בעיניו לכלום. הוא היה בז לצרי מות. מחוסרי עוז וויפי, הנאה אמיתיה ודאגות אמיתיות. הוא יכול היה לסלוח הכל, רק לא את הבגידה בתוכו של הענין או את הפשרה עם המציאות. מעולם לא ניסח את דעותיו בצורה קפדנית, אבל אילו היינו רוצים לנסח את כל התורה שלו במשפט אחד היינו אומרים: „יהיה מה שיהיה, היה נאמן לעצמך".

כשבא ולדימיר ז'בוטינסקי מאודיסה לפטרבורג היה בן עשרים ושלוש. הוא נראה יותר צעיר משנותיו. למרות זאת היה לו כבר שם של אחד העתונאים הרוסיים המזהירים ביותר. אולם הציונות שלו היתה צעירה מאד. היא התחילה עם ההגנה העצמית נגד הפוגרומים.

הרושם ש'בוטינסקי עשה אז עלינו הובע במלה אחת על ידי בלתי־יהודי צירך הירחון „רוסקויה בוגאטסטבו" מיאקושין. הוא היה בא לכל האסיפות הציוניות, שבהן היה ז'בוטינסקי מדבר. „מי הוא בן־נשר זה?" — שאל מיאקושין לא ראה את ז'בוטינסקי מעולם לפני כן, אבל הגדרה זו היתה נכונה. ז'בוטינסקי עלה מאז מעלה מעלה. הוא היה שופע חיוניות, שמחת החיים, היה חפשי מדאגות ומאכזבות. היה נלחם מתוך שכחת עצמו כחייל צעיר.

אני זוכר את נאומו הראשון בפטרבורג באסיפה של סטודנטים, שהוסוותה כחגיגת יום הולדת בבית רווב. כל כסא באולם הגדול היה תפוס. רבים עמדו. בחדר הסמוך ישבה חבורת סטודנטיות על השטיח כמו בארצות המזרח ועשו רושם של תמונה מקראית. אולם במבטיהן לא היתה שום מקראיות. רוב הקהל היו בלתי־ציוני. כשקם ז'בוטינסקי לדבר הורגשה מיד הפתעה מעורבת באכזבה. הוא נראה צעיר יותר ממה שפיללו, אולם אך התחיל לדבר ומיד נעלם רושם זה. הקהל נמשך למורת רוחו והאזין לנאום, שכמוהו לא שמעו מעולם. היה כל כך הרבה מן החידוש והמקוריות בגישה ובצורה, בתערובת המיוחדת במינה של הגיון ואש, עד שהוקסמו מן הנואם גם אם התנגדו לתוכן דבריו.

שמריהו לוין, שהיה נלהב ביותר מלשמוע על הגימוס, דיבר פעם על נואמים שיש להם „אותו הכושר המיוחד במינו לשחד את המתנגדים בקסמם". לז'בוטינסקי היה כושר זה. כשהאזינו לו הרי אפילו אלה שלא הסכימו למה שאמר לא יכלו שלא להכנע לקסם דברנותו. כשהיה הנאום מתקרב לסופו נמוגו ספיקותיהם ומשפטיהם הקדומים. רק לאחר שעבר הנאום היו מסוגלים לשוב לעמדת הביקורת שלהם בלפי דבריו ודעותיו.

מאמריו היו בכמה פנים דומים לנאומיו: מאירים עין, הגיוניים ומתחתם אש תמיד. ההתלהבות וההומור, הדעות והעובדות, הכל היה ממוג בדרך מיוחדת

במינה ובקלות כזאת כאילו נכתבו ללא הכנה, על פי השראה. למעשה היו פרי שקידה ופעולה רבה. בראשית דבריו הקים הנחה מסויימת וממנה הפיק את המסקנות. אפילו קורא בעל משפט קדום מוכרח היה להעריץ את ההגיון המוחלט וליהנות מן הזריזות הספרותית.

בנאומיו ובמאמריו, בתגובתו על מאורעות ורעות, בפעולתו המדינית והמפלגתית היה ז'בוטינסקי בראש וראשונה לוחם. הדבר היה בדמו. כשהזמנים היו שקטים, כשהמציאות האפורה היתה השלטת, היה משתעמם ומרגיש עצמו מחוץ למקומו. בעוד שאחרים השתדלו למעוד מכשולים, הרי הוא השתדל לסלק אותם. הוא ראה את המכשולים על מנת להלחם בהם. יהיו ההוצאות והתוצאות מה שיהיו, בכך היו כוחו הגדול וגם תולשתו הגדולה. זהו המפתח לאישיותו ולחייו.

הוא היה חזק ביותר כשנלחם נגד רוב, כששחה נגד הזרם. הוא ידע שדבר זה ימריץ אותו להתקפות עזות וחזקות אבל הוא נהנה כגראה בדרך סרקאסטית מן ההתמרמרות והזעם שעורר לפעמים כיריביו. ועל ההתקפות שלהם ענה בהתקפות נגד בכל העוז של איש מלחמה מלידה.

מטבעו לא יכול היה להשלים עם הפאסיביות של הגיטו, שהוגדרה בחריפות דבריו של נורדאו, שהוא היה אוהב לצטטם: „היהודי לעולם אינו לומד מן ההגיון. הוא לומד רק ממכשוליו. יהודי לא יקנה מטריה כשהוא רואה עננים כבדים. הוא יחכה עד שיהיה רטוב מן הגשם ויקבל דלקת ריאה". לדעתו היתה תכונה זאת בעוכרי היהודים. המכשול המסוכן ביותר שעמד לפני הציונות. הוא שנא את זאת ביותר מכיון שלדידו היה בניסוח בעיה גם ההכרח למצוא את הפתרון. היה בו מרץ פעולה והוא לא יכול לסבול את הנאת הגיטו להתווכח עד אין סוף ולא לבוא לידי פעולה לעולם. את כל עמדתו לכך הביע במלים מועטות: „אינני רואה שום טעם בתכנית אם אינה מוגשמת בעובדות. לא חשוב אם התוצאה היא הצלחה או כשלון: פעולה שנכשלה אף היא מהווה צעד קדימה".

הציונות מבוססת על שלילת הגלות, על גינוי התנאים הבלתי נורמאליים של חיי הגלות. אולם ההרגשות של ז'בוטינסקי היו יותר עמוקות ויותר חזקות. הוא היה שונא את הגלות שנאה עזה, כמעט אישית. בעוד שרוב הציונים באו מן הגיטו והיו קשורים אליו על ידי חוטים לאין מספר של רגש ומסורת, היה הוא אחד המועטים שלא היו לו שום קשרים ממין זה. במעמקי לבבו ראה בהגשמת הציונות דור של מכבים החוזרים לתחיה, משום שבשבילו רק הם היו היהודים האמיתיים. אילו היה יכול היה חותך מתוך דברי ימי היהודים את כל מאות השנים מבר־כוכבא עד הבילויים.

מן היום הראשון שנצטרף למערכת „ראזסוויט" נלחם נגד מתנגדינו מימין ומשמאל בכל התלהבותו ובכל יכולתו הלוחמת. אולם היה עוד תפקיד שלקח על עצמו, תפקיד בעל חשיבות שהלכה וגדלה ושבה הלך וגדל הוא. התנועה הציונית יצאה מתקופתה הראשונה. בעיות חשובות ומורכבות קמו לפניה ודרשו תשובה: בעיית המנהיגות המדינית של היהדות הרוסית במאבקה לחרות, הבעיה של הכנסת רעות הדשות לחיי הקהילות היהודיות. אידלסון היה הראשון שניסח בעיות אלו ונתן להן תשובות. ז'בוטינסקי נעשה הדמות הראשית במלחמה לעבודת ההה הציונית, שהכניסה שינויים מהפכניים בתוך חיי היהדות הרוסית.

לז'בוטינסקי הלוחם והמנהיג המדיני לא היה לעתים קרובות פנאי לז'בוטינסקי המשורר. והקרבן הגדול ביותר שלו לתנועה היה דיכוי זה של

המשורר שבקרבו, לעתים במשך שנים רבות — הטרגדיה של ספריו שלא נכתבו, של המחזות והסיפורים שרצה לכתוב ולעולם לא היה לו פנאי לכך. השנים חלפו, בכל שנה ושנה גדלו התחייבויותיו, ופעולתו הציונית התרחבה. שעותיו הפנויות פחתו והלכו. אני זוכר שיחה אתו בשנים. לילה אחד בבית קפה. „גולדיק ז" קרא (גולדיק היה הכינוי שלי ב„כנופיה") : „אילו רק יכולתי להיות שוב במעון הקיץ של רוזוב על שפת הים בפינלנד ולכתוב מן הבוקר עד הערב, כמו בימים שתרגמתי את שירי ביאליק לרוסית". והוא סיפר לי על הסיפורים שהוא עומד לכתוב ביום מן הימים. הכל היה מוכן: סיפור המעשה, הטיפוסים, הכל חי בדמיונו. דובר על שמונה רומאנים: אחד על שמשון, אחד על חמשת חכרי משפחה יהודית באודיסה, אחד על אדגר פו ואשתו, אחד על פרופסור בגיל העמידה ועוד. מכל הרומאנים הללו נכתבו לאחר כמה שנים רק שנים: „שמשון" ו„חמשתם". יתרם נשארו בקולמוסו.

ואחרון אחרון — ז'בוטינסקי הידיד. היה לו מושג מיוחד במינו על ידידות ונאמנות. יכול היה להיות עסוק ומודאג ביותר, אבל לעולם לא שכח לעמוד כולו לרשות ידיד בצר לו ולגלות לו נוחם ואהדה. הוא היה נדיב ביותר ולעתים קרובות היה מחסר את עצמו כדי לסייע לאחרים. ויש שגילה חוסר ניכר של פסיכולוגיה ועזר לאנשים שלא היו ראויים לכך ושניצלו את נאמנותו ונדיבותו. אבל אלה היו יוצאים מן הכלל. מעטים הם האנשים שהיו להם כל כך הרבה ידידים נאמנים כמו שהיו לז'בוטינסקי.

זוכר אני ערב אחד בפאריז: ערב אפל בחיי. באתי זה עתה מקונגרס ולא ידעתי את המכה הצפויה לי. במלון חיכה לי מברק על מיתה חטופה של אחותי הבכירה. הרגשתי שאינני יכול להשאר לבדי בחדרי, יחידי ברחובות זרים לי. זקוק הייתי לידיד לשוחח אתו. היו לי כמה ידידים אישיים וציונים בפאריז, אבל כחרתי בז'בוטינסקי וסיפרתי לו על מה שקרה. „יקירי" קרא. רק מלה אחת אבל עדיין זוכר אני את החמימות שלא תתואר שבקולו במלה זו. נפגשנו ובילינו את כל הערב בחברתו. ולא אשכח את הערב כל ימי חיי.

הופעת ה„ראזסוויט" עוררה כבר מן הגליונות הראשונים תמיכה מלאה או התנגדות חריפה. מצד אחד התחילו פעולותיהם הדעותיהם של הציונים והפרו־ציונים הרוסים להיות מושפעות יותר ויותר על ידי העתון, וכפי שאפשר היה לחכות, נעשה העתון המדריך הרוחני של הנוער הציוני משום שהסיק לרם התמצית של כל תנועה צעירה: אידיאליזם, אומץ, החלטיות ופעילות. ומן הצד השני הטיל העתון פחד על המתבוללים והמתבוללים למחצה, על רודפי השלום והפרשנים. הם זועזעו על ידי החוצפה שלנו. מתנגדינו ניסו להוציא ממסמנים דעות שעברו ובטלו, ולהחיות את הגופות המתות של סיסמאות מתות. הציונות צלצלה באזניהם כמשפט־מוות לדעות ולהשגות היקרות להם. כי הציונות, כפי שהיכרזה על ידי „ראזסוויט" בבהירות שלא היתה כמוה לפניו, הוותה קודם כל מהפכה בחיי היהודים, מרד נגד בזיון ודיכוי מבחוץ, נגד השפלות של קיומנו הלאומי המבוזה, נגד הסתגלותנו לאחרים. ה„ראזסוויט" הוציא מסקנה משוויון היהודים ליתר העמים והיא ציונות ממשית, ציונות שפירושה קודם כל מלחמה נמרצת נגד הצטדקות והתנצלות, נגד הנסיון לפייס את רודפינו, נגד הנסיונות הפחדניים להימנע מלעמוד בפני האמת לאמיתה בנוגע למצב היהודים.

המלחמה למען ציון היתה בראש ובראשונה מלחמה נגד האשליות בנוגע לגלות. למרות כל הלקח המר של העבר, עדיין האמינו האנטי־ציונים, שאפשר

להלחם באנטישמיות על ידי תעמולה והתנהגות סובה. צדיין לא הבינו את ההבל של מלחמה בחושים העמוקים בנשק של נימוקים שכליים. וההתנגדות החריפה של „ראזסוויט" לקריקטורה כזאת של מריניות יהודית עוררה בהם פחד וזעם. לעתים עורר אפילו מאורע זעיר התנגדות מרה. זוכר אני את המאמרים לרגל הופעת מהדורה רוסית של הספר „יהודים מפורסמים" מאת ד"ר אלפרד קהוט. ספר זה המכיל יותר מחמש מאות ביוגרפיות של יהודים מפורסמים, נחשב כנשק יציל נגד האנטישמיות. „ראזסוויט" הוכיח את הטעות שבאמונה, כי יכולים אנו להלחם בתעמולה אנטישמית על ידי הוכחת התרומה של היהודים לתרבותה של רוסיה ויתר הארצות. הקוראים היחידים של הספר — אמר „ראזסוויט" — יהיו היהודים. הרוסי הבינוני לא יטריח לקנות או לקרוא ספר זה, וטוב הדבר, כי ספרו של קהוט עלול היה יותר להזיק מאשר להועיל, שהרי דוקא הישגי היהודים, כשרונותיהם והצלחותיהם הם הם המקורות של האנטישמיות.

מן המפלגות השמאליות עמדו לצדנו „סוציאל ציון", שבורוכיב עמד בראשם. יתר המפלגות היו נגדנו.

אפשר היה לחלק אותן לשתי חבורות: המתבוללות, שקראו לעצמן קוסמופוליטיות, ו„הבונד". הקוסמופוליטיות היתה מבוססת על האשליה שאפשר לשים את כל האומות במין עיסה אחת הקרויה „אנושיות", ללא הפרש גזע ואומה. דבר זה הרי כמובן מן הנמנע. אבל גם אילו היה הדבר אפשרי, הרי שום גוי לא היה מבין זאת. סופר רוסי אחד הגדיר זאת באמרו, שהקוסמופוליטים רוצים להרכיב את כל המקהלה רק מבאלאלייקות. „ראזסוויט" ניהל כל ימי קיומו מלחמה נגד השיטות הללו.

כמעט שלא היה גליון שבו לא היה מאמר נגד „הבונד". וכמעט שלא היה גליון של עתון בונדיסטי ללא התקפה על הציונות.

„הבונד", או כשמו המפורט: „התאחדות הפועלים היהודים ברוסיה, בליטא ובפולין" נוסד על ידי חבורה במפלגה הרוסית הסוציאל־דמוקרטית. חבורה זו השתמשה באידיש כשפת התעמולה והפעולה. בלחץ הפועלים היהודים הוכרה „הבונד" להרכיב את היסוד הלאומי בתכניתו, לעתים נגד רצון מנהיגיו. עד שהגיעו הדברים לידי ניגוד עם המפלגה הרוסית, שהאשימה את הבונדאים בהתייחדות לאומית. אבל הלאומיות הטבעית של הפועלים היהודיים מצד אחד וההתקפה הציונית מן הצד השני החישו את התפתחות „הבונד", שהגיע לידי הכנסת „אבטונומיה לאומית תרבותית" כאחת הדרישות העיקריות בתכניתו.

הרעיון על אבטונומיה לאומית תרבותית הושאל מאת ההיסטוריון היהודי דובנוב והסוציאליסט האוסטרי שפרינגר (הוא קרל רנר). הרעיון נוסד על הדעה, שגם הבעיות הכלכליות וגם הלאומיות של הגלות ניתנות לפתרון בגלות עצמה, בלי פתרון טריטוריאלי קיצוני של הציונות.

האבטונומיה התרבותית היהודית צריכה עתה להיות מין „טריטוריה רוחנית" של עם מפוזר. עד שמנהיג הסוציאל־דמוקרטים הרוסית פלכנוב אמר על הבונדאים, שהם ציונים המפחדים מפני מחלת הים, ה„ראזסוויט" עשה את האבטונומיה התרבותית לאחת המטרות הראשיות של חיציו. ז'בוטינסקי הסתער פעם על הבונדאים במאמר, שבו הביע ל„בונד" את תודת הציונים על שירותם לציונות בסלילת דרך לרעיון הלאומי, שהוא בסופו ציוני. התפקיד ההיסטורי של „הבונד" — כתב — הוא לגשר גשר להמוני הפועלים היהודים לעבור מן המרכסיזם הטהור אל הציונות הפעילה.

הופעת „הראזוויט" היתה לה השפעה בלתי צפויה על חיי האישיים. בשנותי הראשונות באוניברסיטה כבר התחלתי להרגיש, שהציונות והמתמטיקה אין להן מקום יחדיו בחיי. הפקולטה המתמטית דרשה מאת הסטודנט את כל זמנו והתעניינותו. בעור שאני הייתי שקוע יותר ויותר בציונות, התחלתי לחשוב ברצינות על עזיבת הפקולטה והצטרפות לפקולטה של המשפטים, שהניחה לסטודנטים יותר זמן פנוי. אבל פחדתי שהדבר ישפיע לרעה על הורי, שהיו מאושרים מן הקריירה המצויינת שלי וקוו לראות אותי פעם כמהנדס במפעלי „סורמובו". אולם עוד שנה נסתיימה, אותה שנה שבה נכנס ה„ראזוויט" לחיי. האני ידעתי, שהדבר לא יכול להמשך כך. עלי לבחור בין ה„ראזוויט" ובין הקריירה של מהנדס. הבחירה היתה ברורה. החלטתי להודיע לירידי על מאורע חשוב זה בחיי. שלחתי להם כרטיסים שבהם נדפס: „גולדשטיין — משפטים נשואים". על כך קרא גפשטיין בקנאה: „עכשיו אתה יכול להרשות לעצמך שלא לצשות כלום באוניברסיטה. אתה תלמד משפט אם אפשר לקרוא לזה לימוד".

הפסדתי שנתיים בפקולטה המתמטית. התחלתי הכל מחדש. הורי ראו בזה שגיאה. ידידי במינסק ראו בכך שנעון ציוני מרחיק־לכת. אבל כשעשיתי זאת, הלכתי רק אחרי שאיפתי העמוקה לחרות, לאפשרות לקבל את הסיפוק המכסימלי מחיי ומפעולתי. מעכשיו היו הציונות וה„ראזוויט" מרכז חיי. וכיום. לאור כל השנים שעברו, ידעתי: החוש שלי הציל אותי מן הצרה של שייכות כפילה ונתן לי אפשרות לחוג, כרברי הרצל, את „השבת של חיי".

אוי לן לאדם, שחייו מורכבים רק מימי חול, שאינו יודע מה זה עונג שבת. חמש עשרה שנות „ראזוויט" היו השבת של חיי הציוניים, בשם שהיו השבת בחיים הציוניים של כל אחר מבני ה„כנופיה".

ז. הטרקלינים שלנו

עדיין זוכר אני כמו חי, כאילו היה הדבר אתמול, בוקר של סתיו, שבו שמעתי בפעם הראשונה את השם ישראל רוזוב*. גפשטיין הוא שמסר לי את החדשה כשחזרתי לפטרבורג לחופש הקיץ. הרכבת שלי הגיעה בעשר לפני הצהרים. עמדתי ללכת לאוניברסיטה. היה עלי למצוא חדר אבל כל אלה הדברים יכלו לחכות. שכרתי רכב רתום לסוס אחד ונסעתי אל „ראזוויט". מובן מאליו, שגפשטיין היה לו לספר לי כמה דברים. וקולו נעשה חם ביותר כשהגיע לחדשה החשובה ביותר.

— ציוני חדש הגיע לפטרבורג — אמר לי. — הוא בא מצאריצין. שמו רוזוב, והוא ואשתו הם ציונים נפלאים ואנשים נחמדים. כולנו הולכים אליהם הערב. מובן מאליו שגם אתה תצטרף.

הלכתי ונפגשתי עם ישראל ושרה רוזוב, או כפי שהיה נהוג לומר בימים ההם — ישראל אנשלביץ ושרה אברמובנה. מן הרגע הראשון שעברתי על סף ביתם היה לי הרגש המופלא להיות קרוב לאנשים שמעולם לא ראיתים לפני כן. במשך הערב הרגשתי כאילו אני מכיר את הרוזובים שנים רבות. אבל מובן מאליו שלא עלה על דעתי כי בית זה ייהפך לי ממש לביתי במובן המובחר של המלה.

---

* י. רוזוב (1869—1948) עסקן ציוני, חבר מרכז ציוני רוסיה. נפטר בתל־אביב.

עברו חדשים אחדים, ובדרך הטבע ללא מאמץ מדעת הפך רוזוב לאחת הדמויות הראשיות במערכותינו, וביתו נעשה למרכז החיים הציוניים בפטרבורג. איש מבחוץ היה בודאי קורא לביתו „טרקלין". למעשה לא היה זה כלל טרקלין. היה זה משהו יחיד במינו, משהו יהודי טיפוסי, יותר נכון רוסי יהודי טיפוסי, שונה בתכלית מן הטרקלינים של הגויים. בער כאן האור העדין של הכנסת האורחים היהודית המסורתית בצירוף האור הבהיר של ימי האביב לתחיה היהודית, הם ימי האביב של התנועה הציונית.

מאות ציונים בפטרבורג עברו מבעד לרלתות הבית הפתוחות לרווחה וכל אחד נחקבל בלבביות ובברוך הבא. דורות אחדי דורות של סטודנטים ציונים נכנסו לבית הזה כזרים ויצאו מחוממים באוירה שלו ורחשו חיבה מקרב לב לשרה אברמובנה ולישראל אנשלביץ. שום ציוני פעיל מחוץ לפטרבורג לא ביקר בעיר הבירה בלי לבקר בבית רוזוב, בלי לבלות כאן את ערבין הפנויים. זרם אין קץ של פרצופים חדשים, אנשים ונשים, זקנים וצעירים. ובכל זאת לא היה כאן מן הנימוסיות המקובלת. כל אחד מצא בעצמו באוירה טבעית של חברות אמיתית, הוא הרגיש שבעלי הבית נהנים לראות אותו, להאזין לו ולדון אתו בבעיות ציוניות ואישיות.

רוזוב לא היה לא עתונאי ולא סופר. אבל דבר זה לא מנע את חבורת „ראוסווים" מלקבל אותו באחר משלהם, כמין חבר כבוד של הכנופיה. וביתי של רוזוב בקאמנואוסטרובסקי פרופסקט 31, כמו ביתו של אידלסון, נעשה לבית שלנו לשנים רבות. להנאתם של בעלי הבית התחלנו לסור לשם בכל שעה נוחה לנו, לבלות בחברתם כמה ערבים שאפשר. כולנו — האידלסונים, הצייטלינים, ז'בוטינסקי, גפשטיין, סולוביצ'יק, זיידמן, פסמאניק, קליבנוב, זלצמן, בבקוב נעשו ידידים נאמנים של בית רוזוב, וידידות זאת לא נחלשה ולא הוחלפה לעולם.

עם העברת הועד הפועל החשאי של ההסתדרות הציונית — המרכז לפטרבורג, נעשה בית רוזוב ביחד עם בית אידלסון למרכז הציונות הרוסית על כל הכבוד ועל כל הסיכון שבדבר. כאן נתכנסו כל הועידות הציוניות, כולן כמובן חשאיות. עסקנים ציונים מכל רחבי רוסיה היו באים לועידות אלו, ואפשר היה לראות בבית רוזוב את צ'לנוב ונייידיץ ממוסקבה, את אוסישקין וספיר מאודיסה, את יצחק ובוריס גולדברג מוילנה, את גרינבוים ולויטה מוורשה, את זלטופולסקי וסירקין מקיוב, את רוזנבאום וקפלן ממינסק, את טיומקין מיילי־סאוסגראד, את נובומייסקי מסיביר, את שמריהו לוין ולייב יפה מאי שם ברוסיה או בחוץ לארץ, ועוד רבים אחרים.

אולם בית רוזוב היה לא רק מושב המרכז, ריכוז הפעולה הציונית הארגונית. הוא היה גם מוערון ציוני במובן הרוחני של המלה. מקום כינוס סופרים ומשוררים, מרכז למחשבה יהודית וליכוחים עיוניים. בבית זה פגשתי בפעם הראשונה בחיי את ביאליק וטשרניחובסקי. בבית זה שמעתי את אנ־סקי קורא את הכתב יד של „הדיבוק", את קולו כקול חוזה, מרטט עם רגשות גיבוריו. בבית זה שמעתי בפעם הראשונה נאום של ז'בוטינסקי. ובבית זה שמעתי בפעם הראשונה את אידלסון מנסח את הניסוח של „הציונות הסינתטית", שהכניסה מהפכה בכל גישתנו לחיים היהודיים והוכתרה בתכנית הלסינגפורס המפורסמת.

האוירה המיוחדת במינה של בית רוזוב מצאה את ביטויה העליון בסדר ראשון של פסח, כשישבו ליד השולחן יותר ממאה איש. מובן מאליו שהיו כאן

חברי „הכנופיה". היו כאן מנהיגים ציונים מערים אחרות שנזדמנו לעיר הבירה, סופרים ומשוררים, ציירים ואמנים. היו גם סטודנטים ציוניים רבים, צעירים וצעירות מערי השדה, שבית רוזוב היה להם תחליף לבית הוריהם בערב זה. נשפי הסדר הללו ישאין לשכוח אותם צירפו את כל היופי של הסדר המסורתי עם משהו מיוחד — שירים בעברית ובאידיש, שיחות על ציונות כארץ־ישראל, חברת גברים ונשים, בחורים ובחורות שהרגישו עצמם חברים ואחים לציונות.

מובן מאליו, שלא רק הכנסת האורחים הלכבית היא שקבעה לבית רוזוב את מקום הכבוד שלו בחיי הציונות הרוסית. היה כאן צירוף אישי מענין ביותר — של ישראל אנשלביץ ושרה אברמובנה. בשניהם הומחשו בצורות שונות המידות הטיפוסיות ביותר של האינטליגנציה הרוסית, שבקרבה גדלו ברוסיה המרכזית, ושל הדור הציוני ההרצלאי שאליו היו שייכים משחר נעוריהם. ומידות אלי נתעמקו ונתחזקו על ידי הטיב המיוחד במינו של אופים.

ישראל רוזוב גדל בלב רוסיה, רחוק מאור מתחום המושב, רחוק מהמוני היהודים, אבל כשהגיע הד חיבת ציון לגימנזיסט הצעיר נצטרף מיד לתנועה ואחרי כן היה אחד הראשונים שנענו לקול הקורא של הרצל, ובמשך כל שנות חייו הציוניים נשאר תמיד אותו האיש: בעל לב חם ותוקף השאיפה, בעל התלהבות מתמידה ומרץ שאינו פוסק. כמעט שהפך הדבר למסורת בחיינו הציונים ברוסיה, כי כל פעם שנדרשה פעולה דחופה ונמרצת, כשהיה צורך לגייס כספים במצב דחוף, היה רוזוב הראשון שנענה בחיוכו הלבבי והמריץ את חבריו על ידי נכונותו למלאות את חובתו מכסימלית, לתת יותר משיכול, וכיצעבר המשבר והושג מה שהושג התחמק מן הזרקור של הפומביות ושל הכרת הקהל.

ואולי דוקא משום שהיה כל כך נאמן וצנוע נתחבב ביותר על הציונים הרוסים והיו לו המון ידידים נאמנים. טיפוסי הוא הדבר לשניהם, שהיתה קיימת ידידות עמוקה בין שני אנשים שונים כל כך זה מזה כמו אידלסון ורוזוב. דוקא ההפרשים ביניהם חיזקו את קשרי הנאמנות וההבנה. אולי משום שהרגישו כי הם משלימים זה את זה: אידלסון היה המוח של חבורתנו ורוזוב היה הלב שלה.

לולא רוזוב ודאי לא היה „ראזסוויט" מחגבר על הקשיים של שנתו הראשונה. רוזוב הוא שהגה ביחד עם צ'לנוב את הרעיון לבקש את אידלסון שיעזוב את מוסקבה ויקדיש את עצמו ל„ראזסוויט". רוזוב הוא שהבין את אי־האפשרות להמשיך את „ראזסוויט" ללא הון ועם גרעון הולך וגדל. וכרגיל בשעת משבר ניגש מיד לפעולה. הוא תרם סכום גדול יותר מיכולתו כדי שהעתון ימשיך להתקיים. אחרי כן גייסו הוא וצ'לנוב חבורה קטנה של מנהיגים ציוניים: יצחק ניידיץ, אברהם גורביץ ומאיר פינס במוסקבה, יצחק גולדברג בוילנה, הלל ולטיפולסקי בקיוב ועוד אחדים והם חתמו על ההון הדרוש כדי להבטיח את הבסיס הכספי לעתון. ה„ראזסוויט" התגבר על מחלת הילדות המסוכנת והפך לבטאון ציוני מבוסס מבחינה כספית וזכה לתפוצה גדולה ביותר שהיתה בזמן מן הזמנים לעתון יהודי ברוסיה.

רוזוב החליט להתחיל את התקופה החדשה בגליון נקי: למחות את גרעין השנתיים הראשונות של „ראזסוויט". ההחלט על תכנית בלתי רגילה. ז'בוטינסקי הסכים לעשות מסע של הרצאות בערי רוסיה המרכזית ולאורך הוולגה ורוזוב יהיה האמרגן של התיור. רוזוב קיבל חדשיים חופש מחברת הנפט שהוא היה מנהלה. ז'בוטינסקי הבין שתי הרצאות חדשות והם יצאו לדרך. המסע הוכתר בהצלחה חומרית ומוסרית גדולה. וז'בוטינסקי טען תמיד כי במסע זה הקריב

רוזוב את הקרבן הגדול ביותר של חייו למען הציונות. „תארו לעצמכם — היה נוהג לומר — רוזוב קיבל עליו את העינוי להאזין שמונה עשר פעמים בשמונה עשר ערים לאותן שתי ההרצאות שלי ולא עוד אלא שהיה עליו למחוא כף".

מאורע אחד הכרוך בי הוא טיפוסי לאותה אוירה ולאותם היחסים שבינינו. מאורע זה כמעט שהציל את חיי. חליתי פעם והיה לי חום ואני השתמשתי ברפואה ההביבה עלי בימים ההם, באספירין, ולא שמתי לב ל„התקררות" זו. בערב הלכתי למרכז שנתכנס בבית רוזוב. הקור העז של ליל חורף בפטרבורג להט מבחוץ ורוח כפור ערבלה את השלג ברחובות ובחצרות. ישבתי כל זמן הישיבה ויצאתי כנהוג אחרי חצות, בדרך חזרה הביתה, כשישבתי בעגלת החורף הפתוחה ביחד עם זיידנמן, התחלתי פתאום להרגיש כאב עז בחזה. אבל לא עלה על דעתי לחשוש. ברור, יש צורך במנה כפולה של אספירין. כשנכנסתי לחדרי יכולתי בקושי להגיע למיטתי. הרגשתי עצמי רע כל כך עד ששכחתי אפילו את האספירין. נדמה לי שגופי בוער. והקדחת השפיעה עלי שלא הרגשתי שום דבר חוץ מן הכאב. למחרת טילפנה בעלת הבית לרופא. וכשבא ד"ר זלקינד — לאחר זמן מנהל „הדסה" בארץ ישראל — ובדק אותי לא אמר כלום אלא רץ לטלפון. להפתעתי לא חזר מן הטלפון. אבל כעבור חצי שעה נכנסה לחדרי תהלוכה משונה: רוזוב ורעיתו, ד"ר זלקינד, אחות רחמניה ושני גברים בעלי מדים, עם אלונקה.

„אנו לוקחים אותך לביתנו" — אמרה שרה אברמובנה, וישראל אנשלביץ ניסה בפנים רציניים לחייך כדרכו. ועד שהשיג מוחי הקדחתני מה שקרה, ולמה נושאים אותי באלונקה אל קאמינואוסטרובסקי פרוספקט, כבר שכבתי במיטה בבית רוזוב ולידי אחות רחמניה.

היתה לי גם דלקת הריאה וגם טרפשת. לולא הפעולה הנמרצת של הזוג רוזוב, ודאי לא הייתי קם ממחלה זו. כפי ששמעתי לאחר זמן טילפן זלקינד לרחובים שאני חולה מסוכן ויש צורך להוציא אותי מחדרי הקטן. אויר נקי וטיפוח טוב הם בשבילי שאלת חיים או מוות. הוא הציע בית חולים, אבל הרחובים לא רצו לשמוע על כך. הם דרשו להביא אותי לביתם. שנים מן החדרים הגדולים ביותר בבית רוקנו מן הרהיטים ונמסרו לרשותי. פעם בשעות אחדות היו מוציאים את מיטתי מחדר אחד לשני לשם אוורור וחימום. הוזמנה אחת האחיות הטובות ביותר שד"ר זלקינד המליץ עליה, אחת האחיות היהודיות המועטות בעיר הבירה. שרה אברמובנה בילתה שעות רבות ליד מיטתי. וישראל אנשלביץ קרא לעצמו „ממלא מקום אחות". במשך מחלתי הרגשתי, ששום כן או את לא יכול היה לזכות ליתר טיפול מאשר אני. אבל לא היה לי מושג כמה שעות של דאגה בילו בשעת המשבר. אידלסון סיפר לי לאחר זמן, כדרכו חציו ברצינות וחציו בהיתול, שמעולם לא צריך היה לשאול את ד"ר זלקינד מה שלומי. מספיק היה רק להסתכל בפניה של שרה אברמובנה. אפשר היה לקרוא את מידת התום שלי מעיניה.

אלו היה מישהו אומר לשרה אברמובנה, שהיא הרוח החיה בבית, היתה מחייכת כדרכה ומשתעשעת לעצם הרעיון שאפשר להגזים כל כך. מעולם לא נראתה ולא התנהגה כבעלת בית. היא היתה כמין סטודנטית, מאוזנה, לומדת, מוצאת תשובה לבעיות הנידונות בהתלהבות על ידי האנשים מסביב לה. היא היתה צנועה ונמנעה מלמלאות תפקיד של אישיות מרכזית בביתה. ובכל זאת היתה לפי דרכה הדמות המרכזית של הבית.

שרה אברמובנה היתה שותפת לכל הדעות והשאיפות של בעלה, היא היתה שותפה לכל יחסי הידידות שלו לחבריה. אולם גישתה לפעולתו ולידידיו היתה אחרת. היא הכניסה לבית משהו רוחני, ממעמקי אישיותה. עמדתה לידידים ואפילו למכירים הזכירה לי תמיד מימרה של השחקנית הרוסית קומיסאר־ז'בסקאיה: „כל פעם כשתדפוק בדלתי לבבי ואפילו דפיקה קלה ביותר שמוע אשמע". שרה אברמובנה היתה מאוזנה נפלאה. היא כמעט טבעה בדברי אנשי־הרוח ואנשי הפעולה שמילאו את ביתה כויכוחים נלהבים על בעיות עיוניות ומעשיות. אולם איך שהוא עשתה רושם שאיננה אלא מאוזנה. מזמן לזמן היתה פונה אלינו כמין שופטת בויכוח. בהירות, בשקט, כאילו היא חושבת בקול רם ניסתה לבטא בקולה הנמוך את דעותיה ורגשותיה. ומשונה הדבר, כולנו האזנו לדבריה בתשומת לב מיוחדת: הרגשנו מאחורי המלים הפשוטות הללו את ההשראה של אדם, שלעולם איננו מקבל דעה מן המוכן, את זעזוע הלב שלעולם איננו מרוצה מן הקיים והרגיל וחותר תמיד להשובה ממשית לבעיות האנושיות והלאומיות המטרידות.

חיפוש אמת זה, שהוא טיפוסי לנציגים המובחרים של דורה, היה בה יותר עמוק ומושרש בעצם נפשה. עמדתה כלפי המאורעות והבעיות היתה מוגדרת קודם כל ובעיקר מתוך רמה רוחנית ומוסרית מאור גבוהה, שהיתה לה כמעט שלא מדעתה. היא יכלה למצוא התנצלות לכשלונות של אחרים אבל לא נלאתה מלברוק את עצמה ואת נפשה, את דעותיה ופעולותיה.

לעתים רחוקות היתה מדברת על עולמה הפנימי. אבל אבדן טראגי הכניס פתאום צרה ודאגה בחייה. בתה הבכירה גאליה, שהיתה מבחינה גופנית ורוחנית כמעט העתק של האם, מתה לאחר מחלה של ימים מועטים. מכה זו כמעט שעלתה לשרה אברמובנה בחייה. היא לא יכלה להתנחם, לא יכלה לחזור לקיום השגרתי. בצר לה התחילה להתרחק מן הדרישות הרגילות של החיים ועמדה להתמוסס, בגוף ובנפש. ברור שכל ידידיה עשו את המכסימום כדי לסייע לה להתגבר על צרתה. אבל לא הצליחו. אף אני ניסיתי בזמן הראשון לעשות מה שעשו אחרים אבל באותן התוצאות. עד שהבינותי כי יש כאן משהו שיכול להציל את שרה אברמובנה והוא העולם הרוחני הפנימי שלה. ונהו שבאמת הציל אותה.

היתה לה תמיד פינה משלה, ליד האח. כאן היתה רגילה לקרוא, לחלום, לשוחח שיחה לבבית עם הידידים. וכאן החל המאבק להוציא את שרה מצלילי היאוש.

קרה המקרה וישראל אנשלביץ צריך היה לעזוב באותם הימים את פסרבורג לשם נסיעה ממושכת אל מרכזי הנפט בבאקו ובלונדון. גברת טרופ, אחותה של שרה אברמובנה, באה מבאקו לנחמה. עד מהרה באה לידי הכרה שיש לעשות משהו מכריע ומיד, כדי לסלק את חשכת הצער מסביב לאחותה. הייתי בימים ההם צעיר מאוד, בלתי מנוסה בחיים ובצרותיהם אבל הרגשתי שיש כאן רק דרך אחת: לא לנסות כפי שעשו כולם להשכיח לשרה את צרתה אלא להיפך, לתת לה לשתות את כל כוס התרעלה של הזכרונות, לתת לה למצוא בנפשה היא את התרופה לצרתה. וכך התחילון אותם הערבים שבהם היתה שרה אברמובנה מתחילה רק מאזינה ואחרי כן התחילה לשפוך את כל לבה ונפשה שהיו חתומים זמן רב על ידי שתיקתה. ערב אחרי ערב היינו יושבים שקועים בדראמה האנושית שלפנינו עד שלעולם לא הרגשנו איך הזמן עובר. לאט לאט התחילה שרה אברמובנה למצוא מרגוע בשיחות אלו, שמיזגו את הטראגדיה האישית שלה

עם הבעיות הנצחיות שהיו תמיד קרובות ללבה. התחלנו לקרוא פרקים מספרים שנראה לנו כי בהם מהדהדים רגשותיה, פרקים מרודנבאך ויעקבסון, מבאנג והאמסון, מחזות מאיבסן וממטרלינק. אחרי הקריאה היה מתפתח ויכוח. לעולם לא אשכח ויכוחים אלה, שהחזירו את שרה אברמובנה לאט לאט לחייה הרגילים, לעולם הציונות והידידות מסביב לה.

באותם הערבים קם הרעיון שתתרגם את הפיליטונים של הרצל. תמיד היה בה רצון לעשות משהו לציונות, משהו ברכה היא של חתירה ליופי. וערב אחד הבאתי לה את הפליטונים של הרצל. היא התרגשה עד מעמקי נפשה: ההכרה האנושית המופלאה והשלימות האמנותית של סיפורים אלה, שהם גם מסות למחצה, הראו לה את הרצל האיש והפייטן ונתנו לה להבין יותר את הרצל הציוני.

— חבל שפליטונים אלה נכתבו גרמנית — אמרה.

— שרה אברמובנה — עניתי. — צדקת, יש לתרגמם. עליך לתרגם אותם לרוסית.

היא חייכה: אין עושים מרבדים כאלה מהתלה. שהיא תתרגם את הרצל? היא, שמעולם לא תירגמה שורה בחייה, שלא היה בה קורט של כשרון ספרותי — כיצד יכול אני להציע הצעה משונה כל כך. אבל אני עמדתי על שלי: טעמה הספרותי, המקום שהספרות תופסת בחייה יותר חשובים מאשר היא סבורה. למה לא לנסות? וכך התחיל הנסיון. היה צורך באומץ מוסרי רב כדי להתגבר על פקפוקיה והיסוסיה ולהתחיל. אבל לאחר שהתחילה הקדישה עצמה לתפקיד בכל מאודה. והדבר הצליח ביותר. עדיין זוכר אני את הערב כשהובאו לה הטפסים הראשונים של הספר הנדפס. כולה הקרינה תאושר הבריק מעיניה.

היה זה טיפוסי ל„כנופיה", שהטרקלין השלישי שלנו היה בדירה הצנועה ביותר של האחיות ברוצקוס ליד גשר אלארצ'ין. בשום מאמץ של הדמיון לא היה אדם מן החוץ רואה בדירה זו טרקלין.

חוץ מבעלות הדירה וורה ואולגה ברוצקוס ואחיהן סריוז'ה גרו שם שני דיירים: גפשטיין שלנו וסטודנטית צעירה אחת ליזה ריבינה. קמה ידידות תמה בין בעלות הבית ובין השכנים. ולא עברו ימים מועטים ודירה זו נעשתה למרכז טבעי לחבורה הצעירה של ידידי גפשטיין, אחד מן הבתים של „הכנופיה".

גפשטיין הביא לדירה את כל האידיאליזם הרומנטי ואת כל תוש ההומור שלו. מעולם לא נלאה מלהתפאר שהוא היה הראשון שגילה את האחיות ברוצקוס. ומעולם לא נלאה מלשבח אותן או לקנטר אותן שהן כל כך שונות. ובאמת היו טיפוסים שונים מאוד. כשביל אולגה היה תוכן החיים קדם כל תובה — תובה לגבי הוריה, חובה לאחיה ואחיותיה, חובה לידידיה. נדמה היה שלעולם אינה חושבת על עצמה. על צרכיה היא וחייה היא. היא ראתה את חובתה הראשונה לדאוג לאחיה ד"ר יוליוס ברוצקוס, שעבד בפרבר חרושת סמוך לפטרבורג. לאחר שנים מועטות לקחה על עצמה כדבר מובן מאליו את התפקיד לטפל במשפחה שבדירה ליד הגשר. כשחלה מישהו מן החוג היתה ראשונה למהר לערש הדוי ולסייע בכל כוחה. אם מישהו מסביב לה היה במצב דחוק ריכזה מיד את כל מחשבותיה ומרצה בכעיית הסיוע, שלא לחשוב על עצמה מתוך סילוק כל בעיותיה. משחר נעוריה לא ידעה לעולם מה זאת דאגה לעצמה. היא מצאה את כל אושרה בהקדשת עצמה לטובת אחרים.

וורה ברוצקוס היתה מלאה עוז החיים וחדוות הנוער. היה לה תיאבון

טבעי לחיים, שאיפה להשיג חלקה באושר. ליבה תאם למותה. נפשה היתה בריאה בגופה. מרה שחורה היתה זרה לרוחה. עיניה האפורות היו מלאות חן וחסד. כל הוויתה היתה שופעת חדווה ומגרשת את המרה השחורה באנשים שמסביב לה. היא אהבה צחוק ומשחק והיתה חברה טובה ומשעשעת. בעת ובעונה אחת היו בה מעמקים נסתרים ועומק הרגש.

היינו באים לדירה זאת בערבים ישר מן „ראזסוויט" או מן הדפוס. תוך רגעים אחדים היה חדר האוכל הפשוט מלא שיחה וצחוק. אולגה היתה המארחת, יוצקת תה, מגישה כריכים עם נתחי נקניק־תה גדולים, האוכל הרגיל של סעודת ערב של סטודנטים. אחרי כן היתה הולכת לחדר הסמוך, יושבת על שטיח ליד התנור, מכבה את הנרות, והגחלים האדומות בתנור האירו את החדר האפל. ואז התחילו השיחות.

על פי רוב היה גפשטיין הפותח. לעתים קרובות היה ז׳בוטינסקי מתחיל לשיר שירי עם איטלקיים. מורשת מימי לימודיו ברומא. לעתים היה קורא ממש באמן את תרגומיו הרוסיים של אדגר פו — „העורב", „הפעמונים". עדיין זוכר אני איך הרעיד אותנו כששמענו בפעם הראשונה את „אנבל־לי" מאת אדגר פו. בחשכת החדר המחריש היו המלים מרטטות, הדמויות מרחפות, מלאות בכל קסם המקור:

אך ידעתי אהוב מכולם, מכולם
שרבו שנותם מגילי
ורבה חכמתם משכלי;
ואין שרף או שטן בעולם,
ואין סער בים ערפלי,
שיקרע או יגרע את הקו של זהב
ביני ובין אנבל־לי *).

ואז היה מישהו מאתנו זורק לחברתנו את הכדור של בעיה או פרדוכס והתחיל הויכוח, מתחילה קצת בצחוק ואחרי כן בכובד ראש גמור בכל העוז והקיצוניות והרצינות של הנוער. אינני יודע למה, אבל מתוך מאות ויכוחים כאלה, החיים עדיין בזכרוני, היו שנים טיפוסיים לאוירה שלנו.

הויכוח הראשון נתעורר על ידי ספר בשם הפאראדוכסאלי „ההתקדמות כהתפתחות האכזריות". איש מאתנו עדיין לא קרא את הספר. עצם שם הספר עורר את הויכוח.

„למרות כל הראיות השטחיות המנוגדות — אמר ז׳בוטינסקי — יתכן שיש חלק גדול של אמת בספר זה אם לדון אותו לפי הכותרת. מה שקוראים כנהוג התקדמות האנושיות התרבותית הוא במקרים רבים רק התפתחות האכזריות. קדם כל הגדילה ההתקדמות המדעית והמיכנית העצומה פי אלף את מוראות המלחמה. כל המלחמות של אלכסנדר מוקדון השמידו פחות חיי אדם מאשר שבוע אחד של המלחמה בימינו. ואם התקדמות זו של התרבות תימשך תשמיד המלחמה הקרובה בודאי ציים שלמים בימים והחריב ערים שלמות מן האויר. מאחורי החזית המבריקה של דור התעשיה עם כל מכונותיה והמצאותיה צפונה הצרה המכוערת, המלווה התקדמות תעשיתית זו: מיליוני מובטלים, מיתות של אנשים

*) התרגום לעברית של ז. ז׳בוטינסקי.

אין־מספר, כפי שלא עלה על הדעת בדורות קודמים. הלאומיות הולכת ומתנוונת וחופכת לשוביניות מלאת שנאה פראית ואכזריות. פילוסופיה תמרנית משמידה את השרידים האחרונים של השקפות אידיאליסטיות באדם.

— צדקת רק במקצת — אמרתי. — כי למעשה יש שני מיני התקדמות — התקדמות הגויים והתקדמות היהודים. מעולם בכל דברי ימיהם לא היה גשר קיים ממשי בין שניהם. ואני חושש שלא יקום לעולם. הגויים רחוקים כיום מתורות הנביאים כשם שהיו רחוקים מהם בימי נבוכדנאצר וטיטוס. בפיהם מודים הם בחזון הפיכת החרבות לאתים, אבל שגעון המלחמה קיים תכיד ברוחם ומתפרץ בכל דור ודור. לעולם לא קיבלו את העיקר שבתורה היהודית: את חוש הצדק, את רגש הרחמנות לחלש. יש אמנם אחדים מהם שהם חסידי אומות העולם, אבל הרוב לא יכול מעולם ולא יוכל לעולם לעזוב את פולחן הכוח, הסגידה לאלימות. אין זה מקרה, שבמשך דברי הימים היו היהודים הקרבנית והאחרים המרכאים. ואין זה מקרה שמאות שנים אחרי דרשת ההר של ישו באו מוקדי האינקוויזיציה. מוקדים אלה נעלמו, אבל שלהבות השנאה בוערות יותר מאשר בזמן מן הזמנים. מי יודע אם יום אחד לא יראה העולם שוב יהודים מוצאים לשריפה ואולי במספרים שלא עלו על דעתם של נירון וטורקווומאדה.

— אולי יצלצלו הדברים בכלתי חשובים — אמר זיידנמן. — אבל לעתים קרובות הנך מרגיש, כי מה שקוראים התקדמות התרבות והתקדמות השפעת המפלגה על חיינו האומות הן, וזהו אחד משרשי הצרה. אינני מתכוון לתנועות כגון שחרור איטליה על ידי גאריבאלדי או המאבק הציוני, שחרור עצמי של היהודים. אלו אינן מפלגות, אלו הן תנועות עממיות. אני מתכוון למפלגית ממש במובן הממשי של המלה: מיעוט, פלג, המנסה להשפיע את רצונו על הרוב, על הכל. כאמונה תדשה מתחיל הדבר ברעיון חדש וכמו הדת היא מסתיימת בהתנוונות והופכת לכת. כקנאים הדתיים שוכחים קנאי המפלגה את הרוב, את האנשים והנשים החיים למען הדוגמה. האידיאל של המפלגה היפך לאליל, תכנית המפלגה הופכת לכתבי קודש של חייהם ופעולתם, הם מוכנים לעשות למענה הכל, להקריב את הכל. הסיסמה שלהם היא תמיד התרית והאושר של בני האדם, ואילו האיש הממשי, חייו ורגשותיו אינם בעיניהם כלום. אין הם רואים אותו. הם רואים רק את החבורה, הגזעית או החברתית, שיש לגאול אותה בדיוק לפי מצוות המפלגה. מי שאיננו אתם הוא נגדם. אין לך שנאה יותר עזה מאשר שנאתם. אין לך אכזריות יותר גדולה מאשר שלהם. כהני האינקוויזיציה שלחו אנשים ונשים למוות למען תהילת אלהים. אלהי האהבה הרחמים. קנאי המפלגה בימינו לא ירתעו לעולם משום דבר למען אלהיהם.

— אינני מסכים לפסימיות קודרת זו — אמר גפשטיין. — אני מתחיל להאמין, שאני העברי הממשי היחיד ביניכם. היורש היחידי של רות נביאי ישראל. בשעות הקודרות ביותר לא נואשו מתקוותם. מתהומות הלילה השחור ביותר היו רואים את השחר הבא. חזון „והיה באחרית הימים" היה תמיד לנגד עיניהם. ואף אני מאמין, כי חזון חיים יותר טובים ומאושרים יתגשם ביום מן הימים. יתכן שהעבר רע וההווה רע והדרך להגשמה היא קשה וארוכה. אבל במוקדם או במאוחר יבוא היום. מובן מאליו, אי אפשר להוכיח זאת על ידי הגיון. אפשר רק להרגיש את האמת בלב. מבחינה זו אפשר לסמוך על משורר יותר מאשר על הוגה. וכימינו הסביע צ'כוב תקוה נצחית זו של נפש האדם באחת הסצינות הבלתי נשכחות של המחזה „הדוד ואניה". לאחר שהכל עבר, כשואניה וסוניה נשארו לבדם

ומסתכלים בחייהם שחרבו, מנסה סוניה לנחם את הדוד ואניה: „יום אחד יטבע הרע ברחמים, החיים יהיו מלאי מתיקות ועדינות, יבוא השלום, נראה את השמים משובצים ביהלומים".

— אבל האם באמת יהיה כך? — קראה ליזה. — אם לאחר מאות אלפי שנים יחיו בני אדם יותר מאושרים, אם יראו את השמים משובצים ביהלומים, מאי נפקא מינה לנו, לדור של עכשיו? אם יביא גן עדן זה של העתיד נוחם לאלה שחייהם הושחתו בגיהנום של העבר? האם יש צדק באותו חזון אחרית הימים? במה חשובים יותר האנשים והנשים של העתיד הרחוק מאשר האנשים והנשים של היום, של אתמיל? איזה מין צדק הוא, שמיליוני אנשים בעתיד הרחוק יכפרו על הצרות של המיליונים בימינו והמיליונים בעבר?

— הזכרתי זה עתה את השיחה בין סוניה והדוד ואניה — המשיכה. — אבל יש עוד שיחה, הרבה יותר אמיתית והיא בין איוון ואליושה קראמאזוב, אולי הפרק האיום ביותר שנכתב על ידי דוסטויבסקי. פרק זה מסתיים בפניה לאלהים, במרד כלפי שמים. אינני זוכרת את המלים בדיוק, אבל הרעיון המרכזי הוא: אם — אומר איוואן קראמאזוב — היו נותנים לי כרטיס לגן העדן של ההארמוניה העולמית ואושר האנושיות, אבל היו מניחים תינוק מעונה למוות בדרך המוליך לגן העדן, הייתי מחזיר את הכרטיס ואומר להקדוש־ברוך־הוא: אינני רוצה את גן העדן שלך, אינני רוצה את ההארמוניה העולמית שלך אם כרוכה היא בדמעות ילד תמים גוסס. אין תשובה לבעיה זאת, ושום תזונות גן עדן עלי אדמות לא יעזו לשאלה זאת.

הויכוח השני היה שונה לגמרי. הוא התחיל בשיחה על הסכסוך בין דרישות המשפחה ודרישות התנועה.

— כשמדברים על משפחה — אמרה לי וורה — מתי אתה הולך להתחתן שנית לאחר שהתחתנת עם לימודי המשפטים?

— אני ציוני טוב ביותר מכדי להתחתן בכלל — עניתי — ראי את הנשים של ציונים רבים המתנגדות לדיבוק הציוני שנכנס לרוח בעליהן. אילו היו כל המנהיגים הציונים רווקים, אילו יכלו לעבוד למען הציונות בלי קשיים בבית, היו לנו במשך שנים אחדות מיליון יהודים בארץ ישראל. האפיפיור ידע מה שעשה כשדרש מאנשי הכהונה שלא יתחתנו. הכנסיה הקתולית לא היתה מגיעה להצלחתה הגדולה אילו היו הכמרים נשואים.

— אין אתה מכיר את הנוער — הגיב זיידמן. — כאילו להשאר רווק תלוי ברצונך. זוהי אחת האשליות של הגברים. תשובת סוקראטס לשאלת צעיר אחד אם להתחתן או לא נכונה כיום כמו שהיתה בימי אתונה העתיקה: „אם תבחר אשה או לא — אמר סוקראטס — בין כך ובין כך תתחרט". וכפי שאני מכיר אותך חוששני שאתה תהיה הראשון בינינו שתבחר אשה וסופך שתתחרט.

— עכשיו יודעת אני את הבעיה של שניכם — אמרה וורה. — מעולם לא אהבתם, אהבה אמיתית מעדיפה התאברות מאשר פרידה.

— קראתי הגדרה הרבה יותר מקורית — אמר גפשטיין. — בספר שנכתב על ידי ספיריטואליסט. הוא אומר כי כל גבר וכל אשה יש להם יעוד בחירה משלהם. יש רק גבר אחד לכל אשה ורק אשה אחת לכל גבר. כשהם נפגשים הם חטיבה אחת במשך כל ימי חייהם. עד שהם נפגשים אין כל פגישותיהם אלא מקרים וכל זוגיהם מכשולים. הדראמה של החיים האישיים של כמה ממנהיגינו נגרמה לא על ידי כך שהיו נשואים, אלא על ידי שנשאו לא את האשה הנכונה.

— האם קראתם את הביוגרפיה של קרלייל? — שאל ז'בוטינסקי. — אם אנשים אומללים בזווגם הרי עליהם לגנות רק את עצמם. וחיי הנשואין של קרלייל משמשים אזהרה לדוגמה. אילו היו אנשים מסוגלים ללמוד משגיאותיהם של אחרים. טניסון אמר: טוב שקרלייל וגברת קרלייל נישאו זה לזו, שלולא כן היו מתהווים שני זוגות אומללים במקום אחד. הסתכלו מסביב ותראו כמה אנשים חוזרים על הטעות הגורלית של הזוג קרלייל. לאחר שנישאו הם מתייחסים זה לזה בדרך אחרת לגמרי מאשר אילו היו נשארים ברווקות. באילו הקירבה שבנשואין גורמת על כורחה לזלזול ולמחלוקת. יש רק דרך אחת להימנע מרשת זו: מן הרגע ששמים את טבעת הזהב על אצבע הארוסה צריך להתחיל ולחשוב לא כיחיד אלא כשנים, תמיד כשנים. יעברו שנים רבות, יבואו נחת ודאגות, אבל תמיד יש להתייחס לאשה כאילו היתה ארוסה. עשרים שנים אחרי הנשואין על הבעל להתייחס אליה באותה חיבה שגילה לה בימים שהיה מחזר אחריה. קשרי הנשואין אסור שייהפכו לכבלים. המנהיגים הציוניים שהזכרת אולי היו אימללים כפי שאמרת, אבל קרוב לודאי שזוהי אשמתם הם.

— אל נא תדבר על מנהיגים כאילו היו אנשים מיוחדים — אמרה ליזה.

— האגואיזם של הגברים מודגש ביותר במנהיגים. הם באים אלינו כילדים לאמם כשהם זקוקים לנחת רוח, מובן מאליו שהם מצפים להתפעלות, לחיבה ולרכות. כשהגבר סובל מקור הוא בא לאשתו כדי לקבל ממנה את התמימות, שהוא זקוק לה כאילו היא תנור. וכשהתחמם הוא חוזר לחייו ומשאיר אותה לבדה. ולעולם לא עולה על דעת רוב הגברים שהנשים עייפות מתפקידן הפאסיבי, שהן רוצות להיות משהו יותר.

שיחותינו לא נסתיימו למעשה לעולם. כמה שנמשכו — תמיד נשאר עוד הרבה לומר. על פי רוב נפסקה השיחה באמצע ובמקומה בא נושא אחר. לעתים קרובות נכנסה לשיחה בעיה ציונית דחופה. או שנפתח ויכוח עיוני או התייעצות מלחמתית איך לנהוג כלפי יריבינו המדיניים. השיחות היו נמשכות עד שמישהו היה מוציא את השעון וקורא: רבונו של עולם, כבר כל כך מאוחר. איש לא רצה לקום וללכת, אך אין ברירה. יום המחר דרש את תפקידו.

ז'בוטינסקי, זיידמן ואני יצאנו לרחוב הריק והתחלנו לחפש עגלון. אבל למעשה היינו כמעט תמיד עושים דרכנו בהליכה. המשכנו את השיחה, שכחנו שהשעה מאוחרת והלכנו והלכנו. אילו היה גוי הולך אחרינו ומאזין לשיחותינו, היה מוצא אותנו משונים ודמיוניים: שלושה צעירים יהודים מדברים רוסית, מהלכים ברחובות המושלגים של עיר הבירה הרוסית ומדברים בהתלהבות על ארץ רחוקה, על שפת הים התיכון, ארץ שלא ראו מעולם, ארץ שידעו עליה מעט מאוד, אבל היא היתה להם הארץ היחידה בעולם שראו אותה כשלהם. ובקיץ היו שלושת הצעירים היהודים האלה הולכים בלילות הלבנים הנהדרים של פטרבורג, בתוך הערפל שעשה את בבואותיהם דמיוניות. שלושה צעירים יהודיים הלכו בליל חלומות, בעיר החלומות של פטר הגדול, וחלמו על ערים אחרות וארץ אחרת, ערים שעדיין לא נבנו, כפרים שעדיין לא היו קיימים, ערים וכפרים של יהודים לעתיד לבוא מתחת לשמי הכוכבים של ארץ ישראל.

ח. הפילוג

טוב שהעתיד נסתר מעיני בני האדם. לולא זאת לא היו יכולים להחזיק מעמד, וטוב היה למען השלום והבטחון של דורנו שלא ידע מה צפון בעתיד,

ועד כמה טראגיים יהיו פרקי ההיסטוריה העולמית, וביחוד ההיסטוריה היהודית, הצפויים לנו.

הדבר התחיל בפוגרום של קישינוב. לגבי מה שקרה לאחר זמן בכל אירופה כשהושמדו יהודים לאין ספור לעיני עולם שווה־נפש, לא היה הפוגרום בקישינוב אלא דקירת מחט. אבל בשנת 1903 עורר את דעת הקהל של כל העולם והפך למפנה בתולדות היהדות הרוסית. הצאר ניקולאי השני, רפה הרוח וחסר האופי, ירש מאביו התקיף רק שתי תכונות: אהבה מטומטמת לריאקציה ושנאה חולנית ליהודים. בכל זאת עברו עשרים ושתים שנה מאז ציין אלכסנדר השלישי את עליתו על כסא מלכותו בפוגרומים ביהודים. הפוגרומים נראו כרבר של העבר. איש לא חיכה לראות אותם מתחדשים שוב בראשית המאה העשרים. לפיכך גרם הפוגרום בשנת 1903 בקישינוב לזעזוע איום.

את הפוגרום יזם מיניסטר הפנים האכזרי פלבה, אחת הדמויות הקודרות ביותר של המשטר הרקוב. לדברי הדוכס הגדול אלכסנדר מיכאילוביץ היה פובודונוסצב, יועצו של ניקולאי השני, המציע למנות את פלבה. בציניות הידועה שלו אמר: „הוד מלכותך, המשכת המשטר תלויה בכושר להחזיק את רוסיה במצב קפאון. תפקיד זה אין להשיג אלא על ידי אנשים כמו פלבה או סיפיאגין. פלבה הוא נוכל וסיפיאגין הוא שוטה". שניהם נתמנו אחד אחרי השני ושניהם נרצחו על ידי סוציאליסטים־רבולוציונרים. אחת הפעולות האכזריות ביותר של פלבה היה הפוגרום בקישינוב.

התגובה הראשונה של היהודים היו פחד ורחמים. המנהיגים היהודיים עשו כל מה שביכולתם לעורר את דעת הקהל בעולם ולגייס עזרה מן היהודים מחוץ לרוסיה. המשורר פרוג נתן ביטוי לרגש התחתי המסורתי, בחרוזיו שנקראו אז בכל בית יהודי ברוסיה:

גיט די טויטע אויף תכריכים!
גיט די לעבעדיקע ברויט!

אבל היתה גם תגובה אחרת שמצאה את ביטויה העמוק ביותר בשירה. ביאליק כתב את „בעיר ההריגה". שירה זאת לא עוררה לרחמנות הרגילה. היתה זאת זעקת כאב על החרפה של מיתה כעכברים בחוריהם, במרתפיהם. היתה זאת קריאת זעם על שברון כני אדם ואלהיהם שפשטו את הרגל. ההתלהבות של נביאי ישראל הקדמונים נראתה כשבה לתחיה בחרוזים אלה, שנתצבו מסלע.

קשה לתאר את ההשפעה של אותה שירה לבני הדור של היום, שלגביו כל אוחה מנסליות הגיסו של ימי קישינוב אינה אלא הד של עבר שאינם מסוגלים לתפסו או להבינו. וכה ביאליק במה שניתן רק לעתים רחוקות למשורר: שירו נתן ביטוי לרגשות שפעמו בסתר בלבבות של רבים, כשהם מחכים להתגבשות במחשבה ובפעולה. שירו של ביאליק הכניס שינוי מהפכני של עולמם של חוגים שהלכו והתרחבו. הוא נתן אידיאל חדש, ומטרה חדשה לנוער היהודי. התרגום הרוסי של השירה על ידי ז'בוטינסקי בצירוף הקדמת המחבר הופץ בחשאי בכל המדינה. הרעיון של הגנה עצמית יהודית הפך לסיסמת היום. היו נסיונות בודדים להגנה עצמית גם לפני קישינוב אבל הם היו חלשים ולא הצליחו. אחרי קישינוב קמו חבורות הגנה חזקות בכל עיר ועיירה. ועידות מיוחדות, שבהן היה אידלסון שלנו אחד המשתתפים הפעילים ביותר, ארגנו את התיאום בין חבורות אלה, את אוסף הכסף ואת אספקת הנשק. אפילו הזהירים שבין העשירים התגברו

על סירובם שלא להיות מעורבים בשום מפעל בלתי חוקי מסוכן ותרמו לקרנות ההגנה. רוזוב היה נוהג לספר על עשיר אחד שפנה אליו שיתרום. „תנה הכסף — אמר האיש — אבל בבקשה, מר רוזוב, אינני רוצה לדעת איך אתם הופכים את הרובלים לאקדחים".

היו ברוסיה כמה פוגרומים אחרי קישינוב, אבל שוב לא היה שום פיגרום ללא הגנה עצמית, לא היתה התקפה על היהודים בלי התקפת נגד תוקפה ואמיצה. חרפת קישינוב נעלמה לעולמים.

בעקיפין גרמה קישינוב למחלוקת של אוגנדה בקונגרס הששי ולפילוג שפרץ אחרי מות הרצל.

להרצל לא היו שום אשליות לגבי חייהם ועתידם של היהודים בארצות פיזורם, בכל זאת כשפרצו זוועות קישינוב בהיסח הדעת נפצע במעמקי נפשו. גם בגאוותו היהודית וגם במצפונו האנושי. הוא הרגיש שהשעה דוחקת ביותר, שכוס התרעלה היהודית עוכרת על גדותיה, שיש לעשות משהו קיצוני ומיד. המקרה העוור הביא שני דברים בעת ובעונה אחת: מאמציו המדיניים של הרצל להשיג צ'ארטר על ארץ־ישראל מאת השולטן הטורקי הביאו אותו עד לפני קיר ברזל זמני. וג'וזף צ'מברליין, מיניסטר המושבות בקבינט הבריטי, הושפע על ידי דעותיו של הרצל והציע לו את אוגנדה כשטח להתיישבות יהודים.

הרצל לא ראה אפילו להרף עין את אוגנדה כתחליף לארץ ישראל וכפתרון סופי של הבעיה היהודית. הוא קיבל את ההצעה, לאחר מאבק פנימי קורע לב, כפשרה עם המציאות בשעה של יאוש. יש להציל יהודים רבים ככל האפשר ובזמן מהיר ככל האפשר מן הגיהנום של הרדיפות והפרעות. וכשקיבל למחרת קישינוב את הצעת אוגנדה הרגיש שאין לו זכות מוסרית לדחות את ההצעה. את המאבק למען ארץ ישראל יש להמשיך באותה תמידות ובכל תוקף, אבל לפני שתושג המטרה הציונית הסופית יכלה אוגנדה לתת תשובה חלקית וזמנית. היא צריכה להיות תחנת הצלה בדרך לציון, או כפי ההגדרה המפורסמת של נורדאו „מקלט לילה".

אבל כשהביא הרצל את הצעת אוגנדה לפני הקונגרס הציוני הששי פרצה סערה, הרוב הגדול של צירי רוסיה ופולין, נציגי ההמונים שדוקא להם צריכה היתה אוגנדה להיות מקלט בטחון וחרות, התפרצו בסערת סער ומחאה. ד"ר ברנשטיין־כהן הציר וכמעט הקרבן של קישינוב, היה אחד הראשונים שנהן ביטוי להרגשת „אומרי לאו". ושוב עשו בני עם קשה עורף מה שעשו אבותיהם ואבות אבותיהם הרבה פעמים בדברי ימי ישראל: לנוכח הדיכוי והסכנה, בניגוד לכל נימוק הגיוני ומדיני התקוממו לצעד שהיה עלול להסיכם זמן־מה מדרך משאת נפשם הלאומית.

הרצל היה נתון בעינוי של הריב הפנימי הגדול בחייו. גם לפני הקונגרס הסכים לאוגנדה רק מתוך הגיון, ואילו לבו נשאר כל הזמן בארץ ישראל. ובאה הסערה בקונגרס וגילתה לפניו את מעמקי האידיאליזם העמוק, הנאמנות הקנאית לציון והיא הסעירה אותו ונתנה לו להסתכל במעמקי נפש העם. אולם מן הצד השני הוא הרגיש כי סירוב ישיר לקבל הצעת הממשלה הבריטית יהוה משגה מדיני קשה. וכך נאנס לחפש מוצא מן המצרים בפשרה של משלות ועדת לחקר הצעת אוגנדה, שתדווח לקונגרס הבא. הפשרה גרמה למחלוקת מרה בתוך המערכות הציוניות והיא ששברה את לבו של הרצל.





בקרב „בני ישראל" בהודו 1925



קבלת פנים לנחום סוקולוב וד"ר אלכסנדר גולדשטיין בתחנת הרכבת בקובנה (ליטא) 1929



עם נוער יהודי בסלונים (פולין) 1930

התנועה, שהיתה עד כה מאוחדת, זועזעה על ידי ריב פנימי נלהב. קמו שלוש חבורות. „ציוני ציון" עמדו בראש האופוזיציה הקיצונית. הטריטוריא־ליסטים הגיעו לידי הקיצוניות של הסכמה לטריטוריה איזו שהיא, ובין שני אלה — האוגנדיסטים, בעלי השיטה של ארץ־ישראל דרך אוגנדה, היו כמובן גם חבורות מהססות, תלויות באויר.

זוכר אני היטב את תגובתי להצעת אוגנדה. הרבר בא אלי כמו לכל אחד פתאום כהפתעה גמורה. הבינותי את כל החשיבות של ההישג המדיני הגדול: — ללא כסף, ללא גיבוי של יהודים עשירים מבעלי ההשפעה, בשם עם, שבמשך מאות שנים לא היה לו מעמד עם, הצליח הרצל לרכוש את ההכרה ואת הסיוע הממשי של הממלכה הגדולה ביותר בימינו. ובכל זאת לא התפעלתי. מן הרגע הראשון, עוד לפני שהיה לי זמן לחשוב, לבדוק, הרגשתי שיש משהו מוטעה בעצם הרעיון, משהו מסוכן ובלתי מתקבל על הדעת, איזם מבשר רעות לציפור הנפש של הציונות שלי, לעצם האידיאל הלאומי. ומיד ללא כל ספק או היסוס נצטרפתי לציוני ציון.

אולם כאשר התכוננו מתנגדי אוגנדה למאבק מאורגן, התחלתי להרגיש שאם אמנם עצם הרעיון של ציוני ציון הוא נכון, הרי שיטותיהם ותכסיסיהם אינם נכונים ואינם הגונים, ביחוד כלפי הרצל.

זו היתה הפעם הראשונה שנמצאתי בתוך סכסוך מפלגתי פנימי וקשה היה לי לראות ריב אידיאולוגי בין חברים מאתמול. ביחוד הצטערתי על ההתקפות כלפי הרצל. הרצל נשאר לי כמקודם סמל חי של מנהיג לאומי גדול, שהעם היהודי חלם עליו אלפיים שנה. לא יכולתי להבין, שתלמידיו וחבריו מאתמול יכלו פתאום לפנות נגדו בקיצוניות כזאת. עשיתי מה שיכולתי להתנגד לשיטות אלו, וכך נהגו יתר בני חבורתנו הפטרבורגית. אולם לצערי הוסיפו הדברים להמשך כמו שהתחילו. משתי הדמויות הראשיות בציונות הרוסית עמד בראש ציוני ציון לא ד"ר צ'לנוב, איש התכסיס, אלא אוסישקין העקשני. כמנהיגותו הגיעה הועידה בחארקוב של חברי הועד הפועל הציוני מרוסיה כמעט עד לידי מרידה גלויה נגד הסמכות של הועד הפועל, נגד הרצל. חסידי אוגנדה נחפזו להקים ארגון בשם „מגיני ההסתדרות", שעורר את הרוחות והרחיב את הקרע במהירות ובעזות מחרידות.

הרצל קם שוב במלוא קומתו ועשה את המאמץ הגדול ביותר בחייו, בנסיון להציל את ההסתדרות ולגשר על פני התהום בין שני המתנות. הוא כינס בווינה ועידת הועד הפועל הציוני ודבריו השפיעו אפילו על הקנאים שבין יריביו. שני הצדדים הבינו את סכנת התהום והאנרכיה, וכשהביע ד"ר צ'לנוב בסוף הועידה את האמון של כל הנוכחים במנהיגותו של הרצל, נראה היה שהסכסוך לא יביא לידי שבירת האחדות של ההסתדרות.

ואז, פתאום, ללא שמישהו היה מוכן לכך, בלי כל רמז על סכנה הממשמשת ובאה, זעזעה את העולם היהודי הידיעה על פטירת הרצל בגיל 44 בכ' בתמוז תרס"ד (3 ביולי 1904).

הייתי במקרה בווילנה כשנתקבל המברק על מות הרצל. לעולם לא אשכח אותו יום. כאילו צעיף שתור של אֵבל נפרש על הרחובות והסימטאות היהודיים. רוח תשעה באב שררה בבית הכנסת הגדול, ששם נערכה האזכרה. מן המלים הראשונות של הנואם התחיל קולו לרעוד ודמעות זרמו על פניו. הקהל היה

אחוז צער. בחצר בית־הכנסת המפורסמת של וילנה נתקבץ המון עצום בוכה.

אותו הדבר חזר בכל רוסיה. המשכילים, בני העם והעשירים היו מחולקים ביניהם בנוגע למות הרצל. אבל המוני היהודים, פשוטי העם הרגישו שהמנהיג הגדול שנשלח אליהם מאז ימי החורבן נלקח מהם. הם, ההמונים, הרימו את הרצל לדמות אגדית כבר בחייו, ועכשיו כשנלקח מהם כל כך מהר וכל כך בחתף הרגישו כי אסון גדול קרה לעם.

אפילו מתנגדי הציונות משכבות שונות העריצו את הרצל האיש והיהודי. אולם הקיצוניים שבהם לא הסחירו את תקוותיהם להתמוטטות ההסתדרות הציונית אחרי מות יוצרה. „עם הגופה המתה של תיאודור הרצל הורדה לקבר גם גופתה של הציונות", כתב העתונאי היהודי ראדין באחד העתונים הרוסיים.

קשה להאמין כיום, כשם שהיה קשה להאמין ממחרת מיתתו החטופה של הרצל: הוא חי אתנו, הוא פעל אתנו רק שמונה שנים. אפילו עדי הראיה של פעולתו, אפילו אלה שהלכו אחריו, ופעלו אתו מן ההתחלה עד יומו האחרון לא יכלו להאמין לזכרון עצמם. הדבר נראה היה כל כך לא יאמן, כל כך נמנע מבחינה אנושית. רק שמונה שנים, ובתקופה קצרה זאת הספיק הרצל להכניס מהפכה להיי היהודים ולעמדת העולם כלפי עם ישראל. במשך שמונה השנים הללו קבע דיאגנוזה ופרוגנוזה של הבעיה היהודית שהוברר כאמיתית להפליא בעשרות השנים הבאות. הוא נתן תשובה לבעייה היהודית בת מאות שנים ומזג את פתרונה עם בעיות העולם הכלליות. בהיותו מנהיג עם ללא ארץ, שגריר ארץ ללא עם, הספיק להניח את היסודות של המדיניות היהודית ויצר יש מאין, מדיניות לאומית פעילה לעם שאין לו מדינה משלו. הוא יצר את הקונגרס הציוני, את הפרלמנט של עם מפוזר, שהיה הכינוס הממשי היחידי של יהודים מכל חלקי כדור הארץ. הוא יצר את ההסתדרות הציונית העולמית שעמדה במבחן הזמן והיא עד היום הארגון היהודי החזק והיוצר ביותר. הוא הישיל את הכלים הכספיים של התנועה, את הבנק ואת הקרן הקיימת.

מותו של הרצל סילק את התקוה האחרונה לפתרון שלום של סכסוך אוגנדה. שני הצדדים התחילו להתכונן בקדחתנות לקונגרס וצריך היה להוציא מעמם סופי. גברה התעמולה בעתונים ומחוצה להם.

✶

כרגיל, בילתי את חדשי חופש הקיץ, את החדשים האחרונים לפני הקונגרס, במינסק. זו היתה מינסק שונה בהרבה ממינסק של ימי לימודי בגימנסיה. אף כאן הכניסה הציונית לחיי פעילות חדשה, ידידים חדשים. באתי במגע קרוב עם ההמונים הציונים של מינסק ועם מנהיגיהם: שמשון רוזנבוים [1], עורך דין מצויין, שהזניח את מקצועו למען התנועה, אחד מן המוחות הדקים ביותר של התנועה, שצריף בקרבו גישה מקורית לבעיות עם כוח דיאלקטי ניכר; חיים חורגין [2], איש ממעט בדיבורים ובעל מרץ עצום, המארגן של כל סעיפי הפעולה הציונית; יהודה זאב נופך [3], אבי תברי מפטרבורג, אחד הטיפוסים הנדירים

---

1) ש. רוזנבוים (1860—1934) מראשי הציונות הרוסית, עורך דין, מיניסטר לענייני היהודים בליסא (1923), נפטר בתל־אביב.

2) ד"ר מ. ח. הורגין (1855—1938) מהסבון בנעוריו. לאחר מכן מראשי הציונים במינסק. עלה ארצה ב־1921, נפטר בת"א.

3) י. ז. נופך (1846—1923) מראשי חובבי־ציון במינסק, מורה ועסקן ציבורי, ציר לקונגרסים ציוניים.

של אידיאליסט ואיש העם במיטב פירוש המלה; אברהם קפלן[1], מן הפעילים ביותר במשפחה הציונית במינסק; יצחק ברגר[2], מייסד „פועלי ציון" במינסק — ארגון הפועלים הציוני הראשון בעולם; מאניה וילבושיץ[3], אף היא מראשוני העולים ממינסק; ישראל קאסל[4], משכיל יהודי טיפוסי מליטא, לאחר זמן יוזם מפעל המלה בעתלית בארץ ישראל. יוסף וזאדיז'דה זאלקינד[5], שניהם ציונים פעילים מימי היותם סטודנטים בחו"ל, חברי האגודה האקדמית הציונית המפורסמת בברלין שכללה בין היתר את מוצקין, שמריה לוין ונהמן סירקין.

במינסק נאמתי בפעם הראשונה בחיי אידיש, בבית כנסת ישן בפרבר בנוי מעץ. כשהאזינו האנשים והנשים הדלים הלבושים בגדי עניים לנאומי, כשראיתי את חד דברי בעיניהם ובפניהם, הרגשתי זעזוע שלא הרגשתי מעולם בשום אסיפה בפטרבורג.

והיו עוד אסיפות באידיש — צעירים ונשים, בחורים ובחורות האזינו בכוונה רבה לויכוחים בין ציונים ובונדיסטים או אנטי־ציונים אחרים, ויכוחים טוערכו בחשאי ביער מחוץ לעיר, בנסיבות רומנטיות של סיסמאות, משמרות, סכנת מאסר. הויכוחים האלה ביער היו נמשכים על פי רוב עד השחר. הנאומים גם אם היו ארוכים ומסובכים, נשמעו בכוונה רבה, במעט נלהבת.

מזמן לזמן אירע ביער מאורע סנסציוני: התחרות בין „הכוכבים" של כפלגות יריבות, ויכוח בין מנהיגים מפורסמים. במקרים כאלו גדלו אמצעי הזהירות והסודיות, מבחר המוזמנים היה יותר חמור.

אותו קיץ היתה לי הזדמנות לשמוע במינסק נאומי שלושה אנשים מפורסמים וחביבים ביותר וידועים כראשי מפלגותיהם במאבק העיוני.

הראשון היה וולדימיר מדם, ממנהיגי ה„בונד". מכל מנהיגי ה„בונד" היה הרחוק ביותר מן היהדות ומהמוני היהודים. הוא בא ממשפחה מתבוללת קיצונית, במעט המשפחה היחידה במינסק שבניה המירו את דתם. וצעיר זה, שגדל באווירה לגמרי לא יהודית ולא הכיר את היי היהודים ובעיות היהודים, מרד במדיניות המתבוללת של המפלגה הסוציאליסטית הרוסית ונעשה לאחד ממייסדי ה„בונד". הוא למד לדבר ולכתוב אידיש והקדיש את כל חייו לפועלים היהודים.

קוליא טפר[6] היה טיפוס מנוגד לגמרי. הוא בא מלב הגיטו, הלך ממפלגה למפלגה, התחיל בציונות וסיים באנרכיות, שעדיין לא היתה ידועה ברוסיה. ובכל אחד מן הגלגולים שלו הטיף לאמונתו החדשה באותה קנאה. איש לא ידע איפה הוא גר ומה היא פרנסתו. הוא היה מופיע במינסק, שוהה כאן ימים אחדים ונעלם פתאום ומופיע כמה שבועות אחרי כן בווילנה או בביאליסטוק, ואחרי כן נעלם בכלל מן האופק ולא נודע מקומו.

השלישי היה דב בורוכוב. רק היהדות הרוסית באביב התנועה הציונית.

---

1) א. קפלן (1869—1920) מראשי הציונים במינסק. ממארגני ההגנה העצמית.
2) י. ברגר (1876— 1946) מראשי התנועה הציונית במינסק. נפטר בתל־אביב. (ר' „ספר הרצל ברגר", ת"א 1966, עמ' 265—479).
3) מאניה וילבושיץ (1876—1956) היא מאניה שוחט, ממיסדי „השומר".
4) י. קאסל (1871—1936) מהנדס, ממיסדי חברת המלח בעתלית.
5) י. זאלקינד (1859—1952) ונחמה־נאדיז'דה רעיתו (1860—1952) עלו ארצה ב־1933.
6) קלמן טפר (1879—?) עסקן ציבורי וסופר, עבר מציונות לבונדאיות, אח"כ — אנרכיסט. נפטר בכלא־המועצות.

ערב המהפכה הרוסית, יכלה להוציא מקרבה צירוף כל כך יחיד במינו, כל כך מורכב, של רוח ומנהיגות. לפי מראיתו היה פרופסור או תלמיד חכם טיפוסי — קצר־רואי, מפיזר, בלתי מתענין בנוחיות אישית ולגמרי בלתי מעשי. אבל מתחת לחיצוניותו היה כמוס כח שכלי מזהיר מעין כמוהו. הוא צירף בקרבו זכרון יוצא מן הכלל, מקוריות, בקיאות מופלאה וכשרון למנהיגות רוחנית. אף על פי שלפניו כבר היו קיימות חבורות „פועלי ציון" הרי הוא שנתן לתנועת העבודה הציונית הצעירה את האידיאולוגיה והתכנית, שהפכו אותה לארגון מאוחד המכיר את דעותיו ותפקידיו המיוחדים. הציונות והפלשתיניות שלו — הוא היה מן ההתחלה „ציוני ציון" אדוק — היו מושרשות בהרגשות יהדיות וציוניות עמוקות. אולם הוא הרגיש את הצורך להעניק להן בסיס עיוני, לתת להן נימוקים מדעיים מדוייקים לרוח הזמן. נאומיו היו נמשכים לעתים שעות. ומענין שתמיד הצליח לרתק את קהל שומעיו ללא רתיעה.

זוכר אני את האסיפה הראשונה במינסק באותו קיץ שבה נאם בורוכוב. הקהל היה מורכב כמעט רק מסטודנטים וסטודנטיות. רבים מהם חברי מפלגות אנטי־ציוניות. הייתי יושב־ראש. אילו ידעתי מה שעומד להתרחש, הייתי מבקש מישהו אחר למלאות את מקומי. בורוכוב התחיל ב־9 בערב ונאם שש שעות. נהניתי כל הזמן. אורך נאומו נבע משפע התורות והרעות במוחו, מן הצורך ליצור מתוך אבני הבנין העיוניות היכל מלא והרמוני. אחדיו נאמו המתנגדים ממפלגות שונות והוא ענה. וכשנגמרה האסיפה כבר היה שמונה וחצי בבוקר. מעולם לא ראיתי אסיפה כל כך ארוכה. קויתי להיות בבית לפני שבני ביתנו יקומו. לולא הייתי יושב ראש יכולתי ללכת אחרי נאומו של בורוכוב. אבל הייתי מוכרח להשאר עד הסוף וראיתי בעיני רוחי את אמי מזדעזעת כשהיא רואה את מיטתי שלא ישנתי בה והחדר הריק. בדרך הטבע תחשיב שנאסרתי או שקרה לי משהו. עברה שעה עד שהגעתי מן היער לביתנו. מיהרתי לדירתנו כשלבי דופק. מה שראיתי בחדרי הפתיע אותי. חדרי היה ריק. מיטתי שולחני, הכסאות, הכל נעלם. פתחתי את הדלתות משני החדרים הסמוכים ולא יכולתי להאמין למראה עיני: אף הם היו ריקים. רק בחדר האוכל בא הסבר למסתורין. שכחתי לגמרי, שאותו בוקר עברנו לדירה אחרת. תוך ההתרגשות של המעבר לא הרגישה אמי בהיעדרי. היתה עסוקה ביותר בסילוק הרהיטים והספרים שלי, באריזת הכרים והסדינים שלי ולא הרגישה שדבר אחד חסר בחדרי — אני בעצמי.

הלך והתקרב הקונגרס הציוני השביעי בבאזל. מלחמת הבחירות הגיעה לשיא, והציעו לי להבחר בפטרבורג ובמינסק, אבל לא יכולתי להסכים. הייתי צעיר ביותר, כשנתיים למטה מן המינימום הדרוש. אמנם בהתלהבות הבחירות לא הקפידו שני המחנות על זיוף התעודות של המועמדים, אבל אני התנגדתי כל הזמן לשיטות אלו. חוץ מזה טען זיידנמן, ששום ועד בחירות לא יאמין שאני בן עשרים וארבע. נראיתי צעיר יותר מדי, וכך נסעתי לקונגרס כסופר מטעם „ראזסוויט".

לפי יוזמתו של אוסישקין נתכנסה ועידה עולמית מיוחדת של ציוני ציון בפרייבורג ימים אחדים לפני פתיחת הקונגרס. הרוב הגדול של המשתתפים בא מרוסיה ומפולין. על הועידה הוטבעה חותם אישיותו של אוסישקין. הוא דרש כדרכו „שחור או לבן": מי שהוא בעד אוגנדה הוא אנטי־ציוני. הועידה קיבלה לפי הצעתו כמה החלטות קיצוניות ותייבה את הצירים למשמעת ברזל בהדרכת

ועדה קטנה ובראשה אוסישקין ושני סגניו הראשיים: ד"ר מוסינזון ד"ר רביקוביץ.

השתתפתי בכמה קונגרסים גם אחרי הקונגרס השביעי בבאזל. אבל בזכרוני תופס קונגרס זה מקום מיוחד. זה היה הקונגרס הראשון שלי, המגע הראשון עם העולם הציוני מחוץ לרוסיה. מעולם לא הייתי לפני כן בבאזל, מעולם לא ראיתי לפני כן את הרהיין ובכל זאת באתי לכאן כאילו הכרתי את המקום הזה שנים. כאן היה הקאזינו, שנעשה לבן־אלמוות בדברי ימי הציונות במקום כינוס הקונגרס הראשון. הגשר היפה על פני הרהיין לא היה סתם גשר — ראיתי אותו כל כך הרבה פעמים בצילום המפורסם של ליליאן כשהרצל נשען למעקה.

כמעט מיד לאחר בואי קפצתי לתוך האוירה של הקונגרס, שהרגשתי אותה כל כך הרבה פעמים בקונגרסים הבאים. אבל זו היתה הפעם הראשונה, והציונית היתה עדיין כל כך צעירה ואף אני הייתי צעיר מאוד. קודם כל האסיפה הסוערת של הצירים מרוסיה. ואחרי כן בקפה על שפת הרהיין ערב בחברת האופוזיציה הצעירה של הקונגרסים הראשונים. האופוזיציה של הוד מלכותו, כפי שאיר וייצמן להרצל. היו כאן חיים וייצמן וברתולד פייבל, ליאו מוצקין וצבי אברסון, יצחק גרינבוים ולייב יפה ואחרים. טוענים, מתלוצצים, מספרים, מאזינים לשירי עם מפי ארוסה צעירה של אחד מהם. כולם בשחר נעוריהם. כולם כבר מפורסמים במערכות התנועה.

עד שבא בוקר פתיחת הקונגרס, מאות צירים ועתונאים מילאו את אולם הקאזינו, אלפי אורחים הצטופפו ביציעים ואופי הקהל היה חגיגי. אולם עם זה היה רגש עצבות באויר: בין המנהיגים על הבמה חסרה דמות אחת, דמות יוצר הקונגרס. זו הפעם הראשונה נפתח הקונגרס בלי הרצל. רק תמונתו, מעשה ידי פיליחובסקי, הסתכלה על אסיפת האנשים וחנשים שהלכו אחריו בחייו ובאו להמשיך את פעולתו אחרי מותו.

מאקס נורדאו צריך היה לנאום לזכרו של הרצל. נורדאו היה בימים ההם בשיא פרסומו. ספריו, ביחוד „התנוונות" ו„פאראדוכסים", נפוצו במאות מהדורות בכל שפות אירופה. העתונים הגדולים ביותר בעולם ראו כבוד לעצמם לפרסם את מאמריו. אבל כאן בבאזל היה נורדאו אחד שעמד במרכז ההערצה. נורדאו היהודי והציוני. כשהתחיל לדבר אחזה את כל הקהל התרגשות עמוקה. שמעתי הרבה נואמים גדולים, יהודים ובלתי יהודים, אבל נורדאו היה בלי ספק הנואם הגדול ביותר ששמעתי בימי חיי.

נצטרפו כמה דברים כדי לעשות את נאומיו של נורדאו למאורע הגדול ביותר של כל קונגרס ציוני: הרוחניות היתירה של הופעתו, להט העינים היהודיה הנפלאות, קולו עשיר־הביטוי, הצורה האמנותית המושלמת של דבריו, מיגת הלעג וההתלהבות, הגיוון אכזרי והתמרמרות בוערת. אבל אישיותו, האדם שמאחורי הניאם, היא שהעניקה כח כל כך עצום לנאומיו. הקהל הרגיש את גאותו היהודית ואת אמונתו האנושית לוהטות בבל נאום ונאום שלו. בכל מה שדיבר הורגש שהוא מיאס בדרכים נדושות ובתפיסות מחוסרות־דם, שהוא בז לפחדנות הבעל־בתית ועם זה מאמין בכל מאודו באומץ, מתגאה במכבים של העבר ושל העתיד.

אחרי נורדאו משכו תשומת לבו של הקונגרס והיו חביבים מנימיקים אחרים דוד וולפסון ואלכסנדר מרמורק. וולפסון, אחד הראשונים שנענו לקריאתו של מחבר „מדינת היהודים", ידידו הנאמן ויועצו של הרצל בכל שמתה שנות חייו הציוניים, היה בעל כשרונות רוחניים ומעשיים גדולים. הוא נולד בבית עני

בעיירה על גבול רוסיה וגרמניה. הצליח בתוקף אישיותו להיות לסוחר אמיד ולאיש בעל ידיעות רבות. שירותו לתנועה במנהיגיתו של הרצל היה יותר חשוב ורב־צדדי מאשר התיר לפרסם מחמת ענוותו. הוא היה נואם שעשה רושם. ואמן הויכוח. היה בעל רגש יהודי והומור יהודי. הוא הבין יותר מרוב חבריו את המוג הרוסי היהודי, את הצדדים החזקים והחלשים בנפש הציונים הרוסים. אני זוכר את ההומור העוקץ בהגדרת שיינקין כפי וולפסון: „כשאני אומר כי שתי פעמים שתים הן ארבע — היה וולפסון אומר ברצינות לועגת — מפסיק אותי שיינקין מיד ואומר: ‚תחי הלשון העברית'."

בקונגרס השביעי הוטל על וולפסון לעשות את ההכרעה הקשה ביותר בחייו. הקונגרס עמד לא רק בפני בעיית אוגנדה. היתה לו עוד בעיה חיונית לפתור — ביסוס התנועה, בחירת נשיא ההסתדרות הציונית. האדם שעמד להבחר עמד בפני תפקיד כמעט בלתי־אפשרי — להיות יורשו של הרצל. היה צורך באומץ מיסרי רב.

המועמד הברור היה נורדאו, אבל נורדאו לא יכול להסכים מנימוקים אישיים רציניים, וכך היה על וולפסון להסכים להטיל על עצמו את הסבל של אחריות רבה. והוא עשה את הטוב ביותר שיכול בנסיבות קשות אלו.

אלכסנדר מרמורק, אחד מידידיו הקרובים של הרצל ונורדאו, היה איש מדע בעל פרסום אירופי, בקסריולוג מזהיר במכון פאסטר בפאריז. הוא הצטרף להרצל מראשיתו בכל לבו. בקונגרסים היה אחת הדמויות המצוינות ביותר. הוא היה יו"ר הועדה המתמדת ואחד מסגני נשיאי הקונגרס. זוכר אני את סערת הצחוק שבה נתקבלה אחת מהערותיו כיו"ר. אשתו, ציונית פעילה, ממש עזר כנגדו, טענה מתוך אולם הקונגרס נגד התנהגותו בענין סדר הישיבה. „גברת מרמורק — קרא: — אנחנו לא בבית. כאן אני בעל הבית. בבקשה לקבל את מרותי".

הויכוח הסוער על אוגנדה נמשך כל הלילה. אחדים מן האורחים ירדו לאולם, ישבו בין הצירים, הוסיפו על המבוכה ומנעו הצבעה סדירה. בישיבה הבאה התחילה ההצבעה. התוצאה היתה ידועת מראש. הרוב המכריע הצביע בעד שתי החלטות המאשרות שוב, שארץ ישראל היא המטרה היחידה של ההתיישבות היהודית ודוחה באדיבות את הצעת אוגנדה. רוב האוגנדיסטים קיבלו את ההחלטת ללא מחאה. אולם הטריטוריאליסטים קמו אחד אחרי השני והתחילו לעזוב את האולם לנוכח דממה גמורה של הקונגרס. אינני יכול לשכוח את המחזה: ישראל זנגוויל, מנהיגם, שייסד אחרי כן את ההסתדרות הטריטוריא־ליסטית היהודית מנוחתה עדן, יצא בצעדים עצבניים מהירים ובפנים זועמים ומדאגים, וחבריו אחריו.

הקונגרס השביעי שם קץ לתקופה והתחילה פרשה חדשה ומכרעת בדברי ימי היהודים והציונות. שני כוחות הכריעו: ההתפתחות והמהפכה מבפנים והמשבר המתקרב בחיי העולם. אירופה עדיין לא הרגישה בדבר, אבל ברוסיה כבר היה הדבר באויר. אפשר היה כמעט למשש את האוירה בארץ. הקיסרות של בית רומאנוב עמדה ערב התפרצויות ומהפכות. הלכה והתקרבה למערות המהפכניות של 1905, לשביתות והפגנות, לאביב המדיני הקצר ולפרלמנט המיוחד במינו, ה„דומה".

ט. ירחים אדומים

נראה, שהמהפכה הגדולה, שכל כך הרבה חלמו עליה וכל כך הרבה היו נכונים למסור את נפשם עליה, באה סוף סוף לרוסיה. המאירעות באו כל כך פתאומיים ועזים עד שקשה היה לראות בהם לא את הפרק האחרון של המאבק להרות אלא אתחלתא שתימשך ותבוא לידי סיום רק בשנת 1917.

המהפכה פרצה כמעט מיד אחרי התבוסה במלחמה עם יפאן. הפצצה שפגעה בדוכס הגדול סרגיי אלכסנדרוביץ, דודו של הצאר, השנוא ביותר, היתה ההתפוצצות הראשונה של המהפכה. התפוצצויות נוספות באו מיד. רוסיה היתה ללהבה. שום שר פלך או מיניסטר לא היה בטוח בחייו. פרץ מרד בצי. בתי החרושת רתחו. האוניברסיטאות הפכו למרכזי פעולה מהפכנית. בכפרים לאין בספר הציתו אכרים את בתי בעלי האחוזות.

נעשה נסיון לפייס את הארץ על ידי ויתורים למחצה. הנסיך סוויאטופולק־מירסקי, איש צנוע וליברלי, נתמנה למיניסטר הפנים. ההגבלות הקשות לחירות העתונות והאספות היקלו. „נובויה וורמיה", עתון הריאקציה והאנטישמיות, הכריז אביב מדיני, אבל כבר היה מאוחר. פרצה שביתה כללית וביום 17 באיקטובר חתם הצאר מינשר על כינוס הדומה. הפרלמנט של רוסיה.

היתורים, המדוכאים ביותר בין המיליונים של תושבי רוסיה, השעירים לעזאזל של המשטר הצארי, התפעלו אף הם מן החרות הנובעת. אבל שמחתם היתה רק עד ארגיעה. שוב נועדו למלאות את התפקיד של שעירים לעזאזל. שוב הוסחה חמת ההמונים מן האשמים האמיתיים אל היהודים. ארגון חשאי, נתמך על ידי הדפרטמנט למשטרה, נבחר ככלי שרת לביצוע המזימה.

שוטר תמים בעיירה ברוסיה המרכזית התקיף ביום פרסום המינשר על הדומה את המשפחה היהודית היחידה בעיירה. כשנתפס לא הבין מה פשעו ומה חטאתו. „הרי מהיום יש לנו חרות לכל אדם. אבל אלה הם לא בני אדם. אלה הם יהודים".

הגיעו ימים אדומים במובן הכפול של המלה: אדומים מן הדגלים המהפכניים, אדומים מלהבות הבתים שהועברו על ידי האכרים ואדומים מדם היהודים שנשפך בכל רחבי המדינה.

הפרעות זרעו אור בהיר על עמדת העתונות הליברלית והרדיקלית בבעיית היהודים. עלי הוטל להגדיר עמדה מתמיהה זו. במאמר ב„ייבריסקאיה ז'יזן" הוקעתי את השתקנים (Молчальники) את קשר השתיקה על העם היהודי והפרעות. בעצם לא היה בכך משום תידוש. במשך שנים היו רק העתונים האנטישמיים מקציעים מקום רב, רב מדי, ליהודים. ואילו העתונות של האופוזיציה כמעט שלא הזכירה את היהודים כלל. אבל לא יאמן כי יסופר, שאפילו הפרעות לא פרצו שתיקה משונה זו. זקן העתונים הליברלים „רוסקייה וויידומוסטי", נשאר נאמן לשיטתו שלא להזכיר כלום על הבעיה היהודית המיוחדת ולדבר סתם על דיכוי והפקירות.

העתון הרדיקלי „נאשא ז'יזן" עלה בידו לכתוב מאמר מערכת ראשי על הפרעות מבלי להזכיר אפילו פעם אחת את המלה „יהודי". עתונים אחרים כתבו על מסע טירור נגד „סטודנטים, אינטליגנציה, יהודים ואחרים", כאילו המקרים הבודדים של התנגשויות עם סטודנטים או עם אנשי האינטליגנציה אפשר היה

להשוותם להשמדה השיטתית של חייהם ורכושם של היהודים בכל רחבי המדינה.

למדיניות זו של שתיקה היו גורמים רבים. אחדים היו כל כך זרים לחייהם היהודיים ושווי נפש לטרגדית היהודים עד שלא נגעה ללבם. עמדתם לא נקבעה על ידי רגש אנושי חם, אלא על־ידי חישובים מופשטים, שבאו כתוצאה מהשקפתם הליברלית הכללית. עתונים אחרים חששו שיחסם של ההמונים למהפכה יפגע אם תדגיש יתר על המידה הבחינה היהודית, הם קיוו להבריח את שווי הזכויות ליהודים בדרך של תקיפה דימוקרטית כללית, כאשר תבוא שעתה של החרות. הם ניסו לשכך את האינסטינקטים של ההמונים. בינתיים לא הזכירו את היהודים, שנוצלו כל כך על ידי כוחות הריאקציה כמטרה ראשית לתעמולתה.

באחד ביוני 1906. חמשה שבועות לפני פיזור הדומה הראשונה, פרצו הפרעות בביאליסטוק. כעבור יומיים יצאו לביאליסטוק שלושת חברי הדומה, בתוכם הציר היהודי וולדימיר יעקובסון [1]). אליהם נלוו עתונאים יהודים אחדים, ובתוכם ש. אנ־סקי. אני התנדבתי לנסוע מטעם „ראזסוויט".

מעולם לא אשכח נסיעה זו. ככל שהתקרבנו לביאליסטוק כן גברו הזוועה והיאוש בתחנות הרכבת, שהיו מלאות מאות פליטים מביאליסטוק. הם פחדו להשאר בתחנות ופחדו לעזוב אותן.

מעולם לא ראיתי בני אדם במנוסת אימים כזאת. כשהגענו לביאליסטוק כבר בא רשמית קץ לפוגרום, אבל בפרברים עדיין נרצחו יהודים ורכוש היהודים היה לבז. בפעם הראשונה בחיי ראיתי עיר אחרי פוגרום. והמראה של בתים שרופים, ללא חלונות, רחובות מכוסים עד הברכיים בנוצות של כרים ובכגדים קרועים, רחובות מרוצפים ברהיטים שבורים, שרידי דם אדם על המדרכות ועל כמה כתים — כל אלה לא אשכח כל ימי חיי.

שהיתי שבוע בציר ושוחחתי עם ראשי הקהילה,ביקרתי את הפצועים בבית החולים היהודי ושתורתי את המאורעות האימים בשלושת ימי שפיכת הדמים והחרם. הוברר ללא כל ספק שהפוגרום אורגן על ידי המשטרה. שני מהנות נחרתו בזכרוני כסמלים חיים לטרגדיה הנצחית של שכל היהדות ולהוד הגבורה היהודית.

הדבר הראשון הוא מראה נערה בת 15 שנאנסה במיטה קטנה בבית־ החולים היהודי. היא היתה מכורכת בתחבושות עד כדי כך, שרק עין אחת נשארה לה. מפיה הושרו כל השיניים. הוריה נרצחו באכזריות לעיניה והיא עינתה כמעט עד למוות. מעניה עזבו אותה בחשבם שהיא מתה. כשהובאה לבית החוליס נזדעזעו אפילו הרופאים המנוסים למראה הגוף השסוע. זקוקה היתה לכמה ניתוחים אבל גם אם תישאר בחיים תהיה בעלת מום כל ימי חייה.

ד"ר יוסף חזנוביץ [2]), יוצר הספריה הלאומית בירושלים, גר באחד הרחובות המסוכנים ביותר. ידידיו ביקשו אותו לעזוב את דירתו אבל הוא סירב. בביתו נצברו אלפי ספרים יקרי־המציאות, מאות כתבי יד חשובים שאסף למען הספריה בירושלים והוא נשאר לשמור על האוצרות הללו. גם לאחר שחבורת חיילים התחילה לירות על ביתו, וכדור אחד נקב את תמונת הרצל על הקיר, נתעקש שלא לעזוב. במקרה עברו הרוצחים על ביתו מבלי להכנס. ד"ר חזנוביץ לא

---

1) ו. (בנימין) יעקובסון (1861—1918), עסקן ציוני, ציר לדומה הראשונה.

2) י. חזנוביץ (1844—1919) מראשוני „חובבי ציון". ר' המונוגרפיה — ד. קלעמענ־ סינאוויסקי. „ד"ר יוסף חאזאנאוויטש", ניו־יארק 1956.

ניזוק. כשאמר לו הרב ד"ר יוסף מוהילבר[1]) אחרי כן שהוא מעריץ את אומץ לבו הגיב ד"ר חזנוביץ: מה הוא אומץ הלב הגדול, כל ציוני טוב במקומו היה עושה אותו דבר.

למרות הפוגרומים לא פסקה הפעילות הארגונית בקרב ההמונים היהודים, הנוער והמשכילים. התעמולה המפלגתית גברה. קמו מפלגות חדשות שניסו לתפוס להן מקום ברחוב היהודי בתקפן את יריביהן הותיקים. ה„בונד" ופועלי ציון הגבירו את מלחמתם נגד מפלגות חדשות אלו — הסיימיסטים ופ.ס. תכנית הסיימיסטים היתה תערובת משונה של דובנוביזם ודעות סוציאליסטיות מהפכניות, של טריטוריאליזם מעורפל ואופטימיות קיצונית לגבי גורל היהודים בגולה. ההוגה של המפלגה היה יהודה נובאקובסקי[2]), שהיה ידוע בכינויו „ירמיהו". לאחר המהפכה הקומוניסטית נעשה קומיסאר לכספים בקיוב. פ.ס. מיזגו בתכניתם סוציאליזם וטריטוריאליזם. מנהיגם היה יעקב לשצ'ינסקי, חוקר ידוע בכלכלה היהודית. לאחר שנים חזר לציונות והשתתף בסוכנות היהודית.

גם במפלגות שהתנגדו לקיום היהודים באומה ולמתן זכויות לאומיות ליהודים היו חברים יהודים, ביהוד בין המשכילים. הסוציאל־דמוקרטים הרוסים, הסוציאליסטים־רבולוציונרים, הסוציאליסטים הפולנים והאנרכיסטים — לכולם היו יהודים בין חבריהם ובין מנהיגיהם. הדברים הגיעו לפעמים לידי גרוטסקה. בביאליסטוק עזבה חבורת צעירים יהודים את פ.פ.ס. הפולנית וייסדו חבורה של פ.ס.ד.„סוציאל־דמוקרטים פולנים. יום אחד הודיעו להם, כי לפי הסכם בין הועדים המרכזיים הסוציאל־דמוקרטים שייכת ביאליסטוק לליטא. מיד החליפה החבורה את הלאומיות ובמקום פולנים נעשו ליטאים וקראו לעצמם ל.ס.ד.

כל המפלגות הללו, בכל ניגודיהן ההדדיים, היו מאוחדות באיבתם הקיצונית לציונות. זוכר אני ערב אחד, שבו מצא הזרם הנגדי של הציונות נגד יתר המפלגות את צורתו הדרמטית והמקורית ביותר. הדבר היה בימי הסערה של 1905. באולם „סוליאנוי גורודוק" בפטרבורג נתכנסה אסיפה רבתי שבה השתתפו נציגי מפלגות שונות, לרבות הציונים. רוב הקהל היה מורכב מצעירים מהפכנים, בעיקר סטידנטים. הנאומים כללו שיר ושבח למהפכה. כפתרון סופי לכל הבעיות. נואם יהודי, יותר רוסי מן הרוסים האמיתיים, ויותר קיצוני מן המהפכנים הנלהבים ביותר, הכריז שנכרה קבר „לאוסופיה הציונית הריאקציונית". ואז עלתה על הבמה דמות שלא ציפו לה באסיפה זו. בעל זקן, בגיל ביניים, מוצק, אבי בתנועותיו, גבוה מעל כל הקהל כדמות חצובה מסלע. ללא כל הקדמה. ללא כל ויתור לרוח הערב, במשפטים בולטים שצלצלו כמהלומות פטיש זרק איש זה — אוסישקין — לתוך הקהל הקנאי הנלהב את התביעה של אמונתו ללא פשרות.

— אתם, היהודים כאן — אמר — מבשרים את בואו של משיח חדש, ובורעים לפניו ברך כמו לפני אל חרש. דבר כזה קרה פעמים רבות בדברי הימים ובכל פעם הובטח שהמשיח הגלותי הוא משיח השקר ואלהי הגולה לא הצילו את ישראל. רק המשיח של שיבת ציון יביא פתרון ממשי לבעיה היהודית.

רגע אחד החריש האולם המלא מתוך הפתעה. אחרי כן פרצה סערה. האנטי־

---

1) י. מוהילבר (1872—1943) נכדו של ר' שמואל מוהילבר. שמש רב מטעם בביאליסטוק (1902—1915). היה מנהל הגימנסיה העברית בירושלים בעשרים שנות חייו האחרונות.

2) יהודה נובאקובסקי (1879—1933). מראשי „הסיימיסטים", בסוף ימיו התגורר ופעל ברוסיה הסובייטית.

ציונים היהודים היו ראשונים לצעוק ולמחות ולהתמרמר. נדמה היה שאוסישקין לא יוכל להמשיך את נאומו. הומטרו עליו קללות, התרוממו מולו אגרופים. ולפתע פתאום קפץ ז׳בוטינסקי על כסא ודרש במשפטים פשוטים לקיים את הזכות הקדושה של חרות הדיבור. והוא הצליח. הסערה שככה והיושב ראש ביקש את אוסישקין להמשיך. ואוסישקין פתח בשקט כאילו לא קרה כלום:

— אני רוצה לחזור ולאמר מה שאמרתי.

והוא זרק לתוך הקהל את משפטיו על משיחי השקר של הגלות ועל המשיח הציוני האמיתי. ועוז הלב המוסרי שלו השפיע עד כדי כך שאפילו הקנאים שבקהל לא יכלו שלא להעריץ נואם עקשני זה היחיד במינו והם האזינו לנאומו עד הסוף בלי להפסיק אותו*.

ה„ראזסוויט" נעשה למוח וללב של התנועה באותם הימים. הייתי עסוק מאוד ושקוע בחיי ובפעולתי בעיר הבירה. אבל בעת ובעונה אחת התחלתי להרגיש געגועים גדלים והולכים לראות את תחום המושב בימים סוערים אלה. וכשפנה אלי הועד הפועל הציוני לצאת למסע תעמולה למרכזים היהודיים קבלתי את ההזמנה ברצון.

התחנה הראשונה היתה וילנה, ומה שראיתי שם היה טיפוסי בדרך כלל גם ליתר הערים. הבירה של יהדות ליטא נעשתה שוב כמקודם מרכז החיים הרוחניים כשמה — ירושלים דליטא. כאן נאספו מנהיגי המפלגות היהודיות, כאן ישבו ועדיהן וכאן הופיעו עתוניהן הרשמיים או החצי רשמיים. בוילנה נצטברו כמה מנהיגים ועתונאים. גם המרכז הציוני היה בוילנה וכאן יצא העתון הציוני הרשמי „דאס אידישע פאלק". ושני אישים שהשתקעו בוילנה זמן־מה לפני 1905 הפכו למין מוסדות בפני עצמם: שמריה לוין, שהיה מטיף בבית הכנסת המפורסם „טהרת הקודש" והיה הציר היהודי היחיד שנבחר לדומה מוילנה. האיש השני היה שמעון דובנוב, שהיה אז מפורסם ביותר כהיסטוריון היהודי הגדול ביותר אחרי גרץ ונערץ גם על ידי מתנגדיו.

הכרתי ואהבתי את וילנה. ביקרתי בה כמה פעמים. כמעט שלא הכרתי אותה, כל כך גדול היה השינוי. אפילו הרחובות והסימטאות בני מאות השנים נראו קצת אחרת. נתבלט יסוד חדש — בחורים ובחורות השקועים בויכוחים נלהבים בפינות הרחובות. בערבים, ביחוד בלילות שבת ובמוצאי שבת, היו המדרכות ברחובות המרכזיים תפוסות רק על ידי צעירים, חברי מפלגות שונות. לכל מפלגה היה איזור משלה, או כפי שהיה נקרא בימים ההם — „בורסה". חבורות חבורות עמדו והתווכחו. החליפו דעות והוראות. היו אלה מין מועדונים מפלגתיים תחת כיפת השמים. היה קיים מעין הסכם בלתי כתוב, ששום מפלגה לא תפלוש לטריטוריה של מפלגה אחרת.

לתוך עולם זה של פעילות מפלגתית נכנסו גם הבלתי מפלגתיים. זוכר אני שיחה עם אחד מאלה הנודדים במדבר האידיאולוגיה. נפגשתי אתו לפני צאתי מוילנה בדירתה של סטודנטית, שאף היא אבדה דרך בין החזיתות המפלגתיות. היה זה סופר יהודי ידוע וציפיתי לשמוע ממנו שיחה ספרותית ולא התפרצות נגד כל תנועה וכל מפלגה.

— שמעו נא — קרא — מדברים אתם על ציונות וארץ ישראל, סוציאליזם ומהפכה. האם אין אתם מבינים שאתם מרמים את עצמכם, שאתם משלים את

---

* ר׳ תאור אפיזודה זו לפי זכרונותיו של מ. גליקין בספרו של י. שכטמן, „זאב ז׳בוטינסקי", ח״א תשכ״ו, ח״א, עמ׳ 84—85.

נפשכם? היכן הם הסימנים של שחרור עצמי יהודי, שאתם מרבים כל כך לדבר עליו? בעוורון "הבונד" כלפי הבעיה היהודית האמיתית? בפלפול הסופיסטי של הס.ס. והסיימיסטים? בחלומות הרומנטיים על ציון? עזבו את אסיפותיכם המפלגתיות והביטו אל הגיטו, ראו מה שמתרחש שם באמת. דלות, רפש, המצב הולך ורע מיום ליום. התנוונות גופנית ורוחנית מאיימת על ההמונים. ספרותנו גוססת, עתונותנו הולכת ומתה. אין דרך ממשית לצאת מן החוג המכושף. בעוד שהמפלגות מדברות על אלף השנים הבאות הולך העם לאיבוד וחיינו הופכים לסיוט ללא נשוא. שום הסגנות מהפכניות ושום תעמולה ציונית לא תציל אותנו. יש רק דרך אחת: חדלו מלדבר על סוציאליזם ולאומיות, על אבטונומיה וציונות, גייסו את כל הכוחות היהודיים הפעילים שעדיין ישנם ולהביכו אותם בסיסמה האמיתית והממשית היחידה. ספרו להם שאין אנו יכולים להוכיח ולחיות כמו עד עכשיו. אנו זקוקים לבית משלנו. הבה נזרוק פצצות לכל הפרלמנטים באירופה, נעשה פעולת יאוש כדי לפקוח עיני העולם למצבנו האיום ולדרוש שיתנו לנו ארץ משלנו.

היה מאוחר מאוד, אחרי חצות, בשנפרדתי מן הסטודנטית והאנרכיסט הציוני המשונה, התהלכתי ברחובות הנרדמים של וילנה נסער מן הדברים ששמעתי.

ביקורי בוילנה ובמרכזים יהודיים אחרים אישר מה שה„ראזסוויט" טפן כל הזמן. האנטי־ציונים בבורגנות היהודית ובין המשכילים בפטרבורג הם גנרלים ללא צבא. היה זמן שהשושלת של הברון גינצבורג היתה מרכז ההגנה של היהדות הרוסית כלפי הממשלה הרוסית וחוגי השפעה מחוץ לארץ. שושלת זו היתה בערך כבית רוטשילד בחוץ לארץ. הם, בני השושלת, נדבו סכומים גדולים למוסדות יהודיים. הם תמכו במתלמדים ובמדענים, באמנים יהודים צעירים, שלאחר זמן נעשו מפורסמים. הם העריצו את המסורת היהודית. מעולם לא נמנעו מלנצל את השפעתם בחוגים ממשלתיים גבוהים לשם הקלת סבל היהודים. עם זה היו מושלים על פי הירושה ולא על ידי בחירה במוסדות היהודיים.

כשבאתי לפטרבורג הופיעו על הבמה מנהיגים אחרים. הברון דוד גינצבורג [1], ראש המשפחה באותו זמן, היה אישיות מענינת מאוד. הוא מיזג את המסורת היהודית של משפחתו עם חיבה של איש המדע לפעולה מרעיה. בתנאים אחרים היה ודאי נעשה פרופסור. הוא דמה בכמה בחינות לסר דיד ששון, ראש משפחת ששון ההודית, מלומד יהודי גדול. כשנפגשתי לאחר שנים עם דוד ששון בביתו בלונדון התפלאתי על הדמיון הרב שבין שני האישים האלה, שחיו בסביבות כל כך שונות. אפילו בתיהם היו דומים: חלק גדול של שני הבתים היה תפוס על־ידי ספריות בעברית, בחקר היהדות ובספרות היהודית בלשונות שונות, לרבות כתבי יד עתיקים ומהדורות ראשונות. אני זוכר את הזעזוע שהרגשתי למראה הספריה המופלאה של הברון גינצבורג כשהביא אותי נופך לביתו של הברון, לבו של הברון היה שקוע יותר במחקרו מאשר בצרכי ציבור. וכשהופיעו מנהיגים חדשים היה ודאי מרוצה לוותר על פעילותו הציבורית.

האישיות המרכזית במנהיגות החדשה היה מאקסים וינאבר [2], עורך דין

---

1) ד. גינצבורג (1857—1910) ר' מדור לזכרו ב„העבר", חוב' ו' (תש"ח), עמ' 77—178.

2) מ. וינאבר (1862—1926) עורך דין ועסקן צבורי, מראשי הליברלים הרוסים. נפטר בצרפת. ר' הקובץ לזכרו M. M. Винавер פאריס, 1937.

מזהיר וכר־סמכא בעניני דת ומשפט, מראשי המנהיגים של המפלגה הקד"טית (קונסטיטוציונל־דמוקרטית), המפלגה החזקה ביותר באופוויציה הרוסית.

כל ימיו לחם לזכויות היהודים. אבל היתה בו כפילות של מנהיג יהודי ומדינאי רוסי. כפילות זאת גרמה לו להתנגד לציונות. חברו הקרוב ביותר היה הירנרך סליוזברג [1], עורך דין ידוע שהגן על הרבה קרבנות הגזירות הקשות על היהודים בפני הסינט, במשרדים ממשלתיים ובבתי דין ובפני בעלי השפעה. וינאבר וסליוזברג עמדו בראש „הקבוצה העממית היהודית". ז'בוטינסקי היה קורא להם „מתכוללים לאומיים".

עם התקרבות הבחירות לדומה השניה נעשה הקרב בין „הקבוצה העממית היהודית" והציונים חריף ביותר. עתונם „ווסחוד" פתח במלחמה גלויה נגד השתתפות הציונים בבחירות. בסוף שנת 1906 פירסמה החבורה הצהרה בחתימת ווינאבר, סליוזברג ושלושה עשר חברים אחרים, שבה נשללה מאת הציונים הזכות להשתתף בחיים המדיניים הרוסיים וביחוד בבחירות לדומה, שהרי הם מהגרים בכוח וזרים. לא עברו כמה שבועות והחבירה התחילה להתחרט על הצהרה משונה זו. „ראזסוויט" טען שזוהי הלשנה פחדנית והיא חרפה למחבריה. באו מחאות גם מכל רחבי המרינה. וינאבר היה הראשון שהבין את הנזק שבהצהרה והיא נעלמה מן הזירה המדינית.

המפלגה העממית היהודית היתה שונה מן החבורה בגישתה ליהדות. מייסדה היה שמעון דובנוב. הם הכירו את האופי הלאומי המיוחד של הנעיה היהודית והיו קרובים לציונות יותר מכל מפלגה אחרת. אולם הם היו חברים לאופטימיות של דובנוב בנוגע לגורל יהודים בארצות הגולה, צידדו בזכות אידיש והאמינו באפשרות אוטונומיה לאומית יהודית בארצות הגולה. ביחד עם פיתות מרכז יהודי בארץ ישראל. מנהיגי המפלגה היו ד"ר אלכסנדר זלקינד [2] ומאיר קריינין [3]. מענין ששניהם בילו את שארית חייהם בארץ ישראל, ד"ר זלקינד היה כמה שנים מנהל בית החולים „הדסה" בתל־אביב.

הצעירה שבכל המפלגות, הטריטוריאליסטים, לא הגיעה מעולם להיות גורם חשוב בחיי היהודים ברוסיה.

למעשה היו הציונים אותה המפלגה שעסקה יותר מאחרות באינטרסים הלאומיים של היהדות. ודאי, הפתרון הקיצוני היה מן הנמנע בגלות. הפתרון היחיד היה בית לאומי בארץ ישראל. אבל כל זמן שעדיין אין בית לאומי אי אפשר היה להשאיר מיליונים של יהודים מבלי לסייע להם. הרצל כבר הכריז על הסיסמה של כיבוש הקהילות על ידי הציונים. גם רעיון עבודת ההווה נוסח בימי הרצל על ידי האופוויציה הצעירה שבפראקציה הדמוקרטית בראשותם של ויצמן ומוצקין. אבל הם דיברו בעיקר על פעולה תרבותית. אידלסון היה הראשון שניתח את המצב ונתן תשובה מעשית לבעיה.

עדיין זוכר אני אותו בוקר, שבו הסביר אידלסון בפעם הראשונה את תפיסתו של מה שנקרא אחרי כן „ציונות סינתטית". הדבר היה זמן מה לאחר שבא לפטרבורג לפגישה במערכת „ראזסוויט". כנהוג לא דיבר בצורת נאום.

---

1) ה. סליוזברג (1863—1937) עורך־דין ועסקן יהודי־רוסי, נפטר בפריס.

2) א. זלקינד (1866—1931) יליד שקלוב, בנעוריו — מהפכן, ישב שנים רבות בבתי־סוהר, נפטר בירושלים.

3) מ. קריינין (1867—1939) עורך דין ועסקן ציבורי יהודי־רוסי. ר' עליו ב. דיגור, „בני־דורי", ת"א 1965, עמ' 207—208.

להיפך, הוא התחיל בבקשה להביע את דעותינו והוא ביאר את תפיסתו בויכוח. הויכוח נמשך גם בישיבות הבאות, וז'בוטינסקי היה הראשון שהסכים לדעתי של אידלסון. אחרי כן הצטרפו גפשטיין, זיידנמן, צייטלין ואני. וכך התחילה התעמולה של „ראזסוויט" לציונות סינתטית, תעמולה ששיאה בא בתכנית הלסינגפורס. נתכנסה לשם כך ועידה עתונאית בווילנה, שבה היה ה„ראזסוויט" מיוצג על ידי ד"ר ברוצקוס, גפשטיין, אידלסון, ז'בוטינסקי, זיידנמן, צייטלין ואני. העתון „דאס אידישע פאלק" היה מיוצג על ידי בוריס גולדברג, א. דרויאנוב וד"ר י. לוריא. „גלאס ז'ידובסקי", העתון הציוני הפולני בווארשה, היה מיוצג על ידי י. גרינבוים, א. הארטגלאס, י. קירשרוט, ס. זיידנמן. ז'בוטינסקי הציע הכנית מפורטת שהפכה לבסיס הויכוח, שנמשך שלושה ימים.

הוחלט להגיע לידי החלטה סופית בועידה מיוחדת והלסינגפורס נבחרה למקום הועידה מפני שבפינלנד לא חלו ההגבלות הרוסיות הרגילות.

לעולם לא אשכח אותו שבוע בהלסינגפורס בנובמבר 1906. היופי הסקנדינבי המיוחד במינו של עיר הבירה הפינית, הנראית כתפאורה במחזה של איבסן, שימשה רקע מקורי לאסיפת נציגי עם ללא בית השואף לבית משלו. שלוש בעיות עמדו לפנינו בהלסינגפורס: הפיכת רעיון עבודת ההווה לתכנית ממשית הקמת קשר בין המשך פעולתו המדינית של הרצל ותיזוק עמדתנו בארץ ישראל; שינוי המבנה הארגוני הפשטני של הציונות הרוסית והתאמתו לתפקידים החדשים. כל הבעיות הללו מצאו את פתרונן בועידה.

בועידה השתתפו כמה מנהיגים ותיקים: ד"ר צ'לנוב, שפכחותו המדינית עשה אותו ליו"ר מן המובחר; בוריס גולדברג וד"ר פסמאניק שהירצו על הפעולה בארץ. מיכאל רבינוביץ שהירצה על הארגון. בועידה שלטו הצעירים. רבים מן הצעירים הללו הפכו אחרי כן למנהיגים. אולם הרוח החיה בהלסינגפורס. האיש שהשפיע על פעולתה ותוצאותיה יותר מאחרים, היה ז'בוטינסקי.

אידלסון לא השתתף בהלסינגפורס. היה עליו להופיע בפני בית הדין על מאמרו בדבר הפוגרום בביאליסטוק ולא הורשה לעזוב את עיר הבירה. וכך נולדה תכנית הלסינגפורס בהיעדר אביה. כשחזרנו לפטרבורג, פנינו, עוריו וידידיו הקרובים ביותר ישר מן התחנה אל דירתו „למסור דו"ח לראש החבורה" — כפי שהתבטא אחד מאתנו בפנינו. משכנו אותו אל הצלם להצטלם עמו: רציני שתהיה לנו „מזכרת מהלסינגפורס" כשאידלסון יושב עמנו.

בערב נתאספנו בדירתו והוא סיפר לנו סיפור זה:

— לפני ימים אחדים נפגשתי עם אדם שהכיר אותי הרבה הרבה שנים לפני שאתם הכרתם אותי. מתחילה לא הכרתיו. אחרי כן אמר לי מי הוא. הוא היה חברי הטוב ביותר בישיבה עד שנפרדו דרכינו. הוא המשיך לימודיו התל-מודיים ונעשה רב, ואני הלכתי לגימנסיה ולאוניברסיטה. ראיתי מתלבושתו ומפניו שהחיים שלו אינם מאושרים. הוא רב בעיירה קטנה ועניה. ניסיתי לשאול אותו אם אני יכול לעזור לו. אבל הוא הסתכל בי, בפרצופי הגלות, במעיל הקצר שלי, בכתבי היד הרוסיים על השולחן וקרא בצער רב: „אוי אברהמ'ל, וואס איז פון דיר געווארן?". הוא מצא שלא בחרתי את הדרך הנכונה בחיים" •.

הלסינגפורס היתה לאחד הפרקים החשובים ביותר בתולדות הציונות

• ר' זכרונותיו של א. גולדשטיין על „שנות חייו האחרונות" של א. אידלסון, „ספר אידלסון", ת"א 1946, עמ' 47—57.

הרוסית. „חכנית הלסינגפורס" נתנה לציונים הרוסים את האפשרות ליהפך למפלגה פוליטית, לקחת חלק בבחירות „מתחת לדגל משלה" ולנהל את המאבק לזכויותיהם האזרחיות והלאומיות של היהודים. החלטותיה עמדו במבחן הזמן והפכו לאחר מכן לא רק בסיס לתכניתם המדינית של מרבית יהודי רוסיה, אלא אף בסיס למאבק דומה בארצות אחרות. החלטותיה על העבודה בארץ־ישראל יצרו מוצא חדש למרץ הציוני ונתנו לציוניות המדינית מזיגה בריאה בין עבודה דיפלומטית למען ארץ ישראל ופעילות התישבותית הולכת וגדלה בארץ ישראל, הריפורמות הארגוניות הפכו את התנועה הצעירה להסתדרות מאוחדת, כמושמעת, מכירה בכוחותיה ומונהגת על ידי ועד־פועל תקיף. הסתדרות שעמדה בכל המבחנים והסערות בשנים שבאו לאחר מכן.

י. שנים אפורות

היהודים היו מוכנים לשינוי קיצוני ברוסיה. לא היה להם מה להפסיד והיה להם להרוויח הכל מתיסול המשטר הצארי. אבל למזלם הרע היה הכח המכריע לא בידיהם. הם היו מיעוט חלש ומפוזר ותלויים בדעת אחרים. ואותם האחרים לא היו מוכנים למלאות את דרישותינו.

פיזור הדומה הראשונה היה לא רק טופו של הפרלמנט הראשון ברוסיה הצארית, אלא סוף כל התקוות למשטר חוקי, לחרות, לתיקונים טוציאליים, לשוויון יהודים. אבל הלב היהודי לא נואש. והבחירות לדומה השניה במרכזים יהודיים בוצעו באוירה של מאבק מפלגתי עז. כאילו היהדות הרוסית איננה צפויה לימים קשים.

להלכה היה מאבק הבחירות צריך להתחולל בסימן החלוקה המעמדית. המפלגות היהודיות הפרולטריות, שהתקיפו כל כך את הבורגנות, היו חייבות להקים, בהתאם להכרזותיהן וסיסמאותיהן, חזית מאוחדת נגד המפלגות שאינן פרולטריות, בהוקיען את הרשעות שבאידאולוגיה שלהם. למעשה עבר קו החציה במקום אחר. בניגוד ללא כל ציפיה הפכו לא הסוציאליזם, אלא הלאומיות וחיוב הגלות, הציונות והאנטי־ציונות לבעיות המרכזיות בוויכוח. במחנה האנטי־ציוני התבלט זיווג משונה ביותר. מראשית קיומו היה ה„בונד" מבריז בקולי־קולות על סהרתו הסוציאליסטית. ולכאורה אי־אפשר היה לתאר בריה בין ה„בונד" לבין המפלגות הבורגניות האנטי־ציוניות. אף על פי כן הפך זיווג זה לעובדה בימי הבחירות לדומה השניה. מראשית ימי מערכת הבחירות שררה „אחדות לבבות" מוזרה בין ה„בונד" ו„הקבוצה העממית היהודית", ואותה שעה דחו נציגי ה„בונד" בעקשנות כל נסיון לצרף את „פועלי ציון" ואת הס.ס. לבלוק של מפלגות סוציאליסטיות. הציונות והטריטוריאליזם שלהם הביאו עליהם, כביכול, נידוי ותרם.

כל המפלגות גייסו את כוחותיהם למלחמת הבחירות. אפילו „ראזסוויט" שלח לחזית שלושה חברי מערכת: ז'בוטינסקי ויידנמן הלכו לווהלין להלחם למועמדותו של ז'בוטינסקי. אני הלכתי למינסק. ששם נאבק ד"ר ברוצקוס עם מועמד אנטי־ציוני פרופ' גורביץ. היה זה נסיוני הראשון במלחמת הבחירות. ועדיין אני מרגיש את הסעם המר שלה. מתחילה דחה אותי הדבר. איך יכול ה„בונד" לגנות את ד"ר ברוצקוס כ„בעל הון המוצץ דמי פועלים מנוצלים", בעוד שהיה מפורסם כי ד"ר ברוצקוס הוא רופא בעל אמצעים צנועים ביותר? כיצד

יכלו לרומם את פרופ׳ גורביץ כ„ידיד נאמן של ההמונים העובדים״ בעוד שהוא יצג את „הקבוצה העממית היהודית״ שהיתה מבצר העשירים?

פרופ׳ גורביץ׳ היה אמריקני. כיצד הצליח להיות פרופסור באמריקה בלי להיות אזרח אמריקני ולמה נכסף דוקא להיות ציר ברוסיה הרוסית היה סוד שאיש לא ידע לפתור. נאומיו הכילו התקפות דמגוגיות על הציונות שהותאמו לתפיסתם השכלית של שומעים פשוטי־עם. זוכר אני אסיפה רבתי בימים האחרונים לפני הבחירות. פרופ׳ גורביץ הפריז על כל מאמציו הקודמים; הוא קרא לציונים „זרים״ ועל התכנית הציונית אמר שאינה אלא: „סחר־מכר יהודי טיפ־סי של מכירת סחורה גרועה באריזה שהיא חיקוי לזה של פירמה מכובדת ומבוססת״. אחרי כן הגיע תורי לדבר. התחלתי להסביר בשקט את התכנית הציונית ולא הזכרתי אפילו את פרופ׳ גורביץ׳. הוא וחבריו הבונדאים הופתעו והיו מרוצים מצניעות ויכוחי. אבל פתאום נעשו השדנים. נעימה שונה באה לתוך נאומי. התחלתי להאשים אותם בכל תוקף.

— אדם הרוצה לייצג את יהודי מינסק בדומה — אמרתי — גינה כזרים את אלה הרוצים להעביר את היהודים מרוסיה לארץ ישראל. אתם, שהנכם בניהם ובנות, אחים ואחיות, נתפזרתם במאות אלפים בכל קצווי העולם, לאחר שאבותיכם ואבות אבותיכם היו וחיים בתקוה לשיבת ציון — אתם רוצים שאדם כזה ידבר בשמכם בדומה?

— לא — צעק הקהל מכל פינות האולם.

— ידעתי — המשכתי — איך אנטישמים מעלילים על היהודים שהם עוסקים בעסקים מפוקפקים ומרמים את הלקוחות. והנה מעז יהודי המדבר הערב מבמה יהודית להשתמש באותה האשמה כלפי הציונות. האם אתם רוצים שאדם כזה ייצג את הקהל היהודי של מינסק?

„הרי זה סופו של פרופסור גורביץ״ — אמר לי לאחר אותה אספה באנחת רווחה יו״ר ועד הבחירות שלנו, אברהם קפלן, ואמנם כך היה: למחרת נשכח פר׳ גורביץ על־יד הועד שלו עצמו. במקומו הופיע מועמד שני י. גרצ׳יק.

*

היהודים היו כמובן הקרבנות הראשונים של המצב החדש. האנטישמיות האבזרית של השנים הקודמות נתנוננתה למשהו עוד יותר גרוע: — למריניות של האשמת היהודים בכל צרה. קמה לתחיה עלילת הדם. משפט ביליס גילה לעולם את הרקבון של המשטר הצארי. הנציגות היהודית בדומה שיקפה את כל אולת היד של היהדות הרוסית. ימי הדומה הראשונה, שבה נמנו שנים עשרה צירים יהודים. ביניהם מנהיגים ואישים, הפכו לזכרון. פלכי תחום המושב שלחו לדומה 93 אנטישמים. בדומה היו רק שני צירים יהודים שנבחרו על ידי צירוף מקרי של מיעוטים לאומיים בליטא ובקורלנד. שני הצירים הללו נ. פרידמן ול. ניסלוביץ לא היו להם המוניטין והזוהר של שמריה לוין, וינאבר וצירים אחרים בדומה הראשונה.

לעזרת הצירים היהודים ברומה הוקם בפטרבורג ועד מיוחד ובועד ישבו רוזוב ואליניקוב, מטעם הציונים, ווינאבר וסליוזברג מטעם החבורה העממית היהודית. קריינין וזאלקינד מטעם המפלגה העממית. אוסקר גרוזנברג[1]) מצד עצמו, אלכסנדר בראודה[2]) ועוד אישים יהודים.

1) א. גרוזנברג (1866—1940) עורך־דין יהודי מפורסם, סנגורו של ביליס.
2) א. בראודה (1864—1924) סופר ועסקן צבורי יהודי־רוסי.

ועד זה תפקידו היה לייעץ לצירים היהודים. אינני יודע אם נשתמרו הפרוטוקולים של ועד מדיני זה. אולי נשתיירו בידי מזכירת הועד אידה מובשוביץ, היושבת בלונדון.

שנים אפורות ירדו על רוסיה. ההמונים פנו עורף לכל פעולה מדינית בכלל. באה ריקנות רוחנית איומה. אינטרסים אישיים נעשו פתאום עיקר. הרומן „סאנין" מאת הסופר הבינוני ארציבאשב שהיה מלא מיניות נעשה פתאום רב־מכר. אותי הצילה הציונות מללכת בדרך החדשה. ייתכן שהייתי מעדיף להקדיש את עצמי ללימודי באוניברסיטה ולהיות אחרי כן לעורך־דין. אילו עשיתי כך הייתי בודאי ממלא את תקוות הורי.

הייתי נעשה עורך דין בעל עבודה רבה והכנסה גדולה. על ידי ששקעתי בפעולתי הציונית לא היה לי זמן להתרכז בלימודי באוניברסיטה. צריך הייתי לעבוד בשנים הראשונות אצל עורך דין. גרוזנברג המפורסם, שהכיר אותי היטב, הסכים להיות הפטרון שלי. הוא יעץ לי להקריש את עצמי למקצוע המשפטים. „תראה — חייך — אתה ואני עוד נהיה עורכי דין טובים". אולם לא מילאתי את עצתו. לא יכולתי. הייתי יותר מדי עסוק בציונות. מובן מאליו, שלא האזנתי להרצאות הפרופסורים שלי. נושאים אחדים היו יבשים ביותר ופרופסורים אחדים היו משעממים ביותר. אבל היו פרופסורים שניסיתי שלא להחסיר את הרצאותיהם. קדם כל פטרז'יצקי. באותם הימים, כשהתחיל פטרז'יצקי להרצות בפטרבורג, נתמנה זיגמונד פרויד לפרופסור של נוירולוגיה באוניברסיטה של וינה. ואף על פי שהנושא של פטרז'יצקי היה החוק והוא פיתח את דעותיו בלי שייכות לפרויד, היה דמיון מוזר בגישה אל הבעיות בינו ובין פרויד.

הפרופסור השני האהוב עלי היה ייבגניי טארלה *. הוא הרצה על תולדות צרפת במאה הי"ח, ונושא זה לא היה לו ולא כלום עם חוג לימודי במכון למשפטים, אולם להרצאותיו של טארלה נהרו לא רק סטודנטים של המכון ההיסטורי־פילולוגי, אלא גם סטודנטים מכל שאר המכונים, לא משום שהיו מעונינים בתולדות צרפת, אלא משום שהרצאותיו של טארלה היו כתב אשמה מדהים על משטר הצאר, שנעשה בחיפוי של הרצאת דברים היסטוריות. בין אם הרצה טארלה על החנאים החברתיים בצרפת הפיאודלית או על מצבם המדיני בימי „המשטר הישן" — היה תמיד מצליח להציג את העובדות ההיסטוריות בדרך כזו שהדמיון עם רוסיה של ימינו היה מפתיע במידה שלא תאומן. יסוריהם של האכרים הצרפתיים היו מעין חזרה על אלה של אכרי רוסיה. לואי הט"ז דומה היה כאחיו של הצאר ניקולאי השני, ומעשי השגעון והאכזריות של חצרניו ושריו היו דומים בכל נבלותם לאלה של כנופית מושליה של רוסיה. התמונה שצייר טארלה הוכיחה כי המהפכה הצרפתית היתה בלתי נמנעת בתנאי מלכותו של מלך צרפת. המסקנה היתה ברורה ומרעישה: מה שקרה בימיו של לואי הט"ז יקרה, מוכרח לקרות, בימיו של ניקולאי השני.

מזמן לזמן הייתי הולך לשמוע את פרופסור חבולסון. הוא הרצה על השפה העברית בפקולטה לשפות מזרחיות. כשנכנסתי בפעם הראשונה לשמוע הרצאתו, מצאתי לתמהוני רק שני מאזינים — את חברי הציונים נופך ובאבקוב. הם היו הסטודנטים היחידים שהתעניינו בנושא. חבולסון כבר היה זקן מופלג

---

* י. טארלה (1875—1955) היסטוריון רוסי ממוצא יהודי. התמחה בתולדות אירופה המערבית בעת ההרשה. זכה לאותות כבוד רבים סובייטיים.



ד"ר חיים וייצמן וד"ר אלכסנדר גולדשטיין
בשליחות קרן היסוד באפריקה הדרומית (1932)



במסיבת זכרון הבאת בכורים בגן ילדים של הגננת צפורה וולפסון.
רח' קלישר 28, תל־אביב, תש"ה

אבל מאוד חי ועד והיה מעורב בהרצאותיו זכרונות אישיים וסיפורים. הוא ניגש לנושא כמי שלומד תלמוד ולא כפרופסור מודרני. הוא גם נראה ביהודי זקן מן הגיטו, וצלצול הרוסית שלו היה רומה לאידיש. לפני שנים רבות יצאו ממחשכי הגיטו שני תלמידי חכמים, שמיד הוכרו כמומחים לדברי ימי ישראל וספרותו בימי קדם ובימי הביניים, והם אברהם אליהו הרכבי ודניאל חבולסון. לשניהם היצעו כשרות פרופסורים בתנאי שיתנצרו. הרכבי סירב ונתפרסם בעולם כמלומד יהודי גדול. חבולסון הסכים ונעשה פרופסור נוצרי, וכאילו לשם כפרה על בריחתו ניסה להראות את התעניינותו בעניני יהודים, בימי עלילות דם הקדיש מזמנו לחיבור ספר על תולדות עלילת הדם. כששיבחו אותו על פרסום ספרו דחה את השבח בהלצה מרה כלפי עצמו: „מוכרח הייתי לכתוב ספר זה — כי לכך נוצרתי (רמז לנצרות)". גם בנו של דניאל חבולסון, אורסט חבולסון, היה פרופסור מפורסם באוניברסיטה בפטרבורג. הוא היה פרופסור לפיסיקה. אולם הוא היה מפריז בפטריוטיות הרוסית מעשה מומר. רק היצוניותו וחיתוך דיבורו גילו את מקורו.

*

התעניינותי בכל מה שכרוך בחיי היהודים הביאה אותי במגע עם התיאטרון באידיש. כשבאה להקת פישזון־ספיוואקובסקי בקיץ אחד למינסק, לא זו בלבד שביקרתי בכל ההצגות אלא ביליתי שעות בחברתם של פישזון, ספיוואקובסקי, זאסלאבסקאיה וליבר. כולם עדיין זכרו את ימי גולדפאדן, יוצר האופרטה המפורסמות „בר כוכבא", „שולמית" ו„המכשפה".

עברו שנים, במקום מינסק באה פטרבורג ופתאום בשנת 1908 הגיעה לפטרבורג הלהקה של קאמינסקי. מעולם לא שמעתי את השם קאמינסקי. והלכתי לתיאטרון בדאגה: כיצד יכולים שחקנים יהודים אלמונים מן הגיטו לקוות להצלחה בעיר הבירה הרוסית? המסך עלה ונראה מחזה של יעקב גורדין. השחקנים לא היו רעים, אבל התפאורות היו דלות, הבימוי פרימיטיבי והמחזה מלא שגיאות. והנה הופיעה על הבמה שחקנית ושמה אסתר רחל קאמינסקאיה [1]) והכל נשכח. היא כבשה את הקהל. למן המלים הראשונות ועד הסוף. למחרת כתב מבקר התאטרון הידוע „הומו נובוס" [2]): „קאמינסאיה — התרוממה לקומת שחקנית עולמית גדולה. היא הכניסה להצגתה אמת אמנותית עליונה, חוש יקר המציאות והבנה עמוקה והקסימה את הקהל. כשרונה הוא מופלא. אין ספק שכל תיאטרון באירופה היה רואה בשחקנית כזאת מתנה מן השמים. וכשרון מיפלא זה משחק בבמה העלובה שבעולם וברפרטואר הדל שבעולם".

ארבעים שנה עברו משעה שראיתי את קאמינסקאיה ב„מירלה אפרת". אבל עדיין היא חיה בזכרוני כאילו הדבר היה אתמול. אני זוכר כל פרט ופרט. כוס התרעלה שלה מלאה. בנשימה עצורה מסתכל הקהל בדמות האשה המוראגה, הבודדה על הבמה. מה תעשה? ברגעים הראשונים איננה עושה כלום רק עומדת ללא ניע, שותקת — שתיקה שנראה כי אין לה סוף. ולאחר מכן היא מתחילה לנוע על פני הבמה, מפינה לפינה, כאילו מנסה לשתק על ידי התנועה את הצער

1) א. ר. קאמינסקאיה (1870—1925) מגדולות השחקניות של התיאטרון האידי.
2) הוא היהודי אלכסנדר קוגל (1864—1928) מבקר תיאטרוני ופיליסטוניסט רוסי־נודע.

ללא נשוא. השובר את לבה. ידיה, שמתחילה הן ללא נוע, מתחילות להתנועע ללא שום מטרה ניכרת. היא נוגעת בכסא. היא מיישרת דמות בלוח השחמט. היא מתקנת מסך. היא מתקרבת לארון הספרים. עומדת דוממה לפני ספר אחד. והנה היא לוקחת את הספר, תהלים, פותחת — והמלים העבריות העתיקות קמות לתחיה בקינת נפש ללא דמעות: „באו מים עד נפש". היא היתה מבטאת את ההרגשות העמוקות ביותר על ידי הדגשה מיוחדת של מלה או פתגם, על ידי שינוי קולה המגוון, לעתים קרובות אפילו לא במלים אלא באנחה כבושה, בחיוך מר, בהבעת זעם או צער בעיניה, בצל של צער מחריש בפניה.

קאמינסקאיה לא ראתה עד גיל 35 שום תיאטרון טוב והיא היתה מולכת מעצמה. בשביל הציונים והלאומיים היתה בימים ההם יותר מתיאטרון. והשבח שזכתה לו בעתונות הרוסית עורר גם את הסקרנות של המתבוללים. זו הפעם הראשונה בחייהם ראו את הדאגות ואת המאבק של המוני היהודים.

קרה בימים ההם מה שלא קרה לפני כן בפטרבורג. למסיבה שנערכה לכבודה של קאמינסקאיה באו לא רק סלתה ושמנה של החברה היהודית אלא נציגים ראשיים של העולם הספרותי והאמנותי הרוסי. נאמו נאומים חמים והוגשו הרבה פרחים. בעלה של קאמינסקאיה, מנהל התיאטרון, ענה לנואמים ואז נאם קאצ'אלוב מן התיאטרון האמנותי במוסקבה, אחד מגדולי השחקנים ברוסיה, וסיים בבקשה שאף היא תאמר משהו. היא חייכה ואמרה: „כל מה שיכולתי לאמר כבר אמרתי מעל הבמה".

— צדקת — ענה קאצ'אלוב ונשק לידה.

כשנצטרפה לבמה באידיש היתה בת 22 ובמשך חמש עשרה שנה בערך עברו עליה עינויים של חיי שחקנית יהודית בימים ההם. היא וחברית לבמה לא היו מעולם בטוחים ביום מחרת — במאכל, בדירה, בכרטיס רכבת. היא סיפרה לי שלעתים קרובות לא יכלו לעזוב עיר מחוסר כסף להוצאות הדרך. הוכרחו להשאר בסביבה ולנוע מעיירה לעיירה. „כמה בעלי אכסניות, כששמעו שאנחנו שחקנים — ספרה — סירבה להשכיר חדרים לשחקנים נודדים שכמונו". וכשהמש־טרה אסרה פתאום את ההצגות היה עליהם למשכן את הבגדים כדי לשלם דמי סעודה.

רק כשבוטל איסור ההצגות באידיש, והמחזות של גורדין הביאו לידי שינוי קיצוני ברפרטואר, הגיעה קאמינסקאיה סוף סוף לדרגתה. אולם המחזות של גורדין ונצחונה בפטרבורג באו יותר מדי מאוחר, לאחר שבוכזה מיטב שנותיה, מחצית חייה על הבמה. ולאחר שנים אחדות פרצה המלחמה על זוועות הכיבוש הגרמני והרדיפות האנטישמיות. קאמינסקאיה נשארה „אם התיאטרון היהודי", הכשרון הגדול ביותר על הבמה היהודית. אולם בריאותה נתרופפה. היא הוסיפה לשחק כמעט עד הסוף, עד שמתה בגיל 55.

✶

„חובבי ציון", חלוצי ההתיישבות בארץ ישראל, הפכו עם התפתחות התנועה הציונית למין שריד רומנטי. אולם הדברים נשתנו כשעבר אוסישקין מיקטרינוסלב לאודיסה ונבחר ליושב ראש ועד חובבי ציון. הוא היה האיש החזק

בכל התנועה. מעריציו סיפרו בצחוק, שלא לחינם היתה הכתובת שלו ביקטרי־נוסלב „פינת רחוב הברזל" ו„הרחוב העקשני" *.

תוך זמן קצר באה רוח חדשה ב„חברת התמיכה לבני ישראל עובדי־אדמה בסוריה ובארץ ישראל", ששימשה כיסוי ליגלי לפעולת „חובבי ציון" ברוסיה. מספר הבריה גדל, הכנסותיה רבו, ופעולותיה בארץ ישראל — התרחבו. כשאושרה החברה על ידי הממשלה הרוסית בימי ד"ר פינסקר, קיבלה גם את הזכות לכנס מזמן לזמן ועידות. הועידה הראשונה בימי אוסישקין בשנת 1909 הפכה להפגנה רבת רושם למין קונגרס ברוסיה למען ארץ־ישראל. אוסישקין דרש שגם פטרבורג תהיה מיוצגת. רחוב ואני נסענו לאודיסה. היה זה ביקורי הראשון בעיר ואת ובדרום רוסיה בכלל. ואני התחלתי להבין את חיבתם של ז'בוטינסקי, גפשטיין ודרומיים אחרים לאודיסה שלהם, עיר שמש וחיין, עיר שוּ קלות, של אוירת הנאת חיים. היא היתה כל כך שונה מערי הצפון והמערב. גם האוירה הציונית היתה אחרת. למעשה היו הדעות והפעולות שוות, אולם אודיסה התגאתה עדיין להיות עריסת התנועה. והזכרונות של ימי פינסקר וחלוצי בילו"ו עדיין היו מהווים בה גורם ממשי. ואודיסה היתה בימים ההם גם „שער לארץ ישראל", הנמל היחיד לעליה מרוסיה לארץ ישראל.

פתיחת הועידה היתה מרשימה מאוד. בין הצירים הרבים היו מנהיגי הציונות מכל הארץ, — טיומקין מיליסאוויטגראד, הרב מזא"ה ממוסקבה, יצחק ובוריס גולדברג מוילנה, גרינבוים מוורשה, ברוק מיקטרינוסלב, קפלן ממינסק, גליקסון וספיר מאודיסה ורבים אחרים. מרכז תשומת הלב וההתרגשות היתה הדמות הצנועה ביותר של הישיש מ. ל. לילינבלום, האב האידיאולוגי של חיבת ציון, האיש שקדם לפינסקר, ששמו הפך לאגדה.

מטבע הדברים היה כועידה מקום מועט מאוד לאופוזיציה. הויכוח הצטמצם לענינים מעשיים. אולם אוסישקין רצה רוקא בנאום אופוזיציוני ממש, ומי יכול להתאים לכך יותר מאשר נציג המבצר של הציונות הסינתטית, התבורה הפטר־בורגית? ואוסישקין כפה עלי לעשות זאת. אף על פי שהרגשתי בחריפות יתירה את העליונות של ההסתדרות הציונית על כל הפעולה בארץ ישראל, היה אוסישקין מרוצה מאוד מן המפנה של הויכוח. נאומים אחרים היו מוקדשים לויכוח עקרוני. אבל הויכוח נעשה על כרחו פחות נלהב והוקדש בעיקר לעובדות ולמספרים שבדו"ח. הנאומים התחילו לשעמם את הקהל.

— אשר יגורתי בא — לחש לי אוסישקין. — הישיבה מתחילה להיות משעממת. הייתי רוצה שמישהו יפסיק את החדגוניות של הנאומים הללה.

תפילתו נתמלאה מצד שצפינו לו פחות מכל. המשגיח מטעם המשטרה, שפקח על תוכן הנאומים ועל כך שלא ידברו אלא ברוסית, קם פתאום:

— בבקשה להפסיק — שיסע את הנואם, שרק עלה על הבמה ופתח ברבריו. — אסור לך לדבר כאן באידיש, דבר רוסית.

— אבל הרי אני מדבר רוסית! — קרא הנואם האומלל. התרגשותו הבליטה עוד יותר את הניב הזר בשפתו. רעם של צחוק פרץ בקהל. השעמום חלף. הישיבה ניצלה.

בליל שבת נערכה מסיבה לסופרים. זו הפעם הראשונה והפעם האחרונה

---

* ר' „העבר" חוב' י"ב (תשכ"ה), עמ' 12.

בחיי ראיתי את מנדלי מוכר ספרים, הגדול ברורו. הוא כבר היה זקן אבל עיניו להטו עדיין בלהט נעורים. פניו הפיקו מחשבה והומור, רגש ולעג מר. היה זה פרצוף טיפוסי של תלמיד חכם יהודי. מוחו החריף נאבק תמיד עם הפייטן שבו. לידו ישב ביאליק. פגשתי את ביאליק לפני שנים אחדות בפטרבורג, אבל רק באודיסה היתה לי ההזדמנות לבלות שעות בחברתו ולבוא אתו במגע אישי יותר קרוב. ואני הוכנעתי לביאליק האיש. רוחו השופעת מחשבות והרגשות לא יכלה לחכות עד שתבוא לידי ביטוי בשירים או במסות, אלא חיפשה מוצא במלים, בשיחות, וזה עשה את ביאליק שבעל פה כל כך בלתי נשכח למי שהיה לו האושר להכירו מקרוב.

במסיבה דיבר סבא מנדלי על חלומות אתמול שהפכו לדאגות מחר. על תורבנו הטראגי של העם היהודי בעולם בו שולט הכוח הגס. אחרים דיברו על שיתוק הרצון הלאומי, על הפילוג בין היסודות הפעילים ביהדות. על החלל הריק שנותר לאחר מותו של הרצל. אחרי כן קם לוינסקי: — „ואני שמח" — קרא. הוא דיבר כאילו היה כותב את הפליטונים המפורסמים שלו ב„השלח": „הימים קשים, אבל היהדות משתנית ואף ארץ ישראל משתנית. ההמונים פאסיביים רק כלפי חוץ ואילו בקרבם הם סוערים. אחרי המתלוקת ינצח הרעיון הציוני. הרצל מת אבל יום אחד יקום מנהיג גדול אחר. הבה נשמור על אמונתנו, נהיה מלאי בטחון ותדוות היצירה".

מצב הרוח נשתנה מיד לטובה. ביאליק התחיל לזמזם „לאמיר פריילאך זיין" (הבה נגילה"). אחרים הצטרפו. הצעירים התחילו לרקוד הורה וביאליק ואחרים הצטרפו.

הועידה נסתיימה כקונגרס זוטא. אחרי הסיום הרשמי נערכה חגיגת נעילה. אוסישקין נאם אחד ממיטב נאומיו, תקיף ורומנטי כאחד. ז'בוטינסקי חישמל את האולם בנאום רב־רגש. טיומקין דיבר בשם הגוואדיה הזקנה של התנועה. אני דיברתי בשם הדור הצעיר. וקרה שנאום זה נחקק בזכרונו של אוסישקין. כעבור שלושים ושתים שנה, כשחגגנו בתל־אביב את נשואי הזהב שלו, הפתיע אותי באמרו: „עליך לדבר היום כשם שדיברת בסיום ועידת אודיסה".

— עדיין אני זוכר איך שהתחלת אז — הוסיפה גב' אוסישקין — ואף ציטטה: „בתום החג, עם ביכוי המנורות".

אני שכחתי את הנאום וועידת אודיסה היתה בשבילי זכרון רחוק. אבל אותו רגע הופיעו שוב בפני: אודיסה, הועידה. אותן ערב כשהציונות היתה עדיין צעירה ואף אני הייתי צעיר ודיברתי בשם הנוער.

תולדות הפעולה במתכונת של ההסתדרות הציונית ברוסיה הצארית מחכות עדיין להיסטוריון שלהן. מעולם לא ניתן הכשר רשמי לציונות. אלא שבשנים הראשונות התייחסו השלטונות כלפי התנועה הצעירה במין עמדה של נחכה ונראה. לא הכירה ולא איסור. כשביקר ד"ר הרצל בשנת 1903 בפטרבורג הובטח לו שלא תופרע הפעולה הציונית. הבטחה זו לא נשתמרה. מזמן לזמן היו ציונים פעילים מובאים בפני בית המשפט. אבל פעולת המרכז הציוני בווילנה לא הופרעה.

אולם כשהגיעה הריאקציה לשיאה נאסרו כל המפלגות חוץ מן הימניות. וההסתדרות הציונית מצאה עצמה פתאום בין המצרים: אם להתנהג לפי החוק ולהתפרק או לרדת למחתרת. היא בחרה בברירה השניה. מובן מאליו שלא עברו

ימים מועטים והמשטרה החשאית גילתה שהציונים ממשיכים את פעולתם. הופעלי האמצעים הנגדיים. התחילו היפושים בבתי הציונים, הוחרמו מניות הבנק היהודי וקופסאות הקרן הקיימת, נאספו ונכלאו חברי ועדים ציונים. היו מקרים שראשי אגודות ציוניות הוגלו למיביר. פעולת הועד הפועל שלנו ב ילנה נעשתה קשה יותר ויותר. הגיעה שעה שאי אפשר היה להמשיכה. מנהיגי התנועה צריכים היו להכריע אם להעביר את המרכז למקום אחר. הוחלט להעבירו לפטרבורג מחברי המרכז החדש שירתו בו אלייניקוב, אירלסון, רוזוב, יאנובסקי, וייסנברג ואני בראשיתו. פאסמאניק וזיידמן עזבו אותו מנימוקים אישיים זמן קצר אחרי ראשית המלחמה, וגרינבויים נצטרף בימי המלחמה כשיצא מוורשה לפטרבורג.

המרכז בפטרבורג התחיל את פעולתו בנסיבות קשות ביותר. מובן מאליו שלא היתה לא כתובת רשמית ולא משרד הידוע בציבור. ישיבות המרכז נערכו בבתי החברים, על פי רוב בבתי רחוב ואידלסון. הפרוטוקול נכתב לפי צופן מסויים והיה נשלח מזמן לזמן לארכיון ההסתדרות הציונית העולמית בברלין. אני עמדתי בראש מחלקת הארגון והתעמולה ועדיין אני זוכר כמה קשה היה לשלוח חוזר לועדים השונים. צריך היה לשים את החוזרים במעטפות מצבעים ומגדלים שונים. הכתובות נכתבו בידים שונות והיה לנו חבר של בני־נוער שחפקידו היה לשים את החוזרים בתיבות דואר שונות באזורים שונים של עיר הבירה. היו לנו כתובות סודיות של בתי מסחר, שבעליהם הציונים הסכימו להסתכן ולהשתמש בפירמות שלהם לצרכינו. ויש שהיינו משתמשים בשליחים במקום הדואר.

למרות כל אמצעי הזהירות קרו כמ־בן כמה מקרים בלתי נעימים. יש שחזור היה נתפס על ידי סוכן חשאי של המשטרה, ויש שהמשטרה היתה תופסת ועידה ציונית ועורכת מאסרים ואף משפטים. בשנת 1913 הוציאו 145 פסקי דין למאסר חברים פעילים, שעיקר חטאם היה אוסף כסף למטרות ציוניות.

באותם התנאים היה קשה ביותר אפילו למכור שקלים. הדפסנו את השקל בצורת גלוית־דואר ועליה מפת ארץ ישראל. גלויות אלו נשלחו לוצדים המקומיים על ידי שליחים מיוחדים לערים שונות. קראנו לשקל בשם קטלוג. השתעשענו מאוד כשקיבלנו מברק מפירמה בינלאומית מפורסמת: „שילחו לנו אלף קטלוגים". סבורים היו שאנחנו סוכני ספרים.

הועד המקומי בפטרבורג העז להקים בלב המשטר הצארי בפטרבורג מיפדן ציוני. היינו נפגשים באולם סמוך לבית הכנסת הגדול בהסוואה של חברה יהודית לאמנות „בצלאל". למעשה היה הדיון תמיד על בעיות ציוניות. וכך נפגשנו לעתים קרובות. ולפלא הוא שעד פריצת המהפכה לא קרה לנו מבשול.

חוץ מן התעמולה התשאית ערכנו גם הרצאות פומביות. בחרנו נושאים מיסויים והיתה טכניקה מיוחדת להשיג רשיון המשטרה. במשך השנה ביקרי בלמה וכמה ערים ז'בוטינסקי, פאסמאניק, חיים גרינברג, אני ואחרים. על ידי הסיורים הכרתי מקרוב את הקהילות היהודיות ובאתי במגע עם המנהיגים ועם החיילים האלמונים של הציונות מן הצפון ועד קרים ומ־הקווקאז ועד הים הבלטי.

זוכר אני ערב בלידה, עיר מושבו של הרב ריינס, אחד מבעלי המחשבה המקוריים המועטים בין רבני הדור, מייסד „מזרחי" ויוצר הישיבה המפורסמת. הבטחתי למשלחת בחורי הישיבה להפגש אתם אחרי הרצאתי, וקרה לי גם שיכולתי לעמוד בדברי: באמצע הרצאתי על במת תיאטרון פרימיטיבי נפל

פתאום המסך וכמעט מחץ את ראשי. אלא שבמקים זה פגע בכוס התה שעמדה לידי. לאחר ההרצאה נלקחתי דרך הרחובות החרישים של העיר הישנה לבית כנסת ליד הישיבה מלא עד אפס מקום בני נוער. כולם בחורי הישיבה. בחור חוור צעיר דומה לחנן ב„הדיבוק" פתח את האסיפה בשאלות. אחרים הוסיפו על השאלות, פרשו את בעיותיהם וספיקותיהם בהתלהבות. הם בחורי ישיבה והם ציונים — כיצד למזג שני דברים אלה. מה הדרך בה ילכו על מנת לחיות, לעבוד. ואם יהיה צורך בכך, להקריב עצמם למען גאולת ישראל? כמה מן השאלות היו תמימות אבל מלאות רגש, היה יופי מיוחד בבקשת האמת שבהם. עד שהרגשתי רעד של גאון והבנה כשקמתי לענות להם. אותו „משהו" שאין להגדירו והמהווה את הקשר האמיתי והנדיר בין הנואם לבין שומעיו נמצא אותו ערב בבית הכנסת הישן המואר באור זהה. שנים רבות לאחר מכן, בעת נסיעותי על פני כל כדור הארץ, פגשתי שוב רבים מאלה שנוכחו באותה אסיפה. בכל מקום פנו אלי באותה שאלה: „ד"ר גולדשטיין, האם תזכור את האסיפה של תלמידי הישיבה? אני נוכחתי בה". הם לא שכחו לילה זה בלידה ונשארו נאמנים לרעיון נעוריהם. בכל מקום מצאתים יהודים טובים וציונים מסורים.

בעיירה האוניברסיטאית דורפאט מצאתי הקבלה מעניינת לאותו לילה בלידה. „האגודה האקדמית להיסטוריה ולספרות של היהודים" הזמינה אותי להרצאה על הנושא „עזיבת היהדות", נושא שלא היה כלל וכלל עיוני בלבד בתקופה ההיא של „אנוסים חדשים", ששילמו בהמרת דת תמורת כניסה לאוניברסיטאות הרוסיות. בהרצאתי תיארתי את העמדה כלפי המשומדים בדברי ימי היהודים ודרשתי אותה עמדה בלתי־פשרנית כלפי אלה העובים בימינו את מחנה המדוכאים ועוברים למחנה המדכאים. דיברתי הרבה פעמים לפני סטורנטים, אבל מעולם לא הרגשתי מתיחות כזאת כפי שהרגשתי איתו ערב בדורפאט.

יכולתי כמעט להבחין כפניהם את המאבק הפנימי שעוררו דברי החריפים בלבבותיהם של אנשים צעירים אלה. רובם לא השקיפו על בעיה זו מנקודת ראות בלתי־פשרנית זו. ובהתחלה נראתה להם כקיצונית ואכזרית. הם עצמם לא היו נוטשים לעולם את יהדותם. והם גינו אינסטינקטיבית את חולשתם המוסרית של המומרים, אולם לדון דין חובה את חבריהם, להוקיעם בצומבי כעריקים — האם יש להרתיק לכת עד כדי כך? אולם חריפות דברי על החרפה והאגואיזם הכרוכים בגילוי זה של בגידה עוררו הדים בלבבותיהם הצעירים. הויכוח, אשר נמשך כל הליל, היה שונה לחלוטין מאותו סוג רגיל של פולמוס בין ציונים לאנטי־ציונים. הוא היה נלהב, כן וחסר כל שמץ של דימגוגיה מפלגתית או רעיונות מפלגתיים נדושים. אפילו הקיצונים ביותר מבין המתנגדים לי היו חלוקים בדעתם הם. אי אפשר היה שלא להרגיש את מצב הרוח הרציני, חודר הלבבות, ששרר בקרב קהל הנאספים, וכי רגשותיהם המוסריים באו בהתנגשות חריפה עם עמדתם הרגילה ורגשות יהודיים תת־הכרתיים עד עתה התעוררו בלבם, רגשות שבאו לרבים מהם כהפתעה או כהתגלות.

בקיץ שנת 1913 מת אבי. הוא היה חולה במשך שנתיים ויותר. הרופאים יעצו לו לנשום אויר ים והוא בילה עם אמי קיץ שלם בקראנץ ליד קניגסברג. הוא חזר יותר רזה ויותר חלש מכפי שהיה. כשבאתי למינסק בתורף שנת 1913 נזדעזעתי למראה אבי. בכל זאת התחיל פתאום להרגיש עצמו קצת יותר טוב ונדמה היה שהמחלה תולפת. אבל לבו בישר לו רעות. זו היתה הפעם האחרונה שראיתי את אבי חי בביתנו. לאחר חדשים אחדים כתבה לי אמי שהרופא יעץ

לעשות ניתוח והיא נוסעת עם אבי לברלין. נסעתי מיד לברלין. כשבאתי, כבר היה אבי אחרי הניתוח. וכשראיתי את אבי הבינותי מיד שהניתוח היה לשוא. מיהרתי לפרופסור ישראל, המנתח הברלינאי המפורסם, והוא אמר לי את האמת: „אין תקוה".

*

אבי מת ולא הספיק לראות את הימים שהיו שוברים את לבו היהודי הגאה — את ימי משפט ביילים בספטמבר ובאוקטובר שנת 1913. מימי דרייפוס לא זועזעה היהדות כמו בימי משפט היהודי האלמוני מנדל ביילים מקיוב. קשה לתאר את המתיחות שתקפה את היהדות הרוסית בשבועות משפט ביליס. מראשית המשפט היה גרוזנברג היהודי היחיד בין סניגוריו של ביליס. והוא היה האישיות הראשית ביניהם. היה לו אופי מאוד מקורי ומורכב. היתה בו התלהבות של מתגושש ומוח חריף ביותר. הוא נאבק בבתי המשפט במשפטים פוליטיים מפורסמים ובלי להיות רשמית חבר היה מאוד חביב בכל חוגי התנועה המהפכנית הרוסית. אף על פי שבנעוריו לא היתה לו הזדמנות לבוא במגע עם ההמונים היהודים ובעיותיהם היה יהודי גאה ונאמן לעמו ונכון להיאבק באויביו. בכל אישיות יוצאת מן הכלל היו לו גם חסרונות הכרוכים במעלותיו. היתה בו גאוה ואי־תלות והיה רגיש ביותר כלפי ביקורת. בכל דבר שנאמר נגדו הרגיש כמין התקפה. הוא היה מביע את דעותיו בגילוי לב גמור. רגישותו ואי סבלנותו גרמי לו צרות רבות.

רגעים מיוחדים של אושר בחיי גרוזנברג היה סוף משפט ביילים. היו לו אומץ הלב וההשראה לסיים את נאומו בפני בית המשפט שבו ישבו שופטים שונאי ישראל בדברי האלמוות העתיקים: „שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד".

— וזכאי — הכריז ראש המושבעים. למרות כל הסיכויים נגדם זכו גרוזנברג וחבריו. הם הצליחו לעורר את המצפון של שנים עשר האנשים הפשוטים של חבר המושבעים.

לאחר המהפכה נדון מיניסטר המשפטים שצ'גלוביטוב למוות, הקטיגור וויפר נידון לחמש עשרה שנות עבודת פרך.

גרוזנברג ישב שנים אחדות בריגה, אחרי כן בפאריז ולבסוף בניצה ושם מת גלמוד ומאוכזב. הוא הרגיש שזמנו עבר ופעולת חייו אולי תישכח. אולם אחרי משפט ביליס קראה תל־אביב בת הארבע את אחד מרחובותיה המועטים על שמו. ורחוב גרוזנברג זה במפת תל־אביב ההולכת וגדלה שומר את זכרוני לדורות.

לדמותו של אלכסנדר גולדשטיין
(מדברי חברים ותלמידים)

יצחק גרינבוים

מערכת ה„ראזסוויט" — השבועון המרכזי של התנועה הציונית ברוסיה — לא היתה דומה לשום מערכת אחרת של השבועונים הציוניים באותה תקופה. בראשה עמד אברהם אידלסון, בעל דעות עמוקות ומקיפות בתורת החברה, שקבע כמה עיקרי יסוד בתורת הציונות, שהצטיין בשכלו החד והמנתח, בחריפות בקרתו על תופעות החיים והפעולות של המפלגות היהודיות, ובתוכן גם של ההסתדרות הציונית. הוא היה מורה הדור בציונות והעמיד תלמידים רבים בכל רחבי המרכז היהודי הגדול שברוסיה שלפני המהפכה הקומוניסטית. תלמידיו הקרובים ביותר היו לחברי המערכת של ה„ראזסביט". הם נתרכזו מסביב למורם ורבם, שנהג בהם כבשווים.

כשנפגשתי בפעם הראשונה עם חברי המערכת הזאת, ראיתי לפני חבורה של אנשים צעירים, רובם עדיין תלמידי בתי־ספר גבוהים, תוספים, ששים לקרב, חוזים ומאמינים אמונה שלמה בחזונם — החזון הציוני. בסביבה הציונית קראו להם בשם „חאליאסטרה" (כנופיה). אינני יודע, מי המציא שם זה: הוא הלם את החבורה. היתה זו באמת חבורה של אנשים עליזים וזריזים, מהירי תפיסה וקלי ביטוי ולשון, הנוהגים זילזול בכל, אף בדברים שבקדושה מקובלת, וידם ויד כל בהם. וביחוד רחוקים הם מכובד המחשבה ומרצינות משעממת, המחפה לפעמים קרובות על ריקנות הלב ועל תרמית שלא מתוך כוונה וידיעה. אידלסון, רבה של החבורה הזאת, היה אוהב לקרוע את מסווה הרצינות הכבדה, הקדושה והזולה הזאת, ולהעמיד לראווה אדם או השקפה בכל מערומיהם המכוערים והדוחים. תלמידיו למדו ממנו, אולם אליו לא הגיעו.

ולכל ה„חאליאסטרה" היו הציונות, שאיפותיה ותורתה, קדושה שאין לזלזל ואין לפגוע בה. עליה יש להגן מפני כל אויב, כל האשמה, כל בקורת. אמנם כלפי פנים יש לבקר בלי רחמים את קטנות המוחין, את הבטלנות, את ההזיה ואת הדמיונות של מנחם מנדל, גיבורו של שלום עליכם. השולטים בה, אבל יחד עם זה יש לעמוד בשער ולדחוף כל התקפה על האמת שבה, על שאיפתה ומטרתה, על דרכי פעולותיה ומלחמתה. על סיבויי הגשמתה. ואין להסתפק בהגנה בלבד, אלא צריך לעבור להתקפת־נגד ולחשוף את כל השקר שבהשקפותיו של המתנגד, להרוס בלי רחמים את כל בנייניו, את כל תורותיו.

אלכסנדר גולדשטיין היה אחד מאנשי חבורה זו, בה חונך וגדל, בה חי ופעל. הוא היה ה„בוהמיין" שבתוכה, המתלהב, האנטוזיאסט. לא היה עוקצני כרבו, לא היה לועג ודורס. אדרבא, היה חיובי יותר ומאמין יותר ומתלהב לכל פעולה, לכל הצלחה אמיתית, ואפילו מדומה. הוא היה השמח בחלקו בתוך החבורה. האיש שהשמחה במעונו לעתים לא רחוקות כלל. הוא היה שש לקרב עם מתנגדי הציונות, אבל שונא קרבות בין הציונים בתוך המחנה. מחפש בו את

המאהד, מגלה איתו ומכליטו. כויכוחים פנימיים היה עוסק בשבירת החדים העוקצים, בהקרבת הקצוות, וכשהצליח היה מלא שמחה והיה מתהלך בחדר ומחכך ידיו, טוב־לב ומרומם־רוח.

לא פעם ראיתיו במצב ריח כזה, בימי הלסינגפורס ובאסיפות גדולות לאחר נצחון המהפכה של מארס 1917 ומפלתו של המשטר הצאריסטי, בועידת פטרוגרד, בישיבות הועד הפועל והקונגרסים. ברגעים אלה היתה השמחה במצונו באמת ובתמים.

בימי אביבה של הציונות הרוסית, באותם הימים שעל מנהיגיה היה להגן על האמת שבתורתה, על האידיאל הציוני בטהרתו, על הכוח הגשמתה של הציונות על אף הכל, נגד כל הצובעות של המציאות המדה, באותם הימים שהם היו המחשפים את השקר ואת השפלות ואת הנוולות שבשאיפות אחרות, שבתורות אנטיציוניות, — באותם הימים היה גולדשטיין מראשי התנועה, מאנשי המלחמה שלה, פובליציסט ונואם ועסקן פוליטי, הנמצא בדרכו למגהיגות בתנועה ובעם.

והנה תרבה הציונות ברוסיה, והנה נדחקה יהדות רוסיה מתפקידיה כמרכז הגולה ונעלמה מהבמה היהודית העולמית, מבמת הקונגרסים הציוניים. המנהיגות הציונית שלה גלתה והתחילה מחפשת לה תיקון בארצות אירופה השונות בעבירות שונות. חלק גדול ממנה הלך אחרי ז'בוטינסקי, שגם הוא היה זמן מסויים חבר לתאליאסטרה של „ראזסוויט", אלא שמרד באידלסון רבו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה ובימיה. אחרי זמן קצר של עבודה בהנהלתה העליונה של ההסתדרות הציונית „הישנה" — cp ויסד הסתדרות ציונית „הדשה". גולדשטיין, שהיה קרוב אליו, לא הלך אחריו. לא היתה בו מדירות של גולה, של עקור מסביבתו, של מתמרד. הוא בחר בדרכו של משולח ציוני והתחיל במסעיו בעולם היהדי המפוזר כשליחה של קרן־היסוד, כנושא דגל הציונות האינטגראלית, הציונות הכללית, המשותפת לכל חלקיה ולכל סיעותיה. ציונות זו היה מבשר להפוצות הגולה וקירא למאמצים כספיים ונפשיים. הוא עזב את שאונם והמונם של חיי התנועה הציונית וההסתדרותה על כל לבטיה ומלחמותיה הפנימיים. הוא נשאר נאמן לציונות זו, שנלחם לה באביב ימיה, והמשיך דרכו בדרך המלך, בכביש המשותף לכל הציונים.

תדל להיות איש מלחמה, שש לקרבות, הפך להיות מבשר, משולח, מצורר, מארגן, קורא להתנדבות, ולא משום דרכי שלום, שלא להקניט את האווזים, שלא לעורר התנגדות העלולה לקלקל ולהפריע. זו היתה ציונותו, דרכו בציונות ובחיים — ציונות של קרן היסוד.

אפשר שיראו בהגדרה זו משום מיעוט הדמות, ולא היא. זוהי ציונות המשותפת לכל המחנה, כשם שקרן היסוד משותפת לכולנו. זוהי הציונות הרואגת לאמצעים לבנין הכללי המשותף, ליצירת תנאים לכל המוקם, לריכוז הכוחות בארץ, בהגנה עליה, זהי הכלליות שבציונות, שבלעדיה היו הסיעות הציוניות מתפרדות והולכות אשה לאהלה.

לתורת ציונות זו הטיף גולדשטיין במסעיו, בנדודיו על פני כדור הארץ ותפוצות הגולה, הטיף ורכש לבבות והפעיל כוחות וריכז עובדים ועסקנים, חינכם והורה להם דרכי העבודה. אילו היה נשאר בסביבתו הרוסית, היה בודאי רואה את השבילים המתפתלים מדרך המלך וחוזרים אליה, היה בודאי הולך בהם ונתפס למלתמות פנימיות על כיווני העבודה, על דרכי המלחמה. כיוון שנעקר

מסביבתו המיוחדת, נעלמו מעיניו חילוקי הדעות, השבילים המיוחדים בבנין ובמאבק, ונשארה רק הדרך המשותפת לכל, הכללית: תורת הציונות הכללית בטהרתה, שאותה ביישר ולה עבד גולדשטיין עבודה נאמנה ומסורה כל ימי חייו לאחר עזבו את רוסיה.

ד"ר ישראל גולדשטיין

תקופה ארוכה יצאה מאז הלך אל בית עולמו ד"ר אלכסנדר גולדשטיין, זכרונו לברכה.

אדם מסוים, ככל שאנו מתרחקים מיום פטירתו, כן עולה ומתבהרת דמותו הרוחנית על כל גוני גוניה, גם אלה שנעלמו מנגד עינינו בהיות האדם בחיים.

ד"ד אלכסנדר גולדשטיין נשא בקרבו באתוס אישי ולאומי עמוק, שליוה אותו בכל דרכיו ומעשיו.

הוא נולד ברוסיה, ואם כי ברוב ימיו הרחיק נדוד מחוץ לגבולותיה, שורשיו נעוצים היו באדמה דשנה זו של יהדות רוסיה. יהדות זו הטביעה עליו את חותמה לאורך כל ימיו והעניקה לו ממיטב המורשה והערכים היהדיים.

ציונותו היתה מבית מדרשה של הציונות הרוסית, שחינכה לשנוי ערכים מוחלט בחיים היהודיים וליצירת מציאות חדשה על רקע הבשורה לתחיה.

עול ימים היה גולדשטיין כאשר הופיע בציבוריות היהודית בראשית המאה הנוכחית, אך מיד עם הופעתו התבלט כמאמין גדול ברעיון התחיה וכשליח נאמן להפצתו. מתונן בכשרון דיבור מיוחד במינו ומבורך בעט סופרים, תרם תרומה בעלת משקל להעמקת תורת הציונות בתודעת ההמונים ולהסברת עקרונותיה.

כאמור, ראשית צמיחתו ברוסיה, אך במרוצת השנים הסתעפה פעולתו על פני תפוצות יהדיות רבות בעולם. שנון היה האיש, נעים הליכות, וגם במלחמתו עם יריבי הציונות לא השתמש במקל חובלים אלא בדרכי שכנוע בלבד. מעולם לא עורר רוגז וטינה בלב יריביו, וצורת דיבורו היתה על דרך ההסברה. מסביר מבריק היה האיש והשפיע בכנותו באמיתו ובאמונתו. הוא שאף את השראתו מהאידיאלים הציוניים ומקור אמונתו היה בעם היהדי על כל פזוריו.

עם יסודה של קרן היסוד, לפני 46 שנים כועידה הציונית בלונדון, ציפתה המנהיגות הציונית דאז למבצע התנדבותי רב רושם מצד העם היהודי, כתגובה לתישג המדיני הגדול, עם מתן הצהרת בלפור. ד"ר גולדשטיין נמצא בימים ההם בחבורת הצמרת הציונית ונחלץ מבין הראשונים למסע ההתעוררות בעם לקיים את רעיון קרן היסוד הלכה למעשה. הוא ראה בתקופה ההיא תקופת גורל לעם ולארץ.

ברשומותיו הוא כותב:

„התקופה החדשה של התחלת המנדט מכניסה שינוי ערכים בכל תוכניותינו ודרכי עבודתנו, מעמידה אותנו לפני תפקידים כבירים, שעוד לא היו כמותם בדברי ימי תנועתנו. הגשמת הציונות בהיקף הולך וגדל נהפכה לצו השעה. צריך לגייס את כל כוחות העם לבנין הארץ. צריך לארגן עם

מפוזר ומפורד ולהחדיר בליבו הכרת החובה לתשלום מסים בעד חזיתו, לא מאונס אלא מרצון. קרן היסוד לוקחת על עצמה את התפקיד החיוני ליצור אוצר הלבבות ואוצר הכספים בעד שיבת ישראל לארץ ישראל".

בפעולתו למען קרן היסוד התגלו מיטב כשרונותיו ותכונותיו. בשפה ובשליחותה של קרן היסוד חצה את העולם היהודי לאורכו ולרוחבו ונשא את בשורת ציון כאבוקה. מהודו ועד אפריקה, מקנדה ועד אוסטרליה, מארצות־הברית ועד פינלנד הרחוקה הקרה, מליטה ופולין דרך כל יבשת אירופה עשה את המעשה הגדול לעורר עם למען מולדתו. הוא נעשה אחד האישים המרכזיים של קרן היסוד, השליח הגדול, מעין התגלות של השד"ר הקדום באיצטלא מודרנית. שראה בשליחותו לא רק הזדמנות ונושא לאיסוף כספים, אלא בעיקר לאיסוף העם. בקרן היסוד ראה לא רק כלי המלכד יהודים למען ארץ ישראל, אלא מכשיר המלכד גלויות פזורות לעם אחד. הוא סלל לו שביל משלו אל המוני בית ישראל וכבש אותם בכוח דברו, ביושר ליבו ובלהט אמונתו.

בשנות ה־30 הוזמן להיות המנהל הראשי של קרן היסוד בארץ ישראל. כאן מצא כר נרחב להתגדר בו. אמנם נדחיו על פני קיבוצים יהודיים בגולה לא נפסקו והיה ממשיך מזמן לזמן לפקוד גלויות ולהביא אליהן את בשורת הארץ ותביעתה. אך משהשתקע בארץ הקדיש את רוב זמנו לעיצוב דמותה ולביסוס מעמדה של קרן היסוד בישוב עצמו.

ד"ר אלכסנדר גולדשטיין הלך ערירי, אך זכרו חי בין המעשים אשר עשה ובין הערכים אשר הקים.

ישעיהו פבזנר

ד"ר אלכסנדר גולדשטיין נולד בשנת 1884, שנת ועידת קטוביץ, בה נוסד הארגון העולמי של חובבי ציון, שהיא ההערכות הראשונה של התנועה הציונית לתחיה לאומית מאורגנת. הוא הלך מאתנו בשנת 1949, בשנה בה נחתמו הסכמי שביתת הנשק לסיום מלחמת השחרור, בשנה שנבחרה ונפתחה התחילה לפעול הכנסת הראשונה, בשנה שנבחרה ממשלה קבועה והוקית למדינת יהודים, בשנה שחלום אנשי קטוביץ על מלכות ישראל המחודשת קבל את פתרונו המוחשי.

ישנה סמליות כמעט מסתורית בשני התאריכים האלה של לידתו ופטירתו של ד"ר גולדשטיין. הוא אשר כל חייו היו קודש לעם, חפף בשנות חייו את שנותיה של התחיה הלאומית המודרנית משחר נעוריה ועד התגשמותה.

נתגלגלה לי הזכות להכיר אישית את המנוח בתקופת מלחמת העולם הראשונה, וזכיתי גם לעבוד במחיצתו. כאשר העתין הרוסי הציוני המרכזי, „ראזסוויט", נסגר ב־1915, והתחיל להופיע במוסקבה השבועון „יבריסקיה זיון" עבר ד"ר גולדשטיין למוסקבה כדי לשמש עורך השבועון החדש ביחד עם המנוח ליב יפה, ועלי הוטל לשמש כתבו של השבועון בעיר הבירה פטרוגרד.

שרתתי בתפקיד זה עד לאחר מהפכת פברואר, ובמשך כל תקופה זו היה גולדשטיין מורי ועורכי, ממנו קבלתי השראה בעבודתי. נפגשתי אתו רבות בעבודתי הצבורית אחר כך ועד יומו האחרון היו ביניינו יחסי ידידות וחברות.

היתה זו אישיות ברוכת כשרונות ורבת גוונים. היה נואם חוצב לבבות, בעל פתוס פיוטי, וגם איש הגיון חריף. איש מפלגה מסור ובעל משמעת, מזה, ובעל קב יהודי חם, מזה. איש נעים הליכות, וגם בר פלוגתא נמרץ בויכוח עם יריביו. ספרא וסייפא וגם איש שיחת חולין מבריק, בנעוריו חלם על קריירה מדעית (ארכיאולוגיה) והיה נאמן לחלום זה במעמקי נשמתו, אולם חייו הסואנים של עסקן ציוני כבשו את כל ישותו. במקום להתמסר למחקר העבר — הקדיש את עצמו לתיקון ההוה. היו לו אהבה והבנה עמוקה בספרות, וביחוד בספרות העברית החדשה. פרסם מסה על הסופר מ. ז. פיירברג, גם תרגם כמה מיצירותיו לרוסית. מדי פעם הופיעו ב„ראזסביט" מאמריו על סופרים עבריים בני זמנו — ביאליק, טשרניחובסקי, שניאור, פרץ, פיכמן ואחרים. בשנת 1917 הוכן לדפוס קובץ מאמרים אלה בשם „דמויות של סופרים יהודים".

גם בנאומיו וגם בכתביו היה גולדשטיין דייקן בסגנונו והתיחס ביראת כבוד לכל מלה שיצאה מפיו. נוכחתי בכך כמה פעמים בעבודתי אתו. בעבודתו הציונית הצטיין גולדשטיין בכושר השפעה אישית ובאמנות הנסות. היה לו כשרון למצוא תמיד את המאחד ולמתן את הנגודים בהשקפות ובגישות של חבריו. בהיותו עדיין סטודנט, בהשתתפותו בועידת הלסינגפורס הידועה, שמש גולדשטיין המתווך בין קבוצות שונות ורב חלקו בזה שמהועידה המפוארת הזו יצאה הסתדרות ציוני רוסיה מלוכדת בשורותיה ומגובשת בתכניתה.

כל הגולה הרוסית ואחרי זה הגולה העולמית הכירה והעריצה את גולדשטיין. פנימית בין כל תכונותיו. תודות לתכונות אלה, תודות למסירותו לרעיון ולכושר פעולה בלתי רגיל, התבלט ככר מצעירותו בצמרת המפיארת של הציונות הרוסית שבראשה עמדו אנשים כמו צ'לנוב, אידלסון, אוסישקין, אחד העם, ז'בוטינסקי, ליב יפה, רוזוב, גרינבוים, סולוביצ'יק ועוד.

לא פעם תשבו ידידיו וחבריו, שאילו היה גולדשטיין מקדיש את כשרונותיו ואת החמדתו רק למדע או רק לבקורת ספרותית היה מגיע לגדולות.

כל הגולה הרוסית ואחרי זה הגולה העולמית הכירה והעריצה את גולדשטיין, בעל כשרונות זה, האישיות המקסימה, שמסר את חייו לשרות העם, חי כמעט את כל חייו חיי סטודנט, נע ונד מאסיפה לישיבה ומקונגרס לועידה, מעיר לעיר ומעירה לעירה, כדי לשאת את דברה של הציונות, להלחם עם נביאי השקר הרבים ובאותו זמן גם לארגן פעולה מפלגתית מעשית.

לגולדשטיין היה מזל לזכות ולראות בהגשמת חלומו על מדינת ישראל ולראות את פרי עמלו בחייו — גורל שלא רבים ממנהיגים מדיניים בעולם זוכים לו. אולם המזל הזה — תודות נצחון רעיונותיו — היה מהול בכאב עמוק. גולדשטיין היה חולה אנוש בשנות חייו האחרונות, סבל כאבים ש־מצמו את כושר העבודה וכושר התנועה, ולמרות ששכלו היה זך ועד עד רגעיו האחרונים, נמנע ממנו להשתתף באופן פעיל בעבודה צבורית מדינית בתנאי המדינה שקמה לתחיה. שירת הברבור שלו היה נאום ברדיו לקראת הבחירות לכנסת הראשונה, וידידיו ומעריצו שמעו בפעם האחרונה את קולו הערב ואת נאומו בעל תוכן וצורה מושלמת מעל במה צבורית.

בהערכת ד"ר גולדשטיין ותקופתו, עלינו לזכור, שאם הגענו למה שהגענו עד הלום — היה זה בעיקר תודות לאנשים כמו גולדשטיין, שמסרו את חייהם וכשרונם לשרות העם. הם שהכשירו את הקרקע לחלוציות, להגנה, לכבוש הארץ, להעפלה, למרד, למדינה וליצירה.

יהודה סלוצקי

אלכסנדר גולדשטיין

שנות 1897—1917 עברו על יהדות רוסיה במזל המאבק הגדול על נפש הנוער בין התנועה הציונית לבין מתנגדיה ממחנה המתבוללים והתנועות הפסיבדו־לאומיות („הבונד", הס.ס. וכד'). היהדות הדתית, שהמוני העם בערים ובעיירות היו קשורים אליה עדיין בעבותות המסורת, נמצאה בעמדות של נסיגה והתגוננות. הנוער ברץ אל ההשכלה ואל התרבות הרוסית. כתלמידים בבתי־ספר עממיים רוסים, בגימנסיות ובאוניברסיטאות וכיחידים המכינים עצמם לבחינות־חוץ (אכסטרנים) קלטו מאות אלפים אנשים צעירים את התרבות הרוסית והתרחקו כשפת עמם ומתרבותו.

על מנת למשוך את לבו של הנוער בחזרה אל צור מחצבתו דרוש היה לרבר עמו בשפתו — בשפה הרוסית, ותפקיד היסטורי זה קיבלה על עצמה חבירת אינטליגנטים ציונים, היא הבורת ה„ראזסבייט", שבמרכזה עמדו אברהם אירלסון וולאדימיר (זאב) ז'בוטינסקי. תוך עשר שנים הגיע ה„ראזסבייט" ל־10.000 מנוים ולרבבות קוראים בכל קצווי המדינה. הוא שימש בסיס לפעולה ענפה של תעמולה בכתב ובעל־פה, ליצירת ספרות יהודית לאומית בשפה הרוסית, ולתרגום של מבחר היצירה העברית והאידיש לשפה זו.

לחבורה זו של אנשי ה„ראזסבייט" השתייך מנעוריו אלכסנדר גולדשטיין.

א.

בזכרונותיו מציין א. גולדשטיין, בהסתמכו על ידידו ז. ז'בוטינסקי, כי כנראה השתייך מבטן ומלידה לאותו נוע יהודי מיוחד במינו, שממנו יצאו הציונים. אולם דווקא זכרונות אלה מגלים לנו גורמים נוספים שהובילו את גולדשטיין אל המחנה הציוני.

ילדותו של גולדשטיין עברה עליו בעיר מולדתו מינסק, בה ראה את אור העולם ב־ד' בתשרי תרמ"ה (23.9.1884).

מינסק היתה אז עיר פלך רוסית, מושב לגוברנטור וממרכזי מדיניות הרוסיפיקציה של הצארים הרוסים; אולם היא היתה אחת מערי הפלך הגדולות המועטות שהיהודים היוו בה רוב מבלי שתעמוד לעומתם כל יחידה לאומית אחרת גדולה ומגובשת. בסוף המאה הי"ט היו בעיר כ־50.000 יהודים, שהיוו למעלה ממחצית תושביה. בוארשה, באודיסה ואף בווילנה היוו היהודים מיעוט (מ־32% עד 42%) וחיו בצילן של תרבויות זרות ואדירות — הרוסית והפולנית. במינסק היה היסוד הפולני חלש. המוני הרוסים והבילורוסים שקועים בדלות ובבערות. היהודים הטביעו חותמם על העיר. אפילו בני האינטליגנציה המשכילה והמתבוללת היו כפופים להשפעה יהודית. בעיר כזו יכלו לקום טיפוסים של אינטליגנטים יהודים מתבוללים שהיו קשורים בקשרים עמוקים לעמם כמו הס.ר. גריגורי גרשוני או הבונדאי ולאדימיר מרם.

אלכסנדר גולדשטיין השכיל לתאר בזכרונותיו את האוירה היהודית המיוחדת במינה, שממנה לא יכול היה להתלק, אילו אף רצה בכך, אף הוא, בנה של משפחת המשכילים האמידה.

הגורם השני שהדריך את אלכסנדר גולדשטיין מנעוריו היתה משפחתו, וביחוד אמו, שהייתה שייכת לאותן משפחות ישראל המיוחדות והמושרשות במסורת עמן, כאותו אילן רב־שרשים שאי־אפשר לעקרו, היא משפחת אליאסברג מאיוניץ *). היא היתה אשת מבורכת בכשרונות ועתירת תרבות ועם זאת קשורה בקשרים רומנטיים עמוקים למסורת אבותיה. האב, משה גולדשטיין, חניך בית־המדרש לרבנים בוילנה, שימש בנעוריו בהוראה אף משך בעט סופרים, אולם לאחר שנשא אשה עבר ממאריאמפול עיר מולדתו הקטנה למינסק והפך לסחר מצליח. הוא ראה עצמו כל ימיו כאדם שסטה ממסילת חייו האמיתית, ותלה תקוות בבנו שימשיך במסילה זו. בהתאם לכך שכר לו את טובי המורים העברים בעיר (בהם הסופר איו"ב ממינסק) שלימדוהו מקרא ותלמוד, ועם זאת שלחהו ללמוד בגימנסיה הממשלתית.

מגיל 12 היה הנער שרוי בין שני העולמות — היהדי והרוסי — ושניהם נאבקו על השליטה בנשמתו, וגברו ארואים על המצוקים בזכותה של העיר מינסק ובזכות אבותיו.

בין הספרים שקבעו את דמותו הרוחנית כימי ההכרעה של נעוריו מונה גולדשטיין את „תולדות היהודים" לגרץ, שקראם, כפי הנראה, בהוצאה הרוסית בת 12 החלקים.

בקיץ תרס"ב (1902) סיים גולדשטיין את חוק לימודיו בגימנסיה בהצטיינות וקיבל את מדלית הזהב, שפתחה בפניו את שערי בית־הספר הגבוה ברוסיה. הוא נרשם כתלמיד למכון המתמטי של אוניברסיטת פטרבורג.

ערב צאתו לפטרבורג זכה גולדשטיין להשתתף כאורח בוועידה הציונית השניה במינסק, זו הועידה הפומבית היחידה של ציוני רוסיה בתקופת שלטון הצארים. מראה מאות הצירים הנלהבים, דגלי תכלת־לבן, תמונותיהם של הרצל ונורדאו השאירו רושם בל־ימחה על הנער בן ה־18, שהיה רחוק אותה שעה מן הציונות.

ב.

ימיו הראשונים של אלכסנדר גולדשטיין באוניברסיטת פטרבורג חלו בעת ראשית התסיסה המהפכנית הגדולה בקרב הסטודנטים. השלטונות הגיבו על פעילותם המהפכנית של בני הנוער בגירושים מן האוניברסיטה. בגיוס הסטודנטים לצבא ובמאסרים. והסטודנטים ענו בהגברת רוח המרי, בהפגנות, בשביתות, במהומות וגם במעשי טירור. באביב 1901 הרג אחד הסטודנטים את שר־החינוך בוגולייפוב וכאביב 1902 הרג סטודנט אחר את שר־הפנים סיפיאגין. בין אלפי בני־הנוער התוססים נבלעו מאות סטודנטים יהודים ורובם המכריע השתתף בלב ובנפש בתנועה המהפכנית. קומץ הסטודנטים הציונים נבלע בהמולתה של המהפכה הרוסית והזמה והגועשת.

באחד הימים הראשונים לבואו לפטרבורג הזמין הסטודנט יצחק נופך,

---

*) על משפחת אליאסברג ויחוסה מספר בזכרונותיו גם יעקב אליאסברג (ר' „העבר" חוב' י"ב, עמ' 186, וכן בספרו „בעולם ההסיכות", ירושלים 1965, עמ' 19).

אף הוא איש מינסק, את אלכסנדר גולדשטיין למסיבת סטודנטים יהודים שהתכנסה בבית פרטי ושבה הועמדה הבעיה הציונית לדיון. המחייבים והמתנגדים התווכחו בחריפות ובהתלהבות. גולדשטיין נמשך אל הציונים. לא עבר זמן רב והוא הצטרף ל„אגודה הציונית העיונית", שבראשה עמד שמואל יאנובסקי, ובין חבריה הפעילים נמנו הסטודנטים שלמה גפשטיין, יצחק נופך ומנחם סולובייצ'יק. חבורה זו חיפשה דרכים להפצת הרעיון הציוני בקרב הנוער הלומד והיהודים תושבי פטרבורג.

זמן קצר לאחר הצטרפותו של גולדשטיין לאגודה הוקמה בעיר אגודת בעלי־מלאכה ציונית „עזרא" וחבריו של גולדשטיין הטילו עליו לשמש יושב־ראש של אותה אגודה ולמעשה — מדריכה הרוחני. הצורך להופיע בפני חברי האגודה ולהביא בפניהם את דבר התנועה הציונית הביא את גולדשטיין ללמוד ולהתעמק בספרות הציונית. אגודת „עזרא" שימשה לו בית־ספר ראשון בו קיבל את ראשית הכשרתו כנואם וכתועמלן ציוני ואליה היה קשור כל שנות ישיבתו בפטרבורג.

במלאת 15 שנים לקיום האגודה, בפברואר 1918, מסרו לו חבריה מכתב ברכה, שבו נאמר בין השאר:

„רחבה וברוכה היתה עבודתך באגודתנו „עזרא". היום, במלאת 15 שנה מיום היווסדה, אמרנו לציין את ערכה הלאומי והתרבותי החשוב של פעולתך באגודתנו שמספר חבריה הגיע עד למאה איש, רובם ממעמד הפועלים. החדות להשתתפותך הנלהבה והנמרצה נפתח חדר מתוקן, שבו התחילו להורות בפעם הראשונה על פי השיטה הטבעית „עברית בעברית", הוא ה„חדר" שנקרא אחר כך בשם „עבריה". כעת לומדים בו קרוב למאה וחמישים ילדים. כאן בן עתה עומדים חברינו על משמר המוסד התרבותי הזה ומפקחים על טהרת החינוך הלאומי של הדור הצעיר הבא אחרינו...

ביום זה היאל נא לקבל מאתנו הבעת רגשותינו המלאים גיל וחדוה לראותך בחיר עם, אהוב וחביב על ההמונים העבריים, וביחד עם זאת קבל נא את תודתנו העמוקה והנלבבת על התום הרוחני שאצלת עלינו, חבריך לעבודה. עלה והצלח ותהא דרכך סלולה וסוגה בשושנים לפניך, בעבדך לתזית לאומנו בהווה ובעתיד".

ג.

העבודה באגודת „עזרא" היתה רק צעד ראשון בפעילותו הציונית של אלכסנדר גולדשטיין. במהרה החל לכתוב מאמרי תעמולה בעתונות היהודית־רוסית. באוקטובר 1903 בא מאמרו הראשון בעתונו של שמואל גרוזנברג „בודושצ'נוסט" („העתיד") בו תקף גולדשטיין בן ה־19 את תבנית אוגנדה.

כאשר החל לצאת בראשית שנת 1904 הירחון הציוני „ייברייסקאיה ז'יזן" („החיים היהודיים"), הזמין מייסדו ניקולאי סורין את שני הסטודנטים אלכסנדר גולדשטיין ושלמה גפשטיין לשמש כעוזרים וחברי המערכת. במהרה הצטרפו אליהם משה מרגולין, יוליוס ברוצקוס וזאב ז'בוטינסקי, ובתקופה מאוחרת יותר (קיץ 1905) — אברהם אידלסון. כך נוצר גרעין ה„חאליאסטרה" („הכנופיה") המפורסמת, שאליה הצטרפו במהלך השנים רבים אחרים, ושהיוותה מרכז להספרה ולתעמולה ציונית בין האינטליגנציה והנוער היהודי הלומד. ב־1905 נוסף לירחון —

שבועון, והחל מראשית 1907 שונה שם השבועון ל„ראזסבייט" („שחר"), ששימש יחד עם „העולם" העברי, ככטאונם המרכזי של הציונים ברוסיה.

א. גולדשטיין היה מראשי העובדים ב„ייבריייסקאיה זיון" וב„ראזסבייט". היא היה בין כותבי המאמרים הפובליציסטיים, שהקנו לעתונים אלה מקום נכבד במאבק הדעות בתוכוב היהודי. רושם רב עשה מאמרו „השותקים", שבו היקיע את העתונות הרוסית הליברלית והרדיקלית שהתעלמה מהפיעות שהתחוללו במאות קהילות יהודיות באוקטובר 1905 וניסתה לטשטש את איפין היהודי ולהבליען כאפיזודה במהפכה הרוסית הכללית.

השובים מאוד הין מאמריו, רשימותיו והרצאותיו על הספרות העברית והאידית ועל סופריהן שנועדו לקרב את האינטליגנציה המתבוללת לספרות ולשפה הלאומית. כן תרגם גולדשטיין מסיפורין של מ. ז. פיארברג לרוסית.

מפעם לפעם יצא גולדשטיין למסעי תעמולה בערים ובעיירות שונות בתחום המושב הוא השתתף במאבק לימינם של נבחרים יהודים־ציוניים בבחירות לדומות הראשונות, נפגש עם בחורי ישיבות ועם תלמידי אוניב־סיטאות. ב־1914 הוציא לאור חוברת הדרכה וביבליוגרפיה בשם „תכנית קריאה בבעיה היהודית הלאומית".

ב־1905 נוכח גולדשטיין לראשונה בקונגרס ציוני, הוא ה ונגרס השביעי שהתכנס בהאזל שנה לאחר פטירת הרצל. באותו קונגרס השתתף כעתונאי, משום שעוד לא הגיע לגיל המינימום שנקבע לציר הקונגרס. מאז השתתף בקביעות בקונגרסים הציוניים וגם באספות „החברה לתמיכת עובדי האדמה לארץ־ישראל" (מוישת „חובבי־ציון"), שהפכו בהנהגתו של מ. אוסישקין, למעין קונגרס־זוטא של ציוני רוסיה.

פעילותו הציונית הביאה את גולדשטיין לעבור מהמכון המתמטי למכון למשפטים, שאותו סיים בתואר ד"ר למשפטים, אולם הוא דחה הצעות של ידידים ומבורים להתמסר לפרקטיקה משפטית והקדיש עצמו לעבודה הציונית כעתונאי, כתעמלן וכמארגן.

גולדשטיין היה בין מניחי היסוד ל„תכנית הלכינגסורס", שעובדה בפגישות חברי מפרכת ה„ראזסוויט" וקרובים להם, וקראה ל„ציונות סינתטית", שאיחודה את הפעולה הפוליטית בגולה למען רכישת שוויי־זכויות וזכויות לאומיות בגולה עם הפעילה למען ארץ־ישראל. לאחר שעבר מרכז ציוני רוסיה מוילנה לפטרב־רג צורף גולדשטיין למרכז ושימש כראש מחלקת הארגון והתעמולה שלו, כשהוא מנהל את חליפת המכתבים של המרכז ואת הפצת השקל בתנאים של מחתרת.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה רבו קשייה של העבידה הציונית. ההסתדרות הציונית ברוסיה הוכרחה לתאם את דרכי פעולתה לתנאי המלחמה. הותלט על תכנית חדשה של פעולה. אי־אפשר היה להודיע על השינויים בדרך הדואר שעין הצנזורה הצבאית היתה פקוחה עליו. שני חברי המרכז דניאל פאסמאניק וא. גולדשטיין יצאו לביקורים בועדי הגלילים השונים, שלהם היתה מחולקת ההסחדרות הציונית במרינה, להודיע להם על התכנית החדשה. הפעולה הציונית נמשכה בלי הפסק, למרות נגישות השלטונות שהלכו והחמירו. כאשר סגרו השלטונות הצבאיים את ה„ראזסוויט" בקיץ 1915 עברו גולדשטיין עם כמה מחבריו למוסקבה, שבה לא החקיים שלטון צבאי, וחידשו את הופעת העתון בשמו הראשון „ייבריייסקאיה זיון".

• ר' תרגום המאמר להלן, עמ' 101—104.

באביב 1917 פרצה לפתע המהפכה הדימוקראטית ברוסיה ויהודי רוסיה זכו מיד בשווי־זכויות גמור. הציונות עלתה מן המחתרת ופתחה במאבק עם מתנגדיה בתוך היהודי, שטענו כי עם האמנסיפציה היהודית השלמה בטל הצורך בציונות. א. גולדשטיין הופיע באספות המוניות וקרא ליהודים להאבק למען עליתם לשלב גבוה יותר של אומה בעלת מולדת משלה.

באספה היהודית הגדולה שהתכנסה במוסקבה בקירקס ניקיטין זמן קצר לאחר פרוץ המהפכה השתתפו כשבעת אלפים איש.

„האוירה — כותב גולדשטיין בזכרונותיו על יחיאל צ'לנוב — היתה מחוש־מלת ומתוחה, טיפוסית לימים ההם. אחר אחר עלו על הבמה באי־כח המפלגות השונות וכל אחד הצהיר על נצהון מפלגתו הוא. כל אחד הצהיר על היטול שאלת היהודים עם חיסול המשטר הצאריסטי. בגורלי נפל לדבר בשם הציונים. דברתי על הציונות כאידיאל שלנו אחרי המהפכה, על ארץ־ישראל כפתרון הרדיקאלי היחידי של שאלת היהודים. כאשר גמרתי, קמו הנאספים לאלפיהם מתוך דחיפה פנימית ספונטנית חזקה ושירת ‚התקוה' מלאה את הלל האולם הענקי, ‚התקוה' בכינוס היהודי הראשון שלאחר המהפכה במוסקבה!"

בסיון 1917 היה גולדשטיין בין ראשי הנואמים בועידה השביעית של ציוני רוסיה, שהתכנסה ברוב עם בפטרוגרד הבירה. הוא הציע לועידה להחליט על עריכת „רפרנדום לאומי" בענין ארץ־ישראל, שבו יתבקשו יהודי רוסיה לחתום על ההצהרה דלקמן:

„אנו החתומים מטה מכריזים על תביעתנו להקים, בד בבד עם מתן זכויות אזרחיות ולאומיות בכל ארצות הגולה, בית לאומי יהודי בארץ־ישראל".

משאל־עם זה צריך היה להזים את טענותיהם של האויבים מבחוץ ושל המתנגדים מבפנים שטענו כי לאחר קבלת האמנסיפציה אין ליהודי רוסיה חפץ בציונות ובארץ־ישראל. משאל־עם זה יבוצע על ידי 140.000 חבריה של ההסתדרות הציונית. עצם המפעל ישמש מניע לתעמולה ציונית כבירה ברחוב היהודי ומרוסיה יחפשט רעיון משאל העם בין שאר היהודים בתפוצותיהם. את נאומו סיים גולדשטיין במלים אלה:

„אני מאמין באמונה שלמה, שאנו הננו בני הדור שבחלקו נפל הגורל המאושר להגשים בפועל את האידיאל הנהדר של הציונות, דור זה יחרת לזכרון באותיות של זהב ברברי ימיה של אומתנו. אנחנו נהיה הדור הראשון, שעבר מתקות מעורפלות לפעולות ממשיות, הדור שהתחיל להביע את רצונו גלוי ומפורש, שהתחיל תובע את זכותו במלואה".

הצעתו של גולדשטיין נתקבלה בהתלהבות רבה על ידי הועידה כולה. מאות הצירים וקהל האורחים הרב הביע את הסכמתו על־ידי עמידה ושירה נלהבת של „התקוה". הוא נבחר שוב לחבר מרכז ציוני רוסיה. היו אלה הימים הגדולים ביותר בחייו של אלכסנדר גולדשטיין.

בסתיו 1917 נבחר גולדשטיין כאחד משבעת הצירים היהודים הלאומים לאספה המכוננת הכל־רוסית. הימים היו ימי הצהרת בלפור ודומה היה שאפקים נרחבים נפתחים בפני יהדות רוסיה בארץ גלותה ובארץ מולדתה ההיסטורית. אבל הנה באה המהפכה הבולשביסטית, ושוב שקעה יהדות רוסיה בקפאון גמור. קרוב לשנה עוד נמשכה העבודה הציונית. באפריל 1918 עוד העבירה ההסתדרות

הציונית ברוסיה „שבוע ארץ־ישראל" שכארגונו לקח גולדשטיין חלק פעיל. א. גולדשטיין הוציא בשנה ההיא את קובץ מבחר מאמריו הפובליציסטיים „בקרב היהדות" Среди еврейства אולם במהרה בא הקץ, ה„ראזסבים" נסגר על־ידי השלטונות וגולדשטיין נאלץ לעזוב את פטרוגרד ולצאת את תחומי רוסיה.

כשלב בינים בין פטרוגרד למערב־אירופה שימשה לו אוקראינה. בה שהה בשנות 1918/19 והמשיך בלי הרף בפעולתו הציונית. בסוף 1918 נבחר כציר ל„אספה הלאומית" של יהודי אוקראינה. הרצה בכינוסה של אספה זו על „ארץ ישראל וועידת השלום" ומונה מטעם הציונים לחבר ה„כנסיה הקטנה" שנבחרה לטפל בבעיות היהודים באוקראינה עד לכנס הבא של האסיפה ואף שימש יושב־ראש שלה. בסוף 1918 נכחר גולדשטיין כחבר משלחת ציוני אוקראינה לוועידת הכלום בורסיי.

בפברואר 1919 יצאו חברי המשלחת א. גולדשטיין ועמו אלכסנדר זאלקינד ואליעזר קפלן לדרכם. „בלי דרכיות, בלי מסלול מסויים — כותב א. גולדשטיין בזכרונותיו — כלי מושג ברור על מה שמתרחש באירופה ועל עצם אפשרות נסיעתנו לשם. הסתננו בים גועש של אנרכיה ומהפכה, מתוך ציפיה לנס. — — בקרונות משא קרים ואפלים, המלאים ונדושים חבורות היילים ופליטים, עברנו מעיר לעיר, עד שהגענו אחרי ששה עשר יום לווילנה, עיר העורף הסמוכה בייחר לחזית הסובייטית־ליטאית". מווילנה יצאו חברי המשלחת בעגלה לעבר ק'בנה ומשם הגיעו לגרמניה.

בברלין נפגשו עם חבריהם, אנשי המשלחת של המרכז הציוני בפטרוגרד א. אידלסון, מיכאל אלייניקוב ובוריס גולדברג. שיצאו אף הם לוועידת השלום. אולם היציאה מברלין לפאריס היתה קשה עד מאוד בימים ההם. ורק במאי 1919 הגיעו והצטרפו ל„ועד הצירים היהודים" בנשיאותו של לואי מארשאל.

מפאריס עבר גולדשטיין ללונדון, שהיתה אז מרכז הפעילות הציונית העולמית. מיד שקע בעבודת המרכז הציוני בלונדון, כשהוא נאבק, כמנהיגים ציונים אחרים שתפסו מקומות נכבדים בתנועה הציונית ברוסיה, על מקומו בעבודת התנועה הציונית החדשה, אשר „לא ידעה את יוסף" וראתה בהם „גנרלים ללא צבא".

ה.

יצא א. גולדשטיין מרוסיה ושוב לא חזר אליה. הוא היה שייך לאותה שכבה גדולה של פעילי התנועה הציונית ברוסיה שהמהפכה ניתקה אותם מקרקעיתם. לא כולם מצאו את דרכם על נקלה בתנועה הציונית שקמה לאחר מלחמת העולם הראשונה בהנהגתו של חיים וייצמן ומרכזיה היו באנגליה, באמריקה, בפולין ובארץ־ישראל. מהם נשברו ומתו ללא עת, מהם שנספחו לאופוזיציה הרביזיוניסטית בראשיתה, מהם ניסו להמשיך בפעולתם בשברי יהדות רוסיה הגדולה שנותרו: בפולין, ליטא, לסביה ובסרביה.

גולדשטיין היה בין אלה מציוני רוסיה שהשתלבו בתנועה הציונית החדשה ושרתוה בכל מאדם. אבל קשרין האישיים עם חבריו שלא עלה בידם להיכנס לתלם החדש — לא ניתקו ובכאבם כאב גם הוא.

בשנת 1920 הוקמה בועידת לונדון „קרן היסוד", שעיקר תפקידה היה ליצור את המקורות הכספיים לבנינו של הבית הלאומי בארץ־ישראל. גולדשטיין

4. CARLTON GARDENS.
PALL MALL.
S W.1.

Dr. Goldstein, representing the Zionist Organisation, is about to travel in India and the East for the purpose of collecting money for the Palestine Foundation Fund. Dr. Goldstein is a gentleman of the highest character and qualifications; and I hope that all those who are interested in the Zionist Movement will give him what assistance is in their power.

Balfour

December 15th, 1926.

מכתב המלצה של לורד בלפור לד"ר א. גולדשמיין לרגל צאתו בשליחות „קרן היסוד" להודו ולארצות המזרח הרחוק (תרפ"ז—1926). (נמסר ע"י מר יעקב סחילנסקי).

(תרגום)

„ד"ר גולדשטיין, המייצג את ההסתדרות הציונית, עומד לנסוע להודו ולארצות המזרח על-מנת לאסוף כספים בשביל „קרן היסוד". ד"ר גולדשמיין הוא איש בעל אומי נעלה ומידות תרומיות. מקוה אני שכל המעונינים בתנועה הציונית יגישו לו את עזרתם המלאה — בלפור".

נקרא לשמש שליחה של קרן זו, מעין גובה מסים של אומה ללא מדינה וללא ממשלה, שבל כוחו אינו אלא ברבריו. הוא למד לנאום בשפות נוספות ויצא לנדוד מארץ לארץ בשליחות התנועה, רק ארץ רוסיה, מולדתו הראשונה, נשארה סגורה בפניו. ב־1920 הניח את היסוד לארגון פעולת קרן־היסוד באנגליה. בשנה שלאחריה יצא קודם לבולגריה ולאחר מכן לחמישה חדשי תעמולה לארגנטינה. בסוף 1921 יצא במשלחת הגדולה של התנועה לארצות־הברית, יחד עם נחום סוקולוב, ז. ז'בוטינסקי, אוטו ורבורג וקול. ג'. ה. פאטרסון.

הוא פעל רוב שנת 1922 בארצות הברית, ובסוף אותה שנה נסע לרומניה. ב־1923 חזר לארצות־הברית ולקנדה, ובשנה שלאחריה הגיע לדרום־אפריקה. ב־1927 יצא למסע להודו, לאוסטרליה, לאינדונזיה, ולאחר מכן פעל באירופה המערבית והמרכזית. בכל הארצות הללו הביא את דבר התנועה לבינוסים ארציים של ציונים ותורמי קרן־היסוד.

הוא נשאר רוק כל ימיו והתנועה היתה לו למשפחה. ב־1933 השתקע בארץ־ישראל ומונה למנהלה הראשי של קרן־היסוד בארץ, אולם מפעם לפעם נקרא לצאת לביקור בארץ זו או אחרת על־מנת לעזור בהתרמת היהודים למען קרן־היסוד.

בסוף ימיו נחלש אלכסנדר גולדשטיין וחלה. מפעם לפעם רותק למשכו ימים, שבועות והדשים. הוא זכה לראות בקום מדינת ישראל.

בן 33 היה גולדשטיין בצאתו את רוסיה, ופעילותו בתנועה נמשכה למעלה משלושים שנה לאחר מכן. אולם דומה כי חלק גדול מתמציתו נשמתו שקעה בעבר הזוהר של התנועה הציונית ברוסיה. מסירותו לזברה של תנועה זו מצאו ביטוי בהשתתפותו, יחד עם ש. גפשטיין ויצחק גרינבוים, בעריכת ספר הזכרון לאברהם אירלסון (ברלין 1925, נוסח עברי בתל־אביב, 1946) ועם שלמה זלצמן ושמואל אייזנשטדט בהוצאתו לאור של ספר הזכרון ליחיאל צ'לנוב (תל־אביב, 1937).

פעולתו הציבורית האחרונה היתה השתתפותו ברשימה האישית, רשימה י"ב, שחברו מימי ה„חאליאסטרה" יצחק גרינבוים הקים לקראת הבחירות לכנסת הראשונה. שהתקיימו בטבת תש"ט (ינואר 1949). הוא היה עייף מלקחת חלק במסע הבחירות, ושמו היה זר למרבית הבוחרים לכנסת. הצטרפותו לרשימה, בה הופיע כמועמד השני לאחר גרינבוים, לא הוסיפה קולות רבים לרשימה שנכשלה.

בי"ג בסיון תש"ט (10.6.1949) נפטר א. גולדשטיין. עד יומו האחרון המשיך בשרותו לתנועה שבה דבק מימי נעוריו. אולם אותן 14—15 שנים, שבהן עמד על משמר ה„ראזסבים", בהם נשא דברו בכתב ובעל־פה למיליוני היהודים שבתחום המושב הרוסי ומחוצה לו, היו היסוד בשנות חייו, מהן שאב כוח ויכולת לעמוד על משמרתו כשליחה של התנועה הציונית בעשרות שנות חייו האחרונות.

אלכסנדר גולדשטיין

השותקים*

מעולם לא התבלטה בפני קורא בר־דעת אותה השתקה עקשנית של הבעיה היהודית בעתונות הרוסית, כמו בימים אלה של Sturm und Drang. בימי אימה אלה העוברים על יהדות רוסיה. אמנם אף פעם לא הקדישה לנו העתונות הרוסית (אם לא להביא בחשבון את ה„נובויה וורימיא" והדומים לו) תשומת לב מיוחדת. העתון „רוס" הביא מאמרים לאין סוף בבעיה הפולנית, דיבר על צרכיהם של הגרוזינים והארמנים, ברר את הבעיה הלאומית אפילו של הקאלמיקים והצ'ובאשים. רק על סוג אחד של „זרים" עבר עתון זה בשתיקה. או יצא ידי חובתו במאמרים בודדים ומעורפלים מאד, וסוג זה היו היהודים. העתון „רוסקיא ווידומוסטי" שמר במשך עשרות שנים על שתיקה נעלה לגבי היהודים, ולהוציאה ממנה לא יכלו שום פוגרומים שבעולם. לגביו לא היו היהודים קיימים כלל וכלל. העתון „נאשא ז'יזן" הלך בעקבות אחיו המיסקבאי, במאמרי מערכת, במאמרים שאינם של המערכת, במאמרים חתומים ובמאמרים שאינם חתומים נעדרה המלה „יהודים", כמו שנעדרה המלה „קונסטיטוציה" בהודעותיה של הממשלה. היהדות הרוסית התפתלה במכאוביה מתחת לעול הכפול של החעללות השלטונות הפראית, שהפכה כביכול לחוק, ומגילויים שונים של אנטישמיות מצד הסובבים אותה; היהדות הרוסית התבשלה במיץ עצמה, עזבה במאות אלפיה את שמיה המתנכרים של „מולדתה", הוציאה מקרבה מפלגות שונות, נאבקה עבור אידיאלים אלה או אחרים, והעתונות הרוסית, אהבת המלל, נשארה נאמנה לנדר שתיקתה המוזר, דבקה בעמדתה, עמדה של שותקים קרי־רוח לגבי היהדות וביעית היהודים, וכתוצאה מאותה שתיקה אין לשכבות הרחבות של החברה הרוסית אלא מושג קלוש ביותר על מחסוריהם האמיתיים ועל האידיאלים של „אחיהם לאורחות" היהדים, לא יותר מאשר יודעים הם על מצב הכושים בארצות־הברית או על האידיאולוגיה של תנועת הבוקסרים בסין.

ואנו התרגלנו לשתיקה עקשנית ושיטתית זו, הודות לרציפותה הבלתי־משתנית הפכה זו בעיני רבים מאתנו לתופעה טבעית ורגילה להלוטין. אולם אפילו אלה מאתנו אשר נהפכתו זה מכבר מכל האשליות המתוקות בענין זה, אפילו הם לא צפו לשוויון נפש כל־כך מדהים, כל כך — הבה נהיה גלויי לב — מחפיר לגבי „אזרחים" היהודים, כפי שנתגלה הדבר בבטאוני העתונות הרוסית בימים האחרונים. החריתים היטב היטב בזכרונה של יהדות רוסיה.

ב־17 באוקטובר חתם המשטר הישן על כתב־כניעתו. „המרידות והמהומות" הביאו למתן חופש אזרחי וערבויות למשטר קונסטיטוציוני לבניה של רוסיה רק לגבי חלק אחד של „בני רוסיה" לא נאמר דבר ב„מאניפסט של 17 באוקטובר".

---

* המאמר „השותקים" (Молчальники) בא ב„כרוניקה ייברייסקאי ז'יזני" בגליון 43/44 מ־11 בנובמבר 1905.

אם כי חלק זה סובל יותר מאחרים מעקתו האכזרית של המשטר הישן. חלק זה — היהודים. הם נשארו מחוסרי־זכויות בין אזרחיה של רוסיה, כשם שהיו משוללי זכויות לפני כן בין נתיניה של רוסיה. כנראה לא חששו מחברי המאניפסט מהמשכת „המרידות והמהומות" רק משום שהיהודים לא הרשו כזכויותיהם עם שאר האוכלוסיה. ומה אירע? האם טעו בחישוביהם? האם הגיבה העתונות הרוסית, זאת „מבטאת דעת הקהל הרוסית", ברעם של התמרמרות לוהטת על השמירה המלאה, גם לאחר ה־17 באוקטובר, על ה„סטאטוס קוו" לגבי היהודים? האם הופיעו מעל דפי העתונות התפשית מאמרים מלאי התמרמרות על ענויהם ויסוריהם של היהודים? על התרפה, על הפשע שבשלילת זכויותיהם? האם הופיע, בין המאמרים הרבים, המביעים נתן־רוח לגבי החיים התפשיים החדשים, גאוה וחדוה לגבי הניצחון שהושג, ולו גם מאמר אחד, שבו ימצא ביטוי של רגש צער לגבי ה„אחים לאורחות" היהודים שקופחו, שיהיה בו ניתוח הבעיה היהודית, שיהיה לו העוז להכריז על תביעה תקיפה לביטול מלא של הגבלות היהודים, כאולטימטום מוחלט, כתנאי בל־יעבור?

קראו־נא בעתונים...

את הכל זכרו בימים אלה: את האסירים ואת הגולים שיש לתת להם אמנסטיה, את צרכי האיכרים ומכאוביהם, את קיצור יום העבודה וקביעת נורמות של שכר עבודה, את מצבם הקשה של החיילים והמלחים, את תביעותיהם הצודקות של הפינים, את ההכרח לתת אוטונומיה לפולין, את ביטול המצב הצבאי והמצב הבטחוני המיוחד, את ביטול „מפקדי האיכרים", את פתיחת האוניברסיטאות, את בתי־הדין הצבאיים וכו' וכו'. על כל אלה נכתבו מאמרים קצרים וארוכים, לכל אלה הוקדשו שורות נמרצות, נועזות, רק אומה אחת נשכחה — היהודים.

לעומת זאת לא שכחו את היהודים האחרים, אלה אשר תמיד, ואויה — לעתים תכופות, נזכרים בנו. על היהדות רבת היסורים נתכו כל הנוראות של הפרעות, שלנוכח אכזריותם יחוור זכרם של משחאות הדמים בימי הביניים החשוכים... האם הכריחו מאורעות אלה את העתונות הרוסית להתיחס באורח מעמיק יותר לבעיה היהודית? לחקור במפורט את מהותה, לפתוח במאבק מתמיד עקשני לשויון זכויות מלא ליהודים?

קראו נא בעתונים...

בעצם אותם הימים בהם היתה יהדות רסיה נתונה למשיסה, כאשר ממברקי הפרעות התכסו גליונות העתונים בעמודות־דמים, ב־23 באוקטובר, התחכם העתון „נובאיא ז'יזן" לפרסם מאמר ראשי על הפרעות, שבו לא נזכרה אף פעם אחת המלה „יהודי". לא טוב ממנו נהגו שאר הבטאונים של העתונות הרוסית. במאמרים המועטים על הפרעות הוצגו הפרעות אך ורק כמסע נגד „סטודנטים, אינטליגנציה, יהודים וכו'". מחבריהם של מאמרים אלה לא תמהו כנראה כלל וכלל למראה התופעה המחרת שמסע זה נגד „סטודנטים, אינטליגנציה, יהודים וכו'" פנע למעשה, במספר המקרים המכריע, ביהודים, ומצא ביטויו בפרעות ביהודים. הם לא הופתעו לחוסר כל יחס מספרי בין המקומות הבודדים בהם פרעו באינטליגנציה, ובין עשרות המקרים, עשרות רבות, של פרעות אך ורק ביהודים. הם כתבו את מספר מילותיהם המועט יחסית על הפרעות ושקעו שוב בשתיקתם הנעלה, הפילוסופית, לגבי בעית היהדים.

והרי מעולם לא היתה שתיקה זו הרת תוצאות מעציבות כל כך כמו כעת הזאת; מעולם לא היה הכרח כה גדול בדיוק בלתי־פוסק בבעיה היהודית

מעל דפי העתונות הרוסית כברגע זה. גורלה של רוסיה ימסר בימים הקרובים בידי נציגי העם. ההברה בתבונה ובטבעיות שבחוספת בת־הדורות „מלבד לגבי היהודים" (кроме евреев) עוד לא נמחתה בנפשן של שכבות רבות בעם הרוסי. האמירה הקלאסית של אותו שוטר קרתני שהצטדק על כך שהשתתף בפרעות ביהודים, באמרו: „הנה בא התופש לאנשים, אולם אלה הרי אינם אנשים, אלה הם ז׳ידים," אופיינית היא לא רק לשוטרים הרוסים. יש הכרה על כן להכין בעוד מועד את השבבות הרחבות של העם הרוסי להכרת כל הפראות והתרפה שבשלילת זכויות אנוש יסודיות ביותר מן היהודים, להכרה מקרוב של הבעיה היהודית. הבנה זו יכולה וחייבת לקבל על עצמה העתונות הרוסית. אולם... היא אינה עושה זאת, וכנראה אין בדעתה לעסוק בכך גם להבא. מה לעשות? על היהודים להתאכזב בפעם האלף ואחת מתקוותם לגבי בעלי־ברית ממשיים מבחוץ, ולהתחיל בכוחיתיהם הם במאבק על הזכויות שנשללו מהם. בפעם האלף ואחד יהיה עליה להיזכר בעצתו הישנה, הבדוקה, של הלל הזקן...

*

כאשר סיימתי את השורות האחרונות של מאמרי על „השותקים" לא ציפיתי כלל, שכעבור יומיים יהיה עלי להיווכח תוך עצב רב במציאותם של „שותקים" לגבי הבעיה היהודית, גם באותה סביבה שקשה היה לצפות למצוא אותם שם — במועצת צירי הפועלים בפטרבורג. וכאשר משתדל אני לדכא בקרבי לרגע את הרגש הבלתי־אמצעי של התמרמרות עמוקה ועלבון מר, כאשר אני מנסה לנתח בקור רוח את הסיבות ואת הרקע הפסיכולוגי לעובדות, כאשר אני מתחיל להרהר בלי משוא פנים במה שקרה — איני מוצא הסברים, איני מוצא תשובות, איני מוצא הצדקה.

ב־1 בנובמבר התקיימה ישיבת מועצת צירי הפועלים. המועצה התכנסה על מנת להגיב נמרצות על פעולותיה האחרונות של הממשלה: להביע את מחאתה נגד פעולות אלה לא בהחלטות מילוליות, אלא באמצעי עז ונמרץ — בהכרזת שביתה פוליטית כללית. הפרולטריון הרוסי עבר זה עתה בכל אותן התלאות הכרוכות בשביתה כללית ממושכת, שעיקר עולה נופל על שכמו של הפרולטריון. אם החליט הפרולטריון הפטרבורגי תוך הקרבה עצמית להכריז שביתה על מנת למחות נגד פעילות הממשלה, היה זה רק משום שהממשלה עשתה שורת פעולות הזועקות חמס עד לב השמים, שלא יכלו שלא לעורר פרץ התמרמרות לוהטת בין הפרולטריון; לא יכלו שלא להכריחו להגיב על פעולות הממשלה באמצעים הקיצוניים ביותר. מה הן אותן פעולות? תשובה על כך כלולה ב„החלטת מועצת צירי הפועלים", האומרת:

1) ממשלת הצאר ממשיכה לפסוע על חללים, היא מוסרת לבית דין של שדה את החיילים והמלחים של קרונשטאט, גיבורי החיל שהתקוממו להגנת זכויותיהם וחופש העם. היא הטילה עניבת חנק של מצב צבאי על צוארה של פולין המדוכאת.

2) מועצת צירי הפועלים קוראת לפרולטריון המהפכני של פטרבורג להביע באמצעות השביתה הפוליטית הכללית, שכבר הוכיחה את כוחה הכביר, ובאמצעות הפגנות מחאה כלליות, את הזדהותם עם החיילים המהפכניים של קרונשטאט. מחר, ב־2 בנובמבר, בשעת הצהרים, יפסיקו פועלי פטרבורג את

עבודתם. עם הסיסמאות: 1) הלאה בתי הדין של שדה; 2) הלאה עונש המות; 3) הלאה המצב הצבאי בפולין וברוסיה כולה.

ובכן — העילה לשביתה היא, שהממשלה, „ממשיכה לפסוע על חללים". עילה בעלת משקל רב. אם עומדת הממשלה למסור לבית־דין של שדה את חיילי קרונשטאט, אם היא הטילה עניבת חנק של מצב צבאי על צוארה של פולין המשוחררת, הרי המחאה נגד כל אלה היא תגובה טבעית ביותר הנובעת מההתמרמרות לנוכח פעולות כאלה. אולם האם פסיעת הממשלה על חללים התבטאה רק בעובדות אלה? האם פסיעה איומה זו על חללים לא התחילה לפני כן? לא התחילה מן היהודים, מיד למחרת מתן המאניפסט של ה־17 באיקשובר? האם נכונותם החייתית של ההמונים „להכות בזידים" לא נוצלה בתחבלנות שטנית על ידי נציגיה המתועבים של הממשלה? האם לא הודות להתרת הרצועה ונתינת רשות למשחית על־ידי כל מיני נייידגארדטים, סטוליפינים וכל הדומים להם — התחוללו כל הנוראות של הפרעות האחרונות ביהודים, נשפכו נהרות דם יהודי, נפלו מאות ואלפים חללים יהודים? וכאשר התכנסה מועצת צירי הפועלים לעיבוד כתב אשמה ומחאה נגד הממשלה, „הפוסעת על חללים", האם לא היתה צריכה לזכור בראש וראשונה את ערמות החללים היהודים שנפלו בערים רבות ברוסיה?

ולמעשה... זכרה מועצת צירי הפועלים בהחלטתה את חיילי הצבא והצי בקרונשטאט, זכרה את פולין המדוכאת, ורק על דבר אחד עברה בשתיקה, על הפרעות האחרונות, שלא היו כמותם אפילו ברוסיה. בהציגם שלוש תביעות קונקרטיות, בהציבם שלוש סיסמאות, שכתו לציין סיסמה רביעית: „הלאה מארגני הפרעות נגד היהודים, כוו לאלה שהתירו להם לפרוע".

היהודים התרגלו לדברים רבים, למדו לשאת סבל רב, למדו להשלים, ביחוד בימים העגומים האחרונים. אולם בעמדנו בפני עובדה זו, בפני שתיקה זו הרי אף המנוסים ביותר בינינו, הפסימיים ביותר, יכולים רק להאלם בתדהמה, יכולים רק לפרוש כפיהם תוך מבוכה מלאת יגון. אין הלב רוצה להאמין כי שתיקה זו על הפרעות ביהודים היתה השתקה שבהכרה של נושא רגיש, של התעלמות מכוונת מבפיה רגישה. אולם אם כן הדבר, האם פשוט שכחו את הפרעות ביהודים? באור כזה נראה לי בלתי ניתן לאמון, הוא מעורר רגש עלבון לא פחות מר, רגש אכזבה לא פחות קטן.

יתכן ויבוא הרגע, כאשר טובי ההברה הרוסית, אם לא בהשפעה בלתי אמצעית של הרגש, הרי מתוך שיקול ראציונלי, יצאו לתמוך באורח פעיל בתביעות העם היהודי. אולם זמן רב לא תמחה מזכרוננו אותה עובדה מחפירה וטרגית, שהתנצחה לדורות בהחלטת מועצת צירי הפועלים כ־1 בנובמבר: כאשר עוד לא הספיקה האדמה להחישר מעל אלפי קברות הקרבנות היהודים, כאשר נראה היה כאילו השמים והארץ זועקים מרה על אימת הפרעות — באה „החלטת" מועצת צירי הפועלים ויצאה במחאה פעילה למען המלחים של קרונשטאט, למען פולין המדוכאה... והסתפקה רק בשתיקה לגבי 130 הפרעות ביהודים.

ד"ר גדליה אלקושי

העיתונות העברית בווילנה במאה ה־19

(ה מ ש ך) •

VII

מראשית שנתו השישית של „הכרמל", שהחלה ב־18 באפריל 1866, מסתמן בו מפנה מכריע בעמדתו כלפי תנועת ההשכלה, ומתבלטים שינויים מהותיים בתכנו: בחלקו הכללי־פובליציסטי נוטש הוא את עמדתו הקודמת, המתונה והזהירה, בשאלות החיים שעמדו על הפרק בפני הציבור היהודי ברוסיה ושהיו שנויות במחלוקת בין המשכילים למתנגדיהם, והוא נעשה כעת לעיתון לוחם להשכלה, בעיז ובהחלטיות; ואילו בחלקו הספרותי־מדעי מתחיל הוא למעט במאמרים מדעיים־תורניים, ומעביר את נקודת הכובד למדור הביקורת הספרותית.

גורמים שונים שהתלכדו יחד הם שחוללו את התמורה הזאת. ראשית כול יש לזכור את אווירת „הסער והפרץ" שאפפה את המשכילים היהודיים ברוסיה בשנים 1866—1867, שנות התלומות המשכיליים הוורודים על שיווי הזכויות שיינתן בקרוב ליהודי רוסיה בחסדי הקיסר אלכסנדר II. השוחר טוב לישראל. לפי דעת משכילי ישראל מותנה היה שיווי זכויות זה במידה רבה ב„הכשרת לבבות" מבפנים, בכוננותו הנפשית־תרבותית של הציבור היהודי ל„התמזג" עם העם הרוסי, לפי נוסח ההתמזגות בארצות המערב. המשכילים היהודים ברוסיה באותו זמן, מבלי להוציא מן הכלל את הסופרים העברים, ראו ב„הכשרת לבבות" השכלתית־רוסיפיקטורית זו את ראש שליחותם ועיקר ייעודם בקרב עמם. וגם „הכרמל", שלא הצטיין עד כה בלהט משכילי לוחם, לא יכול לעמוד בפני הגלים הגואים של „משיחיות" משכילית זו, הנושאת בכנפיה את בשורת הגאולה האזרחית להמוני ישראל בתחום המושב הרוסי, והצבועה בגוון של פטריוטיות רוסית יתירה.

כגורם נוסף לתמורה הנזכרת יש לראות את תלותו הכספית הגדלה והולכת של „הכרמל" בתמיכתה של „חברת מרבי השכלה" בפטרבורג, שבעיני ראשיה לא נראו מתינותו היתירה של העורך במדור הפובליציסטי והכיוון המחקרי־למדני ששיווה למדור הספרותי־מדעי.

ואילו גורם שלישי, ולא אחרון במעלה, היתה ההסתערות הנועזת והמחצת שהחלה באותו זמן מצד בני המשמרת הצעירה בספרות העברית ברוסיה, מסיימי בתי המדרש לרבנים ולמורים וחניכי הספרות הרוסית הראדיקלית, על דור הסופרים העברים הזקנים, האוטרדידקטים, בשמם של עקרונות ביקרתיים־ספרותיים אשר נלקחו מתוך הפואטיקה של הפוזיטיביסטים הרוסיים. אחד מראשי המדברים במשמרת הצעירה, אברהם יעקב פאפרנה, ממשתתפיו הקבועים של „הכרמל" בשנתו השישית, הוא שהכניס למדור הספרותי־מדעי של „הכרמל" מתיסת

• ראשיתו של המאמר באה בחוברת „העבר" הקודמת, חוב' י"ב, עמ' 59—97.

הנעורים שהתמרדה בנוסח הישן, הלמדני־בטלני, בספרות העברית, וקרע לקורא העברי אשנב להשקפות האסתטיות שרווחו באותו זמן בספרות הרוסית.

מראשית שנתו השישית חזר „הכרמל" למתכונתו הקבועה — 8 עמודים בגיליון — כפי שהיתה קודם הקיצוצים שנעשו בו באמצע שנתו החמישית, וחודש בו המדור המדעי־ספרותי „השרון". דבר זה נתאפשר תודות לעזרה הכספית שהוגשה לו מראשית שנתו השישית על ידי „חברת מרבי השכלה" בפטרבורג, ושעליה הודיע העורך בגיליון הראשון של השנה, בכותרת „הודעה מאת הרעראק־ציאן של הכרמל", בזו הלשון: „אלופי הועד לחברת מרכי ההשכלה בישראל — — — ברצותם לתמוך ידינו בעבודתנו בכרמל, ובחפצם להפיץ השכלה בישראל, הואילו לקנות יותר ממאה עקסעמפלארים ממכתב העתי הזה ולשלחם ע"י לרבני הקהלות אשר אין חזון הכרמל נפוץ בתוכן". מסתבר, שבשביל „הכרמל", שנפוץ רק במאות אחדות של טפסים (ראה פרק קודם), היה בתוספת של מאה מנויים משום סיוע נכבד ורב משקל.

עמוד התווך של „הכרמל" בשנתו השישית היה המשורר י. ל. גורדון, והגיליון הראשון של השנה נפתח בשירו הפרוגרמטי „הקיצה עמי", המניפסט הנמרץ של תנועת ההשכלה העברית ברוסיה, ובו החרוז הנודע „היה אדם בצאתך ויהודי באהלך", שנתקבל כסיסמת ההשכלה היהודית בכללה. בפרסום שיר זה בראש הגיליון הראשון של השנה היה מעין הכרזה והבטחה, כי מכאן ולהבא ייטוש „הכרמל" את עמדתו ההססנית־המתונה במאבק שבין המשכילים ומתנגדיהם, ויתייצב לימין לוחמי ההשכלה בעלי האידיאולוגיה העקיבה. כפי שנוסחה בשירו הנזכר של יל"ג. בגיליון 5 פירסם יל"ג (בחתימת on-on) את מאמרו „בית יעקב, לכו ונלכה!", שבה הרצה ברוב רגש, בלשון פרוזאית, את עיקרי הרעיונות שבשירו הפרוגרמטי: על יהודי רוסיה להשתלב בכלכלה של המדינה ולהתמזג התמזגות תרבותית־לשונית מלאה עם בני הלאום הרוסי, לפי הדוגמה של ארצות מערב אירופה. „ולמה לא יהיו לכם למופת", פונה יל"ג אל יהודי רוסיה, „אחיכם בארצות אשכנז, צרפת, אנגליה ואמעריקה ושאר אנשי אמונתכם בכל ארצות מושבותיהם". בגיליונות הבאים של „הכרמל" פירסם יל"ג משלים סאטיריים בעלי מגמה משכילית מובהקת, שכונסו אחר כך במחזור „גם אלה משלי יהודה, משלים קטנים לילדים גדולים", ובכללם המשל „ראשי עם הארץ" (בגיליון 17), שהעורך פין הוסיף לו את כותרת המשנה „בקהילות הקטנות", כדי שלא לעורר רגזם של פרנסי קהילת וילנה[60]. משלים אלה, תודות לצורתם האמנותית המושלמת ולתכנם המשכילי־סאטירי החריף, היוו את מיטב החומר הספרותי של „הכרמל" בשנתו השישית. כן פירסם יל"ג ב„הכרמל" של אותה שנה גם כתבות מטלו, עיר מגוריו אז, ו„הערה קטנה ונתוצה" בדבר האיסור להסמיך בלשון העברית שני שמות לסומך אחד, הערה שגררה אחריה פולמוס סופרים ער בהשתתפותם של אד"ם הכהן, מ. ל. הרליכטסזון (לילינבלום), ח. צ. לרנר, שלמה מאנדלקרן ועוד.

למן הגיליון הראשון של השנה השישית הונהגה במדור „השרון" של „הכרמל" סקירה שבועית קבועה בשם „המצפה", שבה נסקרו ובוקרו על ידי העורך, באובייקטיביות ובהבנה, „הספרים החדשים ומאמרי החכמה הבאים במכתבי העתים לבני ישראל", והיה בכך משום חידוש רב בעיתונות העברית של אותו זמן.

---

60) ראה צרור אגרות יל"ג אל מרים מארקל־מאוסזאהן, עם מבוא והערות מאת א. יערי, ירושלים תרצ"ו, ע' 21.

שזרה היתה לה ההערכה הספרותית הביקרתית, ועל כל חיבור עברי חדש, כמעט ללא יוצא מן הכלל, היתה נוהגת לגמור את ההלל הגדול.

בגיליון 4 נתפרסמה במדור „השרון" ראשיתו של המאמר הביקרתי בהמשכים „קנקן חדש מלא ישן" מאת אברהם יעקב פאפרנה. מאמר זה הוא במידה מסוימת נקודת מפנה בתולדות הביקורת העברית, כי מחברו הצעיר, שבאותו זמן נמנה עדיין עם תלמידי בית המדרש לרבנים בווילנה, היה יחד עם א. א. קובנר מן הראשונים שגילו את נגעי ספרות ההשכלה העברית, ועל ידי דוגמאות מרובות המובאות במאמרו הוכית, כי בקנקן חדש זה, המכונה ספרות עברית חדשה, לא מעטים האנאכרוניסמים מן הספרות הרבנית הישנה על כל המגותך שבהם, כגון מליצה מלאכותית חסרת טעם, חרזנות טפלה, הנוהג של פרכוס הדדי בין המחברים על ידי שבחים משונים ותארי כבוד מוזרים, וכו'. המאמר של פאפרנה גרר אחריו פולמוס דברים עז ב„הכרמל", שהשתתפו בו א. וארשבסקי (שחיבורו „חקרי תבל" בוקר ע"י פאפרנה), ח. ז. אלישוויץ (חזא"ל) וד. מ. מיצקה. ופאפרנה השיב למשיגיו במאמר חדש בהמשכים „תשובות בהתוהים על קנקני". ויכוח ספרותי נוקב זה, שנמשך חדשים מרובים מעל דפי „הכרמל", הפיח רוח חיים בשבועון הווילנאי, שעד כה עסק בעיקר בחידושים בלשניים־תורניים. מאמרו של פאפרנה והפולמוס שעורר היפרו את המחשבה של הקורא העברי, חידדו את כושר הבחנתו הספרותית והכשירוהו לגישה ביקרתית אל חזיונות הספרות. כעבור חדשים אחדים צירף פאפרנה עוד שני מאמרי ביקורת למאמרו שהדפיס ב„הכרמל" ופירסמם יחד בחוברת שנשאה אף היא את השם „קנקן חדש מלא ישן" (וילנה 1867), ושהוציאה למחברה מוניטין כחלוץ הביקורת בספרות העברית לצדו של א. א. קובנר.

„הכרמל" היתה האכסניה הספרותית הראשונה שבה פירסם קובנר מדבריו: בשנתו השלישית של „הכרמל" נדפסו הכתבות שלו מקיוב, וכן שירו האחד והיחיד „גבול לאדם"[61] ובשנתו הרביעית פירסם בהמשכים רבים תרגום־עיבוד עברי מן החיבור „החום והחיים" מאת חוקר־הטבע הגרמני, בעל השקפת העולם ההמרנית, לודוויג ביכנר. בשנתו החמישית של „הכרמל" פירסם את מאמרו „עולם הפוך", שהיה מכוון נגד ש"י אברמוביץ, אשר הסתכסך עם אחדים ממשכילי ברדיצ'ב, עיר מגוריו של אברמוביץ באותו זמן. כרם, משהקדיש אתר כך קובנר את עטו לבעיות הביקורת הספרותית לפי רוח הפוזיטיביסטים החמרניים מבית מדרשו של פיסארב, פירסם את ראשוני מאמריו בתחום זה, „דבר אל סופרי ישראל" ו„לא שלום ולא אמת", ב„המליץ" האודסאי, שהיה דינמי יותר וקיצוני יותר בחביעותיו המשכיליות מאשר „הכרמל" הווילנאי, ולפיכך נראה לקובנר ככמה נאותה יותר לפרסום מאמריו הביקורתיים הסוערים. ב־1865 יצאה בווארשה אסופת מאמריו הראשונה של קובנר „חקר דבר", שבביקרתה הקטלנית־השוללת שמתתה על דרך הספרות העברית החדשה ועל סופריה האוטודידקטים ובתביעותיה התועלתיות מן הספרות עוררה פולמוס עז, ופתחה פרק חדש בתולדות הביקורת העברית. במאמרו „זמן הליטעראטור היותר חדשה", אשר הוכנס ל„חקר דבר" ושבו סקר קובנר את העיתונות העברית של זמנו, הוא הוציא את המשפט הבא על „הכרמל": „הכרמל' לא סלל דרך חדשה, לא שם לו למטרה איזה דעות ומחשבות חדשות, או ישנות, אשר אליהן יהין כל היום, אך כלי חשבון יאסוף

61) ראה „העבר", חוב' י"ג, עמ' 90.

אל כרשו מכל הבא בידו. כמו „המגיד" מלא הנהו צרקת עם עבר ופזרונו, כמוהו ירים בכי במות מי, וישמח אם מי קנה לו עליה בבית הכנסת בעד חמשים רובל כסף; כמוהו הקדיש מחציתו לתורה ולחכמה — התורה תעקם את הכתובים ותישרם, תחפש רמות ונשגבות בדברי בעלי התלמוד ועל מדת נוטריקון ירבו לדבר עד תלום ועוד אלפי דברים כאלה, אשר לא יביאו כל תועלת — — — אך בכל אלה לא נוכל לכחד תחת לשוננו, כי במשך העת הזאת נדפסו ב„כרמל" גם דברים רבים ונכבדים, אשר להם יאות כבוד ויקר, יען כי הענין אשר דברו ממנו חדש אצל העברים וגם נכתבו בשפה צחה ומובנת". ואולם השינויים שצוינו למעלה, אשר חלו בכיוונו האידיאולוגי של „הכרמל" בשנתו השישית, והרוח החדשה שהחלה לנשב בו בהשפעת מדור הביקורת, גרמו לכך שקובנר ישנה לטובה את דעתו של „הכרמל", והוא ביטא זאת במאמרו „רוח חיים", שנתפרסם ב„הכרמל" של אותה שנה בשלושה המשכים (בגליונות 24—26). המאמר מוקדש אמנם להערכת פעלו הספרותי של ריב"ל, אך בראשיתו חולק מחברו שבחים לשינויים שחלו ב„הכרמל", „אשר לקח לו מהלך חדש מראש צאתו לשנה הזאת, אשר ישנה אותו לטוב על יתר המ"ע לישראל בשפת עבר". הוא מזכיר את הביקורת שמתח בשעתו במחברתו „חקר דבר" על „הכרמל", אך כעת, בשנתו השישית, הכניס בו העורך „רוח חיים, אשר לא היה בו מראש ואשר זה היה כל חסרונו, והנה נשתנה מעיקרו לטובה". רוח חיים זה רואה קובנר בראש וראשונה במדור המוקדש לביקורת ספרים, היא הביקורת המחיה את הספרות של כל עם, ושעד כה לא הוקצה לה המקום הראוי בעיתונות העברית. כן משבח קובנר את עורך „הכרמל" על שהשכיל למשוך לעיתונו את המשורר יל"ג, ששיריו ב„הכרמל" הם „לרוח היום, לרוח החיים המתהלך כעת בין אהינו העברים — — — כי בהם נראה חיי אחינו היהודים, תכונותיהם ועלילותיהם". ולאחר שקובנר מזכיר עוד לשבח את מאמרי הביקורת „קנקן חדש מלא ישן" מאת פאפרנה ו„ביקורת נאמנה על ספר בן אבויה" מאת ידעיה העברי איש וואליני (שעליו עוד ידובר להלן) הוא עובר להערכת פעלי הספרותי של ריב"ל, ומדגיש כי עיקר חשיבותו בכך, שבחיבוריו הסביר לקוראים העברים ברוסיה את הצורך בחיים ארציים ובהסתגלות לתנאי המציאות ולדרישותיהם.

המאמר „ביקורת נאמנה על ספר בן אבויה", שזכה לשבחים מעטו של קובנר, נתפרסם בשישה המשכים בשנתו השישית של „הכרמל" (בגליונות 9, 10, 12, 14, 16, 17), ונמתחה בו ביקורת על ספרו של מאיר לטריס „בן אבויה" (וינה 1865), הוא עיבודו העברי של „פאוסט" מאת גתה. המבקר, החותם בכינוי „ידעיה העברי איש וואליני", מאשים את המתרגם־המעבד לא רק בשגיאות דקדוקיות ובטעויות לשון, אלא אף טוען טענות עקרוניות כבדות משקל כלפי חזכר העקיבות שבשיטת ה„ייהוד" של גיבורו „פאיסט" שנקט בה לטריס, אשר לאחר הפכו את הגיבור הראשי לאלישע בן אבויה לא דאג לשוות לתרגומו את הרקע הזמני והמקומי הנאות של תקופת התנאים, ומכאן האנאכרוניסמים שבתרגום־העיבוד העברי. ביקורת מפורטת וענינית זו, שהצטיינה בנישתה האיבייקטיבית ובאומץ רוחה לחשוף פגמים חמורים בספר שזכה לקבלת פנים נלהבת ביותר בכחבי־העת העבריים בצאתו מבית הדפוס[62], הקדימה ובישרה את ביקרתו

---

62) ראה: יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, II, ירושלים תשי"ב, ע' 384—386.

החריפה של פרץ סמולנסקין על „בן אבויה", „ביקורת תהיה", שנתפרסמה זמן קצר לאחר מכן ועוררה פולמוס סוערים. מיהו אותו סופר־מבקר שהסתתר תחת הכינוי „ידעיה העברי איש וואליני"? שאול תיות בחיבורו „אוצר ברויי השם" (וינה 1933) כותב, בהסתמכו על הביבליאוגרף זאב צייטלין, כי זהו כינויו של שלמה מנדלקרן. כך גם פיענחו את הכינוי יוסף קלחנר[63] וא. גור (הוא א. ר. מלאכי)[64]. ואולם, אין זו אלא טעות. בחתימת „ידעיה העברי" (ללא התוספת „איש וואליני") נתפרסמו ב„הכרמל" שנה שישית עוד מספר מאמרים, ואחד מסופרי „הכרמל", המדקדק ח. צ. לרנר, שהתווכח עם ידעיה העברי מעל דפי השבועון בעניין בלשני מסוים, פנה אליו בסוף מאמרו „פשר דבר" (בגיליון 39) בבקשה „לגלות לעינינו את המסך הלוט על שמו, והיה כי יבואו דבריו וכבדנוהו". „ידעיה העברי" נענה לבקשה, ובסוף המאמר „משיב דבר", שנתפרסם בגיליון 50 של „הכרמל" כאותה שנה, ושהתחיו חתום במפורש אד"ם הכהן לבנזון, אנו קוראים: „עתה הנני למלאות מה ששאל ממני החכם הזה [ח. צ. לרנר — ג. א.] שם, לגלות את המסך הלוט על שמי, שהוא ידעיה העברי, והנה שאלתו נתתה לו בסוף מאמרי זה. וגם אני מראש לא בסתר דברתי, כי אם בבואי לכתוב את מאמרי בקרת נאמנה אמרתי פן אהיה במחכבד בקלון חברי, והסתרתי את שמי (ונסתר בזה גם שם התלמיד החכם כמו"ה ש.מ.ר. אשר היה לעזר לי במאמרי זה) — — — ובכן נמשכתי לשבת במסתור זה גם בכמה מאמרים אח"ז בכרמל ש"ז". מחברה של „ביקורת נאמנה" הוא איפוא אד"ם הכהן לבנזון, ואילו תלמידו בבית המדרש לרבנים בווילנה שלמה מאנדלקרן (ששמו נרמז בר"ת ש.מ.ר.) רק סייע בידו, ודבר זה אף נרמז בתוספת „איש וואליני" ל„ידעיה העברי", כי מאנדלקרן היה יליד מלינוב שבוולין, ואולם המאמרים שהוסיף אחר כך אד"ם הכהן לפרסם ב„הכרמל" שנה שישית בשמו הבדוי חתומים בכינוי „ידעיה העברי" בלבד, ללא התוספת „איש וואליני".

ואילו בשליש האחרון של השנה השישית שוב גיברים ב„הכרמל" היסודות השמרניים. מסתבר, שהכיוון הביקורתי לא היה לפי הרוח של חלק מקוראי „הכרמל" וסופריו, והעורך נכנע במקצת ללחצם. בגיליון 30 פירסם את ראשיתו של המאמר „ביקורת הביקורת" מאת ה„משורר" דויד משה מיצקון, שספר שיריו „כינור דויד" בוקר קשות ע"י קובנר ב„חקר דבר". המאמר נועד ללא ספק להשיב על השגותיו של קובנר, ואולם הוא החטיא את מטרתו העיקרית מאחר שנתפרסם ממנו רק המבוא הכללי בלבד, שאין לו כל קשר לחוברתו של קובנר. כן נתפרסם בגליונות 31, 32, מאמרו של משה בער קראהנאוו „הווה זהיר בביקורת"[65]. שבו מתווכח הכותב עם הדעות שהובעו על ידי קובנר במאמרו ב„המליץ" „שני נביאים מחנבאים בסנונן אחד" (ביקורת ספרי שיריהם של אברהם גולדפאדן ושלמה מאנדלקרן). בגיליון 33 גם נתפרסם „מכתב גלוי מאת רב גדול מסתתר" בחתימת „אשר טוביהו בן עמרם", הוא הרב אברהם שמעון טרויב (בח לוף סדר האותיות) מקיידאני, הפונה אל רבני ישראל „להיות עתה מנאמני כה"ע ולוקחיהם, קוראיהם, וגם סופריהם". כדי לשמור על האופי המסורתי של כתבי העת העבריים

---

63) שם, שם, ע' 386, 399; שם, IV, תשי"ד, ע' 168.

64) במאמרו „המליץ ועורכיו", ב„הדואר", שנה מ', תשכ"א, ע' 439.

65) בסוף המאמר באה חתימתו המלאה של הכותב, וסעה א. גור (הוא א. ר. מלאכי) בציינו במאמרו „'המליץ' ועורכיו", כי המאמר נתפרסם בגיליון 31 בלבד „בלי חתימת הסופר" („הדואר", שנה מ', תשכ"א, ע' 331).

וכמלאם „דברי תורה, חכמה ומדעים", ולהרהיקם מן הדעות התפשיות־ביקורתיות של הסופרים החדשים, אשר „רוח הילדות תפעם בקרבם לדבר איש איש כפי העולה על רוחו". העורך חשש כנראה להרגיז יתר על המידה את קוראיו וסופריו השמרניים, ובשליש האחרון של השנה שוב מתרבים ב„השרון" המאמרים התורניים־מחקריים, ותופסים את מרבית שטחו כמו בשנים הקודמות.

ואכן, הרגיש בשינוי זה א. א. קובנר וב„מכתב אל העורך"[66] שפירסם בגיליון 49 של „הכרמל" מציין הוא בצער: „פתע נדעך רוח החיים מן „הכרמל", וילך עוד הפעם בכבדות. בעלי הפילולאגיא והקדמוניות חדשו ימיהם כקדם — — — ומה היא הסבה להתמורה הזאת? כלי כל ספק שנת הקוראים, תרדמתם אשר נתקעו בה, המה הרפו את רוחך ועוז ידך...".

השנה השישית היתה מבחינה תמרית קשה מאוד ל„הכרמל". התמיכה של „חברת מרבי השכלה", שהתבטאה בהתימה על מאה עותקים של השבועון, לא פתרה כמובן את מצוקתו הכספית, שמקורה היה במיעוט חותמיו. הגליונות לא ראו אור במועדם וכסדרם, וחמישים המיספרים של השנה השישית יצאו לא במשך שנה אלא במשך 21 חדשים (18 באפריל 1866 — 12 בינואר 1868). הגיליון 49, שיצא בי"ד במרחשוון תרכ"ח, פיגר בחדשיים וחצי אחר הגיליון 48, שיצא בכ"ו במנחם אב תרכ"ז, וכראש הגיליון 49 נדפסה הודעת המערכת בזו הלשון: „הודעה מהרעדאקציאן: לרגלי סבות שונות אחרו עלי הכרמל האחרונים לשנה זאת לצאת עד היום, והגדולה שבסבות שלא ידענו אם נוסיף להוציא את מכתבנו העתי עוד או נחדל, כי לאשר מעטו לוקחי הכרמל בשנה הזאת ורבים מהם לא שלמו לנו מחירו עד הנה, קצרה ידנו לעבוד עבודתו ולנשוא משא החובות, ובזה הננו מודיעים דעתנו כי תפצנו לשנות את הפראגראם של הכרמל, להרבות טובו ותועלתו ולעשותו כליל בשלימותו שתה לכל נפש, ותוחלתנו להפיק רצון מאת הממשלה הרוממה בזה. והיה אם יתעוררו אחינו המשכילים ויתמכו ידנו ויקדמו פנינו בדמי קדימה, ואשר לא שלמו נשיים, ימהרו לשלם, ולא יהיה עליהם חטא עושקי שכר, או אז חילים נגבר לעבוד עבודתנו בכרמל גם בשנה הזאת".

ובגיליון 50, הגיליון האחרון של השנה השישית, כאה שוב „הודעה מהרעדאקציאן" ובה בשורת המשך קיומו של „הכרמל": „הכרמל יצא אי"ה לאור בשנה הבאה, ויתחיל לצאת לא יאוחר מן 15 יאנואר, ואם יהיה ה' עמנו יצא מדי שבוע בשבוע, בלי הפסק ודלוג כלל, ובשנויים רבים לתועלת הקוראים, בהרבות ידיעות מועילות שוות לכל נפש — — —".

VIII

בשנתו השביעית, שהחלה בה' בשבט תרכ"ח (29.1.1868), גילה „הכרמל" עירנות רבה, גם בחלקו הכללי, הפובליציסטי, וגם במדורו הספרותי־ביקורתי, ומורגשת היתה השתדלותו של העורך לשפר את עיתונו ולהפכו לגורם מכוון בחיי הצבור היהודי בליטא בכלל ובחוגי המשכילים העברים בפרט. ביטוי מוחשי לעירנות זו ניתן במאמרים הראשיים שנתפרסמו בשנה זו כמעט בכל גיליון, ושדנו בבעיות השעה של הציבור היהודי.

---

66) מאמר זה (כמו גם מאמרים אחרים של קובנר, ובייחוד מאמרי הביקורת שלו וזכרונותיו החשובים שנכתבו רוסית) לא כונס בלקט כתביו של א. א. קובנר שהוצא ע"י „מחברות לספרות" בשם היומרני „כל כתבי א. א. קובנר" (תל־אביב, תש"ז).

כבר במאמר הראשי שבגיליון 1 „לראשית השנה", הסב העורך את תשומת לב קוראיו לשני העניינים הגדולים, שעמדו באותו הזמן על הפרק בפני יהודי תחום המושב הרוסי: א) שידור המערכות הכלכלי בעטייה של רשת מסילות הברזל שניבנו והלכו באותה עת ברחבי רוסיה והשפיעו השפעה עצומה על שינוי דרכי המסחר; ב) דרישתם התקיפה של השלטונות הרוסיים, לאחר דיכוי מרד הפולנים, להחיש ולהגביר את תהליך הרוסיפיקציה בקרב יהודי תחום המושב. העורך מודה במאמרו כי עדיין לא נתגבשה אצלו השקפה נכונה בבעיות אלו, ובייחוד רבים אצלו ההיסוסים והפחדים בקשר לתביעות הרוסיפיקציה מצד השלטונות: „ואנחנו לא נדע עוד מה אתנו, ומה נעשה לצאת ידי חובת הזמן — — — מבלי אשר יתנגפו רגלינו בדרך אשר לא נסינו בו, ואיזה דרך נהליך את הישן בחדש, ולא נגע לרעה ביסודות הדת ומנהגי ישראל. שאלות רבות תתרוצצנה בקרבנו ותרוצצנה לבבנו וראשנו, ואין השובה נכונה מוצאת — — —". במלים אלו ניתן רמז ברור להתששותיו של פין לסכנה הלאומית האורבת לציבור היהודי כן ההשכלה המושלת עליו מגבוה, על ידי השלטונות הרוסיים.

בגיליון 2 נתפרסם, ללא התימה, מאמר קטן של העורך בשם „דבר בעתו אל כבוד רבני ישראל", שעתיד היה „לעשות היסטוריה". המאמר קשור בכצורת וברעב שפקדו את רוסיה ב־1867 ושבעטיים ירדה מצוקה כלכלית חמורה מאוד על יהודי תחום המושב בחורף 1868, לרגלי האמרת המחירים של מיצרכי המזון. לאחר שהכותב משבח את הרבנים על שנחלצו ראשונים לישע האביונים בימי הרעב, הוא פונה אליהם בקריאה „להתחזק ולהתיר כל מיני קטניות בפסח בשנה הזאת", בהתחשב ביוקר המאמיר של מחיר קמח מצות. העורך תור לדון בשאלה זו במאמר הראשי „והלכות הפסח", בגיליון 5. הכותב מציין בשמחה „כי דעתם הגדולה [של הרבנים] נוטה לעשות את הצדקה הגדולה הזאת [היתר קטניות בפסח]". אולם לדעתו לא די בכך: בהבירו את נפש ההמונים היהודיים בתחום המושב, האדוקים בדתם, היא בטוח כי הם יימנעו בכל זאת, למרות ההיתר, מאכילת קטניות מחשש איסור חמץ בפסח, מאחר שההיתר ניתן רק לעניים בלבד. לפיכך, אל להם לרבנים להסתפק במתן היתר, אלא שומה עליהם להכריז „כי חובה על כל אדם מישראל לאכול קטניות בפסח בשנה הזאת".

מאמריו של עורך „הכרמל" בעניין היתר הקטניות ביטאו את עמדתם של משכילי ישראל בליטא ועשו רושם גם בחוגי הארוקים, ורבני וילנה וקובנה אף נענו בחיוב להצעת „הכרמל". ואולם נמצאו בליטא גם רבנים שחששו, כי היתר זה, המבוקש על ידי המשכילים, והמוצדק כשלעצמו, עלול לפתוח פתח לדרישת תיקונים ברת מצד המשכילים, ולכן יש להתנגד לו מטעמים טאקטיים. ואחד המתנגדים היה דווקא רבה של קיידאן, ר' אברהם שמעון טריב, שכנזכר למעלה הציע ב„הכרמל" בשנה קודם לכן לרבני ישראל להשתתף בקביעות בכתבי העת העבריים, ונמנה איפוא עם הרבנים המתונים. סופר „הכרמל" בקובנה מספר בהתמרמרות, באגרתו ב„הכרמל" גיליון 9, על התנגדותו של הרב מקיידאן (שהכותב מזכירו לא במפורש, אלא ברמז) להיתר הקטניות, ועל השתדלותו של הלה אצל רבני וילנה וקובנה שיחזרו בהם מן ההיתר שנתנו. בגיליון 12 פירסם הרב טרויב מאמר בשם „לדידי השדי ולא הווי בי", שבו הסביר את עמדתו בנימוקים מעשיים (תפוחי אדמה זולים יותר ומזינים יותר מקטניות) וגם בטעמים שבהלכה. בגיליון 13 נתפרסמה איגרת מקיידאן, שבה נחלץ הכותב להגן על רב קהילתו מפני מתקיפו בגיליון 9, ואגב כך הביע

תמיהתו, איך זה יעזו המשכילים להתערב בענייני איסור והיתר, המסורים להכרעתם הבלעדית של בני סמך תורניים. בגיליון 14 נתפרסם המאמר הראשי „ההשכלה וההלכה" מאת העורך, שבו נדונה באריכות בעיית זכותם של המשכילים להתערב בשאלות דתיות. לאחר שהבותב מגדיר את משמעות המושג השכלה כתפיסה שכלית של מכלול התרבות האנושית, לרבות הדת, ובכושר השימוש בו בהתאם לדרישות החיים, מעיר העורך כי בעלי השכלה היו גם גדולי ישראל בימי קדם, שתקנו תקנות בהתאם לצרכי זמנם ומקומם ושהיו כהן לא „תוספות חומרות לבד, כי אם גם קולות הרבה". גם בימינו מן הראוי שגדולי ההלכה בישראל ינהגו לפי שיטה זו. ואילו המשכילים, הבודקים כל דבר על פי ההארה השכלית, בראותם שהחיים דורשים תיקונים, מחובתם לבוא ולהציע את דעתם בפני בני הסמך, חכמי התורה, ולהסב את תשומת לבם כי עת לעשות לה'. ואילם זכות ההחלטה תשאר תמיד בידי חכמי התורה. רשאים אינם ואף חייבים משכילי ליטא לבוא ולשאול את רבני המקום, כשהשעה צריכה לכך, מדוע לא יקלו במנהג איסור קטניות ודיחן בפסח.

במאמר נמרץ זה נתתם ב„הכרמל" פילמוס הדברים מסביב לשאלת היתר קטניות בפסח, ואולם פולמוס זה לא היה אלא מעין פתיחה בלבד למחלוקת־דעית יותר חריפה ויותר עמוקה שניטשה כעבור זמן קצר בין המשכילים העברים ברוסיה ובין הארוקים מסביב לשאלה הכללית של תיקונים בדת ישראל, ושראשיתה קשורה במאמרו הנודע של משה ליב לילינבלום (שאז עדיין נקרא הרליכטסזון) „אורחות התלמוד", שנתפרסם ב„המליץ" 1868. ובך יצא, שרווקא „הכרמל" המתון והפשרן הוא שפתח במלחמת „הדת והחיים" בספרות העברית ברוסיה בסוף שנות השישים.

ואולם עירנותו הציבורית של „הכרמל" בשנתו השביעית באה על ביטויה לא רק במלחמתו להיתר הקטניות לפסח אלא גם ברגישות שגילה העורך במאמריו הראשיים למכלול הבעיות שניסרו באותו זמן בציבוריות היהודית. כך, למשל, דן הוא במאמריו הראשיים „ממחרת הפסח" (בגיליון 9) ו„יום הזכרון" (בגיליון 23) במצבה הכלכלי העגום של יהדות ליטא כפי שנתגלה בכל אימתו בשנות הרעב והבצורת 1867—1868, ולאחר שהוא קובע כי שורש הרע הוא „הרבוי המופלג של בעלי מקנה וקניין אשר ברוח יסודם, והמספר העצום של בעלי מלאכות שלא שמשו כל צרכם" וריכוזם המופרז בתחום המושב, אף על פי שישיבת בעלי מלאכה יהודיים הותרה על ידי הקיסר גם בפלבי רוסיה הפנימית. הוא פונה בקריאה לנדיבים ולמשכילים בישראל „להתעורר ולבקש רשיון מאת הממשלה ליסד שתי חברות גדולות וחדשות בקרבנו, חברה אחת להמציא עזר לאחוות נחלת־שדה ועבודת־האדמה, וחברה שניה לתמוך ידי הטובים והכשרים בבעלי המלאכות בהוצאות הדרך לצאת מערי מושבותיהם ולהתיישב בפנים המדינה"; גם במאמרו הראשי „חטאת הקהל" (בגליונות 10—11) דן העורך באנומליה הכלכלית של המוני ישראל בתחום המושב, בפזיזות החולנית בה הם עוברים ממקצוע למקצוע ללא כל דבקות והתמדה בשום משלח יד, והוא מסביר תופעה שלילית זו בתחושת הגרות וחוסר הבטחון הגלותיים, והמסקנה היא, כי כעת, עם הגיע היהודים אל המנוחה בארצות אירופה מן הראוי שישרשו מקרבם עצבנות כלכלית זו „ותחחיה תבוא מנוחה שלמה, רוח השקט ובטחה"; בסידרת המאמרים הראשיים „החינוך" (בגליונות 12, 17, 18) התכוון העורך לדון בהרחבה בבעיות המיוחדות של החינוך היהודי, אך לא הגיע לכלל פיתוח הנושא.



אברהם דב הכהן גוטלובר (אב"ג)



יוסף זלמן מרימוס



שלמה מנדלקרן



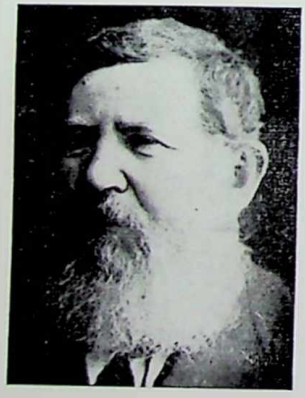
א. י. פאפירנא



ר' יחיאל מיכל פינס



אליעזר צבי הכהן צווייפל



צבי הכהן שרשבסקי

כי הסידרה נפסקה (אולי לא במקרה) אחר הסקירה ההיסטורית הכללית; במאמרים הראשיים „הוועדים" (בגליונות 21, 50) סקר העורך את כנסיות הרבנים הבתקנים בגרמניה ב־1868—1869, הדגיש את הסכנה הלאומית שבסיסת המתקנים הקיצוניים שהשמיטו מסדר התפילות את זכרונות העבר ואת תקוות הגאולה, וגילה את אהדתו לזרם המתקנים המתון בראשותו של ר' זכריה פראנקל.

ואולם „הכרמל" בשנתו השביעית הצטיין לא רק בתגובותיו הצרות של העורך רש"י פין במאמריו הראשיים, אלא הוא גם הצליח לרכז סביבו הבורה של סופרים צעירים מחוננים, בעלי זיקה ציבורית ובעלי כושר ביטוי פובליציסטי, שהשמיעו את דברם מעל דפי „הכרמל" והכניסו בו רוב חיים ועניין. אחד מאלה היה המשכיל הצעיר, בן העיירה רוזינוי שברוסיה הלבנה, יחיאל מיכל פינס, שכבר פירסם קודם לכן מאמרים אחדים ב„המליץ" ברוח ההשכלה המתונה, הנאמנה למסורת. במאמרו „על דבר עבודת האדמה" ב„הכרמל" שנה שביעית (גליונות 27, 28) הגיב על הצעותיו של העורך פין במאמרו „יום הזכרון". אם כי הוא מסכים לדעתו של פין כי יש לחפש תרופה יסודית לרלוזה של יהדות ליטא, חולק הוא על הצעותיו המעשיות ברבר ייסוד חברה לתמיכה ביהודים עובדי אדמה וחברה לעזרת בעלי מלאכה יהודיים שישתקעו ברוסיה הפנימית. את התנגדותו להצעה הראשונה מנמק הוא בכך, שלאחר דיכוי מרד הפולנים נאסר על היהודים לקנות קרקעות בתחום המושב, לפיכך אם תקום חברה לתמיכה ביהודים עובדי אדמה, היא תאלץ ליישב איכרים יהודיים במחוזות מרוחקים, בלתי מוכרים להם, ושם לא יוכלו להצליח בעבודתם מחמת הרגשת הזרות שתשפיע עליהם לרעה. פינס מציע איפוא כי „חברת מרבי השכלה" בפטרבורג תשתדל בפני הממשלה להתיר ליהודים לרכוש קרקעות בתחום המושב, וליישב על האדמה צעירים בני־עניים הגדלים עזובים לנפשם, ללא חינוך נאות, ולכונן למענם בית ספר חקלאי. באשר להצעה להקים חברה לעזרת בעלי מלאכה יהודיים שישתקעו ברוסיה הפנימית — דעתו של פינס, כי מוטב לה לחברה כזו, באם תקום, ללמד תחילה את צעירי ישראל מלאכה ואומנות בתחום המושב ולא להעביר בעלי מלאכה יהודיים לרוסיה הפנימית, קודם ששעריה נפתחו לפני מרבית היהודים. בעלי המלאכה שיעברו לרוסיה הפנימית יהיו ללא כל ספק בעלי רמה תרבותית ומוסרית נמוכה, כי בעלי המלאכה המשובחים והישרים מוצאים להם לחמם לרווחה במקומות מושבותיהם ולא ירצו לעזבם, ולא כדאי מבחינה יהדית־כללית שהמתיישבים היהודים הראשונים בפלכי רוסיה הפנימית, שעד עכשיו היו סגורים בפני יהודים, יהיו דווקא אנשים בעלי רמה מוסרית מפוקפקת, כי הם עלולים ליצור אצל השכנים הרוסים תמונה מסולפת מדמות היהודי, שעד כה לא הכירהו. בסיום מאמרו, הבתוב ברוב רגש ולהט, וקטעים מסוימים ממנו בנויים בצורת מקאמות, מדגיש פינס, כי כל עוד לא ייווצר בחברה היהודית מעמד של איכרים, לא תהא תקנה לא רק למצבם הכלכלי של יהודי רוסיה אלא אף לא למצבם המוסרי, כי הבורים, נטולי הכשרונות, שמקומם יכידם רק במעמד הכלכלי הנחות, החדרים, באין מעמד איכרים, אל מעמדות הסחרים ובעלי המלאכה, ואילו אנשים שלפי אופיים וכשרונותיהם עליהם להימנות עם מעמדות הסוחרים ובעלי המלאכה, נדחקים אל מעמד מאשרי העם, ועל ידי כך מתרבים השחיתות והשארלאטאניסמיס ונפסדת רוח האומה.

מבין הסופרים הצעירים שהשתתפו ב„הכרמל" שנה ז משך את תשומת הלב אחד עלום שם, שחתם מאמרו הבלתי גמור, הנמרץ בתכנו ובסגנונו, „ירא

הקהל וישפוט" (בגליונות 30, 31, 32) תתם בראשי התיבות ל. ק. היה זה עלם יליד וילנה, מי שהיה במירוץ הזמן עורך העיתון העברי היומי הראשון "היום" בפטרבורג, ואשר ב"הכרמל" צפד את צעדיו הספרותיים הראשונים, הלוא הוא יהודה ליב קנטור. במאמרו "ירא הקהל וישפוט" דיבר קנטור משפטים עם הסופרים העברים המוציאים זמנם להבל ולריק על מלחמה חסרת טעם ותכלית בדור הישן, הדבק באמונתו ואטום לדברי הסופרים העברים, ועל תאניה ואניה על דור המשכילים הצעיר שזנח את הלשון העברית ודבק בתרבות הרוסית. על הספרות העברית להשלים עם העובדה ששתי שכבות אלו אינן נזקקות לה, ולכוון את פניה אל הבינוניים, והם צעירי ישראל התמימים בעיירות תחום המושב, שרק טעמו במקצת מדבש ההשכלה, ועיקר ההשכלה אצלם היא השפת העברית. תפקיד הספרות העברית להדריך צעירים אלה ולהורות להם את דרך החיים, ולבוא אליהם לא בעתר ענן המליצה אלא בתכנית פעולה מעשית בהתאם לדרישות המציאות. במאמרו זה ביטא קנטור ב"הכרמל" את דעות הפוזיטיביסם הרוסי, שהחלו או לחדור גם לספרות העברית, בעיקר באמצעות חיבוריהם הביקורתיים של א. א. קובנר וא. י. פאפרנה.

סופר צעיר אחר, שאת דרכו בספרות החל ב"הכרמל" שנה ז ושדבריו עשו רושם בעוז רוחם ובכנותם היה ישראל ברנשטיין, שאחר כך, בשנות השבעים, פירסם חיבורים סאטיריים חריפים ומילאי עניין ("העתודים העולים על הצאן" ו"בנין וקנים וסתירת ילדים") ב"השחר" של סמולנסקין נגד הרבנים, ראשי הקהל וסדרי החינוך המסורתיים בתחום המושב היהודי ברוסיה. מאמרו "אבחנך על מי מריבה" ב"הכרמל" שנה ז (גליונות 20, 21) חושף ברוב חריפות נגעים שונים במתנה המשכילים. הכותב קובל על ההתכחשות ללשון העברית שפשתה בקרב המשכילים היהודיים ברוסיה, אשר "מהרו לעזוב את שפת עמם, אשר בה חמדת כל ישראל צפונה" והוא מותח ביקורת על "המגיד", שאינו לוחם את מלחמת ההשכלה ואינו משתדל להכניס תיקונים בחיי האומה, אך יחד עם זה לא נראית לו גם דרכו של "המליץ", שמלחמתו בישן חריפה מדי, ועל כן לא יוכל למצוא מסילות ללבות הדור הישן ולרכוש לבו להשכלה, ולעומת שניהם מרים הוא על נס את דרכו המתונה של "הכרמל"; בסוף מאמרו הוא יוצא הוצץ נגד המבקרים העברים הצעירים (וכוונתו כמובן לקובנר ולפאפרנה, אם כי איננו מפרש את שמותיהם) המבטלים את סופרי ההשכלה מן הדור הקודם, בוניה המסורים של הספרות העברית, אך מצד שני היא גם מוכיח את זקני הסופרים העברים (והוא מזכיר את שמותיהם של אר"ו, א. ב. גוטלובר ואד"ם הכהן) שנתלצו למלחמת חרפות וגידופים על קובנר ופאפרנה, וחיללו בכך את כבוד ההשכלה והספרות העברית.

הפולמוס הספרותי שהיה נטוש באותו זמן בין הסופרים העברים הזקנים, האוטודידאקטים, ובין המבקרים הצעירים קובנר ופאפרנה נושאי דגל הפוזיטיביסמוס, הוא הפולמוס שהוקיע ישראל ברנשטיין בסוף מאמרו הנזכר, תפס מקום נכבד ב"הכרמל" שנה ז. בחוברתו של א. י. פאפרנה "הדראמה בכלל והעברית בפרט" (אודיסה 1868) הוקדשו העמודים האחרונים להערכת הדראמה האלגורית של אד"ם הכהן "אמת ואמונה" (וילנה 1867). המבקר הצעיר הפליג אמנם בשבח כשרונו הספרותי ויפי לשונו של מורו לשעבר (בבית המדרש לרבנים בווילנה) אד"ם הכהן, אך יחד עם זאת קבע, כי "אמת ואמונה" אינה דראמה במובנה האירופי, משום שגיבוריה משוללים תכונות אישיות־אינדיבי־

דואליות ונסתולים רצון חפשי, וכתוצאה מכך לא ייתכן קונפליקט דראמאטי ביניהם. דברי ביקורת אלה על אד"ם הכהן, זקן המשוררים העברים באותו דור, עוררו את רגזו של המבוקר, שהגיב עליהם במחברתו החריפה „תוכחתי לבקרים" (וילנה תרכ"ח), שעליה מתנוסס השם הבדוי שלום בה"ר שלמה פרידמאן. אך גם חתנו של המשורר המבוקר, הסופר והבלשן יהושע שטיינברג, ששימש כצנזור לספרים עבריים בווילנה, נחלץ להגנת חותנו במאמרו „עין משפט" ב„הכרמל" שנה ז (גליונות 7, 8). המאמר כתוב בחריפות עוקצניה ובסגנון של זלזול כלפי פאפרנה הצעיר, ששטיינברג מכנהו „אחד המתאמצים להיות למבקרים בספרות ישראל". שטיינברג משתדל להוכיח במאמרו, כי פאפרנה „לא ידע בין ימינו לשמאלו בדרך הדראמה" ושכל מה שכתב בעניין זה אינם אלא „רעיונות בודדים מלוקטים משדה הביקורת הרוסית", ואחר כך הוא מתפלמס עם השגות פאפרנה על „אמת ואמונה" ומנסה להפריכן, אגב השוואתה עם יצירות מופת דראמאטיות מספרות העולם, כגון האמלט לשכספיר ופאוסט לגתה.

על פאפרנה, הכותקף על ידי יהושע שטיינברג, יצא להגן ב„הכרמל" יחיאל מיכל פינס הצעיר, במאמרו „מכתבי ביקורת" (בגליונות 15, 16, 19). פינס הפריך את השגותיו של שטיינברג, אך בעיקר התרעם על נעימת הזלזול כלפי פאפרנה. ואולם שטיינברג ניצל לרעה את מעמדו כצנזור עברי בווילנה, העושה ב„הכרמל" כבתוך שלו, והוסיף למאמרו של פינס הערות־שוליים קנטריות ואירוניות (בעילום שם המעיר) ולגוף המאמר הכניס סימני קריאה ושאלה במטרה לחבל ברושם של הדברים על הקוראים[67]. ואולם דעתו של אד"ם הכהן עדיין לא נתקררה בכך והוא ראה לנכון להשיב בעצמו ב„הכרמל" (בגיליון 19), במאמרו „משיב טעם", על דברי פינס.

נוסף למאמרי פולמוס אלה בקשר לחוברת „הדראמה" של פאפרנה נתפרסמו ב„הכרמל" בשנתו השביעית עוד מאמרים בתחום הביקורת הספרותית. ובכללם ביקורתו המפורטת של אד"ם הכהן „מרפא לשון" (בגליונות 37, 38, 39) על חיבורו של לוי ירחמיאל קלאצקי „ערך תפילה" (וילנה 1868), שזכתה לתשובה לא פחות מפורטת מאת המחבר קלאצקי (בגליונות 47, 48, 49). ומאמרי הביקורת הגדולים של שרגא פייוויל אולקניצקי „איזה מקום בינה" (בגליונות 15, 17) על מחזהו של א. ד. גוטלובר „תפארת לבני בינה" (זיטומיר 1867). „לא זה הדרך" (בגליונות 26, 27, 28, 30) ו„תועה בדרך" (בגליונות 43, 44, 45, 46, 47, 49), שאף הם גררו אחריהם השגות נרגשות וארוכות ב„הכרמל" מאת יצחק משה רומש, בעל „בור עוני", שהתם כר"ת ר"י ב"ם[68] („גם לא זה הדרך", בגליונות 31, 33, 34, 36) ומאת משה הכהן רייכרסון („מורה דרך", בגליונות 37, 38, 39, 40, 43).

ואולם למרות עירנותו של „הכרמל" בשנתו השביעית גם לשאלות החיים וגם לשאלות הספרות, לא היתה דעת משכילים קיצוניים, מסוגו של יל"ג, נוחה

---

67) העורך פין בוש ונכלם ממעשה־בריונות זה של הסופר־הצנזור, ובאיגרת אל י. מ. פינס מיום כ"ה בתמוז תרכ"ח התנצל: „כלימה תכסני על העוול שנעשה לך בביתי, במכתב־עתי. אבל מה אעשה וש"ב [=שטיינברג] עושה בו כאדם העושה בתוך שלו. הוא תקיף — ומי יאמר לו מה תעשה?" (כל כתבי א. י. פאפרנה. הוצאת „מחברות לספרות". תל־אביב, תשי"ב, ע' 296).

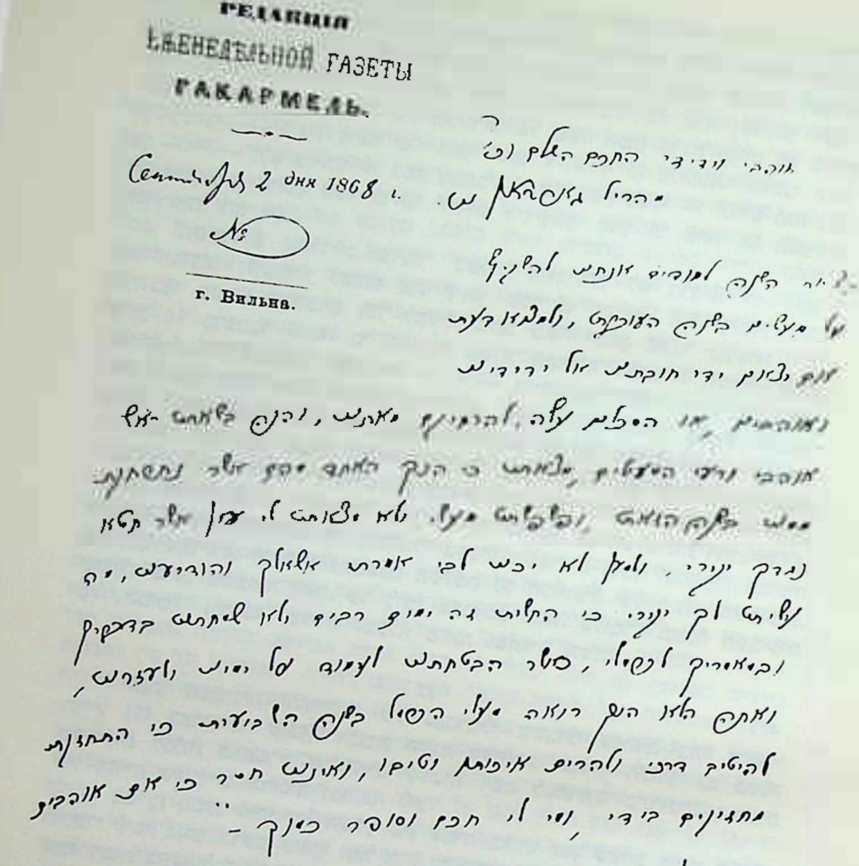
68) ראה: איגרות יל"ג, 1, וארשה 1894, ע' 133, 140.

מכיוונו המתון. ללבם קרוב היה יותר „המליץ", שבמלחמתו להשכלה גילה תוקפנות ועוז־רוח, ביחס עוין זה ל„הכרמל" היתה מידה ידועה של אי־צדק, כי במקרים מסוימים נקט דווקא פין המתון, עורך „הכרמל", עמדה יותר רדיקלית מעורך „המליץ". כך, למשל, היה „הכרמל" היחיד מבין כל כתבי העת העבריים, שלא השתתף במלחמה המכוערת שהוכרזה על קובנר בעיתונות העברית אחר צאת חוברתו „חקר דבר" (וארשה 1865), ובמאמרו הראשי „תשובה מאהבה" („הכרמל" שנה ז, גיליון 13) לימד פין סנגוריה על מאמרי קובנר, המבקר המרדן: „אנחנו לא מצאנו בהם את המחשבות אשר מצאו בו [בקובנר] המה [משמיציהם], ולא ראינו בהם תפץ לנגוע בפנות הדת והמוסר, כי אם תגרה בסופרי הדור אשר לא ישרו דרכי ספרותם בעיניו, ואם היתה כוונתו גם אל הסופרים הנכבדים האלה ופגע בכבוד ספרותם, לא אמר לקעקע בזה כל הבירה, ואיננו בגלל הדבר הזה בכלל לא יבוא בקהל סופרים וסור טמא יקראו לו".

יל"ג, שנפגה עם הסופרים הקבועים של „הכרמל" בשנתו השישית, הפסיק השתתפותו בו למן ראשית השנה השביעית. לבו של יל"ג נתון היה באותו זמן לפולמוס מסביב לשאלת התיקונים ברת ובחיים שהתלקח בעיתונות העברית, ו„הכרמלי". הנערך על ידי רש"י פין המתון והזהיר, לא נראה לו ליל"ג כבמה נאותה שממנה יוכל באין מפריע לקשור מלחמה על היהדות הקופאת על שמריה. ועד היכן הגיעה חשׁשנותו של פין להרגיז את מחנה הארוקים, ידע יל"ג מנסיונו האישי: הלוא למשלו „ראשי עם הארץ", ב„הכרמל" שנה ו, הוסיף העורך על דעת עצמו, כנזכר למעלה, מעין שובר בצורת כותרת משנה: „בקהילות הקטנ־ות". ויתירה מזו: שנים אחדות קודם לכן, ב־1861, שלח יל"ג לפין את סיפורו „שני ימים ולילה אחד", ואולם הלה סירב לפרסמו ב„הכרמל" בגלל תיאורין הסאטיריים מהווי החיים היהודיים המסרתיים בתחום המושב. ועוזרו של פין באותו זמן בעריכת „הכרמל" השבועי, החכם חיים יהודה ליב קצנלנבוגן, כתב ליל"ג בעניין זה באיגרתו מ־17 ביאנואר 1862: „וכעת מושב לך הספור הנעים שלך, ואל נא יחרה אפך בנו, כי עברנו על איזה מקומות ונתו תוים וקוים עליהם, כי בוונתנו היתה לטובה לראות אולי אם נסיר ממנו איזה דברים — נוכל להדפיסו, אך אחרי כן ראינו כי עוד לא בשל טעם הקוראים, ועוד לא באה העת לדבריך אלה להגלות בקהל הלזה" [69]. ויל"ג זכר את העניין ואף הזכירו לפין עוד ב־1871 [70]. פין, שהעריך מאוד את כשרונו הספרותי של יל"ג, הירבה להפציר ביל"ג שלא יאסוף שלומו מן „הכרמל". „ומה זה היה לך כי משכת את ידך מכרמלי, ולא תשלח לי מאמריך הטובים. רבים אומרים כי הכרמל היטיב מהלכו בשנה השביעית, וממך לא שמעתי אף חצי דבר. הראה אות לטובה וכבדני באיזה מאמר, ומי יתן ותשלח לי אחד מן הספורים אשר כבר הבטחתיך שלא אגע בהם לרעה" — כותב פין ליל"ג באיגרת מיום 5 במאי 1868 [71]. ובאיגרת אחרת של פין ליל"ג מיום 2 (14) בספטמבר 1868 אנו קוראים: „אשאלך והודיעני מה עשיתי לך יקירי, כי החשית זה ימים רבים ולא שמחתני בדבריך ובמאמריך לכרמלי, כאשר הבטחתני לעמוד על ימיני ולעזרני, ואתה הלא הנך רואה מעלי הכרמל בשנה השביעית. כי התחזקתי להיטיב דרכי ולהרים איכותו וטיבו.

---

69) מתוך אוסף יל"ג שבגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
70) ראה: איגרות יל"ג, ז, וארשה 1894, ע' 170—171.
71) מתוך אוסף יל"ג שבגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.



РЕДАКЦІЯ
ЕЖЕНЕДѢЛЬНОЙ ГАЗЕТЫ
ГАКАРМЕЛЬ.

Сентября 2 дня 1868 г.

№

г. Вильна.

מכתב של רש״י פין אל יל״ג
(מתוך אוסף יל״ג שבגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים)

ואינני חסר כי אם אוהבים מחזיקים בידי, ומי לי חכם וסופר כמוך"[72]). ואולם יל"ג לא נענה להפצרותיו החוזרות ונשנות של פין ולא חידש את השתתפותו ב„הכרמל", כי פרישתו של יל"ג נעוצה היתה לא רק בסיבה שנזכרה למעלה, אלא גם ביחס השלילי הכללי של יל"ג אל אישיותו של פין. ועל כך יעידו דבריו הקשים של יל"ג על פין באיגרתו אל משה הכהן פרוור מיום כג בטבת תר"ל: „— — — פין כועס עלי מפני שפניתי עורף לו ולכרמלו ואינני עובד בו — — — ולא עניתיו על כמה מכתבים, מפני שאין נפשי אל האיש הזה בעל דו פרצו־פין, ההפץ בעל כרחנו להיות רידקטור ואין בו אחת מן הסגולות הנדרשות לזה"[73]).

השיפורים שחלו ב„הכרמל" בשנתו השביעית לא הועילו לו להגדיל את תפוצתו ולהבטיח לעצמו את קיומו מבחינה חמרית. חוג קוראיו נשאר צר כמו בשנים הקודמות. וכך למשל, כותב משה הכהן פרוזר באיגרת ליל"ג מיום 16 בדצמבר 1868, כי בקובנו, בעלת הקהילה היהודית השניה בגדלה בליטא, „אין ל„הכרמל" מהלכים — — — וחוץ עקז' אחד אין בכל העיר, ואין אתנו יודע מכל הכתוב בו"[73א]). העורך פין נאלץ איפוא להיאבק קשות לקיום כתב־העת שלו בשנתו השביעית. אף מן הסיוע הזעום, שהגישה לו בשנה הקודמת „חברת מרבי השכלה" בפטרבורג, הוא התייאש, ובהיכנס „הכרמל" לשנתו השביעית סירב פין להגיש שוב לוועד החברה בקשה לעזרה[74]). לעומת זאת ייתכן כי פין קיבל עזרה כספית מסוימת מן השלטונות הרוסיים[75]). התנאים החמריים הקשים של „הכרמל" בשנתו השביעית גרמו להפסקות תכופות ביציאתו הסדירה, ובעטיין נתמשכה השלמת 50 הגליונות של השנה השביעית, שהחלה ב־29 ביאנואר 1868, עד ל־15 באוגוסט 1869, כלומר: השנה השביעית של „הכרמל" נמשכה למעלה משנה ומחצית השנה.

IX

שנתו השמינית והאחרונה של „הכרמל" השבועי נפתחה בה' בתשרי תר"ל (10 באוקטובר 1869). דוגמת השנה הקודמת המשיך העורך גם בשנה השמינית לגלות במאמריו הראשיים עירנות רבה למתרחש בתחומים השונים של החיים היהודיים ברוסיה ומחוצה לה.

במרכז התעניינותו של העורך פין עמדה באותו זמן שאלת ארגון העזרה ליהודי ליטא נגועי הרעב, שפקד חבל ארץ זה בשלוש השנים האחרונות. „הכרמל" פעל רבות בתעמולתו להקמת ועדים מקומיים לשם החשת עזרה לקרבנות הרעב בכל קהילה וקהילה, ובייחוד בפלך קובנו שנפגע ביותר מן הבצורת. גם בפרוסיה, הגובלת עם ליטא, הוקמו בקהילות שונות, בעיקר תודות ליזמתו של העסקן המסור, רבה של ממל, ד"ר יצחק רילף, ועדים לעזרת קרבנות הרעב בליטא. מאליו מיבן, שפין קידם בברכה גילויים אלה של סולידריות יהודית, שאינה מכירה בגבולות ובמחיצות מדיניים, ובמאמרי הראשי „לראשית השנה" ב„הכרמל" שנה ח, גליונות 2—4, הפליג בשבחם של הוועדים שהוקמו על ידי

---

72) שם (האבטוגרף של האיגרת ניתן בזה, ראה ע' 117).

73) איגרות יל"ג, I, וארשה 1894, ע' 145.

73א) איגרות משה הכהן פרוזר ליל"ג, „העבר" XI, תשכ"ד, ע' 140.

74) י. רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה ברוסיה, I, פטרבורג 1890, ע' 205.

75) ראה איגרות משה הכהן פרוזר ליל"ג ב„העבר", IX, תשכ"ב, ע' 190.

העסקנים היהודיים בפרוסיה לעזרת אחיהם הסובלים בליטא. תרומות ועדים אלה הסתכמו בסכום הגבבד של מאה אלף רו"כ. ונוסף על כך הם אף החליטו לדאוג לתקנת יהודי ליטא בצורה יסודית יותר, ויחד עם עסקנים מן העיר קובנו הקימו חברה להתיישבות חקלאית של יהודים עניים בפנים רוסיה ולייסוד בתי ספר ללימוד עבודת האדמה לצעירי ישראל.

ואולם בינתיים נערכה בברלין, ב־14 באוקטובר 1869, אספת נציגי חברות כי"ח בפרוסיה בהשתתפות נשיא כי"ח העולמית בפאריס אדולף כרמיה. כפי שנמסר בעיתונות, הוקראה באספה זו תכנית חברת כי"ח בפאריס להגשת עזרה ליהודי תחום המושב ברוסיה, והיא כללה: המיכה באלמנות ויתומים, הפצת השכלה בשכבות הנחשלות, עידוד צעירי ישראל מרוסיה להשתלמות בבתי ספר גבוהים בחוץ לארץ, סיוע למהגרים יהודיים מרוסיה לארצות אחרות. העיתון הרוסי „גולוס" יצא אז בקיטרוג על חברת כי"ח, כי בתכניתה זו יש משום התערבות מדינית בענייניה הפנימיים של רוסיה. פין הגיב על כל הפרשה במאמר ראשי ב„הכרמל" שנה ז, גיליון 6, שבו הפריך את טענות ה„גולוס": התערבות מדינית תיתכן רק מצד מדינה, שכוח שלטון בידה, אך לא מצד ארגונים הומניטריים, אשר „לא בזרוע יבואו ולא באזהרה ישמיעו קולם, כי אם בשם אהבת חסד ישאלו ויתחננו". יחד עם זאת לא העלים פין במאמרו, כי אין לבו שלם עם כל הסעיפים שבתכנית הסיוע של כי"ח ליהודי תחום המושב: לדעתו מיותרת עזרת כי"ח להפצת השכלה בין יהודי תחום המושב, מאחר שהממשלה הרוסית עושה רבות בתחום זה „וגם לא לכבוד לפני הממשלה הטובה אשר מעצמה ומצדה לא חדלה ולא תחדל לעשות את כל הנחוץ והנדרש לזה", וכמו כן אין לעודד הגירת יהודים מרוסיה לתוצה לארץ „מכמה וכמה טעמים — — — וביותר שזה חוץ מכבוד ממשלת רוסיה לתת לעבדיה היהודים להיות נודדים בארצות לא להם, באלו לא תוכל ארצה הגדולה, הרחבה והפוריה בכל ארצות ממשלות תבל, לשאת אותם". כפי שאנו רואים, התנגדותו של פין לתכנית הסיוע של עסקני המערב — מקורה ברגישות ה„פאטריוטית" הרוסית, האופיינית למחנה המשכילים העברים ברוסיה בשנות השישים.

פין חוזר אל נושא זה במאמר הראשי בהמשכים „תקות עניים" (בגליונות 7—11, 16—18). הוא נחלץ להגן על יהדות תחום המושב כנגד הטענות שהושמעו כלפיה מפי העסקנים היהודיים בפרוסיה, באותה פגישה בברלין עם אדולף כרמיה. התמונה שהם ציירו מדמותה המוסרית, התרבותית והכלכלית של יהדות זו קודרת מדי, לדעת פין, ומסולפת, כשם שלא צודקים דברי הקטגוריה שהושמעו על ידיהם, כי עצלותם ובערותם של יהודי תחום המושב הן כביכול סיבת עניותם. פין מוקיע דברי ביקורת אלה כהוצאת לעז ומשרטט, ברוח אפילוגטית, תמונה חיובית מדמותה המוסרית־חברתית של יהדות תחום המושב, אגב הבלטת הכוחות החיוניים הגנוזים בה, ואילו את הסיבות לעניותה יש לחפש בגורמים חיצוניים כלליים, שאינם תלויים בציבור היהודי. ואולם אין פין מסתפק במאמרו בפולמוס דברים עם עסקני ישראל בפרוסיה, אלא גם מנסה להתוות תכנית משלו לתקנת יהדות תחום המושב, ובה שני סעיפים: א) תקנות לדור הבא; ב) תקנות לדור הנוכחי. בדי לתקן את „הדור הבא" יש לאסור את נישואי הבוסר, שבעטיים מתרבות משפחות נטולות כל בסיס כלכלי; יש להכניס לתכנית הלימודים של בתי האולפנה גם לימודי חול ומלאכות; בכל קהילה יש לבחור, בהסכמת הממשלה, ועד מקומי לפיקוח על החינוך ועל הנישואים; יש להקים חברה לייסוד

מושבות ובתי ספר תקלאיים לצעירי ישראל; רבני הקהילות חייבים לעמוד בראש הפעולות האלו ולא להתבודד באהלה של תורה שאין עמה דרך ארץ. עד כאן ה„תקנות לדור הבא". ואולם, כשבהתאם להבטחתו צדיק היה פין להציע את מכניתו בדבר „תקנות לדור הנוכחי" הפסיק פתאום את פרסום המשך המאמר, אם כי בסוף הפרק בגיליון 18 כתוב „ההמשך יבוא". מסתבר, שקשה היה לפין להתוות תכנית לתיקון מצב יהודי תחום המושב ב„הדור הנוכחי" מבלי לנגוע באפליה האורחית שממנה סבלו יהודי רוסיה ושבעטיה נידונה מראש לכשלון כל תכנית של תיקונים בתיי הציבור היהודי בארץ זו, והוא העדיף איפוא להתחמק מן הדיון בפרשה זו למרות הבטחתו.

הפרקים הראשונים ממאמרו של פין „תקות עניים" עוררו מורת־רוח אצל עורך „המגיד", אליעזר ליפמן זילברמן, שאף הוא נמנה עם המשתתפים באסיפת העסקנים בברלין, שאת דבריהם בגנות יהדות תחום המושב ביקר פין במאמרו. וזילברמן הגיב ב„המגיד" על דברי פין, בציינו באירוניה, כי העסקנים היהודיים בפרוסיה הגישו בשנות הרעב עזרה של ממש ליהודי תחום המושב, ולעומתם בא כעת פין, עם חלוף הרעב, בדברי ביקורת, בעצות ובדבר שפתיים שאין בהם תועלת מעשית. דבריו של זילברמן גרדו אחריהם את תשובתו של משה ליב ליליינבלום ב„הכרמל" במאמרו „העיון והמעשה" (בגליונות 14, 15). העורך פין הקדים למאמר דברי מבוא, שבהם הכריז מתוך הכרת ערך עצמית כלפי משמיציה של יהדות תחום המושב מקרב עסקני ישראל במערב: „כי אם גדלה מעלת העושה והמעשה לטובת עניי עם אינה נותנת לו הצדקה והמשפט לטפול עליהם דברים לא טובים אשר לא נמצאו בהם, לפשוט כבודם מעליהם בגלל כבר הלהם אשר נתן להם". מל"ל כבר נתפרסם באותו זמן בין הקוראים העברים כלותם לתיקונים בדת על ידי מאמריו „אורחות התלמוד" ו„נוספות להמאמר אורחות התלמוד" ב„המליץ" 1868—1869, שבהם ביסס בדרך עיונית את הצורך בתיקונים דתיים, וכמובן שהוא התקומם נגד הזלזול של עורך „המגיד" בערכה של הפובליציסטיקה העיונית. מל"ל מדגיש במאמרו, כי תפקידה של העיתונות העברית הוא בירור עיוני של שאלות החיים הכלליות העומדות בפני הציבור היהודי, ולאחר הבירור והליבון הנעשים על ידי חכמים וסופרים, שטובת העם נוכח פניהם, על הציבור לעשות ולפעול בהתאם למסקנות הבירור העיוני. מל"ל מוסיף, כי מן הראוי שהציבור היהודי ברוסיה יישמע לעצות כתבי העת העבריים היוצאים בארץ זו, ויתקן בהתאם להן את ארחות חייו, ואילו כתב־העת „המגיד", שסיסמתו היא „האמת והשלום אהבו", דרכו מויקה, כי אין הוא מדריך את הציבור לקראת תיקונים ושינויים, אלא מרדימו ומרגילו לעצלות המחשבה, ובפעולתו הפילאנתרופית, אוסף כספים לטובת קרבנות הרעב היהודיים בתחום המושב, עדיין לא יצא ידי חובת כתב־עת עברי.

הפולמוס הגדול ב־1868—1870 על התיקונים בדת ברוסיה[75א], שהחל בו ליליינבלום והמשיך בו יל"ג, התנהל בעיקר מעל דפי „המליץ" ו„הלבנון", ואילו „הכרמל" לא נטל בו חלק פעיל. אך הדים לפולמוס זה מצויים בשנתו השמינית של „הכרמל". במאמר הראשי „לראשית השנה" (בגליונות 2—4) מתח העורך ביקורת על רבני תחום המושב, שהתעלמו מדרישות כתבי העת העבריים ולא גילו כל יוזמה להכניס תיקונים בסדרי קהילותיהם. הרבנים שקועים יתר על

75א) ראה: גדעון קצנלסון, המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים, הוצאת דביר, תל־אביב 1954.

המידה בלימוד התורה, איבדו כל קשר עם המציאות הדרישותיה, ואינם מסוגלים לתרום לפתרון השאלות שהזמן מעמידן בפני הציבור היהודי בתחום המושב. על עמדתו התיובית העקרונית של פין לתיקונים בדת ניתן להסיק מדבריו באותו מאמר על הסינודה בליפסיאה ב־1869. לאחר שהוא מזכיר את הסערה שקמה מסביב לה, הוא מדגיש כי התלטות הסינודה תואמות את מצבה הרוחני של יהדות גרמניה, והוא מעריך את החכמים שהשתתפו בסינודה כאישים שכוונתם „לרפא את הריסות המעמד הדתי של אחינו בני ישראל". לפיכך אין לבו עם אלה שיצאו נגד הסינודה „בגערות, בחירופים וולזולים". בגיליון 11 של „הכרמל" שנה ח הובאה הידיעה על ההכנות הנעשות על ידי פרופ' מוריץ לאצארוס, נשיא הסינודה בליפסיאה, לכינוס סינודה שניה, ועל בקשתו מחכמי ישראל לשלוח לוועדות הסינודה השונות את הצעותיהם והערותיהם. העורך פין מוסיף לידיעה זו את עצתו לחכמי ישראל ברוסיה להיענות לבקשת לאצארוס ולבוא בדברים עם הוועדות „לא ברוגז ולא בסערה, לא בחיל וברפות ולא בכוח נאצות, כי אם ברוח השכל וברוח דעת". פין אף מבריז, כי הוא מוכן להדפיס את ההצעות והערות ב„הכרמל", ואת הגליונות שבהם הן תדפסנה הוא ימציא לראשי הוועדות. עמדה סובלנית־אוהדת זו של פין כלפי המתקנים בגרמניה היתה מנוגדת בתכלית לעמדתו העוינת של „המגיד" בליק.

הדים לפולמוס התיקונים בדת ברוסיה מצויים גם במאמרו של י. מ. פינס „תקונה של אומה" (בגליונות 33—34). יחיאל מיכל פינס, המשביל האדוק בדתו, בעל השקפת העולם השמרנית־לאומית, נמנה עם המתנגדים המתונים לתיקונים שהוצעו על ידי מל"ל, אשר התייחס אליו ברוב כבוד (מל"ל מכנהו ב„תשאות נעורים" בשם „הארון 300 ₪" לפי הגימטריה של „מיכל פינס"). פינס התפלמס עוד קודם לכן עם ליליינבלום מעל דפי „הלבנון" ו„המליץ", במגמה להוכיח כי לא דת ישראל זקוקה לתיקונים, אלא החיים היהודיים. זהו גם הרעיון העיקרי והמרכזי של מאמרו „תקונה של אומה" ב„הכרמל". הוא משיג בו על הדעה כי הומרות הדת הן שגרמו לעזובה ולדלדול בחיי ישראל בתחום המושב, וטוען כי דת ישראל היא דת החיים, המתחשבת בתביעות החיים והמוסר, והומרותיה אינן אלא תופעות מקריות וטפלות. מצב היהודים בתחום המושב יוטב לא על ידי תיקונים בדת, אלא על ידי תיקונים חברתיים־כלכליים בקרב האומה. חוסר הסדר והעדר הטעם האסתטי בחיי ישראל מקורם במצוקות הגלות וברגש אי הביטחון המדיני והכלכלי, ולא בתורת ישראל. צעירי ישראל השואפים לתקן את מצב עמם מן הראוי להם להכנים סדרים מוכים ונכוחים למוסדות הדת, הצדקה והחסד הקיימים, ולשפר את דרכי החינוך המסורתי, אך צעירים אלה הלכו בדרך אחרת והכריזו מלחמה על כל המוסדות היהודיים המסורתיים תוך שאיפה להקים במקומם מוסדות חדשים, בעלי שמות אירופיים וזרים לרוח היהדות, ומשום כך מתייחס אליהם העם בחוסר אמון ופעלם לא יצליח. ואולם מצד שני פונה פינס גם אל הרבנים, שלא ישקטו על שמריהם ויכניסו סדרים טובים בשטחי החיים הנתונים למרותם, ובייחוד חובה עליהם ללחום בתופעה המבישה של רכישת כסאות רבנות „ע"י מתן שוחד ובשפתי חונף וחלקלקות".

הדים לפולמוס הספרותי בין הצעירים מבית מדרשם של קובנר ופאפרנה ובין הזקנים האוטודידקטים, אשר שכך בשנים 1869—1870 מקול שאונו והמונו של הפולמוס מסביב לתיקונים בדת, מוצאים אנו ב„הכרמל" שנה ח (בגליונות 20—22) במאמרו של הסופר הצעיר ראובן אשר ברוידס „סופרי ישראל ברוסיא

לעת הזאת" בחתימת ראובן אבי"ב (אשר בן יוסף בראז). הוא מציג בראשית דבריו את השאלה, מדוע המוני העם היהודי ברוסיה אינם מושפעים כמעט מתנועת ההשכלה, שפעולתה עצומה כל כך על העמים במאה ה־19? לדעתו, יש לחפש את הסיבה לכך בתכונה של ספרות ההשכלה העברית. המוני ישראל ברוסיה „המה במצב ילדים באים בימים, יאהבו את ההתפעלות כילדים" ולפיכך אפשר למשוך את לבותיהם בזמן הראשון רק „בספרים מלאים התפעלות ורגשות הנפש", הן בספרי מדע המגלים להם תעלומות הבריאה, והן בסיפורים המושכים את הלב וגורמים לו עונג. חיבורים מסוג זה, שבכוחם למשוך את לב העם אל ההשכלה, נכתבו על ידי חיים זליג סלונימסקי, קלמן שולמן, ארטר ומאפו. לעומת זאת אין כמעט כל תועלת בספרי שירה, ועוד פחות מזה — בביקורת (ובזה, כמובן, התכוון ברוידס בראש וראשונה לקובנר ולפאפרנה). הפולמוס בין המבקרים הצעירים לבין הסופרים הזקנים, שהיה מלוה חירופים וגידופים, רק הידיד את ערך ההשכלה בעיני הציבור היהודי. וברוידס מסיים את מאמרו בהבדרה: „לא לחרף מערכת הבקורת חלילה יצאתי ח"ו, אנכי הנני מתאבק בעפר רגלה, אך הנני חושש כי היא תדיח את העם מעל פתח ההשכלה".

פין השתדל לגוון את „הכרמל" בשנתו השמינית ולשוות לו צורה עממית יותר מאשר בשנים הקודמות, וליד מאמרי המחקר והתורה מפרי עטם של יעקב רייפמאן, שניאור זק"ש, יהודה בהק, משה רייכרסון, אליעזר צבי הכהן צווייפל, לוי ירחמיאל קלאצקי ואחרים, החל לפרסם באותה שנה ב„הכרמל" גם תרגומים בהמשכים מסיפורים היסטוריים יהודיים בלשון הגרמנית: בגליונות 7—12 נדפס הסיפור „התפילין" של ל. הורוויץ, ובגיליון 26 החל להתפרסם סיפורו של ד"ר מ. להמאן „בוסתנאי". ואולם כל השיפורים האלה לא עמדו לו ל„הכרמל" בהתחרותו עם שני השבועונים העברים האחרים, „המליץ" ו„המגיד", ובייחוד עם הראשון. סדירות הופעת הגליונות של „הכרמל" בשנתו השמינית היתה לקויה ביותר, ובמשך 15 החדשים שמן ה־10 באוקטובר 1869 ועד ה־10 ביאנואר 1871 לא יצאו ממנו אלא 37 גליונות. עם הגיליון 37 נפסקה הוצאת „הכרמל" השבועי, אגב הודעה משעם המערכת, כי ברשיון הממשלה ייהפך „הכרמל" משבועון לירחון.

ד. „הכרמל" החדשי

I

בגיליון האחרון של הכרמל השבועי, מיום יט בשבט תרל"א, הודיע העורך כי ברשיון הממשלה ייהפך „הכרמל" לירחון. „הכרמל" החדשי החל לצאת כעבור שבעה חדשים בקירוב לאחר הפסקת „הכרמל" השבועי, וחוברתו הראשונה היא מתשרי תרל"ב (אוקטובר 1871). הנוסח המלא של שער הירחון היה: „הכרמל, מכתב עתי לבני ישראל יוצא לחדשים להפיץ אמרי ביגה, תקרי דעת, וידיעות מועילות מאת שמואל יוסף ברי"א פין". התכנית היתה 8°, מספר העמודים בכל חוברת — 52—56. במשך השנה הראשונה, שהסתיימה באלול תרל"ב (אוקטובר 1872), יצאו עשר חוברות רגילות וחוברת אחת כפולה, לחדשים אב־אלול, להשלמת השנה. מיספור העמודים היה שוטף, מראשית השנה ועד סופה, והגיע בשנה הראשונה ל־622.

כשנוסד „הכרמל" החדשי כבר היה קיים כשלוש שנים ירחונו של פרץ

הכרמל

מכתב עתי לבני ישראל

יוצא לחדשים

להפיץ אמרי בינה, חקרי דעת, וידיעות מועילות

פאת

שמואל יוסף כרי"א פין.

חשון

ГАКАРМЕЛЬ

ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛЪ

ИЗДАВАЕМЫЙ С. І. ФИНОМЪ.

ВЫПУСКЪ 2.

ВИЛЬНА.

Въ Типографіи С. І. Фина и А. Г. Ролекранца.
На Виленской улицѣ въ домѣ № [illegible].
1871 г.

שער „הכרמל" החדשי [מוקטן]
(שנה א, חוברת ב)

סמולנסקין „השחר" בווינה, שהשפעתו על הסופרים והקוראים העברים היתה עצומה. אין כל ספק, שלנוכח עיניו של פין, בבואו לייסד את ירחונו, עמד כדוגמה כתב־העת של סמולנסקין, אלא שיחד עם זאת צעד „הכרמל" החדשי בנתיבו המיוחד, בהתאם למזגו ולנטיותיו של עורכו ובהתאם לאפשרויותיו האובייקטיביות. בעוד ששאיפתו העיקרית של סמולנסקין בירחונו היתה למזג את הספרות היפה, לגילוייה השונים, עם המחקר והפובליציסטיקה, ולרענן את הספרות העברית לפי מחכונת הקרובה לזו של הפוזיטיביסטים העבריים, נשא ירחונו של פין אופי משכילי־שמרני בנוסח ליטא, ללא כל מגמה ברורה של שינויים וחידושים בתוכן או בצורה.

על הדרך שהתווה פין לירחונו, שלמעשה לא היתה אלא המשך דרכי של „הכרמל" השבועי אבד תגבורת החלק המחקרי־תורני, ניתן לעמוד מתוך שמונת הסעיפים של תכנית הירחון, כפי שנוסחו על ידי העורך בגיליון האחרון של „הכרמל" השבועי, בהודעה הנזכרת למעלה, וחזרו ונדפסו בראש החוברת

הראשונה של הירחון תחת הכותרת „תכונת הכרמל החדש הזה": א) פקודות הממשלה בנוגע ליהודים בכלל ובפרט; ב) בקורת ספרים חדשים, באורי מקרא ומאמרי חו"ל; ג) מאמרים בחקירות קורות ההשכלה הדתית והאזרחית לבני ישראל; ד) תולדות אנשי שם מכל עמי הארץ וביחוד מגדולי עמנו, ועם הרוססי; ה) ספורי מעשים, וספורי מליצה; ו) ידיעות מן העולם העיוני והלמודי לחכמי רוססיא, תוכן ספריהם החדשים, ומעשי החברות לחקרי המרעים, ממערכות פרי המלאכה והאומנות, ממסעות החכמים התרים את הארץ; ז) מאמרי מדע מחכמת החינוך ומחכמות הטבע; ח) כל מיני חדשות וענינים שונים".

מובן מאליו שלא כל סעיפי התכנית המוצהרת זכו לתשומת לב שווה, והירחון מוקדש היה בעיקרו למחקרים בלשניים־היסטוריים בחכמת ישראל, על פי רוב קצרים, וסבועים בחותם הלמדני־שמרני המובהק של משכילי ליטא האוטר דידקטים, שהיו בקיאים עד להפליא בכל חדריה של תורת ישראל, אך בכל מה שנוגע לתרבויות העמים האחרים נאלצו לשאוב ידיעותיהם מכלי שני ושלישי. למחקרים בחכמת ישראל מוקדשת היתה מרביתה של כל חוברת (כ־30 ע' מתוך 52—56 ע'). חלק ניכר ממחקרים אלה דן בביאורי פסוקים סתומים בתנ"ך ובהסבר רציונלי של אגדות מזורות בתלמוד ובמדרשים. עם המשתתפים בחלק זה של „הכרמל" החדשי בשנתו הראשונה נמנו מחכמי ישראל שברוסיה (ובכללה פולניה הקונגרסאית): ר' יעקב רייפמן, ר' חיים זליג סלונימסקי (חו"ס), אד"ם הכהן לבנזון, קלמן שולמן, חיים ליב קצנלנבוגן, חיים יונה גורלאנד (חיו"ג), ראובן אבי"ב (אשר בן יוסף בראז, הוא ראובן אשר ברוידס), משה שמעון אנטוקולסקי, אל"ף (אריה ליב פיינשטיין), טוביה פסח שפירא, ועוד. מחכמי ישראל שמחוץ לגבולות רוסיה תרמו מפרי עטם ל„הכרמל" החדשי שנה א: ר' שלמה בובר מלכוב, ר' משה שטיינשניידר מברלין, ח"ג הלוי וידאוער מניו יורק, ועוד. העורך רש"י פין החל לפרסם בהמשכים, בשנתו הראשונה של הירחון, את המונוגראפיה שלו „גדולי ישראל בטורקייא", מונוגראפיה יחידה בעלת היקף נרחב שנדפסה ב„הכרמל" החדשי. כן נתפרסם בהמשכים בשנתו הראשונה של הירחון, בתרגומו העברי של העורך, חיבורו של משה מנדלסזון „מאמר על ההשגחה".

ברכה בפני עצמה קובעים מאמרי ביקורת אחדים בתחום חכמת ישראל שנתפרסמו בשנתו הראשונה של הירחון. הכוונה למאמר הביקורת המפורט והחריף בתמימת ד' (הוא החכם יוסף רוזנטל מסובלק) על החיבור „ירושלים הבנויה" מאת אברהם קרוכמל, ולמאמרו של יחיאל מיכל פינס „הפלפול התלמודי". המחפלמס עם עמדת מל"ל במאמרו „על דבר התיקונים בדת" (ב„המליץ" 1870), שטען כי אין ללמוד הלכה מן הפלפול התלמודי באשר יסודותיו אינם נאמנים[76]. ואולם ליד מאמרים כבדי משקל אלה נתפרסמו גם רשימות ביקורת קלושות וחסרות טעם של הסופר ו„המשורר" הגליצאי אהרון דורנצווייג[77].

תשומת לב מיוחדת הוקדשה על ידי העורך למאמרים על תולדות היהודים

---

76) על השגותיו אלו של פינס השיב מל"ל כעבור שנים בשולי המאמר „על דבר התיקונים בדת", כשהמאמר פונס בכרך א של כל כתביו (קראקוב תר"ע).

77) ברשימה קצרה שפירסם פרץ סמולנסקין ב„השחר" שנה ג' (ע' 183—184) על שתי החוברות הראשונות של „הכרמל" החדשי, הוא מוקיע את הסילוף שברשימות הביקורת של דורנצווייג, ומסיים באזהרה לעורך „הכרמל": „ועל המו"ל החכם הזה לשים עינו לבל יתן לשועלים מחבלים כרמים להשחית את כרמלו לבל ישא הוא את עוונם".

ברוסיה ועל חיי התרבות הכלליים במדינה. וכך מוצאים אנו בחוברות השנה הראשונה של הירחון תרגום מאמרו הרוסי של הפרופסור יחפוביץ „שאלת היהודים ברוסיה"; מחקר של ח"י גורלאנד על „אספת ראשי ישראל בפטרבורג" בראשית ימי מלכותו של אלכסנדר I; מאמר רב עניין (בחוברת שבט, בהחתימת מ.), „מחשבות חרוץ, לתולדות השכלת היהודים ברוסלאנד", על אבא מגלוסק, ובמסגרת המאמר — תרגום מלא משירו הגרמני של אדלברט שאמיסו על דמות מופלאה זו של משכיל עברי נרדף בשלהי המאה ה־18. המאמר האחרון, יחד עם ההערה שבאה בעקבותיו (בחתימת א) בחוברת סיון, הם עד היום החומר העיקרי לתולדות אישיותו האגדית למחצה של אבא מגלוסק.

מתחום חיי הרוח הכלליים של רוסיה נתפרסמו בשנתו הראשונה של „הכרמל" התדשי מאמרים על החכם לומונוסוף (לרגלי יובל המאה לאוניברסיטה של מוסקבה) ועל הפדגוג אושינסקי.

לפובליציסטיקה הוקדש בשנתו הראשונה של הירחון מקום מעט, והיא מיוצגת על ידי העורך לבדו, בשלושה מאמרים ראשיים שנכתבו על ידיו ושנתפרסמו בחוברות א—ג. המאמר „השקפה על השנה שעברה", שבו נפתחה חוברת א, סוקר את המאורעות העיקריים בחיי ישראל בשנת תרל"א, תן באריכות בהחלטות כנסיית המתקנים באויגסבורג ביולי 1871, בנשיאותו של פרופ' מוריץ לאצארוס. בשם שרש"י פין גילה בשעתו יחס עקרוני אוהד לכנסיית המתקנים בליפסיאה ב־1869 (ראה למעלה, ע' 121), כן הוא מעריך אף עתה, מתוך יחס של כבוד ואהדה, את הכנסייה באויגסבורג. הוא מפרט את תקנותיה בהילכות אישות ובהילכות שבת ויום־טוב, שהיו ברובן המכריע מתונות, ומעיד שאין להתייחס אליהן באיבה, ובמשתתפים בכנסיה אין לראות, כפי שרואים סופרי „הלבנון", בורים ועמי הארצות, מהרסים ומחריבים, מאחר שפין סבור כי באי הכנסיה „אם לא כולם הלוא מקצתם הכמים גדולים מופלאים בחכמה ומדעים, אישים של צורה, בעלי מוסר ומדות, וידועים לאוהבים את עמם". אגב הסתייגות מן התקנות שתיקנה הכנסיה ואגב ערעור על הסמכות שנטלה לעצמה לבטל הלכות קדומות ללא הרשאה מכלל חכמי ישראל ובניגוד לדעת רוב האומה, מוצא בכל זאת פין „צד זכות למחשבתם וכוונתם [של המתקנים] לתת תקומה ואחרית אל יסודות דת משה וישראל לבלי ישטפום נהרי נחלי רוח הזמן השורר באשכנז". ואף על פי שפין יודע, כי תנועת התיקונים בגרמניה מסכנת את אחדות האומה, ומשום כך פסולה היא, בכל זאת אין להתעלם מכוונתם הטובה של המתקנים „להעלות ארוכה למחלת אחיהם באשר תמצא ידם".

עמדה זהירה־סובלנית זו של פין כלפי כנסיית אויגסבורג עוררה תרעומת אצל עורך „המגיד" השמרני, והוא נתן לה ביטוי בגיליון 46 של שבועונו לשנת 1871 בסקרו (במדור „בשורת ספרים") את החוברת הראשונה של „הכרמל" החדשי. עורך „המגיד" משבח אמנם בסקירתו את המאמר „השקפה על השנה שעברה", אך מסתייג מן העמדה הסובלנית שלו כלפי כנסיית אויגסבורג: עורך „המגיד" סבור, כי פין טעה טעות הגיונית בגלגלו זכות על הכנסיה, מאחר שלא ייתכן לדבר „על נתינת תקוה ליסודות דת משה על ידי עקירתם משרשם, כאשר נראה בעליל חפץ ראשי המדברים של בעלי הזינאדע, כנודע לכל ו". הערה זו ב„המגיד" גררה אחריה תגובה, תחת הכותרת „תשובה כהלכה", מאת רש"י פין, בשערי התוברת השלישית של „הכרמל" החדשי. בתשובתו זו מבאר פין כהרחבה את יחסו לתיקונים הדתיים בגרמניה, וניתן להסיק ממנה גם על

יחסו להצעות התיקונים בדת שצפו ועלו באותו זמן אף בעיתונות העברית ברוסיה על ידי מל"ל ויל"ג. פין מדגיש בתשובתו, כי חכמי ישראל בגרמניה הדוגלים בתיקונים בדת חטאו אמנם, מאחר שהריפורמה הכניסה פירוד לגוף האומה. אך מצד שני ניתן גם ללמד עליהם קצת זכות, כי בעמדם נוכח תופעה המונית מסוכנת של פירוק עול המצוות והתורה, ללא כל הבחנה בין מנהג והלכה ובין גופי תורה, החליטו לעמוד בפרץ, וכדי להציל את התורה בכללה נימנו וגמרו להקל בכמה הלכות ומנהגים שאינם גופי תורה, או אף לבטלם בחלקם, כשם שעושים מלחים המטילים חלק ממשא האניה הימה בקום רוח סערה המאיימת להטביע את כל האנייה על נוסעיה. השאלה היא, אם אותם הלכות ודינים, שביטלו כנסיות המתקנים בגרמניה, נמנים עם יסודות האמונה, שעקירתם פירושה עקירת שרשי הדת, או הם בעלי חשיבות משנית וביטולם אינו מסכן את קיום הדת. פין מסביר, כי תולדות עם ישראל מוכיחות, שתמיד ידעו חכמי ישראל לתקן תקנות ולשנות דינים ומנהגים בהתאם לצרכי החיים, ואילם הוא מדגיש, כי ניתוחים מעין אלה בדת ישראל, וההברעה בשאלה מה בה בבחינת עיקר שאין לנגוע בו, ומה בה בבחינת טפל שמותר לשנותו, עניין הם „לאספת חכמים גדולים סמוכים ומוסמכים מכל האומה", ולא כל קביצת חכמים רשאית לקבל על עצמה סמכות זו. מבחינה עקרונית אין איפוא כל חטא בהחלטות ועידת אויגסבורג, אלא שזו נטלה לעצמה גרולה ועטרה שאינן הולמות אותה. וכך קובע פין, שאין הוא יכול להסכים לדעת בעל „המגיד", כי בתקנות אויגסבורג יש משום עקירת יסודות דת משה משרשם. ובסוף תשובתו שואל עורך „הכרמל" את עורך „המגיד": אם דרך המתקנים בגרמניה נראית בעיניו מסוכנת במידה כזו, מהי איפוא הדרך שהוא מציע ללכת בה כדי להציל את יהדות גרמניה מסערת הזמן המאיימת עליה? והלוא הוא, עורך „המגיד", בגרמניה מושבו, ונהיר לו מעמדו הדתי המעורער של הקיבוץ היהודי בארץ זו.

בכך נסתיים בשנתו הראשונה של „הכרמל" החדשי הדיון בעניין התיקונים ברח, שעמד באותו זמן במרכז התעניינותה של הפובליציסטיקה העברית.

הנושא השני שבו נגע העורך במאמריו הראשיים באותה שנה — היה הסברת הצורך בהקמת חברה כללית, משותפת לכל קהילות ישראל הגדולות ברוסיה, לעזרת עניי ישראל. לעניין זה הוקדש המאמר הראשי בתוברת השניה „עבודת הצדקה להעלות ארוכה אל הפראלעטאריאט", שנכתב בתגובה על קול־קורא של מארגני איגוד הקהילות בגרמניה אל הרבנים וראשי הקהילות ברוסיה, שבו יתאוננו עסקני ישראל בגרמניה על אלפי העניים והיהודיים מרוסיה הבאים לגרמניה, נופלים שם למעמסה על הקהילות היהודיות, ובהתנהגותם ממיטים הם חרפה על כלל ישראל. ראשי יהדות גרמניה מודיעים בקול־קודא זה, כי החליטו להציע לפני איגוד קהילות ישראל בגרמניה המתארגן והולך, לא לתמוך מכאן ואילך בעניים נודדים אלה, ובמקום זה לשלוח לקהילות ישראל ברוסיה תרומות קבע לעזרת עניהן, שלא יצטרכו לנדוד למרחקים. וכדי לחסוך לעצמם את השורח לבוא בדברים עם הקהילות השונות ברוסיה בקשר לחלוקת כספי תרומותיהם, יעצו עסקני ישראל בגרמניה, בקול־קורא שלהם ליהודי רוסיה, להקים נציגות של כל קהילות ישראל ברוסיה, אשר אליה תועברנה תרומות יהדי גרמניה והיא תחלקן לפי ראות עיניה. פין, במאמרו הנזכר, תמך בכל לב בהצעת ראשי יהדות גרמניה, והרחיב את הדיבור, כפי שעשה זאת לא פעם גם ב„הכרמל" השביעי, על הצורך לדאוג להקניית מלאכה ואומנות לבני העניים בקהילות ישראל

ברוסיה, למען הבטה להם פרנסה בכבוד לכשיגדלו. ואילו במתן סעד ללא תכנון וללא כוונת שיקום אין פין רואה אלא „בזבוז ופזור ללא הועיל ואף גם להרע", מפני שיש בו משום עידוד של הטפילות.

בשלושת המאמרים הנזכרים, שנדפסו בשלוש החוברות הראשונות, מסתכמת כל הפובליציסטיקה של „הכרמל" החדשי בשנתו הראשונה.

עמודים אחדים (4—6) בכל חוברת הוקדשו לכרוניקה חדשית, בהלקה הגדול מהיי היהודים בעולם כולו וברוסיה בפרט, ובחלקה הקטן מהיי התרבות הכלליים של רוסיה. כך, למשל, ניתנו בששת עמודי הכרוניקה של החוברת ד (טבת): תיאור חגיגת מלאות מאה שנה להולדת המדינאי והמשפטן הרוסי ספראנסקי; דו"ח המצית הדברים שהשמיע באטיפת המזרחנים בפטרבורג הפרופ' דניאל חבולסון על מעמדה המדיני של ארץ ישראל בימי קדם; צרור ידיעות מועתקות מן העיתונות על הישגים של יהודים בשטחים שונים של החיים והמדע ברוסיה ובארצות אחרות. ששת עמודי הכרוניקה בראש חוברת ה (שבט) כוללים: סקירה על הפרעות ביהודי רומניה באנואר 1872; תיאור השגיו של הטכנולוג היהודי־רוסי שפירא בתחום התקנת השרפים הנוזלים מן העצים; פרשת גילויי הפאטריוטיות של יהודי צרפת בקשר לקנס שהוטל על ארץ מולדתם בתום מלחמת 1870—1871; ידיעות על התיקונים בסדר התפילה שהנהיג בקהילת ווינה ראשה החדש איגנאץ קוראנדה; ידיעות קצרות מהיי היהודים בארצות שונות בעולם. בארבעה עמודים שבראש חוברת ו (אדר) ניתן תרגום פקודות הממשלה והסנאט החדשות הנוגעות ליהודים, וכן נמסרה תמצית הדיון בבית־הנבחרים הפינלאנדי בדבר זכות התיישבות היהודים בארץ זו, שנמצאה באותו זמן בתחומי הקיסרות הרוסית, ואילו בסוף אותה החוברת הוקדשו 4 עמודים למדור „חדשות ועניינים שונים", ובו צרור ידיעות מן המתרחש בציבור היהודי ברחבי העולם.

דל היה חלקה של הספרות היפה ב„הכרמל" החדשי. העורך התייחס אליה בזלזול, ויצא ידי חובתו כלפיה בפרסום תרגומיו מסיפורים היסטוריים־עממיים בגרמנית מתולדות ישראל. בשנתו הראשונה של „הכרמל" החדשי הוקדשו בכל חוברת לתרגומים אלה 16 עמודים, ובמשך השנה נתפרסמו בו בהמשכים תרגומי סיפוריו של ד"ר להמן „בוסתנאי"[78] ו„החילוף". סיפורים אלה, וכן הסיפורים האחרים שפורסמו בשנים הבאות של „הכרמל", נדפסו אחר כך על ידי פין מתוך האמהות כספרים בפני עצמם. שירים לא נדפסו ב„הכרמל" החדשי, בהתאם לעיקרון שקבע לו העורך עוד בגשתו לייסד את הירחון, ושעליו הודיע במכתב ליל"ג מכ"ב בסיון תרל"א (הנמצא בארכיון יל"ג שבגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים). שבו ביקש פין מיל"ג לשלוח לו מאמר מדעי למען הירחון שנמצא אז עדיין בשלב של תיכנון. פין מציין במפורש במכתב זה: „שירים אין בפראגראמא שלי החדשה". השיר היחיד שנתפרסם בשנתו הראשונה של „הכרמל" החדשי היה תרגום שירו הגרמני של אדלברט שאמיסו „אבא גלוסקא לצ'קה", במסגרת המאמר „מחשבות חרוץ" מאת מ. (ראה למעלה, ע' 125), ומחבר המאמר מסביר בראשית מאמרו מדוע „השיר הזה ראוי לבוא בקהל מאמרי הכרמל" „אף כי שירים לא יעלו על הכרמל ולא יתכנו בתכונתו".

---

78) פרקים ראשונים מתרגומו העברי של סיפור זה פורסמו עוד בגליונות האחרונים של „הכרמל" השבועי (ראה למעלה, ע' 122).

דלותו של חלק הספרות היפה ב„הכרמל" החדשי שנה א תתבלט ביתר שאת אם נשווה אותו לחלק הספרות היפה שנתפרסם באותה שנה (תרל"א) בירחון העברי השני, ב„השחר" של סמולנסקין, שבו אנו מוצאים בין השאר: את רוב החלק השני ואת החלק השלישי מן הרומן המקורי הגדול של סמולנסקין „התועה בדרכי החיים", את שירו של יל"ג „אשקא דריספק" ו„ושמחת בחגך", ואת סידרת משליו „גם אלה משלי יהודה"; את סיפוריו של מ"ד בראנדשטטר „מעשה נורא" ו„ראשית מדון", ועוד — יצירות שרישומן על הקוראים העבריים היה כביר בשעתו ונימנות עד היום עם מיטב מורשתה של ספרות ההשכלה העברית.

מצבו הכספי של „הכרמל" החדשי בשנתו הראשונה היה חמור, ועם תום השנה לא ראה העורך פין אפשרות להמשיך בהוצאת הירחון ללא תמיכה נאותה מ„חברת מרבי השכלה" בפטרבורג. באיגרתו בעניין זה למזכיר החברה, המשורר י. ל. גורדון, מיום 19 ביאנואר 1873, השמורה בארכיון יל"ג שבגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, אנו קוראים: „— — — אם לא אקבל עזר כסף על הכרמל בסך 300 רו"כ, כאשר הבטיחני האדון הנכבד הגביר ה' ראזענטאהל [79] בהיותו בווילנא, בחורש אלול, אין ביכלתי להתחיל בעבודת הכרמל, ואין בכוחי להפסיד סך כזה הנדרש למלא ולהשלים את כסף החתומים על הכרמל, ואחרי שבבר הודעתי במכתבי העתים כי הנני נכון להוציא את הכרמל גם לשנת תרל"ג, אמרתי במכתבי האחרון, כי כבודי בבקשתי הפעם שלא יהיה לבוז, וכצפיתי על תשובת הועד לא קרבתי אל המלאכה עוד —. ואותך ידידי אבקש הראות אות לטובה היום, השתדל למען כבודי ושמי שלא יחל — — —". על איגרתו זו השיב לו יל"ג, כי ראש חברת מרבי השכלה, הוראץ גינצבורג, הודיע לו, שהתמיכה השנתית של החברה ל„הכרמל" השבועי בסך 300 רו"כ היתה מותנית בהוצאת התוספת הרוסית, אבל כעת, מששינה „הכרמל" חבניתו ואין לו עוד תוספת רוסית, תפסיק החברה את תמיכתה בו. ואולם, גם גינצבורג וגם הנדיב יהודה רוזנטל, כל אחד מהם מוכן לתרום מכיסו הפרטי ל„הכרמל" סך 100 רו"כ לשנת 1873 [80]. בלית ברירה נאלץ פין להסתפק בתמיכה דלה זו וניגש להוצאת תוברות השנה השניה של „הכרמל" החדשי.

II

שנתו השניה של „הכרמל" החדשי החלה בפברואר 1873, ותכנית התוברות, גם מבחינת הצורה וגם מבחינת התוכן, דומה היתה במעט בכול לזו של השנה הראשונה.

במשך כל השנה השניה של הירחון, כמעט ולא נתפרסם בו אף מאמר אחד של העורך פין בשאלות החיים. כמעט, משום שבסוף התוברת האחרונה של השנה נתפרסם מאמר קצר של העורך בשם „דבר בעתו", שבו הגיב על פנייתה הפומבית של חברת כי"ח ליהודי רוסיה לייסד בארצם כתי ספר בלשון המדינה כמתכונת בתי הספר שבקהילות ישראל בצרפת ובגרמניה, להקים מוסדות ללימוד מלאכה לנערים עניים, ולמנות עליהם כמשגיחים רבנים ופרנסים שיעמדו

---

79) יהודה (ליאון) רוזנטאל (1818—1887), משכיל ונדיב וילנאי שהשתקע בפטרבורג, גזבר חברת מרבי השכלה.

80) ראה איגרות יל"ג, על ידי א. יערי, איגרת כ. ב„מאוניים" השבועי, שנה ב, גיליון ל"א—ל"ב (כ"א בכסלו תרצ"א), ע' 22.

על משמר הדת והאמונה במוסדות אלו. לדעת ראשי כי"ת תכוא חשועת ישראל ברוסיה לא מבחוץ, אלא מתיקונים פנימיים אלו בחינוך. במאמרו מורה עורך „הכרמל" לראשי כי"ח על התעניינותם הערה בגורל אחיהם ברוסיה, אך יחד עם זאת הוא מדגיש כי אין הם מבינים לאשורו את מצב יהודי רוסיה, והתמונה המצטיירת אצלם מדמותה הרוחנית מסולפת במידה רבה, ואפילה הרבה יותר משהיא במציאות. פין אמנם מודה, כי ראשי כי"ח צודקים בהצעותיהם לתקן את מצב החינוך של הנוער היהודי ברוסיה, אך מצד שני מעיר הוא את תשומת לבם כי נוסף לתקלות בחינוך יש גם גורמים חיצוניים, בחלקם מדיניים ובחלקם כלכליים, שבעטיים נמצא הציבור היהודי ברוסיה בשפל המדריגה. לפיכך סבור עורך „הכרמל", שלא מבתי הספר בלבד תצמח הישועה ליהדות רוסיה, כי תועלתם של אלו היא רק לדור הבא, אך כמה ייושע דור המבוגרים? אין פין מפרש מהי לדעתו התרופה האמיתית לסבלות יהודי רוסיה, אך מדבריו הסתומים והמאופקים (מפחד הצנזורה) מתקבל הרושם, כי הוא רואה אותה בשינוי יחס השלטונות ליהודים, בהשוואת זכויותיהם לזכויות שאר התושבים, שפירושה — ביטול גזירת תחום המישב. גם במאמר זה, כמו במאמרו „תקות עניים" ב„הכרמל" השביעי שנה ח (ראה למעלה, ע' 119), נהלץ פין להגן על כבודה של יהדות רוסיה, כשנדמה לו כי משכילי ישראל במערב מגלים כלפיה יחס של זלזול ונוטים למעט את דמותה. כאמור, זהו המאמר הפובליציסטי היחיד של הערוך בשנתו השניה של „הכרמל" החדשי.

נוסף למאמר זה נתפרסם בשנתו השניה של „הכרמל" עוד מאמר פובליציסטי אחד, „דברי שלום ואמת" (בחוברת א), בחתימת אל"ף, הוא אריה לייב פיינ־שטיין מבריסק דליטא (1821—1903). הכותב דן במאמרו זה בהשקפת תנועת הריפורמה במערב על יהדות אירופה המזרחית. הוא מציין, כי גם בקרב יהדות רוסיה מצויים משכילים, שבעקבות המתקנים בגרמניה תובעים אף הם תיקונים בדת. הוא מתכוון, כמובן, לתביעות התיקונים בדת שהועלו בסוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים בעיתונות העברית על ידי ליליינבלום, יל"ג וחבריהם. הכותב, שנמנה עם המשכילים השמרניים, נאמני המסורת, מזכיר בצער, כי המשכילים העברים המתנגדים לתיקונים, מלחמה להם מפנים ומאחור, גם מצד הלוחמים לתיקונים וגם מצד האורתודוכסים, המתייחסים בחשדנות להשכלה בכללה. „וכל כותב במכתב עתי, דבר תורה, או ענין מדעי, או דברי השכל ומיסר, לכולם בשם מינים יקראו". לדעת הכותב אין הרבנים גדולי התורה יוצאים ידי חובתם כלפי הציבור בגנותם בחריפות את בעלי הריפורמה, אלא עליהם „לעשות גם הם תיקונים וגדרים במועצות ודעת, לחזק אשיות הדת לבל תמוט", מבלי ללכת בדרך המתקנים במערב היונקים ממקורות זרים; אין „לבטל ח"ו אף קוצו של יו"ד בדתנו ולהקל באיסורים אשר גבלו אבותינו. כהיקוני הרעפארמער", אך עם זאת על רבני ישראל להיענות לתביעת הזמן החדש על ידי תיקונים והיתרים הנובעים מבפנים, מרוח היהדות ההיסטורית ומשיטת חכמי ישראל בדורות קדומים, ומחובתם „להמציא סדרים ותיקונים לפי רוח העת לא בקלות ראש ופריקת עול, רק ברוח ההלכה וההוראה ביד הפלפול הטובה עליהם". הכותב פונה בקריאה אל הרבנים להתרחק מן החשוכים והמתחסדים, שונאי ההשכלה, ולהתקרב אל „המשכילים התורנים", ובכותות משותפים לפעול לטובת הציבור. כגון: בפיקוח על רמת הלימודים בבתי התלמוד תורה ובבתי הספר הממשלתיים לילדי ישראל; בהשפעה על התלמידים היהודיים

בגימנסיות להימנע מלבקר בהן בשבתות ובחגים, דבר המוחר להם גם לפי חוקי המדינה: בסיוע לחברת מרבי השכלה בפטרבורג, וכו'. התקרבות מעין זו של הרבנים אל המשכילים המתונים עלולה, לדעת הכותב, לתרום רבות לאחדות הציבור היהודי וגם לשמש כתריס בפני מגמות הריפורמה בקרב המשכילים היהודיים ברוסיה.

למאמר זה, שביחסו הדר־ערכי אל הריפורמה ניכרת השפעת דעותיו של פרץ סמולנסקין במאמריו „עת לדבר" ו„עם עולם" ב„השחר", הוסיף בסיומו העורך פין הערה, כי „ראויים הדברים שנגע בהם [הכותב], להדרש גם מצדדים אחרים וממעמד השקפה כללית. ואולי נשוב אנחנו לדבר בהם בחוברות הבאות. המו"ל". ואולם, במשך כל השנה השניה של „הכרמל" החדשי שוב לא נדרש העורך לשאלה זו של התיקונים בדת.

על גבול הפובליציסטיקה עומד מאמרו ההיסטוריוסופי של פאביוס מיזס „תיקון עולם", שנתפרסם בהמשכים בחוברות ה, ו, יב של „הכרמל" החדשי שנה ב, ונסתיים בחוברת א של שנה ג. על מאמר זה, המתהקה על מהותו הרוחנית של עם ישראל ושואל לנתיב ייעודו ההיסטורי, טבוע חותמה המובהק של משנת רנ"ק ב„מירה נבוכי הזמן", הן מבחינת ההשקפה הכללית והן מבחינת אוצר המושגים ומונחיהם. כן מורגשת בו גם השפעת „עם עולם" של סמולנסקין. הכותב סוקר את התמורות שהתחוללו במירוץ הדורות בתפיסת המושג הישראלי תקות־הגאילה, שממושג בעל משמעות ארצית־מדינית, התעלה למדריגת ציפיה לגאולה רוחנית, והקשר הרוחני של תלמוד התורה הוא המאגד את כל חלקי העם העברי למיום אבדן עצמאותו המדינית. ואילו כלפי כל האנושות — ייעודו של עם ישראל להורות לעמים את הדרך „אל מקור החיים והאושר הכללי — לתקן עולם במלכות שדי". השוויון, החירות ואהבת האדם מונהים ביסודה של תורת ישראל, אך בניגוד לבעלי התעודה המערביים, הנוטים לטמיעה, מדגיש הכותב, כי עמנו לא יוכל למלא את ייעודי תורתו האוניברסליים כל עוד „יחסרו לו התנאים הנחוצים והמכשירין אותו לכך. היינו גוף אומה וארץ מיוחדת". עם ישראל הוא אמנם נושא דגלה של הגאולה הכללית לעולם, אך גאולה זו תביא עמה גם את השגת „ייעודו הפרטי הלאומי", וכשתושגנה מטרות אלו תגיע התקופה של תיקון העולם.

גם בשנתו השניה של „הכרמל" החדשי ניתנה בכל חוברת כרוניקה חדשית לפי המתכונת של שנתו הראשונה. בחוברת הכפילה ת—ט הוקדשו 56 עמודים מתוך 88 עמודי החוברת לתרגום מלא של כל התקנות הנוגעות לחוק חובת השירות הצבאי הכללי שנתפרסם באותו זמן (ראשית 1874) על ידי השלטונות הרוסיים, ושהשווה את היהדים בחובותיהם כלפי השירות הצבאי כבלי שיוענק להם שיווי זכויות אזרחי.

חלקו הגדול והעיקרי של „הכרמל" החדשי בשנתו השניה מוקדש היה, כמו בשנתו הראשונה, למחקרים בלשניים־תורניים בחכמת ישראל, ועם המשתתפים בחלק זה נימנו (ע"פ סדר הא"ב) החכמים: הרב לייב אייזלר מאייבניץ, משה יצחק אשכנזי מטריאסטי, שלמה באבר מלבוב, יהודה כהאק, ישראל ברמן, אריה לייב בן שלמה גורדון מראסיין, יוסף גיבּיאנסקי איש ליפסק, שלמה זלמן חיים האלברשטאם, הרב זאב וולף חיות מאופולה, אלכסנדר הלוי לאנגבאנק מיארוסלאב, יהושע לווינזון, חיים ערדשטיין מאדיסה, יוסף צבי פוליטשינצקי, העורך רש"י פין, אריה ליב פיינשטיין מבריסק דליטא, מרדכי פלונגיאן, אליעזר

צבי הכהן צווייפל, חיים ליב קצנלנבוגן, שלמה ראבין, יוסף רוזנטל מסובלק, יעקב רייפמן, קלמן שולמן, צבי הכהן שרשבסקי, ועוד.

כמו בשנתו הראשונה כך גם בשנתו השניה של „הכרמל" החדשי היה רובם המכריע של הדברים שנתפרסמו בחלקו המדעי מאמרים קצרים והערות בשאלות דקדוקיות־בלשניות, בפירושי פסוקים במקרא, בהסברת אגדות תמוהות של חז"ל ובדומה. רק מאמרים בודדים נשאו אופי מונוגראפי נרחב יותר: המשך תבורו של העורך רש"י פין „גדולי ישראל כטורקייא"; „תולדות ר' מענדל שטרן" מאת יהושע לוויזון; „תולדות ר' שבתי משורר" מאת ט"ף שפירא. מזמן לזמן פירסם העורך את המדור „פליטת סופרים", שבו נדפסו מתוך הגניזה איגרות חכמים וסופרים מן הדור הקודם (שי"ר, נפתלי קלר, שד"ל).

יריעה בהשוואה לשנה הקודמת מורגשת במדור הביקורת. את התרומה העיקרית למדור זה תרם החכם יעקב רייפמן, שפירסם בשנה ב של „הכרמל" החדשי ביקורות מקיפות על חיבורו של יונה אליהו ויזנר „גבעת ירושלים" (שנדפס ב„השחר") בחקר התלמוד הירושלמי ועל חיבורו הגרמני של אלכסנדר קוהוט על התרגום הפרסי של התורה על ידי יעקב בן יוסף טאווס. אם נוסיף לשני מאמרי ביקורת יסודיים אלה את ביקורתו של אברהם צוקרמן על ספר השירים „נבל וכינור" מאת אהרון דורנצווייג, ואת הכרוניקה הספרותית (בחוברת יא) „בשורות ספרים" של העורך, על „תלמוד לשון עברי" של י"ל בן־זאב עם השלמות אד"ם הכהן, ועל „משפטי הלשון העברית" של הגר"א. מהדורת אריה ליב גורדון — ומיצינו בזה את כל מדור הביקורת ב„הכרמל" החדשי שנה ב.

את המדע הפופולרי הכללי ייצג בשנתו השניה של „הכרמל" החדשי מאמר אחד ויחיד, מתורגם מפולנית בידי ט"ף שפירא מסיניי, „אדם ובהמה" — על ילדים שגודלו ביערות על ידי חיות טרף.

גם בשנתו השניה של „הכרמל" החדשי ירוד וחסר כל חשיבות הוא חלק הספרות היפה. כמו בשנתו הראשונה כך גם בשנה זו אין בו שירים. את חלק הארי תופס סיפורו ההיסטורי של לודוויג פיליפסון „יעקב טיראדו" בתרגומו של רש"י פין, שנדפס בהמשכים בעשר חוברות הירחון. כן נתפרסמו באותה שנה ב„הכרמל" עוד שני סיפורים היסטוריים קצרים: „זקן ונשוא פנים" מאת אליעזר יוסף ניסלוביץ וה„מסתתר" מאת לודוויג אוגוסט פרנקל בתרגום ט"ף שפירא מסיניי. אם עוד נזכיר את הגיונותיו המליציים של יעקב שמואל סראכטמאן „הקשת" ו„הכתב והמכתב" — ותם בזה כל חלק הספרות היפה ב„הכרמל" החדשי שנה ב.

כאמור למעלה, החלה שנתו השניה של „הכרמל" התדשי בפברואר 1873, אך קשיים הכספיים של הירחון גרמו לכך שחוברותיו לא יצאו בשנה זו כסדרן, מדי חודש בחדשו, וכך נתארכה השנה ל־18 חדשים, והחוברת האחרונה, יב, יצאה ביולי 1874. הוצאת הירחון היתה כעת מעמסה כבדה על שכם פין, בגלל טרדותיו המרובות בעסקיו (בית דפוס ובית משרפת לבנים) ובגלל ראייתו הלקויה, והוא תר אחר עורך שיוכל להפקיד בידיו את עריכת „הכרמל".

III

ב־1873 נסגר בווילנה בית המדרש לרבנים מטעם, והמפקח שלה, החכם חיים יהודה ליב קצנלנבוגן, שנמנה עם משתתפי „הכרמל" הקבועים ופירסם בו ממחקריו ההיסטוריים־בלשניים בחכמת ישראל, נענה לבקשת רעהו פין לקבל

על עצמו את עריכת „הכרמל" החדשי למן החוברת הראשונה של השנה השלישית. חי"ל קצנלנבוגן (1814—1876), מראשי המשכילים העברים בווילנה, נודע כלמדן מופלג וחריף, כבלשן וכחוקר תורני. הוא היה חברו וידידו הקרוב של רש"י פין, וכאמור למעלה שיתפו שניהם פעולה זה עם זה ב„פרחי צפון" וב„הכרמל". וקצנלנבוגן גם סייע לפין בעריכת „הכרמל" השבועי. לפי הזמנת חברת מרבי השכלה בפטרבורג אף התקינו שניהם במשותף את האוסף של אמרי מיסר ודת סלוקטים מספרות ישראל מימי המשנה ועד הדורות האחרונים, שיצא בתרגום רוסי, בשם „השקפת העולם של התלמודיים", בעריכת י. ל. לוואנדה ויל"ג, ב־3 כרכים (פטרבורג 1874—1876).

עוד בראשית 1874 פנה קצנלנבוגן אל ועד חברת מרבי השכלה בפטרבורג במכתב, „אשר בו יודיע כי בדעת ה' כין למסור לידו את עריכת מכה"ע „הכרמל", ויקוה לתקן בו דברים רבים, אם יתמכהו הוועד בסך 600 רו"כ, יען מיום נסגר בהמ"ד לרבנים הורע מצבו ואין ביכלתו להוציא מהונו על הדבר הזה"[81]. תשובת הוועד היתה משתמטת: „נחלם להודיעו כי התמיכות אשר קיבל עורך „הכרמל" עד היום ניתנו לו לא מאוצר החברה רק בראשונה מידי הגזבר, ואתרי כן מידי הגזבר ביחד עם סגן הראש, וע"כ אם תימשך יציאת „הכרמל" ויוטב מוכן ענייניו יכול לקוות, כי יקבל גם לימים הבאים תמיכה כזאת [300 רו"כ לשנה — ג. א.] מהמנדבים הנקובים"[82].

על תשובה משתמטת זו של הוועד לקצנלנבוגן התאונן פין באיגרתו מיום 18 במרץ 1874 אל מזכיר הוועד, המשורר יל"ג: „— — — ומה היה להם לאנשי הוועד, כי עד כה בחלה נפשם בספרות העברית, אשר לא ירצו להקים סוכתה הנופלת בארצנו? האם כה נפלנו בעיניהם, כי לא יראו ולא ימצאו בנו כל תוחלת ותקווה? וכשאני לי, הנני מוצא את לבבי לאמור לך, כי „הכרמל" בשתי השנים האחרונות באו בו דברי חפץ הרבה ומאמרים יקרים ראויים להישמע — — — ומה ראה הקאמיטעט למאוס בו ככלי אין חפץ — — —"[83].

ואולם עמדתו של הוועד לא נשתנתה גם כשהועלתה השאלה מחדש בישיבתו באוקטובר אותה שנה: „ובדבר „הכרמל", אשר הערכתו עוברת כעת מידי ה' פין לידי ה' קאצענעלבאגען, נדחה העזר עד אשר ייוודע להוועד איכות מכה"ע הזה תחת השגחת העורך החדש"[84].

מסתבר, שאת יחסו החשדני־המסויג של הוועד ל„הכרמל" ולעורכו פין יש לזקוף במידה רבה על חשבון מזכיר הוועד, יל"ב. יל"ג נמנה אמנם, כפי שראינו למעלה, עם ראשוני המשתתפים ב„הכרמל" השבועי, אך לבסוף נקעה נפשו מן העמדה הפשרנית־ותרנית של פין כלפי האדוקים, ומן התיקונים ברוח זו שהכניס לפעמים גם לדבריו של יל"ג, ומשך את ידו מן „הכרמל" כשכלבי טינה קשה על „הכרמל" עורכו. יל"ג לא הסתיר את יחסו השלילי אל פין כעורך, ואף לא העלים זאת מפין עצמו, ובאחת מאגרותיו של יל"ג אליו (מי"ב בסיון תרל"א) אנו קוראים: „— — — אם משכתי ידי מכרמלך בשנים האחרונות הוא יען שלא ישרה בעיני תכונתו ודרך הנהגתך בו, והאופן שאתה משתמש בו באלפך דעת את העם — — — לבי בטוח שכל מה שדברתי והדפסתי בזמן האחרון

81) יהודה רוזנטאל, תולדות חברת מרבי השכלה בישראל, ז, פטרבורג 1885, ע' 107.
82) שם.
83) מתוך ארכיון יל"ב שבגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
84) יהודה רוזנטאל, שם, ע' 112.

ב.המליץ' וב.השחר' וגם ב.המגיד' לא היית מדפיס אתה בכרמלך, או לכל הפחות היית שולח יד לשנות מן המטבע שטבעתי בו. הזכור תזכור כי זה שנים אחדות שלחתי לך להדפיס ספורי הקטן ,שני ימים ולילה אחד' וגם אתה וגם רעך ר' חי"ל קצ"ב [חיים יהודה ליב קצנלנבוגן — ג. א.] מצאתם לנחוץ למחוק שורות אחדות ולתקן במקומות שונים, ובשביל כך לא הדפסת אותו — — — על דברתי, שבכל פעם ופעם כשהייתי עורך דבר בשביל הכרמל חלפו על פני שתי תמונות מייראות, מזכירות אות' לשום רסן מתעה על לחיי מחשבתי, והנה הצינזור והרידאקציון" [83]).

מותר, איפוא, להניח כמעט בודאות, כי לדעתו השלילית של מוכיר ועד תברת מרבי השכלה, והוא אביר השירה העברית בדורו, על „הכרמל", היה משקל רב בעיני חברי הוועד, שבחלקם המכריע לא ידעו עבריה.

אולם מתוך איגרת של פין אל יל"ג מ־16 ביוני 1874, הנמצאת בארכיון יל"ג שבגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ניתן ללמוד, כי יל"ג נעתר לבסוף להפצרות פין, ועלה בידו „להטות את לבב השוע ה' גינצבורג ולבב אנשי הקאמיטעט לשוב ולמשוך חסד אל 'הכרמל'". ולאחר הפסקה של כמחצית השנה, בפברואר 1875, נתחדש „הכרמל", ויצאה החוברת הראשונה לשנתו השלישית.

בשער החוברת של השנה החדשה לא צוין השינוי הפרסונאלי בעריכה. והסיבה מובנת: הרשיון להוצאת כתב העת ולעריכתו היה על שם פין, ואסור היה לשנות מן המטבע הפורמאלי. במודעות שנתפרסמו בעיתונות העברית של אותו זמן על חידוש „הכרמל" הודיע אמנם רש"י פין על השינויים במערכת. אך בלשון זהירה וסתומה, בכנותו את ר' חי"ל קצנלנבוגן „עתר תמידי", מעין מה שנקרא ביימינו עורך משנה. וכך אנו קוראים בהודעת רש"י פין שנתפרסמה ב„המגיד" שנה יח, 1875, בהוספה לגיליון 4, ע' 33: „ולמען אשר יצא המכתב העתי הזה מעתה במועדו ובזמנו, ולא יאחר בהליכתו כאשר היה עד כה מסבת טרדותינו הרבות, קראנו לעזרתנו את ידידנו הרב החכם, הסופר המפורסם, מר חיים יהודא ליב קאצינעלנבאגען, אשר באהבתו את חכמת ישראל נעתר לנו, ויואל לקבל עליו להיות לנו עוזר תמידי בעבודת ,הכרמל' — — — ובקשתנו מאת אחינו הנכבדים — — — לתמוך עבודתנו ב,כרמל' — — — ובטוחים יפנו במאמריהם ובמכתביהם בשלוח הכסף אל כבוד הרב הנ"ל — — —".

בהודעה זו מדובר, איפוא, על קצנלנבוגן כעל „עוזר תמידי", לעומת זאת בפניית חי"ל קצנלנבוגן אל ועד חברת מרבי השכלה, וכן בהתלסות הועד, שהיו כולן פנימיות ולא נועדו לפירסום בחוץ, הוגדר במפורש תפקידו של קצנלנבוגן, כפי שראינו למעלה, כעורך הירחון, וכך גם היה המצב לאשורו.

ר' חי"ל קצנלנבוגן היה, כאמור למעלה, בלשן וחוקר תורני, אך לבו נטה גם לפיוט, ובצעירותו אף ניסה את כוחו בסיפור דמיוני „אליהו בהר הכרמל" ב„פרחי צפון", קובץ א (1841). כשהופקדה כעת בידיו עריכת „הכרמל" באה נטייתו זו על ביטויה בביטול החרם שהטיל רש"י פין על פירסום שירים בירחונו (ראה למעלה, ע' 127): בחוברת ב של „הכרמל" שנה ג נדפס שירו של אהרון אליהו פומפיאנסקי (שבאותו זמן כיהן כרב מטעם הממשלה בריגה) „עלה נידף",

---

85) איגרות יל"ג ע"י י. י. וייסברג, ו, וארשה 1894, ע' 170—171. וראה גם למעלה ע' 116.

ומכאן ואילך נפתח הירחון בפני דברי שירה, גם לאחר שעריכתו לידיים אחרות. חידושים נוספים לא הכניס קצנלנבוגן לירחון, וכמו מקודם מוקדש היה בעיקרו, גם בעריכתו הוא, למחקרים מדעיים־תורניים.

בחוברת הראשונה שנערכה על ידו זכה העורך התדש לפרסם אחד ממאמריו העבריים המעטים של התוקר המפואר אברהם גייגר, „דברים אחדים על ספרא, הוא תורת כוהנים". מאמר זה, שנכתב במקורו עברית, נשלח לעורך „הכרמל" בליווי איגרת בה כותב המחבר, כי נוהג הוא לכתוב מחקריו „בשפה חיה, נכונה להתלבש בה הרעיונים, מובנת לכל התכמים, הן מבני ישראל הן זולתם", ואילו „הלשון העברית, אם גם יפה היא וברה", ככל זאת לשון מתה היא. שאינה מסוגלת להבעה מדויקת של רעיונות בני זמננו[85א]. ומשום כך אין היא טובה לדיון עיוני־מדעי, ובייחוד קשה הדבר על יהודי גרמניה, אך משום כבודו של עורך „הכרמל" כתב למענו „ההערות הקטנות האלה". שבוע ימים לאחר שנכתבו שורות אלו נפטר גייגר (בי"ב במרחשון תרל"ה), ולדבריו ב„הכרמל" הוקדם מאמר־הערכה עליו (ללא חתימה, אך כנראה פרי עטו של רש"י פין), ובשוליו אף נדפסה איגרתו הנזכרת. מאמר ההערכה, התופס 12 עמודים, ניתן כשני המשכים, בחוברת א וב. דברי העיון האחרים בחוברת א הם מפרי עטם של מטתפי „הכרמל" הקבועים בשנותיו הקודמות: יעקב רייפמן, שלמה ראבין, אברהם אליהו הרכבי („רוס, רוסיה וכו' בספרות היהודים") שז"ח האלברשטאם, יעקב שמואל טראכטמן. כן בא על סיומו בחוברת א מאמרו ההיסטוריוסופי של פאביוט מיזס „תיקון עולם", שעליו דובר למעלה, ע' 130.

הפובליציסטיקה מיוצגת בחוברת א על ידי המאמר „עלת לקרתא אזל בנימוסה", בתתימת „הדורש טוב לעמו" שתחתיה הסתתר העורך חי"ל קצנלנבוגן[86]. הכותב תובע מרבני ישראל לבטל מנהגים דתיים אחדים, השמים ללעג את היהודים בעיני שכניהם הנכרים: את המנהג להעמיד תופות תתן וכלה תחת כיפת השמים ולהוביל את הזוג לחופה דרך רחובות קריה בקול המון תוגג ובלוויית מנגנים; את המנהג לקדש את החודש בקהל עם בראש תוצות; את המנהג להתפלל במניין, כטלית ובתפילין וברוב רעש ושאון, בקרונות הרכבת, בנוכחות הנוסעים הנכרים. המאמר, המסתיים בקריאה לרבני זמננו ללכת בדרכי קודמיהם בדורות עברו, „אשר נשאו פנים לעיתים ולהמטיכות אשר סבבום ועצמו מהם", הוא הד רחוק במקצת וחלש לתביעת התיקונים בדת, אשר הועלתה ברוב להט בעיתונות העברית קודם לכן, ושלוחמיה הראשיים היו אז לילינבלום ויל"ג. בסוף החוברת באה ראשיתה של סקירה מקיפה על כל המאורעות התשובים שהתרחשו בתיי ישראל בארצות פיזורין השונות בשנת 1874.

דומות בתוכנן לחוברת א היו גם החוברות ב—ג, אלא שבהן לא ניתן כל ייצוג לפובליציסטיקה. עם משתתפיהן נמנו בין היתר אד"ם הכהן וראובן אבי"ב. הוא ראובן אשר בן יוסף ברוידס.

החוברת השלישית היתה האחרונה שנערכה על ידי חי"ל קצנלנבוגן, כי טרדות פרנסה לא איפשרו לו להמשיך בתפקיד העריכה, וכאשר רווח לו

85א) את דעתו זו על הלשון העברית השמיע אברהם גייגר עוד כעשרים שנה קודם לכן בהקדמתו למאמרו על ר' יוסף קמחי ב„אוצר נחמד" א (וינה 1856), ע' 96—97.

86) מיהותו של כותב המאמר נקבעה על פי עדותו המפורשת של חי"ל קצנלנבוגן באחת מאיגרותיו (ללא תאריך) אל יל"ג, שבאוסף יל"ג אשר בנגזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

במקצת מבחינה חמרית, כעבור מספר חדשים, נפל למשכב ונפטר בט"ז בסבת תרל"ו [87].

עם הסתלקותו של קצנלנבוגן, שוב נאלץ רש"י פין לטפל בעצמו בהוצאת הירחון וכעריכתו, וכעת, מחוברת ד ואילך, יוצאות החוברות באיחורים מרובים, במקום כל חודש — אחת לשלושה־ארבעה חדשים. וכך, למשל, החוברת ז יצאה ביולי 1876, יח חדשים אחר צאת חוברת א של השנה (פברואר 1875). בארבע החוברות ד—ז אין אף מאמר פובליציסטי אחד, ופרט לכרוניקה מחיי היהודים ברוסיה ומחוצה לה, אין בהן כל הד לשאלות החיים של הציבוריות היהודית. מאמרים תורניים־בלשניים ממלאים את מרבית דפיהן.

חורג במקצת ממסגרת עיונית־תורנית זו מאמרו של העורך „הרב ר' משה בן מנחם מנדלסון" בחוברות ה—ז, הקשור בפולמוס שהיה נטוש באותו זמן בין הירחונים „השחר" ו„הבוקר אור" מסביב להערכת אישיותו של ר' משה מנדלסזון, רבם הנערץ של המשכילים. בתרל"ה החל פ. סמולנסקין לפרסם בירחונו „השחר" את סידרת מאמריו „עת לטעת", שבה קיטרג על מנדלסזון מנקודת מבט יהודית־לאומית, והאשימהו כי הוא אבי ההשקפה שהיהודים לא עם הם, אלא כנסיה דתית. להגנת מנדלסזון נחלץ המשורר א. ב. גוטלובר בירחונו „הבוקר אור", שייסד בלבוב בתרל"ו, שבו יצא בהתקפת נגד חריפה על סמולנסקין, על שחילל את כבוד אבי תנועת ההשכלה היהודית. מאמרו של פין ב„הכרמל" אף הוא בא להגן על כבוד מנדלסזון, אלא שבניגוד לפולמוסנות העוקצנית של דברי גוטלובר מצטיין הוא בהרצאה עניינית־תרבותית שקטה, המבליטה את גדולת אישיותו של מנדלסזון ואת חשיבות פעלו הספרותי־מדעי מבחינה יהודית לאומית, שלא כדעתו של סמולנסקין.

בראש חוברת ח (ע' 410), תחת הכותרת „ראש הכרמל", באה הודעה ארוכה אל הקוראים, הפותחת בהכרזה הבאה: „קוראים וסופרים נכבדים! מהחוברת הנוכחית והלאה, הבאנו בעול צוארנו, לעזור אל המו"ל, במשא עבודת הכרמל, בהשגחה על הדפסתו ושלוחו למאספיו במועדו וזמנו, ולמלאותו בעניניו חפץ בעו"ה". בסוף ההודעה באה פניה אל „אחינו בני ארצנו", כי „יואילו לתמיך כבוד את המכתב העתי הכרמל היוצא בעירנו ווילנא, אשר בעז"ה קבלנו עלינו לפקח עליו ולכלכל מהלכו, למען אשר ישמור מעתה והלאה אי"ה את מועדו וזמנו, ומדי חודש בחדשו יבכר פריו במאמרי ביקורת". למרבה הפלא אין כל חתימה מתחת להודעה זו, שבאה לבשר על עורכו החדש של „הכרמל", והלה נשאר באלמוניותו. ואולם על הודעה נוספת של העורך „אל הקוראים ואל הסופרים", שנתפרסמה בחוברת יא, ע' 592, תחום מש"ה, והם ראשי תיבות של משה שמעון הכהן אנטוקולסקי, משכיל וילנאי שהיה מפרסם מזמן לזמן הערות תורניות ב„הכרמל".

אותו מש"ה אנטוקולסקי הוא שערך את חמש החוברות האחרונות (ח—יב) של „הכרמל" שנה ג. למרות הצהרתו־הבטחתו, שהובאה למעלה, כי הוא ידאג להופעתן התקינה של חוברות הירחון, או בלשונו, „לכלכל מהלכו, למען ישמור מעתה והלאה אי"ה את מועדו וזמנו", לא עלה בידו להוציא את הירחון אלא לעיתים רחוקות, ומשך הזמן שבו יצאו חמש החוברות שבעריכתו, נתארך ל־17 חדשים (מאוקטובר 1876 עד פברואר 1878) — בעטייה של מצוקה כספית קשה.

87) ראה בהספד עליו ב„הכרמל" שנה ג, חוברת ו, ע' 285.

כתוצאה מחוסר חותמים וקוראים. ואילו מבחינת התוכן והרמה הגיע „הכרמל" בפרק הזמן שנערך על ידי אנטוקולסקי לנקודת השפל הנמוכה ביותר בכל שנות קיומו. בפרק זמן זה הורגשה תסיסה רעיונית מוגברת בספרות העברית, ונסתמן שינוי ערכים במחשבת המשכילים העברים: בהשפעתם של מלחמת רוסיה תורכיה ושחרור העמים הסלאוויים מעול התורכים חדרו גם לספרות העברית האידיאות של תחיה לאומית־מדינית והן באו על ביטוין בעיקר ב„השחר" של סמולנסקין, ומצד שני החלה אז הספרות העברית להיענות גם לזרם הסוציאליסטי־ קוסמופוליטי, שיוצג בה על ידי אהרן שמואל ליברמן, בעל „האמת", וחבריו. ואילו בתוברות „הכרמל" של אותו זמן לא נשמע אף הד קלוש ביותר לכל ההתעוררות הזאת. ובאשר לתלקו העיקרי של „הכרמל" החדשי, התלק הציוני־ מחקרי, — עליו העלה עורכו החדש, אנטוקולסקי, עובש קרתני־בטלני, ומרבית הפרסומים בחמש החוברות שיצאו בעריכתו הם מסוג התקרנות הפלפלנית העקרה בזוטות מן תחלמוד והמרשים, לפי הנוסח המסורתי של חובשי בית המדרש. הנסולה כל עניין וכל חשיבות מדעית. ומאליו מובן, שאחד הספקים הראשיים של חומר זה היה העורך אנטוקולסקי עצמו. וכך נסתיימה השנה השלישית של „הכרמל" החדשי, הקשה והעלובה ביותר בכל שנות קיומו, והיא נתמשכה למעלה משלוש שנים: מפברואר 1875, בו יצאה חוברת א של שנה ג, עד פברואר 1878, בו יצאה חוברת יב. ומן הראוי להדגיש, כי הסיבה העיקרית לירידת הרמה של הירחון בשנתו השלישית נעוצה בעובדה, שהכות הספרותי הפורה והמעולה ביותר של „הכרמל", הוא המו"ל שלו רש"י פין, אשר בשנים הקודמות מילאו חיבוריו החשובים ורבי העניין חלק ניכר מחוברות הירחון, לא רק שפרש כליל מעריכת „הכרמל" בשנתו השלישית, אלא אף לא תרם לו בשנה זו תרומה ספרותית של ממש, פרט למאמרי הערכה על אברהם גייגר ומנדלסזון ולתרגומים בהמשכים, בחוברות אחדות, של סיפורים היסטוריים גרמניים־יהודיים: „הקדיש לפני כל נדרי" מאת שלמה כהן ו„הירושה" מאת הוניגמן.

נמצאו, כמובן, משכילים עברים אשר עקבו בצער אחר תהליך התנוונותו של „הכרמל", הירחון העברי היחיד באותו זמן ברוסיה, ואחד מהם, שחתם בשם עזריאל, אף נתן ביטוי לרחשי לבם באיגרתו למערכת הירחון, שנתפרסמה בחוברת יב של „הכרמל" שנה ג, בע' 679—680. אותו משכיל, הכותב את איגרתו מפטרבורג, מעיר את תשומת לבו של העורך, כי „הכרמל כמו שהוא לא יוכל למצוא חן" בעיני הקוראים העברים, האופפים אותו לבתיהם „למען ימצאו בו עונג, ובעיתותי המרגוע בהינפשם מעבודתם, ממסחרם או מלמודם — יקראו בו וישיבו את נפשם", ואילו ב„הכרמל" אין למצוא חומר מענג מעין זה. ולכן הוא יועץ לעורך: „אם חפץ אתה ביקר הכרמל היוצא מתחת ידך, ותאבה לתת לו מהלכים בין בני עמנו: הסירה את מעילו מעליו והלבישהו מחלצות, פתה בו רוח חיים ויחי ויעמוד על רגליו! החליפה את מאמריו במאמרי חכמה הנכתבים לפי רוח העת החיה, בסיפורים ושירים נעימים אשר יתענגו עליהם קוראיהם". הקורא, שחתם בשם עזריאל, תבע איפוא לשנות את כל מבנהו ותכנו של „הכרמל", להוציאהו מקרן הזווית החקרנית־תורנית־קרתנית ולעשותו כתב־עת בעל צביון אירופי, שהספרות היפה תופסת בו מקום בראש.

האיגרת של הקורא עזריאל לוותה הערת המערכת, שלפיה מתברר, כי אף במערכת הבשיל הרעיון, שאין כל עתיד ל„הכרמל" אם ימשיך בדרכו שבה הלך עד כה, ושמן ההכרח להכניס בו שינויים מרחיקי לכת. ואנו קוראים בהערת

המערכת: „גם אנחנו שמנו כבר על לבנו את הדבר הזה, וגמרנו אומר לשנות את פני הכרמל מהחוברת הראשונה לשנה הרביעית".

IV

שנה לאחר צאת החוברת יב של „הכרמל" שנה ג (פברואר 1878) נתחדשה הוצאתו — בפברואר 1879. את העריכה קיבל עליו כעת המשכיל והסופר הווילנאי חיים ליב מארקון (1848—1909).

בתירת פין היתה הפעם מוצלחת, והעורך החדש קיים את הבטחת המערכת בסוף השנה השלישית: הוא החל לשתף ב„הכרמל" סופרים מן המשמרת הצעירה, וביניהם כאלה שנטו לסוציאליזם; הפחית בהערות הנפל התורניות, ההקרניות־בטלניות, ובמקומן הירבה לתת מחקרים בעלי ערך מדעי ותרבותי־הסטורי; הגדיל את חלקה ומשקלה של הספרות היפה, ואחרון אחרון — הקדיש מקום למאמרים פובליציסטיים, שדנו בעירנות בשאלות החיים והספרות, ושהושמעו בהם, לראשונה ב„הכרמל" החדשי, קולות אנוש חמים־סוערים, המתפלמסים בשאלות ההווה ולא בזוטות־סרק בלשניות.

בשנה זו נתפרסמו ב„הכרמל", בהמשכים, שנים מטובי חיבוריו של רש"י פין: האבטוביאוגרפיה (הבלתי גמורה) שלו רבת העניין „דור ודורשיו", שמשוקע בה חומר מהימן ורב ערך לקורות יהודי ליטא (ובעיקר וילנה), אורח חייהם, הליכותיהם ותרבותם במחצית הראשונה של המאה ה־19; „שפה לנאמנים", סקירה היסטורית על התפתחות הלשון העברית וסוגי הספרות שנוצרו בה, למן תחילת כתבי הקודש ועד לזמן היכתב החיבור. בחיבור השני חשובים בייחוד הפרקים האחרונים, הדנים בקורות הספרות העברית החדשה על אדמת רוסיה. נושא אשר פין נמנה עם הראשונים שטיפלו בו, ולחומר המובא על ידיו בפרקים אלה נודע עד היום ערך רב. לעימת זה קשה לייחס חשיבות מדעית כלשהי לחיבור השלישי הגדול שנדפס באותה שנה בהמשכים ב„הכרמל", הוא חיבורו של דויד כהנא (1838—1915) „מחקרי קוהלת בן דויד", שבו מנסה הכותב לתת ביסוס „מדעי" להשקפה המסרתית, כי מחבר ספר קוהלת הוא שלמה המלך, אגב הנחה מוקדמת, שכל החוקרים שהעזו לאחר את זמן חיבורו של הספר „עקשו הישרה, ורדפו קדים, ויצאו לבנות בניינים על קורי עכביש".

ממאמרי המדע האחרים שנתפרסמו באותה שנה ב„הכרמל" מן הראוי עוד לציין את מאמרו החשוב של הרב נחום ברליל, מפראנקפורט דמאין, „תולדות שבתי צבי", שבו הועתקו מחוך כתבי־יד תעודות יקרות ערך לתולדות התנועה השבתאית; מאמרו של המלומד הנודע פרופ' דויד קויפמן מבודאפשט על ספר האגרון של ר' סעדיה גאון; מאמרו המעניין של ר' מרדכי פלונגיאן „טעם הזרות אשר בשם המספר". המנסה למצוא הסבר הגיוני לעובדה המוזרה, כי בשם המספר היסודי בלשון העברית באות סיומות ההא והתיו לסמן את הזכר, בניגוד לכלל הגדול של הלשון העברית, בין בשמות בין בפעלים, כי סיומות אלו מסמנות דווקא את הנקבה; „דברי שיר" מאת העורך חיים ליב מארקון, והם מבוא ופירוש נרחב לחמשה עשר שירי המעלות שבספר תהילים (קכ—קלד), אגב הנחת יסוד, „כי דויד המלך בעצמו הוא חיברם, הוא יסדם, הכינם גם חקרם, והוא אמרם בכבודו ובעצמו בתוך קהל ועדה, היינו הוא ומקהלה, כל החמשה עשר שירים מהחל עד כלה"; „השערה בתקנות רבן יוחנן בן זכאי" מאת מ. ל. ליליינבלום, המנסה להתוות את המגמה המדינית שעמדה לנוכח עיני ריב"ז

בתקנותיו; „לתולדות ריב"ל", תרגום עברי מזכרונותיו רבי העניין של הפקיד הרוסי פ. א. אלאבין מסאמארה, שנתפרסמו ב־1879 בכתב העת הרוסי „רוסקאיה פראבדה", על ר' יצחק בר לוינזון, שהכותב הכירו עוד ב־1846 בקרמניץ, ועליהם הוסיף המתרגם ב. נתנזון הערות ותיקונים.

כן חודש בשנה זו ב„הכרמל" המדור „פליטת סופרים", לפרסום איגרות של סופרים מדורות קודמים, ונדפסו בו בין השאר איגרות של ר' נפתלי הרץ וייזל, שלמה יהודה רפפורט ושמואל דויד לוצאטו.

במדור הספרות היפה פורסם בשני המשכים סיפורו של ש. פלטיאל „במקום צוואה". ש. פלטיאל הוא כינויו של הסופר העברי בן וילנה יוסף אליהו טריווש (1856—1939), שבאותו זמן עדיין אברך צעיר היה, אך הטפיק כבר לפרסם מסיפוריו ומשיריו הראשונים ב„השחר" של סמולנסקין. בסיפורו „במקום צוואה" מתוארים בצורה סאטירית־ריאליסטית חוגים של משכילים יהודיים ריקניים־שטחיים בווילנה בסוף שנות השבעים למאה שעברה, נעדרי כל הרבות פנימית אמיתית ונתונים לפחד אמונות הבל לא פחות מהוריהם בני הדור הישן. הפאבולה של הסיפור מזכירה במידת מה את „קוצו של יוד", אלא שכאן לא רבנים מחמירים מעין ר' ופסי הכוזרי הם המפרידים בין אוהבים דבקים, אלא הורים משכילים כביכול מן הדור החדש, שבגלל מנהג של הבל מניאים את בתם מלהינשא לבחיר לבה, מאהר שלמרבה האסון, שם אמו של האוהב, שרה ברכה, הוא כשם אהובתו (שרה) ואמה (ברכה).

בשנה הרביעית של „הכרמל" החדשי השתתף גם י. ל. קאנטור (1849—1915), מי שהיה אחר כך (ב־1886) מייסדי של העיתון העברי היומי הראשון „היום". באיתו זמן, ב־1879, חזר קאנטור מברלין לעיר מולדתו וילנה, מוכתר בתואר דוקטור לרפואה, וירוע כמשורר וכפליטוניסטן בעל השקפת עולם פוזיטיבית, ממשתתפיו של „השחר". ב„הכרמל" חוברת ב פירסם „מכתב אל העוזר בהרעדאקציאן", שבו טען נגד הירחונים העבריים, על שעוסקים הם יותר מדי בחקירת קדמוניות, כגון ביאורי מקראות, עיונים בהלכה, באגדה, במדרשים, בספרות ימי הביניים וכו' „אשר אין לרוב הקוראים שום הנאה מהם", כי הללו „חפצים בחדשות, בספורים נעימים, בהשקפות על חיי העם, בתולדות אנשי שם". כנטייתם זו של כחבי העת העבריים לצד חכמת־ישראל, אגב התעלמות מתחומים אחרים של הספרות והמדע ומשאלות החיים, רואה קאנטור סכנה לקיומה ולהתפתחותה של הספרות העברית, „אחרי שאיננה מסוגלת עוד לחיים, כי אם לדברים מתים, אשר אין כל רות חיים בקרבם". לאמיתו של דבר לא היה כל חידוש בטענותיו אלו של קאנטור: הן אינן אלא חזרה על טענות שהושמעו כשלוש עשרה שנים קודם לכן (ב־1866) על ידי א. א. קובנר ב„חקר דבר" שלו, ואחר כך, ב־1874, על ידי מ. ל. ליליינבלום ב„השחר" של סמולנסקין („מכתב אל המו"ל", „השחר" ו, ע' 18—20), אלא שקאנטור לא מצא לנכון להזכיר במאמרו את שמות קודמיו. כן מתריע קאנטור במאמרו על „החרפות והגידופים אשר ישביעו סופרי ישראל איש את רעהו בימים האלה — — — והקול הזה אשר שמענו לא קול מבקרים הוא, לא קול מתווכחים בהלכה, כי אם קול מחרף ומגדף, קול מקלל ומבזה, קול משליך שקוצים על רעהו בן אומנתו. הקול הזה דבר אין לו לא עם הדעת, לא עם הספרות וכל הנלווה עליה — — —". סתם קאנטור ולא פירש למי הוא מתכוון בדבריו, אך כל אחד מן הקוראים ידע, שהכוונה לפולמוס החריף והמכוער שהיה נטוש עדיין באותו זמן בין „הבוקר

אור" של א. ב. גוטלובר ו„השתר" של פ. סמולנסקין בקשר להערכת אישיותי ופעלו של משה מנדלסזון (ראה למעלה, ע' 135).

מאמרו של קאנטור עורר מעל דפי „הכרמל" פולמוס סופרים ער על דרכת של הספרות העברית החדשה בכללה, וקצת מן הדברים שהושמעו בו מפתיעים בדמיונם לדברים שהושמעו כעבור שבע עשרה שנה בפולמוס הספרותי שניטש בין אחד העם מצד אחד ומיכה יוסף בן־גריון וחבריו ה„צעירים" מצד שני, עם היווסד על ידי אחד העם הירחון „השילות" (1896).

על טענותיו של קאנטור כלפי הירחונים העבריים, כי מרבים הם בפרסום מחקרים בחכמת ישראל על חשבונם של סוגי ספרות אחרים ומתחמקים משאלות החיים, השיב העורך חיים ליב מארקון במאמר ארוך בשלושה המשכים (שלא הגיע לסיומו) בשם „מענה לה' קאנטור ורעיו". בראשית דבריו מוכיר הוא, כי טענות קאנטור לא חדשות הן, וכבר השמיען בשעתו מ. ל. לילינבלום ב„השחר" שנה ה. ולעצם הטענות הוא משיב סעיף אחר סעיף: א) הירחון, שלא כעיתון יומי וכשבועון, אינו יכול לעסוק בענייני השעה, שערכם הולך מהר, כי הוא מעין ספר, והחומר המתפרסם בו חייב להיות בעל ערך קיים ועומד אף לאחר זמן; ב) הירחון נועד בעיקר לא לקורא ההמוני אלא למשכיל, והלה „מתענג על מהקר עיוני, כי גם מזה יש לו הרגשה ותנועה בלב, המביאה לידי חיים"; ג) באשר לירחון עברי היוצא ברוסיה — נפוץ הוא ונקרא גם בארצות המערב, וקוראיו במערב לא ימצאו כל חפץ וכל עניין בתגובותיו על ענייניה המקומיים של יהדות רוסיה, שאף אינם נהירים לקוראים אלה; ד) עקב הגלות והנדודים של עם ישראל, ספרות ההיסטוריה שלו דלה ועניה יותר מזו של כל עם תרבותי אחר, אף על פי שתולדותיו קדומות ביותר, ומכאן הלהיטות של תכמי ישראל אחר כל חומר העלול לסייע לבניין ההיסטוריוגרפיה הישראלית, שעדיין לא הוכנס בה הסדר הנכון. לפיכך, חשיבות לאומית יתירה לאותה חקירה בקדמוניות, שקאנטור מתנגד לה כל כך; ה) כל ספרות משקפת את רוח העם יוצרה ואת תנאי חייו, ואילו רוח העם העברי וגורלו ההיסטורי גרמו לכך, שעד היום הזה מעדיפים הקוראים העבריים ספרות עיונית דווקא: „דברים ישרים בחקירות הדת ודברי ימי ישראל, סברות נוסדות על אדני ההגיון במחקרי השפה ודברי אמונה"[88]; ו) תנאי הצנזורה ברוסיה אינם מרשים לכתב את עברי לגלות עירנות יתירה לשאלות החיים, „ויש כמה דברים אשר ליכא לפומא לא גליא, ובן מן הפה לעם, מן העם לנייר, ומה גם לדפוס, כידוע".

ואולם מארקון לא הסתפק בתשובות ענייניות אלו, אלא הרחיב את מעגל הוויכוח, והפליג בהמשך דבריו לעיון כולל ומעמיק במהותה של ספרות ישראל במרוץ הדורות, מאז ומקדם ועד לזמנו, אגב הדגשת ערכה מבחינה לאומית. כהבדילו בין הספרות העברית של ימי הביניים והספרות העברית החדשה, הוא מבחין בזו האחרונה שתי תקופות: תקופה א — מזמנו של מנדלסזון עד למחצית המאה ה־19, שאז אמנם קלטה הספרות העברית מרוח ההשכלה של העמים, אך התייחסה בכבוד ובהערכה לתרבות הישראלית המסורתית, אם כי לא נמנעו הסופרים העבריים מלהרחיק אמונות טפלות ומלשאוף לאמונה צרופה; תקופה ב — מימי יצחק ארטר ובעלי „התלץ" ועד זמנו, זו התקופה שבה החל להסתמן

88) דברים דומים על נטייתם של הקוראים העברים לספרות עיונית, וכי „בישראל מוכרחת היצירה להיבנע מפני המחשבה העיונית, אם רוצה היא להיכבד על פני העם" השמיע כעבור זמן גם אחד העם במאמרו „הלשון וספרותה".

אצל חלק נכבד מן הסופרים העבריים יחס של זלזול במסורת ובערכים המקודשים של האומה, ובסיסמה של שינוי חיי היהודים הכניסו הפקרות לליבות הקוראים העבריים ורוקנו את הספרות העברית מתוכנה הלאומי החיובי.

בוויכוח התערב גם המשורר צבי הכוהן שרשבסקי (1840—1909), שכינויו הספרותי היה „יעב"ץ ישוע שר עסק". הלה נטה לסוציאליסם, ונמנה בשעתו עם חבורת סופרי „האמת" של ליברמן, ובמאמרו „עיון ספרות", שנדפס בשלושה המשכים ב„הכרמל", נחלץ להגן על עמדת קאנטור מפני טענות חיים לייב מארקון. בדבריו, הכתובים בלהט פולמוסי ומשובצים קטעים שיריים, פרש יריעה רחבה מתביעותיהם של צעירי הסופרים העבריים על סף שנות השמונים, שדרשו להרחיב את התמאטיקה של הספרות העברית ולפתוח את שעריה לרווחה בפני שאלות חיים יהודיות ואנושיות כלליות. במגמה להוציאה מקרן הזווית שלה הלמדנית־עיונית־תלושה ולשוות לה אופי של ספרות עממית חיה, המחפשת פתרונים לשאלות היחיד והחברה. נקודת־המוצא שלו היא זו של הפוזיטיביסם הרוסי מיסודם של פיסאריב וחבריו, שטענו כי הספרות חייבת להיות בעלת מגמה תועלתית, ומיועדת להמוני העם ולא למספר תלמידי חכמים המיצאים עניין בשקלא וטרייא עיוניים לשמם. ניתן לסכם את טענותיו של שרשבסקי בדבריו הוא: „כל ספרות, שעסקה בשביל עצמה ולא בשביל עמה. בשביל העבר ולא בשביל ההוה, לאו שמה ספרות ולא מפיה אנו חיים". למעשה, זהות טענות אלו עם אותן סיסמות שהשמיעו כעבור עשר שנים בקירוב ראשי „המהלך החדש" בספרות העברית (בן־אביגדור, ראובן ברייזין וחבריהם), ומבחינה זו ראוי המאמר „עיון ספרות" לתשומת לב מיוחדת בכל דיון על המאבק לשינוי הערכים בספרותנו בשלהי המאה שעברה[89].

מן המאמרים הפובליציסטיים ב„הכרמל" שנה ד יש עוד לציין את מאמרו של נחום סוקולוב (והוא אז אברך כבן עשרים) „המשכילים הקנאים", וכו התרסה נגד המשכילים הקנאים, שבלהט קנאתם לעקור ולמגר כל ישן בכרם בית ישראל ללא הבחנה בין טוב לרע, מהווים הם מבחינה לאומית גורם מסוכן לחברה היהודית. כבר במאמר נעורים זה מסתמנת בבהירות דרכו האופיינית של סוקולוב, שלה נשאר נאמן כל חייו: השאיפה למזיגה הרמונית של ישן וחדש ולשילוב של דורות, והסלידה מקנאות עיוורת ומקיצוניות צרת־מוחין.

רוב השירים שנתפרסמו ב„הכרמל" שנה ד' הם משל המשוררים שנטו לסוציאליסם, צבי הכוהן שרשבסקי (יעב"ץ ישוע שר עסק) וד"ר יצחק קאמינר (1834—1901), ושיריהם הם בעלי מגמה חברתית ואופי סאטירי. כאן פירסם קאמינר את מחזור שיריו „משכיל אל דל", ובו שני השירים „הרוכל" ו„הרב" התרורים הומאניות רבה, חיבה אל המוני העם היהודיים ומחאה חברתית חריפה. ב„הרוכל" מתנה המשורר את מר גורלו של הרוכל היהודי, שלמען הביא טרף לביתו נאלץ הוא להתבונות ולשאת חרפה וקלון. בשולי השיר פירסם העורך קטע מאיגרת הלווי של המשורר אליו, ובו אנו קוראים: „אלמלא היה לרמעות ריח, כי עתה הרגשת בחדרך ריח חוק מן הרמעות הרבות אשר שפכתי בעת כתבי אותו [את השיר]". ואכן יש בשיר רגש עמוק וכן, והזדהות נפשית עם גורל הגיביר המעונה, קרבנה של הדלות היהודית בתחום המושב. ב„הרב" מתואר מעמדו העלוב והמעורר־חמלה של הרב הזקן בעיירה, הנאלץ להתרפס

89) „עיון ספרות" נתפרסם גם בחוברת בפני עצמה, וילנה 1881.

בפני הגביר התקיף והבור, הממונה על כספי הקהילה, ולהחניף לו, כי על כן „בחסר הגביר והגבירה תלויה כלכלתו". בשיבוצו של הרב, על ידי המשורר, בתוך מחנה המדוכאים של החברה היהודית, היה משום אות רב משמעות ליחס חיובי שהחל להסתמן בסוף שנות השבעים בספרות העברית כלפי המסורת היהודית וכלפי נושאי דגלה הרשמיים, הרבנים, שבדרך כלל תוארו עד אותו זמן בספרות ההשכלה העברית מתוך יחס עוין, כבעלי בריתם של תקיפי הקהילה [90].

גם העורך, חיים יהודה ליב מארקון, תרם למדור השירים, בחתימת השם הכרוי „דון יחייא הרב מאקלימה", פארודיה של „פיוט למוסף יום־כיפורים". זוהי מעין השלמה למאמרו „מענה לה' קאנטור ורעיו", ובה מקונן המחבר על חורבן הספרות העברית בדורו, כי חדלו בה אישים בעלי שיעור קומה כפי שהיו לה בימים עברו, ובמקומם עלו לדוכן נערים בורים, מחרפים ומגדפים זה את זה ומזלזלים בתרבות האומה ובגדוליה. הפארודיה מלווה מכתב מאת המעתיק, כביכול, של הפיוט, החותם בכינוי „הק' יחיאל אברהם מודיני" שאותיותיו (כמו גם אותיות „דון יחייה הרב מאקלימה") זהות עם אותיות שם המחבר חיים יהודה ליב מארקון.

בחוברתו האחרונה (יא—יב) של „הכרמל" שנה ד פירסם יל"ג את שירו „סילוק שכינה", שנכתב תחת הרושם של ההתנקשות בחיי אלכסנדר השני קיסר רוסיה, בארמון החורף (בפברואר 1880), והחדור ייאוש קודר, שמשתקף בו דכאונו הנפשי של המשורר אחר שובו מגלותו בפלך אולונצק. כן נדפסה באיתה חוברת, בסמיכות ל„סילוק שכינה", ביקורת חריפה של יל"ג, בכותרת „ביקורת של מה בכך", על „ספר המלים המלאכותיות מספרי תלמוד ומדרש וכו' " מאת דוד בער נאטאנזאהן (וארשה 1880). על המאמר חתם יל"ג בכינוי ה' ב' ן' (סופי התיבות יהודה ליב גורדון).

שנתיים ימים, מיאנואר 1879 עד דצמבר 1880, נתמשכה שנתו הרביעית של „הכרמל" החדשי, והסיבה לכך נעוצה במצבו הכספי העגום, לרגלי מיעוט מנוייו וקוראיו. ועם תום שנתו הרביעית נפסקה הוצאתו של „הכרמל". שניים היו הגימוקים הגלויים לדבר: פין הזקן, והחולה בעיניו, לא היה מסוגל לערוך את הירחון ולהיאבק על קיומו, ואילו חיים יהודה ליב מארקון התפטר ממלאכת העריכה, עקר מווילנה ועבר לחארקוב [91]. ואולם הסיבה האמיתית היתה הרבה יותר עמוקה ומהותית: בסוף שנות השבעים גדלו והעמיקו המרחק והזרות בין מרבית הקוראים והסופרים העברים מבני הדור הצעיר לבין שרידי המשכילים העברים האבטודידאקטים מחוגם של רש"י פין וחבריו בווילנה. לשני המתנות לא היתה עוד לשון משותפת, וכמעט שלא הבינו זה את זה. דורו של „הכרמל", בטאונה הנאמן של ההשכלה הליטאית השמרנית־תורנית־פשרנית, נסע וילך, וכך נסתם הגולל, בסוף 1880, על „הכרמל", אחר עשרים שנות קיום (בהפסקות גדולות) כשבועון וכירחון.

עם סגירת „הכרמל" הקיץ הקץ על העיתונות העברית בווילנה עד

---

90) ותמות ש„משכיל אל דל" לא כונס לאוספת שירי ד"ר יצחק קאמינר, שיצאו על ידי ועד חובבי ציון באודסה ב־1905, עם הקדמה מאת אחד העם ועם תולדות המשורר מאת י. ח. רבניצקי.

91) ראה הודעתו „אל הקוראים הנכבדים" על נבי עסיסת החוברת האחרונה, יא—יב, של „הכרמל" שנה ד.

לראשית המאה ה־20. תחיית הספרות והעיתונות העבריות, שהחלה בתחומי הממלכה הרוסית עם התעוררות תנועת חיבת ציון בשנות השמונים, מרכזיה היו באודיסה, בווארשה ובפטרבורג, ואילו וילנה נשארה עד סוף המאה בבחינת עיר פרובינציאלית חסרת חשיבות. רק בעשור הראשון של המאה שלנו, בתקופת הציונות המדינית, שוב זכתה וילנה ליעשות מרכז לעיתונות עברית.

ה. „הכוכבים"*

בווילנה ראה אור הרבעון העברי הראשון[92] — „הכוכבים". הניסיון נעשה ב־1865, באותו זמן, כאמצע שנות השישים של המאה שעברה. הסתמן כבר בבהירות חילוף משמרות ראשון בספרות העברית החדשה ברוסיה: דור הסופרים הקשישים, המכונים אבטודידקטים, אלה חובשי בית־המדרש שנתפסו להשכלה, אך הביאו עמם לספרות העברית את המסורת הלמדנית־מחקרית של בית־המדרש הישן, שמצאה את ביטויה בנטייתם לחיבורים פרשניים־בלשניים במקרא ולעיונים הגותיים־מוסריים, דור זה נאלץ לפנות לאט לאט את מקומו לסופרים בני דור ההמשך (ובראשם יל"ג), שזכו להשכלה אירופית מסורת יותר, ובחלקם הניכר אף היו תניכי בתי־המדרש הממשלתיים לרבנים ולמורים בווילנה ובז'יטומיר. סופרים צעירים אלה, שמנעוריהם ינקו מתרבות אירופה, ונתונים היו בייחוד להשפעת הספרות הרוסית, שהגיעה באותו זמן להישגים מופלאים, טעמם הספרותי השתפר והתעדן, ואף השקפותיהם החברתיות נעשו קיצוניות יותר בעקבות הספרות הרוסית הראדיקאלית. הללו החלו לתבוע מן הספרות העברית תביעות אסתטיות־חברתיות חמורות יותר, ודרשו ממנה להיענות לדרישות החיים ולנטוש את מגדל־השן המליצי־פרשני־דרשני, שרבים מדור הסופרים הראשון הסתגרו בו להנאתם הקרתנית. באוויר הורגשה הסערה הביקורתית המתקרבת, ומאיימת להעמיד בסימן שאלה את מפעלו הספרותי של דור המשכילים הראשון ברוסיה, זו הסערה שאמנם פרצה כעבור זמן קצר, וקשורה בשמו של אברהם אורי קובנר[93]. אין פלא, איפוא, שהסופרים העברים מן הדור הישן, ואתם בעלי ברית אחדים מבין הצעירים, חשו צורך באכסניה ספרותית על פי הנוסח הישן, המליצי־למדני־מחקרי.

את היזמה לספק את הצורך הזה נטל על עצמו המשכיל האבטודידקט והסופר העברי ישראל מאיר וולמן (1821—1913), שחי מרבית שנותיו במינסק, בירת רוסיה הלבנה, ופרנסתו היתה על הוראת שעות בעברית ובגרמנית[94]. בשלהי 1864 השיג וולמן רשיון להוציא רבעון ספרותי־מדעי בעברית. הוא

---

* נוסח ראשון של פרק זה נתפרסם בשעתו, לרגל יובל המאה ל־„הכוכבים", ב־„מאזניים", כרך כא (מד), סיון תשכ"ה, ע' 75—82.

92) את „אבני נזר", התוספת העברית הדלה (חוברת א — 12 ע', חוברת ב — 14 ע', חוברת ג — 12 ע'; התכנית — 8) לרבעונו הגרמני של ד"ר מאיר לטריס Wiener Vierteljahrsschrift, שיצאה בווינה ב־1853, אין לראות ככתב־עת בפני עצמו.

93) ראה למעלה, ע' 105—110.

94) ראה עליו: א. ליטווין, יודישע נשמות, כרך ג (הפרק „דער סוף פון א רעדאקטאר"), ניו־יורק 1917; די יידישע וועלט, ווילנא, סעפטעמבער 1928, ע' 436—456; ש. ל. ציטרון, אנשים וספרים, הוצאת ש. שרכרק, וילנה, ע' 30—48; לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, כרך ג, ניו־יורק 1960, ע' 250—251.

הכוכבים

מכתב עתי לתורה ולחכמה

קבוצת דברי חכמים יודעי תורה לעם ישראל

נאסף וחבר

על־ידי

ישראל מאיר וואהלמאן

תושב סינסק

תקופה ראשונה משנה ראשונה

ווילנא

ברשות של ר׳ שמואל יוסף בן יצחק פין, ור׳ אברהם צבי ב״ר יוסף ראזענקראנץ.

שנת תרכ״ה לפ״ק

שער „הכוכבים״ [מוקטן]

הזדרז להביא את הבשורה לקהל הקוראים ב„קול קורא״ שנתפרסם ב„המגיד״, 1865, גליון 3, וב„המליץ״, 1865, גליון 1. לאחר שוולמן מציין ב„קול קורא״ שלו את התקדמות ההשכלה בקרב הציבור היהודי ואת התפקיד הנכבד שממלאת בתחום זה העיתונות העברית. הוא מעיר, שדעתו היא, „כי חסרים אנחנו עוד בכל זאת ספר עתי (זורנאל) בלשון עבר, אשר ימצא יותר און לו לרדוף את החכלית הזאת [הפצת ההשכלה — ג. א.] ממ״ע״. אי לכן, ממשיך הוא לספר ב„קול קורא״, ביקש משר הפנים רשיון לייסד רבעון בשם „הכוכבים״[95], ומבוקשו ניתן לו, והוא מוסיף ומפרט את תכנית הרבעון כפי שעלתה במחשבתו: „א) תולדות דברי הימים; ב) תולדות אנשי שם; ג) מחקרים בכל ענפי הלמדיות והחכמות; ד) תהלוכות השפה העברית, דקדוקה, הגיונה וניבה; ה) שירים

95) מסתבר שוולמן קרא לרבעונו „הכוכבים״ מתוך חיקוי ל„כוכבי יצחק״, 37 קבצים ספרותיים־מדעיים שיצאו בווינה ב־1845—1873, מייסדם ועורכם של „כוכבי יצחק״, מנחם מנדל שטרן, קרא להם בשם זה כדי לרמוז לשם משפחתו [Stern בגרמנית = „כוכב״] ולשם אביו יצחק.

ומכתבים שונים; ו) באורי מקראי קודש וסתומי מאמרי חז"ל; ז) בקורת ספרים חדשים". בסיום מבטית ה„קול קורא", כי „הספר הראשון יצא אי"ה לאור בירח שבט הבע"ל".

ההכטחה על תאריך צאתם של „הכוכבים" לא קוימה, וב„הכרמל" השבוע־שנה ה, גליון 29 (יט בסיוון תרכ"ה), נתפרסמה הודעה שניה מעורך „הכוכבים", שאגב התנצלות על איחור צאת רבעונו הוא מבשר לציבור הקוראים כי נסתיימה עריכת הספר הראשון, שנמסר „לבית הדפוס של ר' שמואל פין ומרעהו ר' אברהם צבי ראזענקראנץ" בווילנה.

ואכן, בקיץ 1865 יצא הספר הראשון של „הכוכבים", שכפי שציין בשער המישנה שלו, הוא „ספר עתי, תוצאותיו לארבע תקופות השנה". תבנית הספר היא 8°, ומספר עמודיו [8] + 168.

ב„ראש־דבר" לרבעון שלו מרצה המו"ל־העורך בלשון נמלצת על מטרתי העיקרית הניצבת לפניו בבואו להוציא את כתב־העת החדש: החייאת הלשון העברית, אגב הקפדה יתירה על טהרתה. כי, לדבריו, רבו גם רבו המחללים את כבודה מבין המושכים בשבט סופר: „אכן שוטטו נא קוראים נעימים בחוצות ספרתנו וראו מה נעשה לאחותנו ביום שירובר בה באחד הספרים הערוכים על שפתנו, אם תמצאו בה איש דובר נכוחה ונקה? — — — וזאת לבד אשר העירה ועוררה את רוחי, רוח קנאה (קנאת האמת והחכמה) לבשתי וילבשני!"

הסעיף הראשון בתכנית „הכוכבים", כפי שהותוותה ב„קול קורא" שהובא למעלה, הוא הסעיף המכונה „תולדות דברי הימים", התכוון לעיונים ולדיונים בבעיות הזמן, מה שאנו נוהגים לכנות בימינו בשם פובליציסטיקה[96]. לתהומי של מדור זה ניתן להכניס קודם כול את ה„ראש־דבר" שהוזכר זה עתה. בוטעת ועולה ממנו אווירת התקוות הגדולות של משכילי ישראל בתחום המושב הרוסי באותם ימי החיקונים הגדולים של אלכסנדר השני.

אופי פובליציסטי נושאת גם חליפת המכתבים המדומה בין שני ידידים, בחתימת י. מ. (הוא עורך „הכוכבים"), שבראש הספר. האיגרת הראשונה נוגעת בבעיה האקטואלית ביותר באותו זמן בתנועת ההשכלה היהודית ברוסיה, והוא היחס אל בתי הספר הממשלתיים לילדי ישראל, ובכללם שני בתי־המדרש למורים ולרבנים בווילנה ובז'יטומיר, בתי־ספר ממשלתיים אלו שנואים היו בדרך כלל על המוני ישראל בתחום המושב, והם היוו את סלע המחלוקת הראשי בין המשכילים והאדוקים. הכותב המדומה של האיגרת מציב את השאלה בצורה נמלצת־ציורית ביותר בפני רעהו: „הגידה לי אמת ברורה, אם ישר בעיניך ונכון לפניך בית הספר, הנשקף על פני הישימון אשר נוסד ע"י משיבי טעם ושרי הלמודיות אשר לאדוננו הקיסר יר"ה ללמד בו דעת לנערי בני ישראל הנבערים מדעת? בעינינו הלא נחזה, כי חלק לב ישראל בדבר הזה (כבכל דבר נפל בישראל מיום היותו לעם ועד כה) ומפלגות מפלגות נפלגו. אלה מפה יעלזו ויגילו בכבוד ההשכלה, וידלו שוקיים לחול בכתולה במחול — — — ואלה מפה כפיים ישפקו, שן יחרקו, זקנים ונערים יבכו במסתרים על בית־און זה, ואוררים את העת הארורה אשר בנתה בית החכמה, וחצבה עמודי ההשכלה, להקריב בנים ובנות לתופת, באמרם כי הבנים אשר ממעיהם יצאון

96) בשם „דברי הימים" נהגו לציין בתקופה ההשכלה את המאורעות האקטואליים. וכך, למשל, נקבע שם זה ככותרת־קבע ב„הצפירה" למאמר הראשי בראש הגליון, הוא המאמר שהיה סוקר את המאורעות המריניים האקטואליים.

לא לה' המה". ובקשר לשאלה אקטואלית־בוערת זו מציג הכותב גם שאלה שניה, עקרונית ונוקבת: אמונת ישראל האמיתית מהי? האם ייתכן שאנשי התבונה וההשכלה יימנו עם המשכילים, שעה שההיגיון צורר לאמונה התמימה, "ואיך יתמם לבם עם אל, ויאמינו באלהי אמן?". שאלות אלה, שהתגבו באיגרת הראשונה, לא היו אלא עילה מכוונת לתשובות המפורטות הניתנות עליהן באיגרת השניה, ושבהן הודגשת ומודגשת הנחת היסוד של המשכילים מן הדור הישן, כי האמונה וההשכלה אהיות תאומות הן, ולא רק שאין האחת צוררת את חברתה, אלא להיפך, נבנות הן זו מזו ומשלימות זו את זו, הלוא זו הנוסחה שהיתה בשעתה הביבה כל כך על נ. ה. ויזל ב„דברי שלום ואמת", ועל ריב"ל בכתביו השונים, ועל תלמידיהם, אבל אז, באמצע שנות השישים, כבר לא שיקפה את הלך רוחם של צעירי המשכילים העברים, מטוגו של א. א. קובנר, שהציגו בכתבי הניהיליסטים הרוסיים ונפגעו מדעותיהם. ואולם ב„הכוכבים" עדיין שולטת הרמוניה מלאה בין אמונה והשכלה, וכה דברי העורך באיגרת־התשובה הנזכרת: „דע כי גדר האמונה יסודתו אך במחקר לבד, וידיעת כתבי ולשונות העמים והמדינות המה עזר וסעד חזק לקיום מצות התורה, כאשר האריכו למעניתם הרס"ג בספרו האמונות והדעות, הרב"ח [רבנו בחיי — ג. א.] בספר חוה"ל שער היחוד — — — על כן ידידי לא תשעה אחרי המפלגה האחת הבוחרת באמונה פתיות ואת החכמה והמדע הכה חרם, גם לא אחרי המפלגה השניה אשר תחלוק אל החכמה היופי, ובאמונת אמן תתן דופי — — — כי אם אל התיכונה שבתיכונות תשים מגמת פניך היקרים, הבוחר באמונת אלהיו, והחכמה תתמוך אשוריו במעגל צדק זה, כי טובה אמונה עם חכמה — — —". ובאשר לשאלה הקונקרטית בדבר היחס אל בתי־הספר הממשלתיים לילדי ישראל מונן מאליו שתשובת העורך חיובית ללא כל הסתייגות: „שפרה בעיני הטובה הרבה היוצאת מבית הספר הוקם על מחסד מלכנו יר"ה — — — ואם תראה ידיד יקר איזה מן התלמידים פורץ גדר ויעבור חוק, הלא כמוהם תמצא בכל אלפי ישראל אשר לא יתנו לב לחכמה ולא יחפצו לדעת את דרכה — — — ע"כ חלילה לך לדון מן הפרט על הכלל". וברוח נוסחתו של נ. ה. ויזל ב„דברי שלום ואמת", המבדיל בין „תורת האדם" ל„תורת האלוהים", ומקדים בזמן את הראשונה לשניה, מסיים אף העורך את איגרת תשובתו בהבחנה בין חכמה (שהיא תורת האדם) ליראה (שהיא תורת האלוהים), ועל פי הבחנה זו הוא מפרש את המשנה „אם אין חכמה אין יראה וכו'": „אי לזאת החכמה קודמת בזמן אל היראה, והיראה קודמת בתכלית אל החכמה. וו"ש [וזהו שאמרו — ג. א.] אם אין חכמה — קודמת בזמן — אין יראה — תכלית המקוה מן האדם — ואם אין יראה — אם ילמד האדם החכמה שלא לשמה ואינו משים תכלית יראת אלוהיו בראשית למודו — אין חכמה, כי אם לא ירא את ה' וחכמת מה לו?".

בבניה שהיתה אקטואלית באותו זמן דן גם המאמר „תעודת הרבנים" מאת החכם התורני הנודע ר' יעקב ריפמן (1818—1895). המאמר פונה אל רבני רוסיה, „ישים פניו אל ארץ צפון, ויסיף אל רבניה מה תעודתם, ומה כהונתם שואלת מעמהם", ומטרתו לשכנע אותם ללמוד את לשון המדינה, למען יוכלו למלא כראוי את תעודתם. והנימוקים העיקריים של הכותב הם: מבלי דעת לשון המדינה לא יוכלו להגן על דת ישראל מפני מקטרגים ואויבים; בלעדיה לא יוכלו להתייצב לישע עמם בפני מלכים ושרים; בלעדיה לא יוכלו לחלוק

את הכבוד הראוי למלכים ולשרים, שהציבור חייב בכבודם, ועל רועיו לשמש לו כדוגמה. וכדי להרגיע את רבני ישראל, כי דרישה זו של לימוד לשון זרה יסודה לא ברוח העת החדשה, החשורה בעיניהם, מדגיש המחבר־החוקר, כי רבים מחכמי ישראל הקדמונים, התנאים והאמוראים, מוגו באישיותם תורה עם דרך ארץ והרבו לשקוד על לשונות זרות ולטפת יחסים עם בני נכר, ולביסוס דבריו מצרף הוא למאמר „שמות כל החכמים מהתנאים והאמוראים הידועים לנו לכורתי ברית ומתני אהבים גם עם אנשים אשר לא מעמנו היו, ולקרובים למלכים ושרים ושרות, ולמשיבי דברים נכוחים אל נכרים ע״ס [על סדר — ג. א.] א״כ״.

בהתאם לתכנית „הכוכבים״ שנזכרה למעלה (הדומה מאוד לתכנית „המאסף״ בשעתה, כפי שנוסחה ב„נתל הבשור״, כשמונים שנה קודם לכן, שהיא שימשה כפי הנראה, כדוגמה וכמופת לעורך „הכוכבים״) נעדר בהם לגמרי מדור הסיפורים (שנעדר גם ב„המאסף״). לעומת זה תופס ברבעון מקום נכבד, מבחינה כמותית, מדור השירה: למעלה מעשרים שירים, מכתמים ותיזדות (מאת עשרה מחברים) נדפסו ב„הכוכבים״, אך ערכם הספרותי מועט בדרך כלל. כנאמר למעלה היה העורך תושב מינסק, ואף כותבי השירים היו בעיקרם מחוג המשכילים של עיר זו: העורך ישראל מאיר וולמן, זאב וולף וילנקין, דויד לוריא, ד״ר מאיר ליב קפלן, יהודה ליב לוין (יהל״ל). עליהם נוספו שלושת פרחי הסופרים־המשוררים (ובאותה שעה תלמידי בתי־המדרש לרבנים בז׳יטומיר ובווילנה). שבמשך הזמן רכשו להם מקום כבוד בספרות: אברהם גולדפדן, אברהם יעקב פאפרנה ושלמה מאנדלקרן (שכאן עדיין שמו חתום בצורה הראשונית ש. מאנדלקער), וכן יוסף מינצר מואמושץ ונפתלי זוסמאן. על אחדים ממחברים אלה מן הראוי להתעכב במיוחד:

דויד לוריא (1811—1873), בנו של הגביר והעסקן המינסקאי הנודע ר׳ יעקב אהרן לוריא, היה ראש משכילי מינסק למן שנות הארבעים ואילך. הוא ידע לשונות אירופה, וחיבה מיוחדת גילה לעיונים בלשניים במקרא. ואף פירסם בתחום זה חיבור מיוחד „עומר בשדה״ (וילנה 1853). פיתח בעיר מולדתו מינסק פעילות ענפה בשדה החינוך ברוח ההשכלה ונודע כאפיקורס העיר, ושמו היה למשל ולשנינה בפיות אדוקי העדה [97]. מסתבר, כי הוא שעמד, גם מבחינה רוחנית וגם מבחינה חמרית, לימין העורך וולמן בייסוד כתב־העת החדש. שירו הארוך ב„הכוכבים״, „מזמור שיר ליום הושם כתר מלכית על ראש מלכנו החסיד והצדיק אלכסנדר השני יר״ה״, ככל שירי ה„מי שברך״ לשליטים ולשרים, שנכתבו למאית בתקופת ההשכלה, חדור התרפסות בפני הקיסר, הגובלת עם האלהה ממש, ונטול כל ערך שירי.

מד״ר מאיר ליב קפלן (1821—1881), נתפרסמו ב„הכוכבים״ שלושה מכתמים, המצטיינים בלשונם הבהירה והחיה ובעוקצם הסאטירי. בשוליהם הוסיף העורך (בע׳ 110) את ההערה הבאה: „מעט הדבש הזה רדיתי מלשון הארי שבחבורה, המליץ המפיאר דאקטאר דער פהילאזאפהיע ומעדעציין מ. ל. קאפלאן נ״י ממינסק, אחרי הרתיק נדוד מפה לשכון את משכן החכמה. אחרי כי עשה ה׳ לחכמה בית־נאמן, ושמש התבונה תעמוד זבולה ונהלך גם אנחנו לאור חציה, הצגנום פה, ואקוה כי יסלח לי הדאקטאר המחבר בטובו אחרי שובי

97) יהל״ל, זכרון בספר, זיטומיר 1910, ע׳ 10—11; שאול גינזבורג, כתבים היסטוריים, תרגום י. ל. ברוך, הוצאת דביר, תל־אביב תש״ד, ע׳ 226.

בשלום לביתו בעירו, אף כי את אשר לא פלל יראה ואמר בלבו: מי ילד לי את אלה? המו"ל". וכאן מן הראוי להעיר, כי שלושה מכתמים אלה, שנדפסו על ידי עורך „הכוכבים" מבלי ליטול רשות ממחברם, הם מורשתו הספרותית היחידה של מאיר ליב קפלן בלשון העברית, משכיל עברי זה, יליד מינסק, בנו של יעקב קפלן, מחבר „ארץ קדומים", וילנה 1839 (הוא עיבד הלבסיקון הגיאוגרפי של כתבי הקודש „מחקרי ארץ" מאת שלמה לוויזון). היא אחת הדמויות המופלאות והמוזרות ביותר של תנועת ההשכלה העברית ברוסיה במאה ה־19. עוד מצעירותו התבלט בכשרונותיו הנעלים, ורכש לו השכלה נרחבת ורבת צדדים, למד רפואה באוניברסיטות ברלין וקניגסברג, אך רוחו הטרת המנוחה טלטלתהו לקצווי תבל ולאיים רחוקים, ואת כחות נפשו ומרצו הרב פיזר על שבעה ימים. פירסם חיבורים בתחומים שונים בלועזית (שלט בתשע שפות), ובעיקר בספרדית, וסיים את חייו כמפקח על בתי הספר של כי"ת באלז'יריה[99].

יהודה ליב לוין (1844—1925), אף הוא יליד מינסק, הנודע בכינויו הספרותי יהל"ל, פירסם ב„הכוכבים" את שירו הראשון — הפרולוג לפואימה „פצעי אוהב", שנכתב על ידיו בגיל 16[99].

אברהם גולדפדן (1840—1908), שבמרוצת הזמן נתפרסם שמו לתהילה כמייסד התיאטרון האידי, עריין היה בצאת „הכוכבים" תלמיד בית־המדרש לרבנים בז'יטומיר, אך כבר הספיק לפרסם מביכורי שיריו בעברית (ב„המליץ") ובאידית (ב„קול מבשר"). ב„הכוכבים" נדפסה הפואימה שלו „נקדימון בן גוריון"[100], שעלילתה לקוחה ממסורת־אגדה תלמודית (תענית יט), והיא מספרת על הניסים שנתרחשו ל„איש תם ויקר רוח", נקדימון בן גוריון איש ירושלים, אשר התחייב להחזיר, עד ליום מסוים, בעין או בכסף, את המים ששאבו מכארותיו של אדון נכרי, ביום חורב לוהט, עולי רגל צמאים ועייפים שבאו ירושלימה לחג הסוכות. שירתו זו של גולדפדן, על תום עממיותה ופשטות ניבה, רוויה מתח דראמאטי, ומשכנעת באמיתותה האגדית־פנימית, היא ללא ספק היצירה היחידה בכל המדור השירי של „הכוכבים" שהיא בעלת ערך ספרותי ראוי.

אברהם יעקב פאפירנה (1840—1919) פירסם ב„הכוכבים" שני שירים, „השכת החיים" ו„אל תהי כאביך"[101], מכתם בעל שני חרוזים „על הדורשים אל הנביאים־מלבם" וחידה בחרוזים[102]. סופר זה, שכעבור זמן קצר יצאו לו מוניטין, לצידו של א. א. קובנר, כסולל מסילה חדשה בביקורת העברית, היה בעת צאת „הכוכבים" תלמיד בית־המדרש לרבנים בווילנה, וכבר הספיק לפרסם שיר וקורספונדנציות אחדות ב„המליץ" וב„הכרמל". שני שיריו ב„הכוכבים" חדורים אכזבה מן החיים וייאוש תהומי. הראשון מהם, „חשכת החיים", שמו

98) ראה עליו: שאול גינזבורג, כתבים היסטוריים, תרגום י. ל. ברוך, הוצאת דביר. תל־אביב תש"ד. ע' 235—239.

99) את הפואימה כולה כיים יהל"ל בגיל 22. והיא נתפרסמה בשלמותה בקובץ שיריו „שפתי רננות" (ז'יטומיר 1871).

100) כונסה באספות שיריו הראשונה של א. גולדפדן „ציצים ופרחים", ז'יטומיר 1865, ע' 41—48.

101) שם השיר — בעקבות איגרתו הנודעת של ר' יצחק פרופייט דוראן „אל תהי כאבותיך".

102) שלושת הדברים האחרונים לא כונסו באספות כתבי סאפירנה, הנושאת ללא כל יסוד את השם היומרני „כל הכתבים" (הוצאת מחברות לספרות, תל־אביב תשי"ב).

מעיד על תכנו, וטבועה עליו השפעתו הרעיונית והלשונית של מיכ"ל, ובייחוד של שירו „חג האביב". השיר השני „אל תהי כאביך", שבשולין הוסיף מחברו „כתבתי לבני הנולד לי", היא סאטירה חדורה מרירות וסארקאזם עוקצני על מר גורלם של שוחרי דעת ותמימי דרך, ועל סמך נסיונו האישי העגום יועץ המחבר לבנו הרך:

„אל תהי כאביך מדורשי חכמה ודעת — — —
אל תהי כאביך הולך תמים וישר דרך — — —
אל תהי כאביך אוהב אמת וצדק — — —
שמעני בני — היה פתי, סכל ובער
אך אל תהי כאביך ילד נער".

שני שירים אלה, בעלי ההגות הלירית הקודרת, הן תעודות־אנוש מחרידות, המעידות על אווירת הדיכאון ותוסר המוצא שלפפה אותם צעירים מישראל בתחום המושב בשנות השישים (וגם לפני כן ולאחר מכן), שעולמם הרוחני הישן, המסורתי, התמוטט, ואילו העולם החדש, הנכרי, סגור ומסוגר היה בפניהם כיהודים, וכך עמדו אובדי עצות וחדלי מעש במבוי סתום זה וקינת „חשכח החיים" על דל שפתותיהם...

תשובה לשיר הפנעים של פאפירנה „חשכת החיים" ניתנה בשיר הבא תיכף אחריו (בע' 88) „הרע לאח בצרה", בחתימת נפתלי זוסמאן, המקדים לחתימתו את המלים „ההווה עמך בצרה". זוסמאן נחלץ בשירו זה לחזק את לב רעהו פאפירנה המאוכזב והקץ בחיים, והוא מעודדו לבל ייפול ברוחו ולבל יירתע ממראות מלחמת הקיום. אף הוא, כותב דברי תנחומים אלה, סבלו רב, אך עם זאת יקרו לו החיים ויוסיף להיאבק למענם:

„שבע תמרורים אנוכי, שדי יעננו,
ובכל זאת אוקיר חיי, וחי הנני, חי".

ואכן למשורר צעיר זה, זוסמאן, יליד עיירה ליטאית, קסמו עד כדי כך החיים ומנעמיהם, עד שכעבור שנים אחדות לא נרתע גם מלהמיר את אמונת אבותיו בדת הפראוסלאווית, ותודות לכך זכה להגיע למדריגת צנזור ראשי לספרי ישראל בעיר המלוכה פטרבורג[103].

שלמה מאנדלקרן (1846—1902), שבמרוצת הזמן נתפרסם כמחבר הקונקורדנציה המקראית „היכל הקודש", נמנה בעת צאת „הכוכבים" עם תלמידי בית־המדרש לרבנים בז'יטומיר. לאות תודה לאדיר־ההון הוראצי גינצבורג בפטרבורג, שתמך מכספו במאנדלקרן, שר לו האחרון ב„הכוכבים" „מזמור לתודה" תגיגי ומרומם, לפי דוגמת מזמורי התודה שבספר תהילים, ובצורת אקרוסטיכון אלפביתי. מאנדלקרן אף פירסם ב„הכוכבים" תרגום חפשי משירו של גיתה Grenzen der Menschheit, בשם „גבולות האדם", וכן חמישה מכתמים, שארבעה מהם גם הם תרגומים משל גיתה[104].

---

103) ראה עליו: ש. ל. צישראן, משומדים, I, וארשה 1923, עמ' 45—66; נ. סוקולוב, במראות הקשת, ירושלים 1960, ע' 224—235. איש מהם אינו מזכיר את שיר הנעורים העברי של זוסמאן ב„הכוכבים".

104) כל תרגומיו אלה של מאנדלקרן ב„הכוכבים" נעדרים בביבליאוגרפיה „יוהאן וולפגאנג גיתה בעברית" מאת שמואל לחובר („יד לקורא", כרך ב, חוברת ג—ד, אלול תש"י — אדר תשי"א, ע' 200—226).

בעברנו לחלק העיוני של „הכוכבים" ובהשוותנו אותו עם התכנית, כפי שהותוותה ב„קול קורא" הנזכר למעלה, מחברר העדרו של המדור המובטח „תולדות אנשי שם": אין בספר שום מונוגראפיה על אישיות איזו שהיא. מן הסוג המכונה ב„קול קורא" „מחקרים בכל ענפי הלמודיות והחכמות" נתפרסמו ב„הכוכבים" המאמרים הבאים: „מצנפות צמר גפן". פרק מתורגם ומעובד על ידי קלמן שולמאן מתוך סיפור מסעותיו של אלכסנדר דימא (האב) לסאנז'יר, לאלז'יריה ולטוניסיה; „תולדות ימי קדם (ממלכת אשור הקדומה)" בתרגום נ. ז. מווילנה[105]; „היהודים בפרס" מאת הסופר הנוסע הנודע בזמנו יוסף יהודה טשורני (1837—1880), יליד מינסק[106]; „קאמפער" [„הכופר" — ג. א.]. „העתקה חפשית מכתבי הפראפעסאר J. F. Sobernheim, Berlin 1843." על ידי „מ. ז. יליד ווילנא"; „הנשימה והמחנק", בתרגום ח. י. גורין, ללא ציון המקור.

מזוג המאמרים, שבתכנית שנתפרסמה ב„קול קורא" הוא מכונה „תחלוכות השפה העברית, דקדוקה, הגיונה וניבה", ניתן ב„הכוכבים" מחקרו של המשורר א. ב. גוטלובר (1810—1899) „פלס ומאזני משקל השירה העברית בארצות הגרמנים והסלאווים", המשתרע על פני 40 עמוד, כלומר: תופס כרבע מכל הספר. זהו מחקר מעמיק ומקיף על המטריקה והפרוסודיה של השירה העברית. לאחר שקרו את תולדות המשקלים של השירה העברית במירוץ הדורות, למן המשקל המקראי ועד למשקל ההברות שהונהג בשירת ההשכלה, מותח הכותב ביקורת על המשקלים הללו, ובייחוד על משקל ההברות, ומוכיח עד מה השמירה הקפדנית עליו פגעה בשיריהם של רבים מטובי משוררית של תקופת ההשכלה. וכאן מגיע גוטלובר למסקנה[107], כי הדעה הרווחת, שהמבטא האשכנזי, השגור בפי יהודי ארצות הגרמנים והסלאווים, משובש הוא מיסודו, אינה נכונה: „מבטא האשכנזים לא נבנה על קו תוהו, כי יש לו יסוד ושורש" (ע' 46). בהתאם לכך מציע גוטלובר את הצעתו המהפכנית, שהמשוררים העברים, אשר בדורו היו כמעט כולם בארצות הגרמנים והסלאווים שבהן מקובל המבטא האשכנזי, ינהיגו במקים משקל ההברות את המשקל הטוני על פי המבטא האשכנזי, ובעקבות הצעתו הוא אף מביא שתים־עשרה דוגמות ל„רגלי" השיר השונות. כן נקבע לראשונה במאמרו זה של גוטלובר מינוח עברי לכל ה„רגליים" של המשקל הטוני[108]. וזכות ספרותית־היסטורית גדולה נתגלגלה ל„הכוכבים" על ידי פירסום מאמר זה: עקרונות המשקל הטוני האשכנזי שהוצעו בו הונהגו בשירה העברית

---

105) הוא ר' זאלקינד מינור (1827—1900), יליד וילנה. שבשנים 1860—1869 כיהן כרב מטעם הממשלה במינסק, ולאחר מכן — במוסקווה.

106) י. י. טשורני (היה נוהג לחתום טשארני, בהתאם לכתיב השמות שהיה מקובל באותו זמן) הירבה לפרסם בעיתונות העברית תיאורים ממסעותיו בחבלים האסיאטיים של רוסיה ובארצות הסמוכות להם, והשומת לב מיוחדת הקדיש בתיאוריו אלה לקהילות היהודיות הנידחות שנזדמנו לו בדרכו. אחר מותו פירסמו מתוך עזבונו שני ההלקים הראשונים מחיבורו „ספר המסעות בארץ קוקז ובמדינות אשר מעבר לקוקז וקצת מדינות אחרות בנגב רוסיה", סטרבורג 1884.

107) והקדימהו בכך שד"ל בהיבורו „אוהב גר", וינה 1830. שגוטלובר מסתמך עליו במאמרו.

108) ראה: מרדכי האק, ניצני המשקל הטוני בשירה העברית, ב„תרביץ", XI, ת"ש. ע' 108—109; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה. V. מהדורה ב. ירושלים, 1955. ע' 330—332.

למן זמנו של מרדכי צבי מאנה ועד לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובמשקל זה שרו את שירתם ביאליק ובני דורו.

אם נוסיף עוד למאמרו של גוסלובר את הערתו הבלשנית של א. ד. ליברמן[109]) „מוצא לניקוד שם הוי"ה יתברך", ותם בכך כל החומר שניתן למנותי עם המדור „תהלוכות השפה העברית וכו'".

לאותו חלק מן התכנית הנקרא ב„קול קורא" בשם „באורי מקראי קודש וסתומי מאמרי חז"ל" מוקדשים ב„הכוכבים" תשעה מאמרים והערות: „גיד עליון רעו" מאת שלמה ראבין; „הערה ותקון לשון" מאת העורך; „הערות בכתבי הקודש" מאת דויד לוריא; „השקמים אשר בשפלת פשט הכתובים" מאת יהודה משה כרצנעלין מקובנו; ביאור פסוק יט בישעיה מה, מאת י. גערמייזא; „דבר הלכה" מאת שלמה מאנדלקערן; „ביאור ראש בראשית רבה" מאת יעקב רייפמן; „דברים אחדים" מאת י. ד. דובזוויץ מפינסק; „ביאור מאמר אחד בירושלמי" מאת צבי הכהן שרשבסקי מפינסק. מאמריהם הפרשניים של דויד לוריא (שכבר הזכרנוהו למעלה) ושל יהודה משה כרצנעלינן, הגדולים בכמותם ומשתרעים על פני 25 עמודים, גדושים ביאורי־מקרא בטלניים ופלפלנות טרק, אגב העמדת פנים של מדעיות כביכול, ואין פלא שכעבור זמן קצר הם היו מטרה לחיצי לעגו של אברהם יעקב פאפירנה בחוברתו הביקורתית „קנקן חדש מלא ישן" (וילנה 1867). לאחר הביאו דוויות שונות ממאמרו הנזכר של ד. לוריא, כותב פאפירנה: „המשלים המעטים האלו כשרים להעיד כי לא טובו המבארים החדשים מהדרשנים הישנים, והפהילולוגים החדשים מהפלפלנים הישנים. הצד השווה שבהן: שכולם דרכם לסמא את העין ולשבר את האוזן ולהוליך אותנו ארחות עקלקלות, חושך ולא אור!". ואילו את שמו המליצי המשונה של מאמר כרצנעלינן „השקמים אשר בשפלת פשט הכתובים" „הנציח" פאפירנה בחיבורתו, בהכניסו אותו לרשימת השמות המוזרים של חיבורים עבריים בני זמנו, אשר „אין להם לפעמים כל התייחסות בשום צד אל החיבור בעצמו".

בסוף „הכוכבים" באה רשימה בשם „ביקורת ספרים", בחתימת „אשר בשם ישראל יכונה ממינסק", שהוא העורך עצמו, ישראל מאיר וולמן. תכנה: שלוש הערות תורניות, המחייחסות לשלושה ספרים שראו אור עשרות שנים קודם צאת „הכוכבים". כך הבין העורך את תפקיד מדור הביקורת ברבעון.

*

לאחר צאת הספר הראשון של „הכוכבים" פנה המו"ל־העורך וולמן אל חברת מרבי השכלה בפטרבורג בבקשת תמיכה. ועד החברה דן בבקשה, ולאחר ששמע חוות דעת חיובית על המאסף מפי החכם א. א. הרכבי נענה לבקשה, והחליט לרכוש מהמו"ל... 5 טפסים[110]).

מאליו מובן, שבעזרה „נדיבה" זו מצד נכבדי עיר המלוכה לא היה משום עידוד רב למשכיל המינסקאי הדל וולמן, במשימה הקשה שנטל על עצמו כמו"ל.

ובינתיים התרחש עוד משהו: בדיעתו של העורך־המו"ל וולמן פרצה דליקה, שבה עלו באש כמעט כל טפסי „הכוכבים" שקיבל מבית הדפוס, פרט

---

109) אליעזר דב ליברמן (1820—1897) הוא אביו של אהרן שמואל ליברמן (1845—1880), חלוץ הסוציאליסם העברי ומייסד „האמת".

110) י. רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה בישראל, I, פטרבורג 1885, ע' 26.

למספר קטן שנשלח קודם לכן לקונים ולמנויים, וכן נשרף כל הכסף שקיבל מאת המנויים. לאחר מקרה רע זה, שוב לא היתה לו עוד כל אפשרות להמשיך בהוצאת הרבעון.

ואולם כעבור שנה, ב־1866, התאושש בכל זאת המו"ל־העורך של „הכוכבים", וניסה לתדש את כתב־העת שלו, ואף החל באיסוף חומר למען הספר השני של הרבעון. זאת ניתן להסיק מן המובא להלן:

עם המחברים שהמציאו לוולמן חומר למען „הכוכבים" ספר שני נמנה גם המשורר א. ב. גוטלובר (אב"ג), שכאמור למעלה תרם מהקר חשוב לספר הראשון של „הכוכבים". אך משארכו הימים, והספר החדש של „הכוכבים" בושש לבוא, החל אב"ג לתבוע בחזרה את כתב־יד חיבורו מוולמן, אבל לא נענה. ואז פנה אליו אב"ג, כמנהג אותם הימים, מעל דפי העיתונות, וב„המגיד" שנה יב גיליון ו, מ־5 בפברואר 1868, ע' 48, קוראים אנו בסידרת הודעות בהתימת אב"ג, גם את ההודעה הבאה:

„זה יותר משנה אשר שלחתי אגרת אחת ארוכה מאגרות בקרת שלי ליד הר"ר וואהלמאן המסדר את „הכוכבים" פעם אחת ולא יסף, ואין לי שום העתק מאגרתי זאת הכוללת ענינים ונושאים הרבה הנוגעים בנחלת הבקרת, וזה כמה פעמים בקשתי את ה' וואהלמאן להשיב לי את אגרתי למען אוציאה לאור ביחד עם יתר אגרותי בבקרת ואין לי שום תשובה ממנו, יכול להיות שלא הגיעו אליו מכתבי, או לא מצאו מקומו, כי נע ונד הוא בארץ. לכן אמרתי לבקשהו עוד הפעם מעל המגיד אשר בלי ספק הוא קורא אותו באשר הוא שם, יואל נא למהר להשיב לי אגרתי ע"י פאקס באופן שהגיע בטח לידי, כאשר האמנתי בו ושלחתי לו כ"י [כתב־יד] שאין לי ממנו העתק, כן יהיה נאמן רות (כאשר הוא מיחזק אצלי) ויפנה לבקשתי למהר להשיבה לי".

ואולם וולמן לא נבהל גם מן הפניה הפומבית אליו ולא החזיר לאב"ג את כתב־היד. הוא השתעשע, כנראה, בתקווה, כי סוף סוף יעלה בידו לתדש באחד הימים את כתב־העת שלו, ולפיכך לא אבה להוציא מתתת ידו את החיבור של אב"ג, המשורר הנודע. וכעבור שלושה חדשים בקירוב קוראים אנו שוב ב„המגיד" של אותה שנה, גיליון יז, מ־29 באפריל 1868, ע' 136, הודעה חדשה של אב"ג באותו ענין, והפעם היא מנוסחת בלשון הרבה יותר חריפה:

„הנני קורא עוד הפעם להמשכיל הר"ר ישראל מאיר וואהלמאן, בכל מקום שהוא (כי לא ידעתי מקום מגורו כעת): ישיב לי את האגרת השניה מאגרות בקרת שלי ששלחתי לו זה כשנתיים לבקשתו להדפיסה בחוברת ב ממ"ע הכוכבים שאמר להוציא; כי רוצה אני להדפיס בעצמי את כל אגרותי בבקרת, ועול גדול יעשה לי אם ח"ו לא ישמע אלי ולא ישיב לי את עמלי ויגיעי ועוד יכריחני להוציא את שלי מתתת ידו ביד חזקה, לבי בטוח בישרו כי ימהר למלאות בקשתי אשר אבקש במשפט וצדק והיה ברכה ושלום".

מה היה גורל כתב־היד של אב"ג, שנמצא בידי וולמן, והאם הוחזר בסופו של דבר לבעליו או לא — זאת לא נדע. ואולם ספר שני של „הכוכבים" לא ראה אור, והספר הראשון של הרבעון היה גם האחרון.

*

רבעונו של וולמן לא הצליח לעורר עניין בקהל הסופרים והקוראים העברים, ו„הכוכבים" נשארו בגדר נידח ספרותי, שבשעתו לא זכה כמעט להד כלשהו בעיתונות העברית, וגרמה לכך בעיקר הרוח האבטודידקטית־משכילית־מחקרית שנשבה מדפיו, ושכאמור למעלה היתה כבר באותו זמן לזרא לדור ההמשך של המשכילים העברים ברוסיה.

ואולם ב־1880, 15 שנה לאחר שבקם חיים, הועלה פתאום זכר „הכוכבים" — אך לא לברכה: הסאטיריקון יוסף ברי"ל איש מינסק (הידוע בכינויו איו"ב ממינסק) שפך עליהם את לעגו בפארודיה שלו „מדרש סופרים", שבה אנו קוראים: „תרי יציאות לכוכבים: שתי פעמים יצאו כוכבים: כוכבי יצחק והכוכבים (לוואהלמאנן ממינסק); הכוכבים הראשונים גרשו האולת הדונה ללילה, והפיצו אור יום לפי מעמד העת ההיא, והאחרונים — להפך" („השחר" שנה י', ע' 83). צהובים היו זה לזה שני משכילי מינסק יוסף ברי"ל וישראל מאיר וולמן, והיחסים ביניהם היו עכורים, והראשון, בעל הלשון השנונה, לא החמיץ שום הזדמנות כדי לשפוך את זעמו על ראש איש חרמו, בעל „הכוכבים". וגם כעבור שלושים שנה אחר צאת „הכוכבים" עדיין לא נחה דעתו של איו"ב ממינסק עד שחזר והעלה מחדש, ברוב לעג ולהג, את „הכוכבים" ועורכם ישראל מאיר וולמן (מבלי להזכיר שמותיהם במפורש). בסאטירה שלו „מי שהיה רדקטור", שנתפרסמה במאסף „תלפיות", שבעריכת יהודה הלוי לעוויק וחובערוש ירוחמזאהן (ברדיטשוב 1895).

אלה היו הציונים היחידים שהוצבו ל„הכוכבים" בספרות העברית של המאה הי"ט.

*

ביבליאוגראפיה

(נוסף לחיבורים שנזכרו בגוף המאמר ובהערות)

С. Л. Цинберг. История еврейской печати в России, Петроград 1915, стр. 24—29, 78—85, 192.

ש.ל. ציפרון, לתולדות העיתונות העברית, II, „הכרמל" („העולם", VI, 1912, גליונות 16—18, 20—22).

נ. קרסל, מאה שנה לעתונות העברית ברוסיה („מאזניים", XIII, תש"א, ע' 196—199).

מספר הערות חשובות שהעיר לי בכתב מר א.ר. מלאכי.

יהודה סלוצקי

התוספת הרוסית ל„הכרמל" *)

א.

כמה שבועות לאחר שיצא לאור הגליון הראשון של ה„ראוסביט" החל להופיע בוילנה עלון צנום בשפה הרוסית כתוספת לשבועון העברי „הכרמל", שיצא לאור על־ידי ש. י. פין. התוספת היתה חלק בלתי־נפרד מן העתון העברי. גליונה הראשון צורף לגליון הראשון של „הכרמל", שיצא בכ' בתמוז תר"כ (14.6.1860).

שמה המלא של התוספת היה Приложение к еврейскому журналу „Гакармель". בשעה „הכרמל" העברי צויין כי לעתון תצורפנה „נוספות בלשון רוסיא ואשכנז".

אין להשוות את „התוספת לכרמל" ל„ראוסביט" האודיסאי, לא מבחינת היקפו, לא מבחינת רמתו הספרותית ולא מבחינת השפעתו על קהל קוראיו ומקומו בתולדות העתונות היהודית־רוסית.

ההבדל בין שני העתונים מקורו קודם כל בהבדל הרב בין אוירת אודיסה לאוירת וילנה. באודיסה כבר התקיימה בשנים ההן שכבה נכבדה של יהודים קוראי רוסית ובכללם גם שכבת משכילים רוסים, סופרים ועתונאים. העיר עצמה היתה עיר רוסית, למרות שהרכב אוכלוסיה היה מגוון ביותר מבחינה לאומית. הופעתו של עתון יהודי־רוסי בסביבה כואת היה טבעי.

בוילנה של שנות הששים היתה השפה הרוסית נטע זר מכל וכל. היהודים דברו רובם ככולם אידיש ולמדו את ספרי קודש העברים. המשכילים שבהם השתדלו לדבר ביניהם גרמנית וטיפחו את ידיעתה. השפה בה דברו תושבי וילנה הלא־יהודים היתה פולנית, אם כי כבר היתה אותו זמן בוילנה שכבת פקידים רוסים לא־קטנה. האי הרוסי היחיד ברחוב היהודי היה בית־המדרש לרבנים הממשלתי [2]) שהתקיים בעיר מאז שנת 1847. חבר מורי בית־מדרש זה, חניכיו ותלמידיו, שהיוו משענת ל„הכרמל" העברי, היו גם הבסיס היחיד לקיומה של התוספת הרוסית. עובדת יסוד זו השביעה את חותמה על התוספת מכל הבחינות. היא היתה כסרת העדף לעתון העברי, את עריכתה הטיל פין לרוב על בוגרי בית המדרש לרבנים, שלא מצאו להם על נקלה משרה בקהילות היהודיות. עורכי

---

*) מאמר זה הוא המשך שורת המאמרים בתולדות העתונות היהודית־רוסית שבאו בחוברות „העבר" הקודמות, והם מאמריהם של ב. שוהכמן על ה„ראוסביט" (חוב' ב') ועל „ציון" (חוב' ד') ומאמרו של י. סלוצקי על ה„דיין" (חוב' י"א). כן משמש הוא מעין השלמה למאמרו של ג. אלקושי על „הכרמל" העברי שבא בחוברת י"ג ובחוברת זו של „העבר".

1) החל מכרך ב' שונה שם התוספת ל- Приложение к Гакармелю

2) ר' מאמרי על בית הספר לרבנים הממשלתי בוילנה, „העבר" חוב' ז', עמ' 29—48.

התוספת בשנה הראשונה היו אהרון פומפיאנסקי ואשר זול. בשנה השניה — גריגורי (הירש) ורבלובסקי. תקופה מסוימת ערך את העתון י. ל. לבנדה.

בשנה הראשונה לקיומה של „התוספת" הופיע בה גם חומר גרמני, בעיקר דרשות של הרבנים הממשלתיים החדשים[3]), אולם נוהג זה נפסק בשנים הבאות.

פין לא לקח חלק ער בתוספת הרוסית. בגליון הראשון בא מאמרו הראשי, שבו ציין כי תפקיד הנוספת הרוסית הוא „לטפח יחס של הבנה ואחדות בין היהודים לבין הנוצרים" והבטיח כי העתון יביא בפני דעת הקהל הרוסית האוהדת „מושגים נכונים על יתרונותיהם, חסרונותיהם וצרכיהם של היהודים".

התוספת הרוסית התחייבה כנראה לפרסם את פקודות הממשלה והוראותיה וכל חומר רשמי אחר הנוגע ליהודים. חומר זה תפס חלק ניכר ממנה.

חלק אחר מהתוספת התמלא מתרגומים והעתקות של תוברות ומאמרים שונים הנוגעים ליהדות וליהודים. בכרך הראשון בא תרגום של „נגד אפיון" מאת יוסף פלביוס[4]). כן תורגמה הקדמתו של מנדלסון ל„תשועת ישראל" מאת מנשה בן־ישראל[5]).

ברישיון להוצאת ה„תוספת" צויין כי יובאו בה גם חיבוריהם של חניכי בית־המדרש לרבנים לשם „עידוד הנוער"[6]) ואמנם במדה לא קטנה שימשה התוספת מעין כלי־ביטאון לבית המדרש לרבנים, למוריו ולחניכיו, שהיו את עיקר הכותבים בה, ונלחמה את מלחמתם, מלחמת ההשכלה הפרו־רוסית.

על אופיו של העתון השפיע לא מעט מעמדו בתוספת לעתון העברי היקפי המצומצם. לפעמים תפס מאמר אחד, או אפילו הוראה ממשלתית ארוכה, את כל הגליון[7]).

מדור מיוחד הוקדש לידיעות על חיי היהודים מחוץ לתחום רוסיה, ובמיוחד במערב אירופה. בידיעות אלה הודגשו התקדמותם של יהודי המערב לקראת חיי שוויון, ביטול הגבלות נגד יהודים, קיומם של מוסדות חינוך ותרבות חדישים. בצבעים ורודים תארה התוספת את חיי היהודים באודיסה, עיר ההשכלה, שבה „היהודים מרגישים עצמם כמו בבית"[8]). „התוספת" התייחסה ביראת כבוד לאחיה הבכירים ל„ראזסביט" האודיסאי ול„ציון" שבא אחריו, העתיקה מהם חומר והסתמכה עליהם במאמריה.

העתון הטיף לעזיבת שפת אידיש, ולמעבר לדיבור ולשימוש בשפה הרוסית, אולם עד בוא אותו יום קיבל בברכה את הופעתן של חוברות בעלות כיוון השכלתי, הרי הם חוברותיו של א. מ. דיק, שהטיפו במישרין ובעקיפין להשכלה, משום „שרק בעזרת שפה המובנת לעם נוכל להוכיח לו את ההכרח

---

3) בשנה א': דרשתו של הצנזור וולף טונגנהולד „ברכת התורה" (הוב' 5 כולה ובתוברות 6, 18); דרשתו של הרב מטעם במינסק ש. מינור (גל' 25); דרשתו של הרב א. נוימן מריגה (שנה ב', גל' 39).

4) תרגומו של „נגד אפיון" שנעשה על־ידי „הרב א. פומפיאנסקי" בא בחוברות 2, 3, 7—16, 22—25, 28, 29, לשנה א'.

5) הרגום הקדמתו של מנדלסון ל„תשועת ישראל" בא בחוברות 17, 19, 23, לשנה א'.

6) ה„תוספת" לשנה א' גל' 3.

7) כגון „תקנות בית הספר למלאכה" בז'יטומיר, שמלאו את כל הגליון של 3.11.1861 ונמשכו גם בגליונות הבאים.

8) הכרמל, שנה ב', גל' 23, עמ' 92.

ПРИЛОЖЕНІЕ

КЪ ЕВРЕЙСКОМУ ЖУРНАЛУ

ГАКАРМЕЛЬ,

ЕЖЕНЕДѢЛЬНО

ИЗДАВАЕМОМУ

С. І. ФИНОМЪ

№ 1. **ВИЛЬНО,** **14 Іюня 1860 г.**

שער התוספת הרוסית ל„הכרמל"

בהתקרבות לעם הרוסי ולימוד שפת המולדת" (ז. א. השפה הרוסית)[9]. עם זאת התנגד העתון לכפית ההשכלה על היהודים. למאמרו של מרכוס פרלצוויג מז'יטומיר, שהציע כי נציגי היהדים בעיריות יבחרו לא מבין הסוחרים היהודים בני הדור הישן, אלא מבין חניכי בתי־המדרש לרבנים או הגימנסיות הרוסיות, הבקיאים בשפה הרוסית ובעלי ההשכלה, צורפה הסתייגות המערכת הטוענת, כי בין נציגי היהודים בעיריות, בני הדור הישן, יש „אנשים שקולים, היודעים להשתמש בשעת הצורך בחוקים ולטפל בניירות ובתעודות; לדחוק לגמרי אוסר דידקטים מוכשרים אלה — הרי זה בלתי־נעים ומיותר"[10].

כאשר כתב מורה בבית הספר הממשלתי־יהודי בפינסק כיצד התיר לילד ללמוד בבית־הספר בלי רשות אביו ואיך היכה האב את הילד על כך[11] הגיב על כך המחנך זאב קפלן מריגה (הלא הוא הסופר העברי, מחותנו של יל"ג. הידוע בכינויו זק"ן) במכתב ארוך למערכת[12] שבו הסביר, כי אסור היה לבית הספר מטעמים הינוכיים לקבל את הילד בלי ידיעת הוריו והסכמתם, וכי יש לפעול בדרכי נועם למשיכת ההורים והילדים לבית הספר הממשלתי ליהודים.

עם הפסקת העתון „ציון" בסוף אפריל 1862 נעשה נסיון על־ידי חבר משכילים יהודים בוילנה להפוך את התוספת הרוסית ל„הכרמל" לעתון יהודי־רוסי עצמאי, שיבוא במקומו וימשיך את פעולתו.

הסופר י. ל. לבנדה, ששימש כ„יהודי מלומד" במשרדי הגנרל־גוברנטור בוילנה, צריך היה להיות עורכו של העתון. פין הסכים לשינוי זה במעמדה של ה„תוספת" ואף הדיע לקוראי ה„כרמל" בסוף 1862 כי ברעתו „להפריד את הנוספות הרוסיות מן ה„כרמל" העברי ולעשות מהן עלה שלם בתכונת מכתב

9) ג. ורבלובסקי, גל' 4 שנה ב' (20.7.1861).
10) שם, שנה ב' גל' 2.
11) שם, שנה ב' גל' 29.
12) שם, שם, גל' 36, 37, 41.

את עומד בפני עצמו יוצא מדי שבוע בשבוע, ולהיות נמצא לדורשיו גם לבדו, שלא עם הכרמל העברי, במחיר קטן" [13]).

לבנדה קיבל ברצון תכנית זו. הוא רק תבע עצמאות גמורה בעריכת העתון ולשם כך הוקמה מועצת מערכת שבה השתתפו ת. ל. קצנלבוגן, י. שטיינברג, י. גרשטין וא. וול, כולם מתניכיו של בית המדרש לרבנים וממוריו, שהיו צריכים להכריע במקרה של חילוקי דעות על כיוון העתון בין המו"ל פין לבין העורך לבנדה [14]). לבנדה החל בהכנות קדחתניות לביצוע התכנית, שעובבה מטעמים פורמאליים על־ידי השלטונות. הברון ה. גינצבורג, שנודע לן על התכנית החדשה, מהר לשלוח סך של 600 רובלים כתמיכה בעתון החדש [15]).

אולם התכנית לא יצא לפועל, כנראה בעטיו של המרד הפולני בראשית שנת 1863. „הזמן אינו מתאים לכך — כותב לבנדה באחד ממכתביו מן הימים ההם, — ווילנה אף היא אינה המקום למפעלים כאלה" [16]).

בשנה השלישית חלה ירידה ב„תוספת". עמודיה מתמלאים בעיקר בחומר רשמי ובתרגומים. כן מעתיקים בה מאמרים מן העתונות הרוסית הכללית הדנים בבעיית היהודים ברוח תיובית; אי־סדרים חלו בהוצאתה לאור, ורק 31 גליונות יצאו במשך השנה, האחרון בהם — ב־21.5.1863. לאחר מכן פסקה ה„תוספת" לצאת עד אביב 1865.

ב.

באביב 1865 התחדשה התוספת ל„הכרמל" לאחר הפסקה של שנתיים ימים. הדחיפה לכך באה מן החוץ. „האדון הגדול שר המחו — כותב פין לידידו י. ז. זבלודובסקי — פקד את כרמלי וצווה שלא יצא זולת התוספת הרוסית" [17]). פין ניסה להתחמק מלקיים את הפקדה, אלא שכנראה ננקטו נגדו אמצעים חריפים, עד כדי התרמת הגליון ה־21 לשנה החמישית, שיצא לאור בלי תוספת רוסית.

הוצאת „הכרמל" הפסקה לשלושה שבועות [18]) והגליון ה־22 הופיע ב־28 במארס 1865 בצרוף התוספת הרוסית ולה שם מחודש Гакармель, русское приложение.

מעתה יצאה התוספת הרוסית בלי הפסקה עד הגליון האחרון שלה ב־6.9.1869, שצורף לגליון הראשון של הכרך השמיני של „הכרמל" [19]).

התוספת הרוסית קיבלה תמיכה הנונה מ„חברת מפיצי ההשכלה" — 300

---

13) „הכרמל" שנה ג', גל' 16 (ו' כסלו תרכ"ג).

14) ר' מכתבו של ל. לבנדה לי. זלקינד מ־14.11.1862. הובא ב„ייבריסקאיה ביבליותיקה", כרך ס' (1901), עמ' 40—41.

15) מכתבו של ל. לבנדה לי. זלקינד מ־9.3.1863, שם, עמ' 45.

16) שם, שם.

17) מכתב לי. ז. זבלודובסקי מי' בניסן תרכ"ב, ר' א. דרויאנוב מ„ארכיוני". „הארץ" 23.10.1936.

18) ר' ג. אלקושי, „העתונות העברית בווילנה במאה הי"ט „העבר" י"ג, עמ' 95. בהערה.

19) גליון בורר זה רשום בביבליוגרפיה של Иванск אבל לא מצאתיו בסופסי „הכרמל" שהיו לנגד עיני.

רו"כ, שעליהם הוסיף הבארון גינצבורג 300 רו"כ משלו[20]). תמיכה זו הביאה לידי כך שהעתון הקדיש חלק ניכר ממספר עמודיו המצומצם למסירת הודעות ודו"חות של התברה, שתפסו בו את המקום השני לאחר הדעות הממשלה[21]).

כיתר שאת הובלטה ב„תוספת הרוסית" המגמה הרוסיפיקיטורית, שתאמה למדיניות של השלטונות הרוסים באיזור. בגליון הראשון ל„תוספת" המחודשת בא קטע מנאום הרב מטעם בגרודנה, שנשאו לרגל פתיחת בית ספר ממשלתי בעירו. הרב טען כי בתי ספר אלה יסייעו ל„התקרבות ולהתאחדות של היהודים הרוסים עם העם הרוסי העקרי" (с коренным русским народом). אין ליהודים כל ישועה אלא במיזוג גמור של עניניהם עם אלה של שאר אזרחי המדינה[22]).

באידיש ראתה „התוספת להכרמל" מכשול גדול בדרך לרוסיפיקציה. „יש להסביר לעם הפשוט — קוראים אנו באחד ממאמריה הראשיים — כי השפה בה הוא מדבר, אין בה כל קדושה ואין לה שרשים ביהדות — הז'רגון אינו נחשב כלל וכלל לשפה ואינו אלא תערובת של לשונות שונות, ומאחר שהוא חסר דקדוק וספרות מעכב הוא כל התפתחות שכלית. — — הגיע הזמן גם לנו לזרוק את הז'רגון, המפריד ביננו לבין אחינו הרוסים כתומת סין והמעכבנו בדרכנו אל הפרוגרס, הבה ונחליפנו בשפת רוסית חיה ונקיה"[23]).

נסיון רציני להעלות את רמתה של „התוספת" נעשה בכרך השישי של „הכרמל" (אפריל 1866 — דצמבר 1867). מאמץ זה מצא לו גם ביטוי באביב 1866 בהגדלת מספר העמודים עד 6 לגליון[24]). אולם בעיקר ניכר השיפור כעתון בהרכב משתתפיו. בכרך זה בא מאמר גדול של הרב ז. מינור על „היהודים במערב רוסיה"[25]), שנכתב אמנם בתשובה למאמר אנטי־יהודי שבא בעתון רשמי למחצה „וילנסקי וויסטניק", אולם נעשה בו ניסיון לספר על ראשית התישבותם של היהודים במזרח אירופה ולתת השקפה על מעמדם הכלכלי והמדיני. כן כתבו בו את מאמריהם הראשונים אליהו אורשנסקי[26]), מנשה מרגלית[27]), א. י. פאפרנה[28]). אמנם הובאו בעתון גם חיבורים ונאומים של תלמידי בית־הספר לרבנים, אולם ניכרת התקדמות מה ברמתו הספרותית.

מענין נאומו של י. ל. גורדון[29]), אותו נשא לרגל פתיחת בית־ספר פרטי לבנות בטלז, וכו הוא כותב בין השאר: „לדבר בשפה העברית העתיקה, שפסקה להיות שפה מדוברת זה אלפים שנה, בלשון שאינה מספיקה לכל צרכי החיים בימינו, דבר זה, הלא תבינו, אינו בא בחשבון, אם כן לא נשאר לנו אלא להתחיל לדבר בשפת המולדת הרוסית החיה, הפורחת והעשירה".

אולם רוח רעננה זו חלפה ונעלמה. בכרך השביעי (ינואר 1868 — אוגוסט

---

20) י. רוזנטל, תולדות „חברת מפיצי ההשכלה", ח"א, פטרבורג 1885, עמ' 29.

21) כך, למשל, בא בתוספת הרוסית ל„הכרמל" דו"ח החברה לשנת 1864 ב־4 המשכים (גל' 27—30 בכרך החמישי).

22) „התוספת הרוסית לכרמל" 1865, גל' 22.

23) שם, גל' 29.

24) יצאו שבעה גליונות מוחבים בכרך זה (המס' 2, 3, 7, 9, 10, 11, 14).

25) בגליונות 11, 12, 14, 19, 20, 22—25, בכרך זה.

26) „על המתגרות היהודים" О замкнутости евреев גל' 9, 10 ועל שירי העם של היהודים ברוסיה — גל' 31, 32.

27) על הפיקוח על בתי הספר היהודים, גל' 34, 35.

28) על הומור וסטירה בספרות העברית העתיקה, גל' 40, 43, 44, 47.

29) שם, גל' 28.

1869) יורדת שוב „התוספת" הרוסית לדרגה נמוכה ביותר. רובה הגדול דו"חות ממשלתיים וחומר שונה של „חברת מפיצי ההשכלה", השאר אינו אלא העתקת מאמרים על ענינים יהודים מתוך עתונים יהודים במערב־אירופה, או מעתונים רוסים, ותרגילי חיבורים של תניכי בית־הספר לרבנים.

יתכן כי הופעתו של עתון יהודי־רוסי חדש באודיסה התל ממאי 1869, הלא הוא ה„דיין"[30], נתנה אפשרות לפין, שקיים בקושי רב את „הכרמל" העברי, לקבל רשות מהשלטונות הרוסים להפסיק את הוצאת „התוספת הרוסית", שהעיקה עליו זה כמה שנים. על כל פנים „התוספת הרוסית" פסקה להופיע בסתיו 1869. מבלי שיורגש חסרונה כל עיקר.

---

30) ה„דיין" התל להופיע ב־16.5.1869. מודעה על כך באה ב„תוספת הרוסית לכרמל" בגליון מ־14.3.1869. עם כל דלותה של „התוספת הרוסית לכרמל" בתומר וברות מהווה היא מקור חשוב לתולדות ההשכלה „הרשמית", כיחוד בוילנה ובסביבותיה ומכילה ידיעות ממשלתיות, דו"חות, רשימות רבות הנוגעות לפרשה זו ומאמרים שהועתקו מעתונים רוסים כלליים שאינם נמצאים תחת ידינו (כמו מאמרו של לבנדה על כעית הרבנות ברוסיה, שהעתק מה„וילנסקי ויסטניק" בגל' 41—43 של הכרך השביעי). ראוי לציין את הרשימה על פרידת משכילי מינסק מהקצין ב. וינוגראדוב, שמילא תפקיד חשוב במעבר הנוער המשכיל במינסק לרוסיפיקציה (התוספת לכרמל, שנה ג', מס' 29). ל. ליבנדה העלה את דמותו של וינוגראדוב, המכונה ברומאן שלו Горячее время. בשם הקצין דובוב („ביבלייוסקאיה ביבליותיקה", כרך ב', 1872, עמ' 73—75 וכרך ג', עמ' 1—26, 61—63).

משה אלעזר אייזנשטאדט

ישיבת וולוז'י *)

(זכרונות ימי נעורי)



א.

מלאו לי שבע־עשרה שנה הגיעה השעה לשקול ברצינות לאיזו מן הישיבות מועדות פני לשם המשך לימודי בתלמוד.

אמנם, גם אצלנו, בניסוויז', לא קטן היה מספרם של האברכים שעשו לילותיהם כימים בבית־המדרש, כשהם רכונים על כרכי התלמוד. ברם, הללו ברובם לא העריכו במיוחד את לימודיהם והתייחסו אליהם כאל פרעון חוב שיש לסלקו. היו אלה אברכים שנשאו להם נשים זה עתה ועדיין היו סמוכים על

* מ. א. אייזנשפארס נולד בניסוויז' (פלך מינסק) בשנת תרכ"ט (1869). למד בישיבת וולוז'ין ולאחר מכן באוניברסיטה ובבית המדרש הגבוה למדעי היהדות בברלין. עבודת הדוקטור שלו היתה על „ביקורת המקרא בספרות התלמודית" (1898). שימש כרב מטעם בקהילות רוסטוב (1899—1910) ופטרבורג (1911—1923). לאחר מכן יצא את רוסיה ושימש כרכה של קהילת יהודי רוסיה בפאריס (1923—1941). היה מרצה לספרות עברית חדשה בבית המדרש לרבנים בפאריס. לאחר כיבוש צרפת ע"י הנאצים עבר לניו־יורק ושם נפטר ב־ט' בחשון תש"ד (1943). אייזנשטאדט היה סופר עברי מעולה והשתתף בעתונים רבים. הוציא כמה קובצי טיפורים. השתתף במערכת „העבר" בפטרבורג (1918). זכרונות אלה נכתבו רוסית לקובץ החמישי (שלא יצא לאור) של המאסף „ייבריייסקאיה ליטופיס". כתב־היד נמסר למערכת ע"י מר חיים ליכרמן, שהוא כיום ספרנו של אדמו"ר מליובאוויטש בניו־יורק ותודתנו נתונה לו על־כך (ר' גם הערה ב„העבר", ספר י"ב, עמ' 134). הזכרונות תורגמו מרוסית לעברית על־ידי שמואל שניב ז"ל.

שולחנם של הורי האשה — אלה הנקראים בפינו „איידימס אויף קעסט" — ומוטל היה עליהם „לקטול איכשהו את הזמן" ויחד עם זאת לפייס את דעת חותניהם, ועל אחת כמה וכמה — של חותנותיהם. היו ביניהם גם כמה „משכילים" שהיו מרשים לעצמם מפעם לפעם להביא לבית־המדרש, בו היו מתפללים, גליון של „המליץ" או של „הצפירה" („המגיד" היה כבר מחוץ לאופנה) והיו מגלגלים שיחה עם עמיתיהם על חדשות־היום. הימים בהם הוחרמו העתונים העבריים מצד האדוקים חלפו והמתפללים הזקנים עצמם לא גילו התנגדות כלשהי לשמוע מפי הצעירים על המתרחש בעולם הגדול.

אותם הצעירים ששאפו להקדיש זמנם ללימוד התלמוד ולקבלת סמיכות לרבנות חיפשו מקלט בישיבות.

בין „הישיבות" שבימים ההם הצטיינו ביותר זו שבוולוז'ין וזו שבמיר. הראשונה בפלך וילנה, השניה — בפלך מינסק. לא קל היה לי להכריע בין השתיים. אמנם, בהיותי תושב פלך מינסק היה המוצא הקל והמתקבל על הדעת ביותר בנסיעה לישיבת מיר. אך היו גם שיקולים נגד פתרון כזה. אמנם, ישיבת מיר זכתה להלל ולשבח בעיקר הודות לראש־הישיבה, הרב טיקטינסקי, ומטפר תלמידיה עלה על שלוש מאות נפש. בכל־זאת, פחות היה ערכה מזו של יריבתה בוולוז'ין, שהגיעה בימים ההם לשיא פירסומה.

נוסף על כך, היה קיים בעיירה מיר גם בית־ספר מחוזי — פיתוי מסוכן לאנשים צעירים. ואמנם, קרו מקרים ובחור שנסע למיר ללמוד בישיבה נתגלה לאחר מכן כתלמיד בית־הספר המחוזי.

לא אוכל להימנע מלספר ברבים את קורותיהם של שניים מבחורי־הישיבה המירית שיצאו בעת ובעונה אחת לשם השתלמות בידיעותיהם בתלמוד ובלימוד־דיהם החיצוניים. האחד ניגש מיד עם בואו לשם ללמוד בישיבה וכעבור שבועות מספר נכנס כתלמיד לביה"ס המחוזי.

במהירות הבזק נפוץ בישיבה ובעיירה כולה הקול על מעשהו זה וה„אפי־קורס" המסכן גורש בגנאי ובלימה מן הישיבה.

שונה לגמרי — ויד המקרה בזה — היתה התנהגותו של השני: פעמיו הראשונים הוליכוהו לבית־הספר המחוזי ורק שבועות מספר לאחר־מכן, כשכבר הספיק לסגל לעצמו את דרכי הלימוד בבית־הספר החילוני, פנה אל הרב טיקטינסקי בבקשה לקבלו כתלמיד בישיבה. בזרועות פתוחות נתקבל, ומיד הפך שמו של „בעל־תשובה" זה לשם דבר בכל העיירה. לא מעטים הם מקרים מוזרים כאלה בחיים. אך הבה ונחזור אל ענייננו.

אחרי היסוסים בשלה בי ההחלטה: לוולוז'ין אסע — ויהי מה! מיד עם גמר החגים הגדולים (היה זה בשנת 1886) שמתי את פעמי לשם. היתה זו נסיעתי העצמאית הראשונה.

עם הגיעי ברכבת לתחנת מולודצ'נו, שכרנו, אני במשותף עם כמה בחורי ישיבה לעתיד לבוא, בעל־עגלה. על אף המרחק הקטן בין שתי עיירות אלו, מולודצ'נו ווולוז'ין, — רק 25 ורסטאות הפרידו ביניהן — נמשכה נסיעתנו יום שלם, כשבולנו רטובים מהדלף העונתי הטורד בכרכרתנו הפתוחה והסוסה המעונה והעיפה עד מות נגררת אט־אט ובכבדות.

בשעת־ערב מאוחרת, ואנו עוד בוורסטה אחת או שתיים ממחוז־תפצנו, התנוסס לנגד עינינו בנין גדול, מואר כולו. היתה זו, לפי הסברת בעל־העגלה שלנו, הישיבה. לא היה קץ לשמחתנו. דמינו אז בעינינו ליורדי־ים שכוחותיהם

עזבום במלחמתם נגד הסערה שהתחוללה ופתאום נתגלה להם חוף־המבטחים. נקיפות־לבותינו גברו. הנהו, סוף סוף, המקום אליו התאוינו כל־כך להגיע. עליו חלמנו משחר ילדותנו!

ברחיבות צרים וחשוכים נכנסנו לתוך העיירה עצמה. על־יד ביתו של ר' לייזר מנהל, בקרבת־מקום לישיבה, נעצרה העגלה. קפוא מקור ורטוב, יצאתי בקושי מן העגלה, נפרדתי מבני־לויתי ונכנסתי לתוך הבית. אחד מבני־עיירתי, שהתגורר בעיירה זו, דאג מראש להכין בשבילי מקום לדור בו („תחנה" בלשונה של וולוז'ין) אצל בעלי־הדירה שלו. בן־עיירתי היה, כרגע בואי, בישיבה. אך בעלת־הבית קבלתני בסבר פנים יפות ובראותה באיזה מצב אנוכי, יצתה לי לאכול את סעודת־הערב ולשכב לישון. וכה אמרה לי: „תרחץ את ידיך, תאכל לשובע, תברך ברכות הנהנין והמזון ותלך לישון!"

חיש־מהר הושמה על השולחן קערה מהבילה ובעלת־הדירה הציעה לי באדיבות רבה לטעום את ה„פיש־קארטאפל" שלה. רחצתי את ידי וכואב רעב התנפלתי ממש על ארוחת־הערב. ברם, בכל שהרביתי לחטט ולחפש בקערה, שהפיצה הבל נעים, את הדגה, כן גאתה ועלתה אכזבתי: מצאתי בה רק תפוחי־אדמה מתובלים בבצל — ותו לא.

אחוז פקפוקים וחשש שאלתי את בעלת הדירה:

— והדגה איה?

— אבל הלא זה רק „פיש־קארטאפל" — ענתה לי, כשפניה מביעים השתוממות בגלל שאלתי התמימה — וכי בתפוחי־אדמה מרגה ייתכן למצוא גם דג?

לא חונכתי ולא גדלתי בעושר, אבל „פיש־קארטאפל" כאלה טעמתי זו הפעם הראשונה בחיי. במהרה עמדתי על טעותי: מה תכופות הן הפעמים, בהן נמנע היהודי ממאכל־חלב בטענה שהוא „פליישיק", בה בעת שלאמיתו של דבר כל ה„פליישיק" שבמרק הוא בכך שכמה ימים אחדים לפני זה התבשל בשר בסיר זה.

טעמם של תפוחי־האדמה המתובלים בבצל ובפלפל מזכיר את טעמה של הדגה— ודי היה בזה להצדיק את הכינוי „תפוחי־אדמה בדגה".

זמן רב זכרה בעלת־החדר שלי מקרה זה ובמשך שהותי בביתה כדייר היתה רואה בי ילד מפונק, בן־נגירים בביכול.

ב.

שלושים ושש שנה חלפו מאז דרכו רגלי לראשונה על סף הישיבה. ברם, עדיין שמור היטב בזכרוני הרושם העז שעשתה עלי.

דמו בנפשיכם בנין רב־מידות, כולו — להוציא את הפרוזדור הגדול — אולם אחד ענקי המלא שולחנות וספסלים. השולחנות מכוסים מפה אל פה ספרים עבים ובעלי־תבנית גדולה. הספסלים תפוסים על־ידי כ־300—350 בחורים המת־נודדים ומתנועעים קדימה ואחורה, בהיותם שקועים בלימוד התלמוד, בנגינה, אמנם, לא בפעם הראשונה חזו עיני בתופעה כזו: גם בבית־המדרש שלנו המלא וגדוש בימי ראש־השנה ויום־הכפור היו המתפללים מתנועעים מעבר לעבר ונגי־נותיהם הרבגוניות מתדהדות בתוך הבנין. אבל מה שראיתי במו עיני וקלטתי במו אזני הפעם עלה על דמיוני.

לכתחילה הייתי הימים כליל. שעה ארוכה דרושה היתה לי כדי שאסתגל לסביבה החדשה ואוכל להתמצא בהתרשמותי כי עזה. בימים הראשונים חשתי את עצמי בודד ועזוב לנפשי, עטוף אימה מסתורית. ואכן, מוכן הייתי להימלט על נפשי. כרם, הזמן עשה את שלו וחיש מהר נספג גם קולי בתוך ההמולה הכללית של הישיבה. בהסח־הדעת עולים בזכרוני שני ארועים מתקופה אחרת בחיי: הנה יושב אני רכון על ספר באולם־הקריאה הגדול של הספריה הממלכתית בברלין. ליד שורות ארוכות של שולחנות כסובים אנשים, נשים, כולם שקועים בקריאת הספרים הפתוחים שלפניהם. דומיית־מות שוררת באולם־הקריאה. מתוך הרגלי הישן לשנן הכל בנגינה, אני מתחיל פתאומית למלמל, ללמלם בשקט. אבל נגינתי כאן גרמה לי אי־נעימויות רבות. שכני לשולחן התלוננו בפני הספרן. הלז נזף בי, אמנם בצורה אדיבה ובשקט אבל יכשה למדי. הוא רמז לי במפורש שהספריה היא משכן לקריאה ולא לנגינה.

הארוע השני בימי הסטודנטיות שלי קרה מחוץ לכתלי הספריה: ביום כהיר אחד פונה אלי בעלת־החדר שלי, כולה נדהמת, ומספרת לי ששכנתה, הדרה בדירה שחלונותיה הם מול אלה שלנו, הביעה לפניה את השׂשותיה בנוגע לנגינ־ מליותי. במו עיניה חזתה תכופות איך אני, בישבי על־יד ספר פתוח, מנגן ומתנדנד הנה והנה. משחק מעין זה נראה מוזר בעיניה של הגרמניה — ואפילו למעלה מזה: מעורר חששות וספקות לגבי.

וגם עכשיו, בעמדי או בישבי בבית־התפילה הכוראלי, עטוף בגלימה ובכיפה על ראשי, אני ממשיך להתנדנד בעת התפילה או בשעת קריאת ספרי־ התקודש, ממש כבשנים קדמוניות. הרגלי זה מטיל בעתה על הגבאי הראשי שלנו שאינו מפקפק אף לרגע וקורא אותי „אל הסדר". זהו כוחו של ההרגל.

לכניסתי לישיבה קדם מבחן שטחי. לפי המקובל והנהוג בימים ההם, באתי אל ראש־הישיבה מצוייד במכתב־המלצה מאת הרב דק"ק ניטוויז'. ניתן להניח שדעתו של הרב דמתא עלי היתה חיובית למדי. הנחתי זו מבוססת על העובדה שלאחר קריאת המכתב הסתפק ראש־הישיבה בהצגת כמה שאלות בלבד.

את ימי־החיל בליתי, בדוגמת יתר בחורי־הישיבה, לפי תכנית זו: הייתי קם בשעה תשע בבוקר וממהר לישיבה לתפילת־השחרית. לה הוקדשו רק 15—20 דקה. בכלל, מן היום הראשון שמתי לב לזה שבישיבה שלנו אין מעריכים את התפילה יתר על המידה. במרכז עמד לימוד התלמוד. הבחורים ראו בזה אות ליתרונה של הישיבה שלנו על האחרות, בהן הוטל על בחורי־הישיבה להקדיש שעות על שעות לתפילה ולקריאת ספרי־מוסר. עם גמר התפילה הזדרזתי לחזור לחדרי לשם פת־שחרית ובשעה עשר בבוקר הייתי חוזר שוב לישיבה. בדיוק בשעה אחת אחה"צ היה מתחיל שעורו של ראש־הישיבה והיה נמשך לא יותר משעה אחת.

בשעורים אלה, שלא היו בחזקת חובה בשביל התלמידים, היה מספר המשתתפים לא רב (כרגיל היו משתתפים בשעור רק בחורי־התמיכה השבועית). בימים שבהם לא הייתי נשאר להאזין לשעור הייתי חוזר מיד „הביתה" ; אחרת הייתי בא הביתה רק בשעה שתיים אחה"צ, שוהה בבית כשעה אחת בלבד לשם ארוחת־צהריים וקריאת התנ"ך. בשעה השלישית אחה"צ הייתי חוזר לישיבה — הפעם עד שעה עשר בערב. בשעה 10.30 הייתי חוזר כבר מן הבית ונשאר בישיבה עד שעה שתיים אחרי חצות. לפני השינה הייתי עובר לילה לילה על ההיסטוריה הכללית של וֶבֶר.

ככה היו עוברים עלי ימי־החול של השבוע, עד יום חמישי. בו היה חל שינוי בתכנית כדי שנוכל להדביק את השעות של ימי ששי ושבת, בהם היינו בעל־כרחנו גורעים מהלימודים.

בכל העיירות היהודיות היה מקובל ללמוד בלי־הפסק במשך כל ליל יום החמישי בשבוע. הרבה בחורי־הישיבה — ואני בכללם — שמרנו אמונים למנהג זה: באותו יום הייתי נשאר בישיבה רק עד שעה שבע בערב, חוזר הביתה ושוכב לישון עד שעה אחת בלילה. בשעה זו היה חברי לחדר, שהיה נוהג לחזור הביתה באותה שעה, מעורר אותי והייתי שם פעמי לישיבה. יום הששי בשבוע היינו מבלים לרוב בקריאת עתונים, ספרים, בכתיבת מכתבים, בהליכה לבית־המרחץ, בביקורים אצל חברים וכדומה.

עם תחילת השבת, אחרי גמר התפילות, היינו שוב ישנים, הפעם לפי התור: או שאני הייתי ער עד שתיים אחרי חצות עד שאחד מעמיתי היה בא למלא את מקומי, או שהיינו מתחלפים בזמנים.

כשבת בבוקר היינו כולנו נאספים לתפילה. אבל גם בשעות־התפילה היינו משוחחים ביננו, אפילו בנוכחות ראש־הישיבה או המשגיח הראשי. בשעת קריאת התורה היו רבים מבינינו מעיינים בספרי הגמרא. אחר סעודת־השבת — חזרנו שוב לישיבה. ככה זרמו חלפו הימים והשבועות.

בדרך כלל לא היה בנין הישיבה ריק מאדם אף פעם, בין כתליו הדהדו תמיד, ביום ובלילה, קולות הלומדים.

היו „מתמידים" שהיו ממשיכים בלימודיהם גם בימי החגים, כולל יום־הכפורים. 13—14 שעות־לימוד ביום היוו תופעה רגילה. אבל היו גם בחורי־ישיבה באלה שהיו לומדים במשך 18—17 שעות ביממה — ובכה היו נוהגים לעשות שנים על גבי שנים.

גם כעת חיה בזכרוני דמותו של בחור־ישיבה אחד שהיה מכונה בפינו „דער סאנגעלער" ושאפילו בין המתמידים היה שמעו הולך לפניו כמתמיד. אותו אפשר היה לראות בישיבה יושב על מקומו הקבוע, שקוע תמיד בליכורים. מתי היה ישן? אימתי היה אוכל? לאלוהים פתרונים. אמנם, גיפו החלוש לא עמד במתח גופני רב כזה, באהד הימים פרץ מגרונו שטף דם.

ארוע זה הפחיד את כולנו. ראש־הישיבה בעצמו הקדיש לו שימת־לב מרובה: הוזעקו רופא־העיירה, הורי־החולה, וכעבור זמן־מה החזירוהו הביתה. כולנו היינו משוכנעים שאנו נפרדים ממנו לנצח. אבל, להדהמתנו הגדולה הופיע כעבור חודשיים שוב אצלנו, כחוש ורזה, מונקן, וחידש את מנהגו להתמיד 18—17 שעות ביממה ליד מסכתות־התלמוד, מתנודד ומתנועע כמקודם אבל בלי הנגינות.

היה עוד „מתמיד ורשאי" אחד, שבמשך יממה היה מסיים מסכת שלמה. הוא היה ממעט בדיבור ולא אהב להתפלפל או לנהל ויכוחים תלמודיים עם עמיתיו. ידיעותיו, אמנם, היו שטחיות למדי, אבל לרבים מאתנו היה משמש מדריך חי וללא שהות כלשהי היה מראה או מסמן את הפרק או את הדף, בהם היו נמצאים המקומות שחיפשנום. מתמידים כאלה לא היו בוולוז'ין תופעה בלתי־שכיחה.

ברם, חרף שקידתם והתמדתם לא „המתמידים" הללו היוו את פאר הישיבה. עטרת־ההדר ניתנה לא להם אלא ל„עילויים", הווי אומר לאברכים שהצטיינו בכשרונותיהם המיוחדים.

אפילו אלה מבחורי־הישיבה שהצטיינו בוכרון נדיר להפליא, שידעו בעל־

פה מסכת או שתיים של התלמוד והיו מעוררים קנאה או התפעלות בין עמיתיהם — אפילו הללו לא יכלו לעמוד בשורה אחת עם העילויים.

בחור־ישיבה כזה מוכשר היה לדעת את התלמוד „על קצה אצבעותיו", ז. א. מישהו היה פותח את המסכת באקראי, שם את האצבע על שורה מסויימת ושואל את חברו על המלה המופיעה באותו המקום, ברף פלוני, והיה מקבל ממנו תשובה נכונה וקולעת. ובכ"ז, עלה עליו כמה מונים אותו תלמיד־הישיבה שתוגן בשכל עמוק ותריף, הצטיין בתפיסה מהירה, ביכולת לקשר ביניהן באופן הגיוני שאלות שונות. בקיצור — ה„עילוי". שמם של העילויים הלך לפניהם בכל הסביבה. הם היו פאר־הישיבה ותפארתה של העיירה כולה.

מה רב היה ערכם של העילויים — על כך יוכל להעיד הבינוני „חצי־עילוי", „רביעית־העילוי" — וגם הם היו זוכים לכבוד גדול. בימי שהותי בישיבה היה שם גם אחד „שמינית־שבעילוי סלוצקאי" והכל התייחסו אליו בכבוד רב. חושבני שרק בחורי הישיבה שלנו מסוגלים היו להעריך כדייקנות מתמטית כזו את כשרונות חבריהם.

בעת שלמדתי בישיבת וולוז'ין הגיע מספר הלומדים בה לשלוש מאות, מבני שש עשרה עד בני ארבעים. רוב התלמידים היו רווקים, עד גיל 25. אבל היו כמה עשרות „פרושים", הוי אומר בעלי משפחה שבאו הנה לשם השתלמות ולקבלת הסמיכה מידי ראש־הישיבה. סמיכה זו היתה מעטירה את המועמד בתואר „רב". בחורי הישיבה למדו בעיקר תלמוד. „הפרושים" היו מקדישים זמנם ותשומת־לבם בראש וראשונה לפוסקים והיו מתכוננים בהתלהבות לפעילותם לעתיד לבוא. היו ביניהם לא מעטים שמשרת הרב דמתא כבר חיכתה להם, בירושה או בחזקה (בנים או חתנים של רבנים בעיירה).

בחורי־הישיבה היוו צוות מגוון ולא־אחיד בהרכבו. הרבה מהם נהרו כדי להתמסר ללימודי התלמוד בלבד. היו ביניהם גם „משכילים" שרכשו לעצמם מקום־כבוד בעולם ההיתדי, כגון: ח. נ. ביאליק, מ. י. ברדיצ'בסקי ואחרים. אך לא מעט היה גם מספרם של השאפתנים למיניהם, שהיו באים הנה כדי לזכות בבת־זוג כדאית, היות וגרי־הערים והכרכים היו מעריכים בחור מישיבת וולוז'ין יותר מאשר חתן אחר. „חתנים" אלה היו גורמים להנהלת הישיבה תלאות מרובות. היו אפילו עוקבים אחריהם לשם שמירה על מוסריותם: המשגיח אברהמ'לי, שעליו הוטל להעיר את בחורי־הישיבה ולזרזם לעבודת־הבורא בלימודיהם, היה עוקב בחומרה רבה, לפי הוראת ראש־הישיבה או המשגיח הראשי, אחרי התנהגותם של הללו. היות ובקלות־דעתם מסוגלים היו לחלל את כבוד הישיבה או להמיט קלון על שמה הטוב.

ואמנם, קרו מקרים כגון אלה. לא נדירים היו המקרים בהם נתגלו בריות אלו ליד שולחן משחק־הקלפים. היו גם מקרים גרועים פי־כמה — אמנם, לעתים יותר רחוקות. ככה, למשל, נעלם בחור־ישיבה אחד עם בת בעלי־החדר שלו. המקרה גרם לסערת־הרוחות ולשורה של הגבלות בהשכרת החדרים לבחורי־ישיבה. קרה גם מקרה אחד שכתוצאה ממנו גברה עוד יותר העקיבה אחרי בחורי־הישיבה בחיפושיהם אחרי חדר לגור בו. ביום ו' אחד שמו לב לזה שאחד מהבחורים בושש לבוא לתפילת־שחרית; במקום זה ביכר לנהל שיחה עם בעלת־החדר שלו אשר בעלה נמצא אז בארצות הברית. קרה פעם ואחד הבחורים — אויה לי אם אומר זאת! — התגלה למשעי מתוך תקוה שאיש לא יבחין בזה. כמיכן, נתגלה מעשהו זה ברבים וכעונש הוצא מן הישיבה.

בדרך כלל, בוצעו ההוצאות או הגרושין מן הישיבה באחת משלוש הדרכים: הצורה הכי־עדינה של נידוי כזה היתה ההצעה, הסמויה מעין כל, „לעזוב" את הישיבה. לנידוי מעין זה היו נתונים, ברוב המקרים בחורי־הישיבה שהיו מבזבזים את זמנם לבטלה או שהיו באים הנה לעתים נדירות. בנסעם חזרה הביתה, היו המנודים הללו מחפים על הרחקתם ומספרים בדיות כאילו קרה הדבר שלא מרצונם הטוב. את שובם הביתה באמצע „הזמן" היו מסבירים לרוב בזה, שהם הוזמנו לפגישת־היכרות עם המיועדת להיות בת־זוגם. הוד־תפארתה של ישיבת וולוז׳ין היה מלווה אותם בדרכם חזרה הביתה וגם אצל הורי הכלה לא היה מתעורר כל חשד כלפי המועמד להימנות על משפחתם.

כה שונה היה גורלם של הללו שחטאו חטא־לא־יכופר. למשל: המשחק בקלפים! הללו היו ממש מוחרמים בפומבי. במקרים כאלה היו שולחים הודעות להורי־הנענש או לרב דמתא עם הסברי־הנימוקים שגרמו לעונש חמור ממין זה. מובן מאליו, שמנודים כאלה לא יכלו להסתיר את האמת מידיעת הסביבה והמנודה נאלץ היה, בסופו של דבר, לשלוח ידו במסחר, באומנות, לחפש לו משרה או להתמסר ללימודי־חול. אבל אם המנדה היה „זוכה" גם לקבל סטירת־לחי ממש — ומקרים כאלה, אם כי נדירים, היו קורים מפקידה לפקידה — היה הנצנש יוצא ואות קין נצמד אליו לעולמי־עד: הוא היה בורח, כאילו כפאו שד, מולחץ ולא ההין אפילו להתייצב בפני הוריו.

שמותיהם של המנודים נחרתו זמן רב בזכרון עמיתיהם. כמו ביתר הישיבות כן גם בוולוז׳ין לא היו קיימים „לוחות שחורים" או „מוזהבים" לחריתת שמות הבחורים לטובה או לרעה. אבל השמות — הן של המפוארים והן של אלה שיצאו לתרבות רעה — היו עוברים מפה אל פה במשך דורות. לא בכדי היו עוסקים פה כמה שהיה מכוונה בפינו „תורה שבעל פה".

כאמור, מנתה אז ישיבתנו משהו למעלה משלוש מאות תלמיד מכל קצוי רוסיה ומארצות אחרות בעולם. היו יוצאי אפריקה — כמובן, ילדי המהגרים מרוסיה. חבריי־לתדר היה יליד לונדון. דבר המובן מאליו הוא, שגם הוריו היו יוצאי רוסיה. אביו, שראש־מאריו היה כי בנו יהיה יודע־תלמוד, לא פקפק הרבה וישלח את יוצא־חלציו לוולוז׳ין הרחוקה מבלי להתחשב כלל וכלל במחאותיה של בת זוגו.

ג.

בבואנו לוולוז׳ין, נגמלנו כולנו משמותינו ומחניכותינו: כל אחד מאתנו כונה פה לפי עיר מוצאו או, אפילו, לפי שם העיר שהמליצה עליו בכתב. יש להניח שלא נהגו לנהל רישום אישי של התלמידים. שרר כאן חופש גמור, עליך רק לחיות לפי אורח־החיים המקובל, להתמסר ללימוד התלמוד — והבל יעזבך לנפשך. אפילו פספורט לא היו דורשים מהבאים. פשוט: זה לא עניין איש. אשריך ומה טוב לך כאן! מפקד־המשטרה או המשגיח על המשטרה המקומית היו גם הם מתייחסים בכבוד אל בחור־הישיבה. תמורת זאת הם הלא היו מקבלים לימי החגאות שלהם שלמונים ראויים להתכבד בהם.

חוץ מכינויים שניתנו לפי עיר־המוצא היתה בישיבה גם חלוקה ל„סמוכים על השולחן" („קעסטניקעס") ול„שבועיים" („וואכערניקעס"). לראשונים השתייכו הבחורים שהיו מקבלים תמיכה מלאה מן הבית; לסוג השני — הללו שכל כלכלתם היתה על התמיכה השבועית מידי ראש־הישיבה. שמות־הלווי נוספו

לכינויים או לסימונים הרגילים מפאת שהיו גם כמה וכמה בחורים יוצאי אותה העיר. מבני־פיירתי ניסוויז׳ למשל, היה כמנין בחורים וכל אחד מאתנו היה נושא ציון מיוחד. ציוני היה „דער קליינער נעסוויזשער קעסטניק״; מבין חברי לעיירה היו: „דער הויכער נעסוויזשער קעסטניק״, „דער גאייער נעסוויזשער וואכערניק״, „הבינוני״, „הבחיר״ — בקיצור: בחור בחור וכינויו או ציונו. הזדות לציונים אלה, שדחקו הצדה את השמות הפרטיים, אי־אפשר היה את״כ להלוטין לקבוע מי ומי הוא הלומד בישיבת וולוז׳ין. רק שמותיהם של „השבועיים״ היו נרשמים ברשימה מיוחדת. את תמיכתם היו מקבלים באופן תדיר וסדיר. אך מה היה ערכה של תמיכה זו? רובל אחד לשבוע היה נחשב לסכום הגון והיו כאלה שתמיכתם השבועית הסתכמה בחצי רובל. סכום־התמיכה היה תכופות תלוי בעיר ממנה היה „השבועי״ בא עם מכתב־ההמלצה בידו. ככל שעלתה תרומת העיר הממליצה לישיבה עצמה כן גדל ערכו של מכתב־ההמלצה מאת הרב דמוא וכל מי שהיה מביא המלצה מסוג זה היה בטוח מראש שמובטחת לו תמיכה הוגנת.

כאן נעוצה הסיבה לכך שהרבה מבין בחורי־הישיבה, באי־המקומות שלא נימנו על התומכים הגדולים, לא היו חוסכים כל מאמץ כדי להצטייד מראש במכתב־המלצה, הן באמצעות קשרים אישיים והן באמצעות העורה מאת הרב של אותה עיר הידועה בתרומותיה לטובת הישיבה. ככה, למשל, נמצאו אצלנו כמה „סיביריים״. ילידי סיביר גופה היו רק שניים: האחד מאומסק, השני מטומסק. היתר נרשמו בתוך מכסת „הסיביריים״ אך ורק הודות לזה שבאו ובידיהם מכתבי־המלצה מרבני סיביר ויבלו, באופן כזה, ליהנות מתמיכה יותר גדולה: סיביר היתה תמיד מושיטה עזרה לישיבה ביד פתוחה.

„השבועיים״ היו בדרך כלל בעוני: 6—5 רובל לחודש — וכזה היו מצווים לכסות את כל הוצאותיהם הצנועות.

כאן לא היה נהוג מנהג אכילת „הימים״ על שולחנם של אחרים. לפיכך לא היו בין בחורי־הישיבה הוולוז׳ינית אחוני־פחד או נכלמים. נהפוך הדבר: בעיני התושבים היהודיים המקומיים, ברובם בעלי־מלאכה או סוחרים זעירים, היו ביקוריהם של בחורי־הישיבה בבתיהם מתקבלים בעין יפה ובהערצה גלויה אל „התלמידים״, אל „המתלמדים״, אל „התת־רבנים״, בפי שלא פעם כונו בפיות התושבים.

הישיבה שימשה בשביל העיר וולוז׳ין כולה מקור להכנסות בעלות־ערך. כלום מלתא זוטרתא היא? 350 נפש שהיו מוציאים מדי חדש בחודשו בממוצע 4—3 רובלים! היה זה סכום מעורר הוקרה בעיירה קטנה כזו.

ברם, היו גם הכנסות אחרות בלתי־צפויות מראש. המחותנים היו באים לעיירה, מזמינים בשביל החתן המיועד מעיל, זוג נעליים וכדומה. גם בחורי־הישיבה עצמה, וביחוד מסוג ה„קעסטניקים״, שפקעה סבלנותם לחכות עד הנטיפה הביתה לחגים, היו מזמינים או קונים פה את הפציהם ומלבושיהם.

אני הייתי מקבל 12 רובל לחודש מן הבית. סכום זה הספיק לי לא רק לקנות את כל הדרוש לי אישית כי אם גם לחרום מדי חודש בחדשו רובל אחד לקופת־התמיכה ההדדית של הישיבה.

היו גם בחורי־ישיבה שהיו מקבלים מביתם עשרים רובל לחודש, מספרם של הללו היה זעום והם נחשבו לעשירים בעינינו. מאידך, רב היה מספר ה„קעסטניקים״ שהתקיימו על שמונה רובלים לחודש והיו מצליחים להתקיים בסכום זה מבלי להזדקק לתמיכה נוספת מקרן הקופה ההדדית.

אנחנו, העשירים יותר, גרנו כחדרים יפים יותר. אני, למשל, דרתי בחדר מרווח יחד עם „הלאנדאנער" אצל רבי לייזר מנהל, היינו שותים תה מהוק, קונים לנו חלות לבנות, גבינה וחמאה. לפת־הצהריים היינו אוכלים בשר. תכופות אפילו בשר תרנגולת. אבל גם בעלי־ההכנסות הצנועות יותר לא רעבו אז. ככה. למשל, בחדר השני אצל רבי לייזר מנהל גרו יחד שלושה בחורים — „שבועיים": האחד מארשה („הוארשאי") והשניים האחרים מקלעצק („שני הקלעצקאיים"). הם, אמנם, לא רעבו ללחם, אבל אורח־חייהם היה צנוע ביותר. „ההארשאי" היה מסתפק בפת־שחרית בתחתית תה ממותק אחת. הוא הסביר לנו שכוס־תה מלאה היתה מהווה הכבדה רבה על תקציבו החדשי. אבל לא תמיד עמדה לו רוחו לווהר כליל על תענוג כזה. מוכרח היה, איפוא, לרוות את צמאונו בתחתית אחת ממותקת.

הדאגה לכל צרכינו היתה מוטלת על בעלת־הדירה שלנו. היא היתה מגישה לנו את הסעודה, מבשלת בהתאם לטעמה היא. פעם בשבוע היינו עורכים את החשבון איתה. היה קורה ובעת החשבון התעוררו בעיות. לפעמים לא היה החשבון מחאים. אבל בדרך כלל, לא היו בחורי־הישיבה מן הנעלבים ואינם עולבים. ואם ניסתה בעלת הבית לרמות את בחורי־הישיבה היה הדבר מביא לידי תוצאות מברחות: ככה, למשל, אחת מבעלות־הדירה היתה נוהגת להעלים את הגפיים, הצואר ויתר הזוטות מהתרנגולת שהיתה מוגשת לארוחת־הצהריים לפי חזמנת הדייר. הבחורים עמדו מהר על תחבולת־ערמה זו אלא שהתקשו ברוך הגבתם: הלנזוף בבעלת־הדירה? הלעצום עין על פעלה זה? מחד — לא רצו להיראות בעיניה כקפנונים או כבטלנים; ומאידך — מאנו להימנות על המרומים־ מדעת. נמצא בחור אחד ששם קץ לאי־הבנה זו בדרך מקורית: כשחוגשה לו ביום שבת אחד מנת־התרנגולת שלו — כרגיל, ללא הצואר, הכבד ויתר החלקים — הרים את קולו: „הא מאי? הבה, אחים, ונביא את הדבר לפני הרב! התרנגולת טריפה, היא חסרת כבד!"

בעלת הדירה החוירה כולה: היא הלא היטיבה לדעת מה פירוש הדבר להלעיט בחור־ישיבה במאכל טרף. בסופו של דבר, התוודתה בפני כל הנוכחים על זה ששלחה יד בכבד — ומאז היתה התרנגולת מוגשת לדייר על כל חלקיה וגפיה.

לחג־זוטא נחשב בעינינו היום בו היינו מקבלים הבילה מן הבית שהכילה מעשי־מאפה מכל המינים. חבילות אלו היו נחטפות „ונבלעות" מהר ע"י החברים — וזה על אף העובדה שההורים המרוחקים היו חוזרים כל פעם במכתביהם ומזהירים בדאגם לשלום ילדם: „זכור ואל תשכח: בעצמך תאכל הכל ויבושם לך!"

בהורי־הישיבה העניים היו מקבלים בחבילות אטריות. גריסים וגבינה מיובשת שהצטיינה בסגולה מיוחדת במינה: אי־אפשר היה לבחר אותה להבהרים. ניתן היה רק לקצץ אותה בגרזן ולכרסמה אח"כ בשיניים.

אצלנו בליטא, בקן זה של הדלות היהודית, היתה הדרישה לגבינה זו גדולה. גבינה זו כללה בתוכה כעין „מזל־ברכה": כרסם וכרסם בה — והיא בעינה עומדת. שלמה ובלתי־פגיעה.

ד.

תרמות מרכזית בישיבה שלנו היה ראש־הישיבה, רבי נפתלי צבי ברלין, בין כל האישים המפורסמים בדורנו, ובעיקר בין כל גאוני התלמוד, רבי

יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, רבי יושה בער סולובייצ'יק מבריסק, רבי זכריה שטרן משאבלי, רבי ירוחם ממינסק, הידוע בשמו „הגדול". תפס רבי נפתלי צבי ברלין — ובצדק — אחד מהמקומות הראשונים. לא היה מי שידמה לו ביודיעת התלמוד. הוא התנגד לפלפול והלך בעקבות שיטתו של הגאון מוילנא. שעוריו הצטיינו בבהירות ההרצאה ובהגיון רציני.

אצלנו בליטא היו מספרים עליו: כשראש־הישיבה בוולוז'ין, הגאון המפורסם רבי איצעלע חיפש חתן מתאים בשביל בתו השניה (הראשונה היתה אשת הלמדן הידוע רבי לייזר יצחק) המליץ לפניו השדכן על נפתלי צבי הצעיר מהעיירה מיר. כשנבהן כרגיל בידיעותיו בתלמוד, נתגלה כי אין רבי נפתלי צבי מתמצא בים התלמוד ואינו בא, לכן, בחשבון כתתן. אבל רבי איצעלע החליט בכ"ז, כדי שלא להלבין את פני המועמד ברבים, לכבוש את מבוכתו ולהשיא לו את בתו. „מכיון ומחשם יחברך יצאה הצעת השדכן — הרי שזהו המיועד המתאים לבתי" — כה היו דברי רבי איצעלע. התתונה התקיימה והנה, מיד לאחר החתונה, עמד רבי נפתלי צבי על ערכו הנחות, ביחוד גדלה מבוכתו בשבתות, בעת הסעודה. מובן מאליו שבמשך כל שעת הסעודה התנהלו דיונים וויכוחים בין הרבי איצעלע לבין חתנו הבכור, רבי לייזער יצחק, כשנפתלי צבי ישב כאילם, בראש רכון, מבלי להשתתף בדו־שיח. רבה היתה הבושה מפני אשתו הצעירה שהסתכלה כל הזמן באחותה הבכירה, אשת הבעל המפורסם ומי שנועד להיות יורשו של רבי איצעלע. נפתלי צבי נואש. הוא היה מוכן לברוח מן הבית לו רק עמד לו אומץ־לבו. מתוך דכאון נפשו פסק מלהיפגש עם בני־הבית, הטיל על עצמו תענית־שתיקה. נראה היה כי מאבק פנימי מתחולל בקרבו. והנה, באחד מן הבקרים שם את פעמיו לבית־המדרש ולא תזר אותו יום הביתה לסעודת־צהריים. כשבאו לברוק מה קרה לו, הודיע שלא יחזור הביתה והפציר בבאים שמכאן ואילך ישלחו לו ארוחותיו לבית־המדרש שבו בחר למקום־מגורים. הוא היה ישן רק 5—4 שעות ביממה ויתר הזמן היה קודש ללימודים. כדי לא לתת לשינה להשתלט עליו בלילות, היה נוהג ללמוד בעמידה או שהיה שם את כפות רגליו בכלי מלא מים צוננים. אגב, באמצעי זה היינו נוקטים לעתים קרובות כדי להתגבר על השינה. רק בשבתות היה חוזר הביתה. אבל גם שם היה שוקד על לימודיו מבלי לבטל את זמנו בשיחות. ככה עברו עליו כמה שנים והוא המשיך בהתמדתו להימצא במקומו שאיוה לו בבית־המדרש. ביום קיצי בהיר אחד, בשעת תמרון צבאי כשהחיילים עברו לאורך העיירה בליווי נגינה — מחזה נדיר מאד בוולוז'ין — יצאו כל דיירי העיירה, זקנים, נשים וטף, מבתיהם לחזות במחזה זה. ראש־הישיבה עצמו השקיף מבעד לאשנב בחיילים הצועדים. הוא שלח לקרוא את תתנו כדי שגם הוא יזין את עיניו במראה. אך הלז לא שעה להזמנה זו. הוא סרב להזנית אף לרגע את לימודיו. כה חי רבי נפתלי צבי במשך עשרים שנה, בהן ספג לתוכו כספוג את חכמת ישראל כשהוא מתבודד. אט אט החלו להטות אוזן קשבת לדבריו בבית־המדרש. עברו שנים נוספות ושמו התפרסם בכל קהילות ישראל. רק זמן קצר לאחר פטירתו של חותנו, רבי איצעלע, מונה לראש־הישיבה החתן הבכור, רבי לייזער יצחק. סמכותו של רבי נפתלי צבי ברלין עלתה וגאתה עד כדי כך שרבי לייזער יצחק פינה לו ביזמתו הוא את מקומו.

כל המספר לעיל מצלצל כאגדה ומזכיר את הידוע לנו על רבי עקיבא. אבל רב באגדה זו תלקה של האמת. אמת שבצעירותו לא הצטיין רבי נפתלי צבי בכשרונות מיוחדים ורק הודות לעמל רוחני נוקשה וללא־לאות הפך להיות

אחד מגדולי הידענים של התלמוד על כל ספרותו. לא נגזים אם נאמר עליו שהוא ידע בע"פ את התלמוד הבבלי והירושלמי כולו, התוספות, המכילתא, הסיפרי והספרא — במלה אחת: הוא נעשה ל„בקי".

מובן מאליו שבקיאות כלבד לא די היה בה כדי להיות ראש־המתיבתא של וולוז'ין ומנהלה. כדי להגיע לדרגא גבוהה כזו, דרוש היה גם כשרון של מארגן יוצא מן הכלל — ובזה הגיע רבי נפתלי צבי לפיסגה.

יחד עם רבי נפתלי צבי עמד בראש־הישיבה גם רבי יושה בער סולובייצ'יק. אבל הנהלת־הישיבה בצוותא לא האריכה ימים. כעבור זמן־מה נאלץ רבי יושה בער לוותר על התואר „ראש־הישיבה" לטובת רבי נפתלי צבי. שינוי זה ברוך היה במאבק קשה מצד המחנה התורני היהודי: חלק מהרבנים ומהקהילות היהודיות עמד לצדו של רבי יושה בער סולובייצ'יק שהיה ידוע בשכלו המופלא והחריף. רק לאחר מכן, כששוכנעו הכל כי הקרע בין השניים עלול להוביל לישיבה עצמה, הסכימו ראשי־הקהילות לסגת מעמדתם ולשגר לוולוז'ין משלחת של רבנים מפורסמים כדי לסדר את הענין בו במקום.

הרבנים שנשלחו לוולוז'ין חקרו את הענין על כל פרטי פרטיו, הכהירו לעצמם את המצב ובאו לידי הסכם מלא שהכרחי הדבר להשאיר את רבי נפתלי צבי בראש־הישיבה. החלטה זו הביאה ברכה מרובה לישיבה.

אמרנו כבר לעיל שרבי נפתלי צבי היה מארגן יוצא מן הכלל. תחת הנהגתו לא עבר זמן רב ומספר התלמידים בישיבה עלה וגדל לממדים בלתי־רגילים. הבנין הישן לא יכול היה להכיל בתוכו את מספר הבתורים ששאפו למצוץ הלמדנות. רבי נפתלי צבי ניגש להקמת בנין חדש.

העבידה התנהלה במרץ. יהודי וולוז'ין והעולם היהודי כולו ראו בבנין החדש כעין משכן לתפארת השמחה רבתה כשהבנין עמד כולו על תילו: מבנה־ענק בן שלוש קומות שהכיל את הישיבה גופה ואת ספריתה.

אם לקחת בחשבון כי 300—400 הלומדים בה היו זקוקים למסכות התלמוד ושבמקביל לתלמוד למדו בחורי־הישיבה גם את השאלות־ותשובות ויתר החידושים הנוגעים לספרות התלמדית — יקל עלינו לשער את מידות המבנה החדש שהיו דרושות לשמירה על הכמות הגדולה של הספרים. כרס, גם בנין חדש זה צר היה מלהכיל את כל הלומדים בישיבה ורבים מביניהם נאלצו לחפש לעצמם „מקלטים" בבית־המדרש השכן לישיבה שהלך והתמלא אנשים.

בזמן שהותי בישיבת וולוז'ין היה רבי נפתלי צבי כבר כבן שבעים. אבל למרות גילו היו מפכים בו כוח ומרץ היצירה. משעות הבוקר המוקדמות ועד לשעות הערב המאוחרות היה עוסק בעניני הישיבה. היה קורא את שעורו היומיומי, מבאר ומסביר ללומדים את שאלותיהם, מטה אוזן קשבת לכל „המשולחים" (השדרים לאיסוף תרומות בשביל אחזקת הישיבה) והיה גם מייעץ להם. עוקב אחרי התלוקה הצדדקת בין התלמידים הנצרכים של התמיכות. מקבל פני הרבנים שהיו באים ממקומות שונים ומאזין לבקשותיהם. ומה מרובות היו הבקשות בפיהם! הנה התפנה באחת הקהילות המרכזיות מקום למשרת רב. הרב־האורח היה בא ומבקש את המלצת רבי נפתלי־צבי שהיתה נותנת לו עדיפות על שאר המועמדים־המתחרים; במקום פלוני־אלמוני קמה כת מתנגדים לרב דמתא ועמדה להזמין רב אחר שימלא את מקומו — אל מי יפנה הרב שחרב־דמוקלוס של הפסורין מאיימת עליו אם לא אל רבי נפתלי־צבי? ביחוד גדול היה מספר הרבנים מסוג זה, היות וקל היה לעורר תחושת־עלבון אצל עם־הארץ זה או אחר שמולו שיחק

לו והוא התעשר! די היה לרב דמתא לא להכיר בסמכותו של מלמד או שו"ב פלוני או אלמוני. שנינו על קרובי משפחתו של המתעשר — והנה צצה כפטריה אחרי הגשם כת, פרצו מחלוקות, ריבים, ועד להלשנות בפני הרשויות היו הדברים מגיעים, פרוד־לבבות ודחיקת רגלי הרב*.

הין בחורי־ישיבה צעירים מבין „הפרושים" שנהרו אל רבי נפתלי צבי ממקום אחר או מישיבה אחרת לשם קבלת סמיכה מידו — וזה היה מעניק להם תואר הרב הדתי.

אמת ויציב, כל רב ורב הוא בר־סמכא להאציל סמיכות. אבל כל אחד מהם היה רוצה שתעודת־הסמיכה שלו תישא את חתימתו של בר־סמכא ידוע. המועמדים המצטיינים במיוחד היו מובנים להיבחן על־ידי בוחן מקפיד יותר, המעוניינים ידעו מראש, שרבי יצחק אלחנן הקובנאי היה מן המקילים בבחינות. רגיל היה לומר: „לא התעודה העיקר, שנים תנקופנה טרם שהמועמד יקבל משרת־רב. אך בינתיים התעודה הלא תגרום לו נחת־רוח, ומאידך — יש בה משום אמצעי המאלץ אותו להקפיד יתר על התנהגותו".

שיקול־דעת כזה היה גורם לא אחת שמועמדים נחותי־דרגא בידיעותיהם היו מבכדים אותו כבוחן ועל אף הכבוד הרב שרחשו לרבי יצחק אלחנן היו בכ"ז מעדיפים פתוח את תעודת־הסמיכה שלו.

שונה לגמרי היתה הסמיכה ששמו של רבי נפתלי צבי היה מוענסס עליה. שבועות על שבועות היו המועמדים שוהים בוולוז'ין אך ורק כדי לקבל את התעודה בחתימתו. רבי נפתלי צבי היה בודק וחוזר ובודק את ידיעותיו של המיעמד בכל ענפי הספרות התלמודית, ולסמיכה שהוצאה בשמו ובחתימתו ניתן ערך רב בקהילות ישראל.

כמקביל לעיסוקיו אלה היה רבי נפתלי צבי נוהג לנהל התכתבות ענפה ומסיבית: מכל קצוי־העולם היו פונים אליו בשאלות משאלות שונות הנוגעות לעניני דת. בדיקנות מפליאה היה משיב על כל שאלה שבכתב. תשובותיו מלוקטות בהיבור מיוחד הנקרא „משיב דבר" (וארשה, 1894).

את כל מכתביו היה מסיים במילים: „העמוס בעבודה". היתה בזה מעין התחטאות בפני השואל על הקיצור שבתשובה.

אם כי תמיד היה עסוק השאיר אחריו כמה חיבורים. הוא חיבר פרוש ל„שאילתות רב אחאי". בחיבורו זה הפליא את עולם הלמדנים בשכלו הביקורתי. הרבה עמל הקדיש לפירוש החומש.

רבי נפתלי צבי היה ממעט בשינה והיה ישן בהפסקות. הוא היה בא לישיבה ולבית־המדרש השכן בשעות שונות ביום או בלילה ותכופות אי־אפשר היה לדעת: האם רק התעורר משנתו או בכלל טרם שכב לישון?

וכור לי עדיין איך באחד הלילות — היה זה בשעה שלוש אחרי חצות — עמדתי על רגלי נשען על השולחן בבית־המדרש ולמדתי בניגון את מסכת

---

* קרו מקרים אופייניים מאוד: היה היה רב אחד בעיירה יהודית נוספת. הוא חי בעיני ובדוחק, רעב וקור היו מנת חלקו. פתאום, לרגל ענין פעום כלשהו התלקח מאבק. העיר נחלקה לשני מחנות עוינים האחד למשנהו. כדי להקניט את מי שהיה מצדד ברב דמתא הוזמן רב אחר במקומו. כל אחד מהמחנות לא חס כל עמל כדי להוכיח את עליונותו על יריבו והיה מעלה את משכורתו והכנסותיו של הרב „שלו". התוצאה היתה: באותה העיירה עצמה, בה התקיים מקודם בקושי רב אחד, התפרנסו מכאן ואילך שני רבנים באופן מפתיע־רצון.

„קידושין". פתאום חשתי כאילו מישהו עומד מאחורי כשאנו דרוכה. הפניתי את ראשי — ואת מי אני רואה לפני? — את רבי נפתלי צבי בכבודו ובעצמו. ייתכן שנדהמתי ומבוכתי גדלה מאד — אך ככה היו דבריו אלי שנאמרו בחיוך אדיב: „אין דבר! אין דבר! תמשיך בלימודיך!".

פנין קרנו בעת שהיה מהלך בבנין הגדול של הישיבה או טל בית־המדרש, מאוין לשאון שהיה פורץ מכל זוית ופינה. ברגעים כאלה היה דומה בעיני לזורע המאושר הבוחן ובודק כל נבט המבטיח יבול עתיר.

אך לא תמיד היו חייו כישיבה עתירי־אושר. היו גם עתים של פורעניות.

העתונות העברית, ביחוד „המליץ", היתה מחקיפה תכופות את רבי נפתלי צבי איסיות על הסדרים ששררו בישיבה. נשמעו דרישות לשינויים ולתיקונים, הנהגת לימודים הילוניים — ורבי נפתלי צבי התנגד לזה. את נקודת־ראותו ונימוקיו להגנתו השמרנית על הקיים היה מפרסם גם בעתונות וגם בועידה שכונסה בפטרבורג בשנת 1887 בהקשר עם הישיבה.

גם בתוך הישיבה עצמה לא הכל היה סלול בשושנים: בין בחורי הישיבה היו בלתי־מרוצים והם גרמו לו צער. התרגשות ותוסר־מנוחה.

ביחוד רב היה מספר הבלתי־מרוצים כין מקבלי התמיכה: הם לא רצו להשלים עם חלוקת התמיכות שנראתה בעיניהם כרחוקה מלהיות ללא משוא־פנים, נקיה מפרוטקציה והתערבות איסית.

התמיסות על רקע זה קיבלו תכופות צורה של התקוממויות. בשעת שעורו של רבי נפתלי צבי היו נשמעים לחישות וקולות־שריקה שלאט־לאט היו נפוצים בכל הבנין.

התרוצצויותיהם של המשגיח ועוזריו היו בכדי. כשהיו מזדרזים להרגיע את הרוחות בחלק אחד של הבנין — והנה דוקא כאן הם ושקט כה בעת שההמולה והרעש גברו בחלק אחר של הבנין. התרגשויות אלו היו באות לקיצן רק לאחר שניתנה ההבטחה שהבעיה המטרידה את בחורי־הישיבה תבוא במהרה על פתרונה. היו גם מהאות ממין אחר: חביות מלאות מים רוקנו על הרצפה, היו מכבים את המנורות וצורחים. היו כל מיני התפרצויות. בכ"ז לא היו הדברים מגיעים עד לידי מרד גלוי או הפיכה ממש.

זמן שהותי בוולוז'ין היה בין השלוים והחדורי־שלום ביותר. לימודי כה נמשכו ללא הפסקות, כסדר גמור — עד שפקדתני מחלת דלקת הריאה. ריפא אותי אחד החובשים, היות ורופא העיירה נעדר אותה שעה מהמקום. עם גבור מחלתי הוזעקה, ללא ידיעתי, אמי. עד בואה טיפלו בי יוצאי־עיירתי ניסוויז'. זכיתי גם לכבוד גדול: אשת רבי נפתלי צבי בעצמה ובכבודה באה לבקרני. בבוא אמי הוזמנה לשבת הראשונה לביתו של רבי נפתלי צבי לסעוד אתם יחד. כבוד כזה היה נדיר מאד ואמי היתה חוזרת ומספרת עליו אחר־כך לכל מכרותיה ושכנותיה: איך רבי נפתלי צבי בעצמו, הוא ולא אחר, איחל לי רפואה שלמה ומהירה ושיבתי לישיבה יחד עם אחי, שרבי נפתלי צבי הכירו כבחור־ישיבה מתמיד ושקדן.

עלי להעיר: אחי שלמד בישיבת וולוז'ין במשך שנה ומחצית השנה, היה נוהג להתפשט רק בלילות שבת. בשאר ימי־החול היה נוהג לישון רק 5—4 שעות בימה מבלי להתפשט כדי שלא יבטל את זמנו לשוא.

הפרידה מהישיבה היתה קשה עלי. כלב דואב ורצוץ נפרדתי ממנה ומכל חברי ללימודים שנעלמו חיש מהר מאופקי. רק במקרה הזדמן לי להיפגש אחר־

כך עם אחדים מהם. אחד מהקלצקאיים (שלושה היו במספרם) — גמר את זוק־לימודיו בבלגיה כמהנדס מצטיין, השני, סיים את הפקולטה לרפואה בפאריס ושם גם התיישב. אך רוב חברי תפסו משרות רבנות דתית במקומות שונים ברוסיה ובארה״ב.

מה היה גורלם של המתמידים והעילויים מבינינו — לא ידוע לי.

ישיבת וולוז׳ין לא התקיימה לאחר־מכן הרבה זמן: בשנת 1892 נסגרה בפקודת השלטונות. זמן קצר לאחר סגירתה שבק רבי נפתלי צבי חיים לכל חי.

עזבתי את הישיבה כשהחלטתי נחושה לחזור אליה עם שובי לאיתני. אבל... נקלעתי לברלין...

אהרן ליטאי

בן־כפר שבא לכרך

פרקי זכרונות על אודיסה



בביצות פולסיה

„העיר, ששבעה מילין סביבה בוערת הגיהינום" — בשם זה היו מכנים בעיירות פולסיה (מקום הביצות המפורסמות בעולם, בפלך מינסק ברוסיה הצארית־טית), מקום מולדתי, את העיר הגדולה שבדרום אסיה — אודיסה, על שם קולות־החיים שבעיר זו בכלל, ובפרט על הזלזול בדיני ישראל והמסורת הדתית. אפיקורסים נאורים (אויפגעקלערטע), מגולחים — אלו היו העבירות שייחסו אותן לאודיסה היהודית.

באותו פרק זמן התחיל אור ההשכלה החילונית לחדור גם לעיירות נידחות אלו שבפולסיה; רוח ההשכלה התפרץ גם לבתי־המדרש ולישיבות (מעטות לערך ולא מפורסמות בלימוד התורה שבהן) שבערים ואף לעיירות הקטנות שבקטנות. כזו של מקום מולדתי קרוקי, ספק כפר גדול ספק עיירה קטנה במחוז ריצ'יצה, פלך מינסק, שבזמני היו בה 30 משפחות של יהודים. וכך נסתפתי גם אני בזרם זה. אבי, עני גדול ומתפרנס ברחקות, שהיה בה להביא עד כדי דכדוך הנפש, יחד־ספר (ידע בעל־פה תרגום אונקלוס לתורה, מתוך שהיה עובר על פרשת השבוע בכל ערב שבת), ירא־שמים באמת ובלב תמים, בגלוי ובסתר, השתוקק מאוד, שאוסיף על לימודי־קודש — תלמוד וכיוצא בו — גם לימודי החול בתנאי

כמובן, שיראת־השמים שלי והדקדוק במצוות לא יפגעו אף כחוט השערה. ובאמת ובלב תמים הבטחתיו כך, ושנים רבות שמרה הבטחה זו עלי, ובמקצת היא שומרת עלי גם עכשיו — כשהגעתי לשנות שיבה. ובמדה שהיה באפשרותו של נער ללמוד רוסית וחשבון וגיאוגרפיה והיסטוריה בלא עזרת מורה מן החוץ — הצלחתי בלימודי אלו, ואף צרפתית וגרמנית למדתי בעצמי על פי ספרים, מיועדים לתכליה זו, ולתורת חול זו קבעתי עתים — כמה שעות במעט־לעת. וכך הגעתי לכתת 17 בחיי. הוברר לי שאין להמשיך את הלימודים בלא עזרת מורה, מן ה„מליץ" (הייתי מנוי עליו, כי היו לי שעורים בעברית ובלימודי חול; את שכרי הייתי מוסר למשפחה הדחוקה, ורק לצרכי ספרים כגון גרץ בתרגומי של שפ"ר ו„המליץ" וספרי לימוד לועזיים הייתי מפריש לעצמי קצת סכומים). ידעתי על תנועת „אכסטרנים" (הלומדים מחוץ לגימנסיות ונבחנים על ידן, כדי לקבל העידת־בגרות, המזכה את בעליה בכניסה לאוניברסיטה), ושאחד המרכזים של תנועה זו משמשת העיר אודיסה, שהיא ב„תחום המושב", ויש בה הרבה גימנסיות ואוניברסיטה וגם סניף „חברת מפיצי השכלה" (חברה יהודית, שמרכזה היה בפטרבורג וסניפים לה בכמה ערים, ובכלל זה באודיסה. בעתונות העברית קראו לראשי החברה ועסקניה בשם מקוצר „מפיצים"), המסייעת לאכסטרנים בהמצאת מורים וגם מתן עזרה חמרית. וכך גמל בלבי הרעיון ל„גלות למקום תורה" — לאודיסה.

כאמור, שמענו מרחיק על אודיסה, כעל עיר, שאין נזהרים בה בקלות ובהמירות, ועל מהותן של חמורות אלו לא היה לנו שום מושג, והצירה שהזלזול בחמירות נוהג באודיסה, לא יכלה אף לעלות על הדעת. עבריינים ומזלזלים במצוות היו מצויים גם במקומותינו — למשל, רוכל יהודי נשתבשה לו הדרך בפרבר־שבת והיה תוזר הביתה לאחר שקיעת החמה או אף „עם הלוקשן" (כלומר בשעת אכילת מרק־האטריות של סעודת ליל שבת); או הטוחן שהוציא את סוסיו (הסחנה היתה מונעת בסוסים, שהיו מדשדשים על גבי עיגול שטוח גרול) לרעות בלילה באפרים וחזר בהשכמת הבוקר עיף ונרדם ואחר לבוא בשבת בבוקר לתפילה בצבור. או אשה חולת־מעיים שהרופא אסר עליה אכילת חמין, שהיטמנו בתנור מערב שבת, היתה פותחת בשבת בבוקר את פי התנור שנשתמר בו עוד קצת חום. היתה מכניסה את התבשילים שיחמו קצת וגם כל בני־הבית אוכלים עמה; או בבית הגביר, חוכר היערות שבסביבה, היו גם סיים גוי ומשרתת גוית, והם היו מרתיחים בשבת את המיחם, היו שותים טה, ואחרי כן היו שותים כל בני המשפחה, ובני העיירה החרדים היו מרננים אחרי הגביר — יהודי שומר מצוה — על כך וכדומה. ורק מפי אמי שמעתי על שני מקרים של עבריינות חמורה במקומותינו: א) בעיירה נארודיסה, מקום מולדתה (בימי הצארים בפלך וחלין; עיירה זו היתה מפורסמת בתעשיית ה„מד" שלה — משקה תוסס, שהחומר העיקרי בו היה דבש; הפוסקים קראו לו „חומר מדינה" והתירו להשתמש בו לארבע כוסות בפסח ולקידוש ולהבדלה) ישבה משפחת גורניצקי מן ה„אקציז־ניקים"*) ובביתם היו נוהגים לטגן אפרוחים בחמאת בקר; ר) בכפר קרוקי

*) בשם זה קראו לפקידי חוכר המסים של הי"ש ברוסיה; משנת 1840 נמסרה חכירה זו ליחל גינצבורג אבי משפחת הבארונים לכית גינצבורג בריסיה. יוזל וגם בני הוראצי ונכדו, המוחזק המפורסם בתעשיית דוד, היו יהודים חרדים. אכל על סקידיהם קשה היה להם להשפיע. ומכיון שהאקציזניקים הוצרכו לידע רוסית וגם חשבון, היו מראשוני המשכילים למעשה, ומכיוון שהיו להם תמיד עסקים עם סקידי הממשלה הרוסית, נתקיים

היה זגג — קופל שם משפחתו. כל השבוע היה מסובב בכפרים שבסביבה ועסק בזגגות, היה מתאכסן בבית האכרים — ושם היה רגיל לאכול נקניקי טריפה מדם החזיר, והיה מרבה לדבר בשבח טעמם. אותו עצמו לא הכרתי כבר, וילדי הכפר היהודים כשהיו רבים עם נכדיו, היו קוראים להם „קופילי'ס אייניק־לאך" — והללו היו נעלבים מאד. את אשתו של קופיל זה הכרתי, ואמי ספרה לי שהיתה זהירה בטבילה ומכיון שהכפר קרוקי היה רחוק מן העיירות צ'רנוביל, בראהין וקאכארין, במקום שהיו בתי־טבילה לנשים, היתה טובלה גם בימי החורף בנחל שבכפר. לשם כך היו מבקעים את הקרח, ופותחים בו כעין ארובה מרובעת. מסביב היו שוטחים קש, ועל שפת הנהר היו מרתיחים כמה סירי מים, היו שופכים את המים הרותחים לתוך הארובה שבקרח, והאשה היתה ממהרת לטבול כדין (שהמים יהיו מעל ראשה) שלוש פעמים. כמובן שבבית קופל היו נהגים לפי המסורת והדין. את שני בניו של קופיל זה הכרתי, וביניהם היו חברי לחדר. הבנים היו חרדים גמורים ומעולם לא נשמע עליהם שום רינוך. הם היו גם כן זגגים, והבכור התחיל לסחור בבהמות, ובזגגות עסק רק לעת מצוא. בשבת היה מרבה לקרוא בספר תהלים, ומאת הרבי המלמד בחדר היה דורש שילמד את בניו להבין פרק בתהילים. וגדולים היו יסורי המלמד, כי הבנים היו מעוטי־כשרון, וגם היו עוזרים לאב בעסקיו, ובקושי היה הרבי משנן להם פרשה אחת של החומר בכל שבוע. וכיצד ללמד מעוטי־ידיעה כאלה שירת תהילים הנשגבה?

תחנות־ביניים בדרכי

אודיסה היתה רחוקה מכפרי לא רק מבחינת האמונות והדעות, אלא גם מבחינה גיאוגראפית: למעלה מאלף קילומטר — בדרך המים — הדניפר — ומסילת הברזל. ולבחור בן־עניים לא קל היה לקפוץ „קפיצת נחשון" במישרין לאודיסה. לפיכך נתעכבתי בשתי תחנות־ביניים.

הראשונה — עיר המהוז קאניב בפלך קיוב לפנים, סמוך לה קברו של המשורר האוקראיני שוצ'נקו ובה ישבו כעשרת אלפים יהודים, ובידאי לא פחות גויים. כאן היו גם כן אכסטרנים — מבני עניים בעלי כשרונות, שהיו עתידים שתצא מהם תורה חדשה (תורה חילונית), ומבני עשירים, שהוריהם — סוחרים ואנשי מעשה, מלוי ברבית נשכנית ליהודים ולגויים — רצו לא להוריש לבניהם אחריהם את משלח־יד, בעיקר את ההלוואה בריבית, אלא לעשותם עורכי־דין, רופאים, מהנדסים, ולכל הפחות מדדי קרקעות או רוקחים. הגביר שבכפרנו, עם גמר חכירת היערות, בנה תחנת־קיטור בקאניב ועבר לדור בעיר זו ואותי הזמין להיות מורה לעברית לנכדיו. וכדי להכשירם לגימנסיות הוזמן מורה גוי, פקיד גבוה במשרדי מס־הי"ש של הממשלה, ובלשון לפי השכלתו

בהם „גדולה לגימה שהיא מקרכת". בשעת לגימה לא יכלו להקפיד כמה הם מקנחים, ובשעת סעודה — לא יכלו להקפיד על מה שנכנס לפיהם. ומעבריינים מתוך אונס נעשו עבריינים לתיאבון. ומובן, שמי שמתיר לעצמו מאכלות אסורות — אינו נזהר בחילול שבת. המוני היהודים ראו אותם כפוקרים, והתייחסו אליהם כאל סוג מיוחד, כגון הרופאים והרוקחים. המחללים שבת בפרהסיא ואינם נזהרים במאכלות אסורות — ולפיכך אין ללמוד מהם. היו, כמובן, בין האקזיגוניקים מופעים יוצאים מכלל אלה. שבהסקרנות סתם נזוז להם. בהיסטוריה של יהודי רוסיה, וביחוד בספורים העממיים. הם מפורסמים לגנאי, ומגדלי מוכר ספרים תאר אותם בקצה עטו — בספרו „בעמק הבכא". גם כן לשלילה.

האקדמית. גוי זה שראני בבית, נודע לו, שגם אני מתכונן להבחן כאכסטרן, וברצון הציע לי את הדרכתו בלימודים, בעיקר בלשונות העתיקות ובלשון הרוסית. לאחר שנה הועבר הגוי הפקיד לעיר המחוז זוויגורודקה, גם היא בפלך קיוב, והוא הציע לי לילך אחריו: כי מה לך פה ומה לך שם? שיעורים בעברית תדאי תמצא גם שם. ואכן עשיתי כעצתו, ובאמת נמצאו לי שם שיעורים בעברית. ואגב פרסמתי את שמו כמורה לאכסטרנים והוא החזיק לי טובה על כך.

העיר זוויגורודקה היתה גדולה מקאניב באוכלוסיה: היו מעריכים את מספר היהודים בה ב־15 אלף; וכמספר הזה — גויים. היו בה הרבה אכסטרנים יהודים, ועם קצת מהם התידדתי. כולם ידעו קצת עברית, כי הוריהם, יהודים חרדים לגמרי ולמחצה, היו מכניסים אותם לתדר, אלא שבתדרים לא היתה נוהגת אז כבר השיטה של „ספי ליה כתורא" (הלעיטוהו כשור) בלימודי קודש, ורוח ההשכלה שצררה בכנפיה את האבות והבנים גזלה רוב הזמן לצרכי לימודי חול ולפיכך רבים מאלה נשתמרה בהם גירסת הינקות, אבל העברית לא שמשה להם גורם להשכלה. פה לי אחד מהם: כהיותי בחדר הייתי בקי ב„שירי תפארת" לווייזל, אבל עכשיו לגבי שירת פושקין ולרמנטוב ואחרים, איני טועם בהם שום טעם, יחס יותר טוב היה לי ל. גורדון, אבל „אם תעזבני יום־יומיים אעזבך". „ואני (היה בן סנדלר) — אמר לי — לומד ומלמד, ואין שעתי פנויה לעיין גם בספר עברי". את ביאליק, שכובכו התחיל להזהיר באותו פרק זמן, לא ידע כלל, את שם אחד־העם אמנם שמע (היה קורא לפעמים את „הווסכוד", שפרסם בו רשימה בלפריסטית), אבל הוא חובב־ציון, „ריאקציונר", ומתנגד ל„פרוגרס". וזה היה מן הטובים ובעלי־הכשרונות שבהם, וקל וחומר לפחותים במעלה. את קצת העברית שהביאו מן החדר הלכו ושכחו. מן הציונות התרחקו כמריאקציה, ולפי שעה (אחר כך נסחפו בזרם המהפכנות) היתה לפניהם רק מטרה אחת: מקצוע חפשי, מעמד בחיים (קאריירה בלע"ז). קהל זה — שמספרם הגיע למאות — ודאי לא היו נזהרים בקלה כבחמורה, בעיקר בנוגע לדיני שבת (לכתוב, לכבות מנורה בליל שבת, ואולי אף לעשן), אבל כל זה היה נעשה, במדה שהיה נעשה, בחדרי־חדרים. לא היו מרבים לבוא בתפילה בציבור, אבל בשבתות ובחגים היו לפעמים באים עם הוריהם. ובנוגע למאכלות אסורים לא שמעתי בשתי ערים אלו, שהאכסטרנים יהיו חשודים על כך. כולם היו סמוכים על שולחן הוריהם, או (למשל, אני, זר מן החוץ) על שלחן מאכסניהם (בשכר, כמובן). והבתים היו מתנהגים בכשרות גמורה. ובבתי־המלון שהיו מתאכסנים בהם גם גויים, היה המטבח כשר. בקצווי העיר, בריחוק מקום, היו בתי־מרזח של גויים, ושם כמובן אפשר היה לאכול טריפה, אבל בתי־מרזח אלו, מן הבתינה האסתיטית בכלל והנקיון הפשוט הנפש היפה תמאס בהם. ולשם מה ילך צעיר לזהם את עצמו במאכלות אסורות? כלום רק מפני שהוא אכסטרן? מעין הבדיחה שהיו מספרים על בחור ישיבה שנתפקר, שכדי לעבור עבירה היה שם חתיכת נר של חלב לתוך המרק בליל שבת?

ומכאן מתבלט כבר פרצופם של בני הערים: היו חרדים — ולא בקשו חשבונות רבים, אולי לא כולם היו משכימים ומעריבים בבתי־הכנסת; אולי לפעמים היו מעירים הערה עוקצנית, כגון — בואו ונחזיק טובה לבעל הסידור שלא הצריך לומר לפני תקיעת שופר בר"ה את המזמור קי"ט הארוך. מוותרים על מנחה או על מעריב (שהיא רשות!) אבל כל התנויות וכל העסקים היו סגורים בשבת, לא נראה איש נוסע בשבת (חוץ מן הרופאים), ורק איש אחד

היה בעיר, עורך דין פרטי, יאבלונסקי שמו. שהיה ידוע כחפשי קיצוני. בעיר היה בית ספר ממשלתי־עירוני לבנות, וגם הרבה יהודיות למדו בו, כי בבתי־ספר מסוג זה לא היו נוהגות הגבלות היהודיות היו פטורות מכתיבה בשבת, אבל בזמני יצאה הוראה מאת השלטונות (כנראה מאת המפקח על גליל הלימודים בקיוב) להטיל על התלמידות חובת כתיבה בשבת, וכל ההורים, רובם משכילים ונאורים ובהם גם ציונים, הוציאו מיד את בנותיהם מבית־ספר זה. ואז יצא יאבלונסקי זה בפולמוס חריף נגד ה„קנאים ומורדי האור" בעתון הרוסי „קיבסקויה סלובו" — ושמו היה לדראון בפי כל בני העיר. מילא — טענו — אהה חפשי קיצוני, אתה מחלל שבת בפרהסיא ועוד ועוד, הרי זה ענינך. אבל להשמיץ בפומבי, בעתון רוסי, יהודים על שאין הם מסכימים, שבנותיהם החללנה שבת בציבור — הרי זה בחינת „מומר להכעיס".

בשתי הערים האמורות עברו עלי שלוש שנים, וראיתי את עצמי מובן בכמה מקצועות מתכנית הלימודים, והיה רק צורך בליטוש נוסף. ומכיון שגם קצת כסף חסכתי לי בשלוש שנים אלו, שלפי חשבוני היה מספיק לי לפרנסתי בצמצום במשך שנה באודיסה, יצאתי לשם בסוף הקיץ של 1900.

ובין „כסה לעשור", בשנת תרס"א, באתי לאודיסה. מצאתי לי דירה זולה (בעצם מקום ללון) והסתדרתי. בערב יום הכפורים בבוקר, כמו שהייתי רגיל בכפרי ובשתי הערים הנ"ל, הלכתי להתפלל לבית־הכנסת הגדול (שם שימש חזן אז שטיינברג). מאות יהודים מתפללים נכנסו ויצאו. בעל הדירה שלי, בעל מרתף למכירת פחם ועצים (מרתף זה עבר אליו מאת ח. נ. ביאליק, שבזמן הראשון לבואו לאודיסה עסק במכירת פחם, שהיה מקבל מן העיר סוסנוביצי), קנתה אשתו בשוק אווז גדול, והיא ובעלה וילדם כבן שלוש סובבוהו מעל ראשיהם, כמנהג כפרות. שמרתי את הדבר בלבי ולמראה הדבר נזכרתי מה שמספר גרץ, שבהוצאות הראשונות של ה„שלחן ערוך", נאמר, שמנהג הכפרות יש בו משום עבודת אלילים... לפנות ערב הלכתי לבית־הכנסת לתפילת „כל נדרי" וכן למחרת לתפילת היום עד לאחר נעילה. בדרכי לבית הכנסת ראיתי את כל החנויות היהודיות, ובכלל זה המרתף של בעל הדירה שלי, שהן סגורות. בית־הכנסת הגדול, ובית המדרש שהיה באותה חצר, היו מלאים מתפללים ומתפללות (נשים הדורות, ובהן גם הרבה צעירות לימים — מסתבר נשואות) עד אפס מקום. לאחר תפילת מעריב עמדו עשרות כרכרות של עגלונים גויים, ואלה שנחלשו מן התענית נסעו בכרכרות לבתיהם. ואז נתעוררו בלבי הרהורים: הזו היא הגיהינום הבוערת באודיסה? כבר הספקתי להיוודע, שבאודיסה היו אז כעשרים רבוא יהודים — ובודאי לא כל המבוגרים באו להתפלל כי כל בתי־התפילה שבעיר, ובכלל זה הארעיים, לא היה בהם כדי להכיל אוכלוסיה כזו. אבל מכאן עד גיהינום גדול המרחק...

חוק הברזל של החיים

אלא שבשבת הראשונה לאחר יום־הכפורים ובחג הסוכות, כשהלכתי לבית הכנסת וכשחזרתי משם, ראיתי, שכמעט כל החנויות של היהודים פתוחות, והמיקח והממכר נעשה בהן כמו בימי חול. בחזית החצר, שבה דרתי, היתה חנות של מכולת, שבה הייתי קונה לחם, דג מלוח וכדומה לסעודתי בבוקר ובערב. ובחזרי מבית הכנסת הופתעתי עד כדי תדהמה ממש, כשראיתי את בעל־החנות, יהודי

כבן ששים, עומד בפתח ומעשן סיגאריה, ודוד־המים רותח. ונשים יהודיות, ובכללן זקנות, נכנסות וקונות בקופיקה אחת מים רותחים, וכן לחם וויתים ודג מלוח, ומשלמות לחנוני... הנה כי כן ראיתי כבר אפס קצה של הגיהינום, שעליה שמעתי בכפר מושבי. במשך הזמן נתברר לי, שרק שלושה ימים בשנה — שני ימי ראש השנה ויום הכפורים מעין זכר לתורבן — היו נוהגים יהודי אחיסה לסגור את חנויותיהם, ובשאר שבתות־השנה, ומכל שכן בחגים, היו העסקים פתוחים. משער אני, שרק 10% מסוחרי אידיסה היהודים היו שומרים שבת כהלכתה — השבתת עסקיהם. וזה היה קרבן תמרי גדול, כי גם ביום א' היו עסקים אלו סגורים בכלל כל שאר העסקים, שבגזירת המלכות הוטלה עליהם חובת סגירה ביום א', כנראה, שלא רק פריקת־עול סתם הביאה רבים מהם לביטול השבת.

לימים, כשכבר נעשו נהירים לי עניני האוכלוסיה היהודית שבעיר, תמהתי מאד לשמוע, שבית הבנק של שמואל ברבש היה סגור רק מן החרץ. אבל הלקוחות היו נכנסים דרך הפתח האחורי, וברבש היה יהודי חרד, גבאי בבית המדרש, שהתפללו בו תרדים. היה גם חבר הועד של חובבי־ציון וגזבר החברה, ובזמני — כבר כבן ששים. פעם בשיחה עם יהודי חרד, ציוני ממתפללי „יבנה" (בית הכנסת של הציונים), הבעתי את תמיהתי על מעשהו של זה ברבש. איש־שיחי השיב: אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו. לפני ברבש יש רק שתי דרכים: או לשמור שבת כהלכתה ועל ידי כך לחסל את הבנק שלו, או להתנהג כפי שהוא מתנהג עכשיו (שהבנק סגור רק למראית־עין) ולקיים את הבנק, עסקי הבנק הם עם מקבלי סחורות (רובם ככולם יהודים) במסילת הברזל ובדרך הים. בעל הסחורה מקבל בדרך הדואר בשבת בבוקר הודעה על סחורה שנשלחה בשבילו, שאם היא ממדינות הים היא טעונה גם שחרור ממכס. בעניינים אלו עוסק הבנק, ואם בשבת יהיה הבנק שלו סגור לגמרי, הרי יושהו הסחורות במסילת הברזל או בבית המכס עד יום כ' — והשהיה זו עולה בדמים מרובים. אם ברבש לא יעסוק בכך — יפנו כל הלקוחות שלו לבנקים יהודיים אחרים (אשכנזי, חיות, זונשיין), שבעליהם אינם יהודים חרדים, ולהם איפוא מותר הכל. ובוא וראה: החרדים מבינים את הדבר, ואין פוסלים אותו מגבאות בבית המדרש, מרכז החרדים*). היתר זה שנהגו החרדים בענין

---

*) וגם ר' הלל לוין, יהודי חרד מאד, וגם הוא נבחר באותו בית מדרש להחרדים (בסוף ימיו נא לארץ־ישראל ומת כאן כשהגיע לגבורות), היה נכנס בשבת ל„בנק־הסוחרים", שהוא היה ראש ההנהלה שלו. כמובן, שלא כתב, אבל בטלפון דבר. אולי עם דירתו הפרטית. בבנק זה היה מ. אוסישקין אחד המנהלים (שני היה גוי). אוסישקין היה הולך בשבת להתפלל בבית־הכנסת של הברודיים, שהיה לא רחוק מן הבנק, ואחר כך היה הולך לבנק. מסתבר, שלא כתב, וכשבבית הכנסת הכניסו מגרפה (עוגב, אורגן) פרש אוסישקין מבית־כנסת זה ועבר להתפלל ב„יבנה".

ר' ק. ז. ויסוצקי מייסד בית המסחר המפורסם לתה במוסקבה ופניף גדול לו באודיסה, אולי ראשון במעלה אף לגבי המרכז במוסקבה (כי התה היה בא מציילון דרך אודיסה), היה יהודי חרד. ומצולם כשהוא חבוש כיפה לראשו, חתנו, ר' רפאל גוץ, שותף לו בעסקיו, היה עוד יותר חרד ממנו, וגם למדן מופלג, שהיה קובע עתים לתורה בכל יום — ובתי המסחר, שרוב העובדים בהם היו יהודים, היו פתוחים בשבת, כמובן. על ידי מכירה פיקטיבית לנכרי. גוץ לא היה יכול להפקיע אף את עצמו — ובנו, בעל כשרונות גדול, היה חבר בועד הפועל של מפלגת ס"ר. ובימי כמשלת קרנסקי, שהיה גם הוא ס"ר, הוצעה לגוץ־הבן משרת מיניסטר, וכמדומה שבהשפעת אביו נסתלק מלקבל משרה זו, כדי שלא לעורר שנאה ליהודים בעם הרוסי.

שמירת שבת, היה בו מעין הרחבת העיקר של „שעת הדחק והפסד מרובה", שהרמ"א הנהיג בדיני איסור והיתר לקולה.

ואם בארזים נפלה שלהבת — מה יעשו איזובי הקיר?

„לו ישמעאל יחיה לפניך!"

בעיר זוניגורודקה היו לי שיעורים — בעברית ובלתעזית, בבית ציוני משכיל אחד הוריתי מתחילה לבנו ולבתו רק עברית, אבל כשיצאה גזירת הכתיבה בשבת, כאמור לעיל, הוציא את בתו מבית־הספר העירוני, והוריתי לבת גם לימודי חול. כשהודעתי להם, שאני חולך לאודיסה, אמרו לי הורי הילדים: יש לנו באודיסה ידידים טובים, משפחת וו. אם יהיה לך רצון, הכנס אליהם ותמסור להם ברכה בשמנו, הרי תהיה זר ובודד בעיר גדולה זו...

לאחר שהסתדרתי קצת ומצאתי לי שיעורים (בעיקר בלאטינית ובמתי־מטיקה) לפרנסתי (עד כדי 15 רובל לחודש, והם גולו ממני את רוב זמני, ובשעות הפנאי המועטות עסקתי בלימודי), כחודש ימים לאחר שבאתי לאודיסה, הלכתי באחת השבתות לפנות ערב לבקר אצל אותה משפחה (בשבת לא הייתי מלמד לתלמידי). פתחה לי את הדלת אשה זקנה כבת ששים. כשהגדתי שהבאתי לה ברכת־שלום מידידיה מעיר זוניגורודקה שמחה מאוד, הזמינתני להכנס לחדר־האוכל, בקשתני לישב לא הרחק ממנה — וראיתי שלפניה מונח הספר „צאינה וראינה", שקראה בפרשת השבוע. שוחחנו קצת באידיש, כי הרוסית שלה היתה מגומגמת מאד וצרמה אף את אוזני — בחור יהודי בן־כפר, אוטודידאקט (שגם לשונו הרוסית היתה מתנהלת בכבדות). לאחר שעה קלה קמתי להפרד ממנה, והיא אמרה לי, שאין איש בבית, והזמינתני לבוא לסעודת ליל שבת, ואז אכיר גם את שאר בני הבית, וגם — הוסיפה בקצת הלצה — שטורת־שבת דשנה תקבל, שכן אנו יודעים את דרך פרנסתם של האכסטרנים, כמו שנאמר בפרקי אבות (היא אמרה באידיש): כך דרכה של תורה: פת במלח תאכל... לפנים היו הדברים מכוונים לתורתנו הקדושה, ופתה, בעוונותינו הרבים, הם מכוונים לתורה חדשה — ללמוד־חול... נימה של עצבות עמוקה היתה בדבריה, והם עשו עלי רושם גדול.

בליל שבת הקרוב באתי לשעה היעודה. על השלחן דלקו נרות של שבת שהוסיפו על אור המנורה־הנברשת (חשמל לא היה אז עדיין). השלחן היה ערוך בטוב טעם, הרבה יותר מאשר בבית הגביר בכפר מולדתי, שבעינינו נהשב מעמד ביתו כשיא ההידור והעשירות. עמה היו שלוש בנות, מבוגרות, כולן יפות, לבושות בטעם הרבה יותר מבנות הגביר של כפרנו, שגם הן היו יפות, שתים מן הבנות, הבכירה והצעירה, דברו רוסית צחה ונאה, שהעידה עליהן, שקבלו את השכלתן בבית־ספר תיכוני רוסי. האמצעית דברה בהלכה, אבל רוסית פשוטה, שיגרתית. הזקנה דברה אידיש. למראה ההדר הזה חלשה עלי דעתי. בגדי היו נקיים, אבל פשוטים מאד, מלאכת חייט בזוניגורודקה, וגם ישנים, „ומאני מכבדותא" ודבורי ברוסית כמרומז למעלה היה איטי וכבד קצת, ולימים אמרה לי הבת הצעירה, שאני כנראה מעביר בזכרוני את כל כללי הדקדוק (וזה היה אמת). אבל השיחה לפני הסעודה ובשעת הסעודה עודדתני. הזקנה שאלתני אם לא אתנגד לקדש על היין, וכשנעניתי — הציעה לי סידורה. אמרתי, שאני יודע קידוש בעל־פה. לאחר הקידוש, העירה הזקנה:

„בעלי עליון השלום ידע גם הוא לקדש בעל־פה, אבל הבנים — יודעים לקדש רק מן הסידור, והלואי והיו עושים כך...“ הבת הצעירה פנתה אל האמצעית: סופי, הרי ישבת כמה חדשים בבית ט. בארץ־ישראל, הוא נוהג לעשות קידוש? התשובה היתה, שהיא אינה זוכרת, כי לא נתנה את דעתה על כך.

נתברר, שגם שלשה אחים להן: אחד רופא — בארץ־ישראל, אחד רופא — בפאריס, והשלישי מהנדס — בפטרבורג. הבת האמצעית בקרה אצל אחיה שבארץ ישראל, והרבתה לספר על החיים אז בארץ, על בתי־הספר, על הילדים המדברים עברית — והדברים היו כצרי־גלעד ללב העברי והציוני שבי. לסוף הציעו לי לקרוא לפניהם באידיש מכתבי פרץ, שיצאו אז מקרוב, והאם היתה קוראת בו מפעם לפעם, ומכיוון שאני איש ליטא, הרי שבודאי יודע אני לקרוא. ואכן קראתי לפניהן את הציור „שלום־בית“, ומאז היה הדבור „פוס־ביינקעלע“ כעין מלת־כנף בפי הבנות. כשנפטרתי לילך, הזמינתני הזקנה לבוא. בכל פעם שיהיה לי רצון לכך, לסעודת ליל־שבת.

שמרתי את הדבר בלבי, וגם היה כדאי לבוא על כל פנים בשביל סעודת ליל־שבת הדשנה והטעימה, כי התקציב האכסטרני שלי הרשני לאכול במסעדה כשרה רק סעודת־צהרים (המחיר הזול ביותר 25 קופיקות), ובבוקר הייתי אוכל בחדרי תה ולחם, ובערב הוספתי גם חתיכת דג מלוח, או חלווה. אבל בכל זאת החלטתי שלא להתכיף את ביקורי, מפני שני טעמים: א) „הוקר רגלך מבית רעך. פן ישבעך ושנאך“; ב) מפני אותה חולשת־דעת שהיתה בי, כמרומז למצלה. עניות מטביעה את חותמה על הנפש. אז לא ידעתי את פרשת ימי נעוריהם של ביאליק ושל רופין, שגודלו בעניות כמוני — וביאליק לא יכול היה להשתחרר מעקה זו כל ימיו... ולפיכך החלטתי לבקר בבית משפחה זו לא לעתים קרובות יותר, בפעם הראשונה דלגתי על שבת אחת, ואחר כך — על שתי שבתות רצופות, וכך נהגתי כמה חדשים.

והנה באה מחשבה בלבי, שענינה יתברר להלן, ולשם כך מנעתי את עצמי מן הביקור בליל שבת שלוש פעמים. אלא שלמחרת בשבת לפנות ערב, הלכתי לשם מתוך סברה, שמא אמצא שוב את הזקנה יחידה. ואכן כך היה. כשנכנסתי ובדיתי איזו התנצלות, אמרה לי, שהיא דאגה כבר, כי הורגלה, שאחת לשלוש שבתות אני מבקר אצלם. וגם זה לא טוב עשית — אמרה הזקנה — שלא מסרת לנו את כתבתך. דאגנו, שמא חלית, ואילו ידענו את כתבתך, היתה מישהי הולכת להוודע על סיבת הדבר. הודיתי לה על דאגתה, ונתמלאתי עוז לדבר עמה על הנושא שיזמתי.

— תסלחי לי, גברת וו, ברוב חסדך — פניתי אליה — על שאלה אחת, שיש ברעתי לשאול אותך. חז“ל היו אומרים במקרים כאלה: תורה היא וללמוד אני צריך.

— שאל — השיבה — אם אוכל להשיב תשובה על שאלתך, אעשה כך. — אמרתי לה: הנה את אשה חרדה, יראת־שמים, זהירה בקלה כבחמורה. והנה יש לך שלשה בנים, כולם בעלי השכלה אקדמית, ובשנות לימודיהם בבתי הספר התיכוניים ואחר כך באוניברסיטאות — כלום לא חיללו שבת בכתיבה ובדומה. והנה הבנות, כפי שאני מבין, אין הן בבית בשעה זו, בשבת לפנות ערב. מפני שהן עסוקות בעבודה... הייתי רוצה להבין את ענין „שתי הרשויות“ שבבית זה: את שומרת שבת לכל דקדוקיה, והן...

— קשה מאד שאלתך — השיבה — אבל יפה שאלת. זוהי סתירה גלויה.

שאין לטשטש אותה. שלא במתכוון נגעת בפצע עמוק בלבי. ענין זה קצר את חיי בעלי — הוא מת רק בן 57 שנה, וגם את חיי הוא מקצר. אבל יד החיים היתה בנו. אולי מוטב היה שלא להשתקע באודיסה, אלא להתנוון באותה העיירה, מקום מולדת בעלי המנוח, ולחיות לפי תורתנו הקדושה, כמו שציווה לנו משה מפי ה' אבל מכיון שהמעשה נעשה, שוב לא היתה בכוחנו לעמוד בפני משטר החיים, כפי שהוא באודיסה. „אם שמת צוארך בעול — הטה שכם לסבול". היה לנו בית מסחר של קונפקציה, ובעלי ואני עבדנו עבודת פרך, כדי למציא את פרנסתנו. הבנים היו בעלי־כשרונות, ואותה הרוח, שאחזה בציצית ראשך, בשבתך בביצות פוליסיה והביאתך לכאן, היתה כמובן עוד יותר חזקה כאן באודיסה גופא. עשינו כל מה שביכלתנו להציל מדליקה זו כל מה שיכולנו. בעלי המנוח הזמין את מ. ל. לילינבלום, שילמד עברית את בנינו ובתי הבכירה. ולילינבלום יותר משלימד את הבנים והבת עברית — לימד אותם חבת־ציון, והבן הבכור, בהשפעת תורתו של לילינבלום, התמסר להפצת הרעיון בין תלמידי בתי־הספר התיכוניים (הוא וחבר אחד שלו, הוא יצחק אפשטין, שגם הוא כעת בארץ ישראל), וזכה אף להערכה מפי דוקטור ל. פינסקר עצמו. הוא גמר את המחלקה לרפואה בסורבונה שבפאריס, והלך לארץ ישראל, מעין מה שאנו אומרים בתפילת ראש־השנה „לכתך אחרי במדבר, בארץ לא זרועה", ומפי בתי שמעת על החיים שם... הרי בנין ארץ־ישראל מצוה גדולה היא. ובתי ספרה לי, שהוא גם שומר שבת לפי דרכו: הוא שטוף בעשון, אבל במעת־לעת של שבת אין הוא מעשן... ויש עוד דברים, שבעצם צריך הלב להיות קברם, אבל מכיון שנגענו בהם, ארמוז עליהם. הנה הבת הבכירה. היא כבר כבת 35. כמה היא יפה ומקסימה — ראית. היא מורה למוסיקה בבית־הספר של הממשלה (כאן לא היתה נהוגה הגבלה ביחס ליהודים), והיא אהובה על הכל, ומשתכרת בלא עין הרע כ־300 רובל לחודש. לפני כעשר שנים, והיא בעצם אביב ימי בחרותה, התאהב בה אחד המורים גוי, וגם היא דבקה בו... כדי להתחתן היתה צריכה להמיר את דתה, להשתמד — ולכך לא הסכימה בשום אופן. אולי גם זו היתה השפעתה של תורת לילינבלום, לא הסכימה גם לחיות חיי אישות בלא חופה וקידושין. והיא הבטיחה לי, שגם אחרי מותי לא „תמיר את הדינר". ואני בטוחה בה, שתשמור מוצא שפתיה... לבי לב אם. כואב על אבדן ימי נעוריה. כי הנה נראים בה ראשית סמני הכמישה... וכך אתה רואה, שהיא הביאה את עצמה קרבן על מזבח דת־אבותינו... דור דור וקידוש־השם שלו, ואם כן — כלום יכולה אני להוכית אותה על שהיא מחללת שבת בפרהסיא. ואולי גם אינה והירה במאכל כשר באיזו מסיבה של חבריה וחברותיה המורים למוסיקה? והאמצעית עובדת בבית מסחר לקונפקציה — והוא פתוח בשבת... והשלישית — מורה בבית־ספר יהודי, ובשבת אין לומדים שם, אבל אם שתי אחיותיה עשו את השבת חול, הרי הן שלא ביודעים משפיעות גם עליה. „אם יהלך איש על גחלים ורגליו לא תכווינה" — והזקנה מרירה בבכי... בלב כבד יצאתי מן הבית. כי אכן כבדים ומכובדים הדברים — ואני לא שיערתי.

„בישיבה של מעלה"

הרוב הגדול ממאות האכסטרנים באודיסה היו מעוטי־כשרון וגם מתותי־אישיות, ומפני כך לא הצליחו, או לכל היותר הגיעו לתעודה של 4 כיתות בגימנסיה

שהכשירתם להכנס כעוזר לדוקטים. בין המיעוט היו רובם שואפי־מעמד בחיים, וכשרונם עמד להם לקבל תעודת בגרות ולילך לחוצה לארץ, ללמוד שם רפואה, לחזור לאודיסה ולהבחן. והיה במיעוט זה גם מיעוט, שאל שאיפות המעמד בחיים נצטרפו גם שאיפות ציוניות־לאומיות. ביניהם היו באלה, שלא ידעו עברית (כלומר: ידיעה של קריאה, המשמשת גורם השכלתי־תרבותי), ומאלה אזכיר את חברי וויסוצקי (היה רופא שנים בתל־אביב ומת בשנת תש"ט), והיו גם כמה מנינים של ציונים־עבריים, קצתם סופרים מתחילים, ומהם אזכיר את שלמה גולדברג, שברח מרוסיה בתחילת מלחמת־העולם הראשונה, נהגלגל לאמריקה ומשם ללונדון, שימש מזכיר במערכת „העולם" בזמן עריכתו של אדלסון המנוח, הוציא לאור את הקובץ העברי „איים", יסד בית־מסחר לספרים עבריים „הספר" בלונדון, הרבה לכתוב באידיש ב„הצייט", ומת בשנת תש"ז.

בקבוצה קטנה זו של האכסטרנים הציוניים־העבריים היינו מדברים מתוך „יראת הרוממות" על חבורת הסופרים הגדולים, שהיתה או באודיסה, שבראשה עמד אחד־העם (מנדלי ולילינבלום היו אז כבר זקנים). והנה היו מספרים, שבמסיבות ליל שבת בביתו של אחד־העם מעשנים, וגם הוא בעצמו בכלל זה... שמועה זו הכאיבה לי מאד. ולא רציתי להאמין בה, ורק לאחר 2—3 שנים, כשזכיתי גם אני להיות מבאי־ביתו של אחד־העם נוכחתי לדעת שאכן אמת הדבר...

אקדים כאן את המאוחר ואביא רשימה, שנכתבה בשנת תרצ"ו (1936) בתל־אביב *) ולא נתפרסמה בשעתה.

כשבועיים לפני יציאתו של ח. נ. ביאליק לחוצה לארץ — ממקום ששב ארונו! מצאתיו בערב בביתו של ר' י. ח. רבניצקי. לאחר זמן־מה קם ללכת — והלכתי ללוותו עד האוטו לרמת־גן.

בדרך ספר לי על „ספר השבת". שועד „אהל שם" אומר להוציא, שהכנת החומר נמסרה למר זלמן אפשטיין ובעריכת הספר יעסוק הוא בעצמו לאחר שישוב מחוצה לארץ. ומכיון שנגע בנושא זה הלך והתלהב יותר ויותר.

— יודע אני — אמר לי — שיש מקום לטעון עלי, שבענין השבת אני נאה דורש ולא נאה מקיים, בעיקר בנוגע לעישון בשבת (אמת, לא בפרהסיא). ובדין יסענו עלי. אבל שמע מה שאגיד לך בענין זה. אירע לי משהו, שאפשר לומר עליו, שהוא בגדר „מצוות לא יוכל לתקון".

וקודם שיגיע לעצם הענין הקדים לי הקדמה ארוכה שעיקרי תוכנה ודאי שקועים בכמה מדרשותיו בעל פה.

המצוות השונות — „מצוות עשה" ו„מצוות לא תעשה" — נוסף על הצד הציווי שבהן, הקובע שכר לעושיהן ועונשין שונים, בידי אדם ובידי שמים, לעוברים עליהן, יש להן גם צד לאומי־עמי כלומר: הערכה מצד העם, וזו בחושה האמיתי ידעה להפריז בחשיבותן של כמה מצוות, אף על פי שהן „מצוות עשה" או „לא תעשה" רגילות. למשל, מלה אמת, נאמרה בה „ברית", כמו שגם בשבת נאמרת „ברית", וגם „השבת" דוגמת „המילה" נתעלתה בהכרת העם. אבל הרי תנא קדמון, ר' אליעזר המודעי אומר: „המחלל את הקדשים, והמבזה את המועדות,

*) לאחר פטירת ביאליק בשנת תרצ"ד פרסמתי בשנים תרצ"ה—תרצ"ו ב„האו"ם" פרקי זכרונות על ביאליק, הרשימה להלן היתה אחד מן הפרקים האלה. אבל העורך ר"ר מ. גליקסון ז"ל היכס לפרסמה, והלכנו שנינו אל דרויאנוב ז"ל לשאול את חוות דעתו. גם הוא יעץ לגנוז את הרשימה מפני כבוד הרב והתלמיד. בינתיים פרסם רב־צעיר בזכרונותיו על חכמי אודיסה את ענין העישון בביתו של אה"ע.

והמפר בריתו של אברהם אבינו" וכו'. הוא השוה איפוא ביחוי מועדות להפרת בריתו של אברהם אבינו. ואיך העריך העם את שני אלו? הרי אפילו רחוקים מן היהדות הרשים להפר בריתו של אברהם אבינו! ורק „צדב־משומרים", שלגמרי נואסו מעם ישראל, מעברו ומעתידו גם יחד, הם העיזו „להפר ברית" וכיוצא בזה בעניו שבת. הרי לפנינו לאו „לא תשחית פאת זקנך" ולאו „לא תבעירו אש בכל מושבותיכם". ואיך העריך העם את שני אלה? המשחית פאת זקנו, אפילו בתער, הוא בעיני החרדים האדוקים סהם עבריין שעבר על לאו. אבל, למשל, המעשן בשבת בפרהסיא הוא בעיניהם הרבה יותר מעוכר על לאו.

הפיסה זו של ענין השבת נתרקמה בי כבר בבחרותי, ואף לאחר שנתחולל בי „שינוי ערכין" גמור הייתי נזהר בעשון בשבת, אפילו בחדרי חדרים. בשמירת מצווה זו ראיתי ענין לאומי־עממי, התקשרות אל כלל ישראל, אל ההמוגים הנושאים בעול היהדות ואינם מבקשים חשבונות רבים.

והיה מעשה לאחר שחזרתי לז'יטומיר מוולוז'ין דרך אודיסה, „מוחמץ" כולו, שפעם אחת בשבת טיילתי עם חבר נעורי, המשורר טולקים, גם הוא בר־אורין שהציץ ונפגע. כשנכנסנו לעבי היער הצית חברי סיגאריה והציע גם לי. וכשנסתלקתי מלעשן שאלני:

— מה, אתה נזהר בכל ל"ס מלאכות?

— לא, איני נזהר בהן, אבל את העישון בשבת אני מוציא מן הכלל. והסברתי לו את טעמי ונימוקי. וכך הייתי נוהג עוד כמה שנים, עד ש...באתי לאודיסה בפעם השניה והשתקעתי בה.

— אתה יודע כמה הייתי מעריץ את אחד־העם: יחסי אליו הבעתי בשני שירי, והדברים יצאו מלבי, דברים כנים ואמתים. וכשהתהלתי לבקר בביתו בלילי שבתות וראיתיו מעשן „היתה בי התבטלות" בפניו. בחינת „מה אני שאבוא אחרי המלך". לימים, מתוך שעמדתי כמה שנים במחיצתו, נתברר לי, שאחד־העם היה ראציונאליסטן יותר מדי, שהיה קצת אריסטוקראט יותר מדי, ואף על פי שגודל בין חסידים וספג לתוכו הרבה תורות ורעיונות עמוקים מגדולי ההסידות, הנה דוקא היסוד העממי שבתורתם נשאר זר לו לגמרי. בפרק זמן זה הצטערתי הרבה על ה„התבטלות שהיתה בי" אז בפניו בענין העישון בשבת. וכמה פעמים קבלתי עלי בקבלה גמורה ומחלטת לחדול מזה. אבל כאן נתגלתה בי תולשה רצוני, ואולי חולשת אופיי בכלל. „מעוות לא יוכל לתקן".

אלו היו הדברים האחרונים שזכיתי לשמוע מפיו*).

---

*) מבחינה זו כדאי להביא מה שכתב אה"ע לדובנוב (אגרות כרך ג', עמ' 249): „באמת נשמר בלבך הרגש הדתי בכל חומו. אפשר שאתה בעצמך אינך מרגיש בכך. אבל אני מבחוץ נתרחקתי ממלכות שמים מהלך ת"ק פרסא. רואה אני בך ספני הסניה הזאת בכל תקפה", אף על פי שבנוגע למצוות מעשיות היה אה"ע יותר מתון מדובנוב: כשרות בבית, תפילה בימים נוראים ובחגים בבית כנסת וכדומה. ח.נ. ביאליק היה מעורה במסורת היהודית. וזיקתו לה היתה באה לידי גילוי בדברים שלכאורה היה ביאליק דחוק מהם מרחק גדול. לפני מלחמת העולם הראשונה נפלה בינו וביק מ. אוסישקין מחלוקת קשה. ביאליק הציע ל„אגודת חובבי שפת עבר" באודיסה, שהיה חבר התעד שלה, שהאגודה תבחר במנדלי כחבר נכבד. אוסישקין יושב ראש האגודה, התנגד לבך בכל תוקף. ושני נימוקים היו לו: א) בנו של מנדלי היה משומד — בשל אשה, ומנדלי לא קרע על כך ולא ניתק את קשריו עם הבן (אמנם לאחר מהפכת פברואר 1917 ברוסיה, הזר הבן ליהדות); ב) על שהיה מלגלג על „חובבי שפת עבר" ועל המדברים בלשון זו, ובאסיפה הכללית של האגודה היו חילופי דברים קשים

בדבריו אלה היה ביאליק פה לרבים — קטנים ממנו במעלה, שלא העיזו להרהר אחרי מדותיו של ראש המדברים בציבוריות העברית־הלאומית. ואף על פי שקצת מסופרי ישראל היו מעשנים בשבת, כאמור, הרי בנוגע למאכלות אסורות היו מקפידים. וכשהוצרכו לערוך סעודת־חברים בשביל מישהו — היו עורכים אותה במסעדה הכשרה של סימון, אם כי היו משלמים 2.50 רובל לגולגולת, שהוא כעין 2,50 לי"ש בארץ ישראל. מן המסיבות שהשתתפתי בהן אני זוכר את אלו, שנערכו לכבוד דובנוב, לילינבלום, פרץ. ובכלל היתה פריצת הגדר ביחס למאכלות אסורות הרבה יותר בחוּתה מחילול שבת בפרהסיא.

בין ביאליק לאוסישקין. ובשעת ריתחה לא שלט ביאליק בעצמו וקרא לאוסישקין „קומדיאנט". שמע המתלוצת הגיע לכל חוגי הספרות העברית, ועד לאחד־העם בלונדון. והוא הביע את צערו הגדול על כך באגרותיו (נתפרסמו בקובץ האגרות). זה היה בתחילת הקיץ ובערב יום הכפורים הלך ביאליק לביתו של אוסישקין לסייסו כפי הדין בתלמוד ובשלחן־ערוך.

בשנת תרצ"ב, בהיותנו כבר בארץ ישראל, חליתי מחלת־לב קשה, שנמשכה כשמונה חדשים. שרובם שכבתי בבית החולים „ביקור־חולים" בירושלים. כשחזרתי לביתי בתל־אביב נכנס ביאליק לבקרני וברך „בריך רחמנא דיהבך לן ולא יהבך לעפרא" — כפי הדין.

זאב רבינוביץ

ר' גד־אשר לוין מפינסק



שינוי המבנה הסוציאלי של עמנו ותיקון מצבו על ידי הפצת המלאכה וההשכלה בין בני הנעורים היה מרעיונות היסוד של תנועת ההשכלה בישראל, אולם הגשמתו הלכה למעשה היתה, עד שקמו בסוף המאה הי"ט החברות הגדולות אור"ט ויק"א, פרי מאמצים בודדים [1]) של אישים ואגודות מקומיות. אחד האישים הללו היה גד־אשר לוין, שפעל בפינסק שברוסיה הלבנה באמצע המאה הי"ט.

ר' גד־אשר לוין — או כפי שקראו לו בעירו: „גוד־יע' — נולד בפינסק בשנת תקע"ו (1815/16) לאחר פטירת אביו ר' גד־אשר רוקח ונקרא על שמו [2]). הוא היה מצאצאי משפחות מיוחסות בישראל, הן מצד אביו והן מצד אמו. אבי אביו, הרב ר' יהושע, שימש כאב־בית־דין בפינסק והיה נכדו של הגאון ר' אלעזר רוקח מאמסטרדם [3]). אמו של ר' גד־אשר לוין — חיה — היתה בתו של ר' שאול קארלינער (לוין), מגדולי ההשפעה בפינסק, קארלין וכל הסביבה [4]). ר' גד־אשר

---

1) מהם ידועים בתולדות עמנו בית ספרו של יוסף פרל בסארנופול (החל מ־1813), בית־הספר למלאכה בז'יטומיר (1862—1884). בית הספר המקצועי „סרודי" באודיסה (נוסד ב־1862).

2) אייזינשטאט־ווינער, רעת קדושים, עמ' 186, פטרבורג 1897/8; אנטאן לוריא, די צוואה פון א פינסקער בעל־הבית פון אנהייב 19־טן י"ה, ייוואבלעסער, כרך 13, מס' 5—6, עמ' 423, ווילנע, 1938; פינסקער שטאדט־לוח, עמ' 41, ווילנא 1903/4.

3) אייזינשטאט־ווינער, שם, עמ' 181—186.

4) אנטאן לוריא, די צוואה פון א פינסקער בעל־הבית, שם, עמ' 390—428; שאול גינזבורג, מגילה רבת עניין; „ידע־עם" בעריכת יום־טוב לוינסקי, כרך ח', מס' 26, עמ' 36—39, תל־אביב 1963; Anton Lourie, Die familie Lourié, עמ' 42 ואילך, ווין 1923. ש. גינזבורג, היסטאריש ווערק, ניריאורק 1937, כרך 2 עמ' 291; C. M. Гинзбург, Отечественная война 1812 г. и русские евреи. פטרבורג 1912, עמ' 89.

לוין חונך על ברכי אמו, שנשאה לאחר שנתאלמנה לר' אהרן לוריא (ר' אורעלע פינסקער), נפטר בקארלין בשנת תקצ"ו — 1836). בנעוריו למד ר' גד־אשר לוין מלבוד תלמוד ונושאי כליו גם „מורה נבוכים" ו„יד החזקה" של הרמב"ם, „הכוזרי" של ר' יהודה הלוי וכדומה. בגיל שבע־עשרה נשא לאשה את ריקל בת ר' יששכר־בר לוין (נפטר בשנת תרכ"ח — 1868)[5] ודודתו דינה, אף היא בתו של ר' שאול קארלינער (נפטרה בשנת 1865)[6]. לראשונה היה ר' גד־אשר לוין שותף לבני משפחתו בעסקי יער ואניות־קיטור. מטעמים אישיים, שמקורם בהשקפותיו ובתכונותיו, נכרך מהם והוסיף לנהל — לפי שיטות חדשות — את עסקיו לבדו. ברשימת אניות־הקיטור משנת 1868, ששטו בין פינסק וקרמנצ'וג וערים אחרות אנו מוצאים את אנית־הקיטור בשם „פינה", שהיתה שייכת לגד־אשר לוין[7]. הוא היה איש עשיר. סביבים, שירש מר' שאול קארלינער סבו הן מאפיו והן מנכטיו, נהג מנהג יחסנים ובא בקשרי חתון עם משפחות נכבדות. הוא נשא את שם משפחת סבו: לוין, יתכן משום שחונך בביתו ואולי מסבות שהזמן גרמן[8]. אולם על קברו ובמסמכים יהודיים אחרים צוה לכתוב את שם משפחת אביו: רוקח[9]. דרכו בחיים שלא כדרך המקובלת בחיי החברה שמסביבו גרמה לחלוקי־דעות חריפים בינו לבין אמו עד כי העבירה אותו, לפי דברי עד אחד, מנחלתו. בהתקרב קצה בא אליה, לפי דברי אותו עד, לבקש סליחתה והיא נענתה לו[10].

את ה„אני מאמין" שלו בחיים העמיד ר' גד־אשר לוין על שני עיקרים: הוא הדגיש — להלכה ולמעשה — את המוסר שבתורת היהדות, את המאור שכה ונמנע מקיום המצוות בבחינת „מצות אנשים מלומדה". הוא ביכר את האתיקה על הדוגמה, אף כי שומר מצוות היה. מכאן יחידותו לדיין ר' הירש, מבית דינו של הגאון ר' אלעזר־משה הורוויץ בפינסק ולרב ר' ישראל אייגר, רבה של העיירה אנטופול, הסמוכה לפינסק[11] ולאנשים דוגמתם, יהודים תמימי דרך. הבקורת הנאת על דרכי האמונה ועל אפיו של המאמין גרמה כאמור, לתכוכים רבים בפרט בינו לבין בני משפחתו. הוא ברח מן הכבוד ושנא את החנפים. כודד

---

5) א. לוריא, מאמרו הנ"ל, עמ' 423. — אייזינשטאס־ווינער, שם, עמ' 181, 212. — פינסקער שטאדט־לוח, עמ' 41, ווילנא 1903/4. — שם מצבת אבותיו של ר' בעריש היה כנראה, פעסעלעס: עיין ש. י. פין, קריה נאמנה, ווילנא 1860, מפתח השמות עמ' 9, צבי הירש בהר"ר דוב בער בר"א פעסעלעס. לאחר נשואיו נקרא בשם משפחת אשתו רבת היהס בפינסק: לוין.

6) א. לוריא, שם, עמ' 423. — אייזינשטאס־ווינער, שם, עמ' 212. — בפינסק בהחיים סיותר היה קיים בית־כנסת, שנשא את שמה ונקרא „דינה־לעס שולכענ".

7) טויזנט יאר פינסק, בעריכת ד"ר ב. האסמאן, עמ' 73, ניו־יארק 1941 Ю. Янсон, Пинск и его район. כסרבורג 1869, עמ' 72.

8) כגון גיוס לצבא: פינסקער שטאדט־לוח, שם, עמ' 48, הערה.

9) להלן הצוואה שלו.

10) קרמן, מיינע זכרונות, עמ' 3 (סטנסיל, חסר מקום ושנת השכפול). י. אליאסברג, בית לוריה, „העבר" י"ב, (1965), עמ' 182.

11) ר' ישראל אייגר (נפטר ט"ו באלול תרמ"ט—1889) היה בנו של הרב ר' שלמה אייגר ונכדו של הגאון המפורסם ר' עקיבא אייגר. ר' יהושע־העשיל רוקח, אחין הכבור של גד־אשר לוין, היה גיסו של ר' ישראל אייגר, בעל אחותו. בפינסק היה קיים בית־כנסת בדחוב פרץ, שנשא את שמו: „ר' ישראל אייגר'ס שול". פרטים על ר' ישראל אייגר מביאים: א. וואלדען, שם הגדולים החדש, עמ' 124, ערך: שלמה אייגר, וואר׳שא 1880. (ל. אובצינסקי) נחלת אבות, עמ' 65, ווילנא 1894. אייזינשטאס־ווינער, שם, עמ' 186. מ. קרמן, שם, עמ' 1, 97. Encyclopaedia Judaica, כרך 6, עמ' 215, ערך: Eger, Salomo ban Akiba, ברלין 1930.

ועקשני עמד על דעתו ובצרק נאמר עליו, כי אלמלא היה עשיר ונדבן היו גזרים עליו חרם או מלקות, הכל הרגישו, כי הוא „משכמו ומעלה", על אף היותו „יוצא דופן". רחשי כבוד רחש ר' גד־אשר אל הרב דמתא בזמנו הגאון ר' אלעזר־משה הורוויץ.

העיקר השני בהשקפותיו של ר' גד־אשר לוין היה הכלל: גדול הנהנה מיגיע כפו יותר מירא שמים. הוא התנגד לתמוך באנשים, היכולים להתפרנס מיגיע כפיהם, כי „התי נושא את עצמו". מספרים, כי פעם אחת בא אליו יהודי מארץ־ישראל לבקש תרומה. ר' גד־אשר קיבל אותו בסבר פנים יפות ולאחר ששמע דברי בקשתו שאל את האיש אם יאות לקחת אתו חבילה קטנה בשובו לארץ־ישראל. האיש, כמובן, נחפס לדבר והביע את רצונו למלא את הבקשה. הוציא ר' גד־אשר לוין מארונו ספר התנ"ך ואמר לאיש: הואיל נא בטובך לקחת את הספר הקטן הזה אתך והחזר נא אותו להר סיני, מאחר שאינך זקוק לו ואינך מקיים את הכתוב בו: „בזעת אפיך תאכל לחם", ועוד כתוב בו: „וברכך ה' אלהיך בכל אשר תעשה[12]). וכשבא אליו פעם אחת בחור גברתן וביקש ממנו צדקה הציע לו לחטוב עצים בחצרו וישלם לו כגמולו[13]).

ר' גד־אשר לוין היה נאה דורש ואף נאה מקיים חאת לפי עיקרן של צורה קונסטרוקטיבית ולא צורה פילנטרופית. בשנות השישים של המאה שעברה הכריז באוני תושבי עירו, כי כל הרוצה ללמד את בנו אומנות יפנה אליו והוא ישא בהוצאות הלימודים. מאחר ו„בעל־מלאכה" נחשב בימים ההם בעיני העם לאיש נחות־דרגא לא נענו להצעתו האדיבה אף העניים שבאוכלוסיה. לשם הגשמת רעיונו גייס ילדים יתומים ומדי שנה, בחול־המועד פסח, היה מוסר שלושים עד שלושים והמשה מהם לידיהם של חייטים, סנדלרים, נגרים, שענים וכדומה. הוא היה עורך חוזה בכתב עם בעלי־המלאכה, בו נקבעה תקופת ההכשרה, פרטי הכלכלה ותנאי העבודה, והיה משלם מכספו בין שלושים לחמשים רובל בשביל כל נער, הכל לפי המקצוע ולימדו, בתנאי שילמד במשך שלוש שנים את המקצוע על בוריו ויאכל על שולחנו של האומן־המורה. הוא השגיח לבל יהיו הילדים המתלמדים משרתים בבתי מלמדיהם אלא שוליות. כן דאג להשכלתם היהדית, ושכר „מלמדים" שילמדום תורה, בין „המלמדים" האלה מן הראוי להזכיר את ר' דוד סוביה'ס, איש צנוע ועניו, שכל חייו היו קדש ללמד וללמד תורה. מקום הלמודים היה בית־הכנסת שעל שם דודתר־חותנתו של ר' גד־אשר דינה — „דינה'לעס שולבען". מדי שבת היה ר' גד־אשר בא לבית־הכנסת ובוחן את אשר למדו הנערים, שלו' מפי רבם. והיה נוהג לשאול כל נער ונער על כל אשר התרחש בעולמו במשך השבוע. כן היה מברר אם מקפידים התניכים כראוי על קיום מצוות התורה, להלבשתם דאג מכספו ותפר לכולם לבוש אחיד: מלבושי חול ושבת, קיץ וחורף. עד ראיה מספר, כי מדי שבת היו הנערים, שלו' עוברים בסך לבושי בגד אחיד בחוצות העיר — גדוד שלם — בדרכם לבית־הכנסת. גדוד נערים זה נקרא בפי העם בשם: „הגדוד של גודיע" („גודיעס פאלק")[14]). מדי שבוע ביום רביעי היו כולם באים אליו הביתה, והוא היה נותן לכל נער דמי רחיצה בבית המרחץ. אין צורך לומר כמה דאג לנערים בימי מחלתם. בלבושיהם של הנערים נוצר רגש־שאכן יש להם אבא המגין עליהם. פעם

12) פינסקער שטאדט־לוח, שם, עמ' 44; קרמן, שם, עמ' 22.
13) פינסקער שטאדט־לוח, שם.
14) קרמן, שם, עמ' 3—4; פינסקער שטאדט־לוח, שם, עמ' 46.

בשנה היה עורך לכלם סעודה בצותא. הוא לבדו נשא על שכמו תפקידים, אותם מבצעת חברה שלמה. בגמר הלמודים היה נותן לכל נער שלושה רובל לסידוריו הראשונים בדרכו לעצמאות או להמשך למודיו במקצועו. כן גידל ר' גד־אשר לוין מאתיים וארבעה־עשר בעלי מקצוע. ארבעים מהם שלח לרוסיה להשתלמות. חלק מחניכיו עברו לגור בערים אחרות והשאר נשארו בפינסק[15]. יש אומרים, כי בדרום־אפריקה היתה קיימת עשרות בשנים אגודה בשם: „הגדוד של גודיע" שחבריה היו חניכי ר' גד־אשר לוין שהגרו לשם[16].

כדאגתו של ר' גד־אשר לוין ללימוד מקצוע ולהשכלה יהודית כן תמך בהשכלה כללית. בשנות השבעים למאה שעברה ניתן ליהודים בפינסק ללמוד בבית הספר הריאלי. גודיע היה משלם מכספו את שכר הלימוד בעד הנערים, שקצרה ידם מלשלם[17]. הוא עשה זאת בתקופה שהיהודים בפינסק התנגדו ללימוד בבתי־ספר בכלל ושל הגויים בפרט. תמיכתו זו מעידה על השקפותיו על חינוך והשכלה. באותה שעה תמך גם במוסדות ה„תלמוד־תורה" ותלמידיהם.

המספר באידיש, המשכיל, בן העיר פינסק, נחום מאיר שייקעוויטש (שמ"ר) כתב על גודיע עוד בחייו: „פה מקום אתי להזכיר לטוב את האיש היקר הנדיב המהולל גד־אשר לווין על הטוב והחסד, אשר יעשה עם בני עירו העזובים. תחת אשר רוב נדיבי בני עמנו בחמלתם על נער — — יביאו לבית התי"ת (תלמוד־תורה), שם יבלה את מבחר שנותיו לריק תחת פקודת מלמדי התי"ת — — עד אשר יגדל ויצלח לבוא בצבא. לא כן הנדיב הזה. הוא ישתדל למסור נערים עזובים ואומללים בידי בעלי מלאכות שונים ובמיטב כספו ישלם להם בעד עמלם, אשר יעמולו ללמד אותם אומנות. כשבעים נערים ימצאו תחת ידי מורים נאמנים, אשר יקבלו את שכרם מידי ה' לעווין — — ילבישם וינעילם וימלא את מחסורם, עד אשר יגדלו ויהיו לאנשים, אשר — — בידם לכלכל נפשם — — כחריצות ידיהם"[18].

בכתבה אחרת מפינסק, שנכתבה שלוש שנים לאחר מותו של גודיע (חתום: ב.), אנו קוראים: „גם הגביר ר' גד־אשר לעווין זלה"ת היה האב ליתומים ללמדם מלאכה והדריכם כל ימיו כאב את בנו יחידו. ממנו נשאר לנו בית תומה מחסה לזקנים"[19].

גם למבוגרים עזר, אולם לא על ידי מתן נדבות אלא אך ורק על ידי עזרה פרודוקטיבית. ל„בעל־עגלה" עני היה קונה סוס, לחנוונים עניים היה עוזר בהלוואות לקנות סחורה. לפי הסדר מיוחד היו בעלי חנויות־מכולת נותנים בהקפה ל„בעלי־עגלות" מזון בימי החורף כתנאי שישלמו בימי הקיץ, כשפרנסתם מצויה, וגודיע היה ערב לחובות אלה. לאחר שאשתו ריקל נהרגה בגרמניה כתאונת רכבת תרם ר' גד־אשר לוין חמשה־עשר אלף רובל לזכרה. כסף זה היה קודש לרבישת בגדי חורף מדי שנה בחול־המועד סוכות לזקנים וחולים[20]. כשם שהיה מבודד בין בני משפחתו כן פעל ביחיד בצבור. דרכו היתה מתן

---

15) פינסקער שטאדט־לות, שם, שם.
16) י. אליאסברג, בית לוריה, „העבר" חוב' י"ב, עמ' 183, ת"א 1965, וכן י. אליאסברג, „בעולם ההפיכות", ירושלים 1965, עמ' 14.
17) קרמן, שם, עמ' 57.
18) „המליץ", 1872, מס' 11 עמ' 81.
19) „המליץ", 1880, מס' 14, עמ' 277.
20) קרמן, פינסקער שטאַט־לות, עמ' 2; אליאסברג, בית לוריה, „העבר" י"ב, עמ' 182.

בסתר, שלא ינדע בקהל. ידוע המקרה: פעם אחת עבר על יד בית קטן וחרב בו גר יהודי שירד מנכסיו. גודיע נכנס אל הבית הרעוע וללא הסברים צוה על היהודי ועל משפחתו לצאת את ביתם. למחרת הובאו קורות ובמשך זמן קצר הוקם על אותו מקום בית חדש ואיש לא ידע מי בנה את הבית הזה[21].

את אישיותו ותכונותיו של ר' גד־אשר לוין משקפת צוואתו דלקמן, אותה כתב שמונה ימים לפני פטירתו[22]:

„רצוני האחרון אני פורט בזה והוא: אחר מותי להמשיך הקבורה מעל"ע (מעת לעת, זאת אומרת: יממה) שלם, ואם זה הזמן יהיה בלילה להקדים איזה זמן. וקבורתי תהיה אצל בתי רייזל, ועבור המקום ליתן שלוש מאות רו"כ. וימי שבעה יהיה מנין בביתי ובכלות השבעה יורם המנין לגמרי".

„כל ימי מחלתי לכל האנשים שבאו אתי במסחור (במסחר) ועשו לי עול לידועים ובלתי ידועים... אף לאותם אשר מקנאת לב הרעו לי במעשה או ברבור אבקש גם מהם שיסלחו לי אם חטאתי נגדם. וע"כ (ועל כן) המנהג לבקש מחילה מהמתים לא יהיה אצלי. ואם יש לאחד עלי טענה יקריב הדבר לפני יוצאי חלצי והם יגמרו אתו... אמרתי ואומר גם עתה לכל בני אדם המתים והחיים מחלתי ומוהל אני בזה ככל מה שעשו לי להרע...".

„...לזכרוני ולזכרון ב"ב (בני־ביתי) יורם מעזבוני חמשה אלפים רו"כ ומיום מותי יוחשב על המעות עשרה פר"צ (פרוצנט) רווחים, ועד שלושה חדשים להכניס סכום האמור עם דמי קרן קימת של רעיתי ז"ל — כמה שיהיה אז כפי החשבון לשליש בטוח איש ישר. הוא ובהסכמת יו"ח (יוצאי חלצי) ילוה לבטוחים פרימא (מאד), והרווחים שיהיה מזה לחלק בכל חודש ארבעים רו"כ, כפי שתיה בחיי, ורק לחולים וזקנים, ומהמותר לעשות בגדי קיץ ותורף עבורם ולחלק בימים מוגבלים (קבועים) שני (שתי) פעמים בשנה, וביום המוגבל יותן כמה ימים מקדם הורפה ויהיה נאמר בה: חלוקת בגדים לחולים וזקנים לזכרון גד־אשר רוקח וביתו. לתרומת כסף זה אני קורא השם הנתן באמונתנו „עולמית" אם כי לא לנו בני תלוף ליסד „עולמית" כי הזמן עושה כליה מכל. רצוני בזה להחזיק המעות לתכלית האמור כ"ז (כל זמן) אשר באפשרי והוא אשר יו"ח (יוצאי חלצי) כל ימי חייהם יעשו כאמור, ויסדרו אשר גם אחר אריכות ימיהם יהיה סדר נכון, ושלא יגעו הם או יו"ח אחריהם בזה, קודש הוא לצדקה והנוגע לא ינקה. אם יראו בני אשר יותר טוב לקנות לאמבארטין (משכנות) ולהשלישם בבנק בטוח, והרווחים מזה לחלק בכל שנה על טובת כלל — לא ליחידים — הרשות בידם. בכלל מחלה אני לעשות בזה סידור נכון, שלא ילך ח"ו לטמיון ולצדקה יחשב להם...".

„...ובכלל בנותי וחתני ונכדי אחלה מכם: אהבו השלום, לא יהיה פרוד לבבות ביניכם; מה אנו ומה חיינו על האדמה?... והשלום יביא לכם ברכה. סחרו באמונה ועשו צדקה וחסד כפי כחכם. לא למתן גמול, רק זאת תורת וחובת האדם לרעיו...".

„...על קברי לכתוב ‚גד אשר רוקח נולד התקע"ו ונפטר...' ועל

---

21) פינסקער שמאדט־לוח, שם, עמ' 43.
22) שם, עמ' 47.

קבר בתי רייזל 'רייזל בת גד אשר רוקח נולדה התר"ג ונפטרה י"ב כסלו תרכ"ה'. שום שבח לא יזכר, בית חומת לא יבנה".

ר' גד־אשר לוין נפטר ככ"ב בכסלו תרל"ח (28 בנובמבר 1877). לפני מותו חילק סכומי כסף שונים לטובת מוסדות של צדקה ולעניים שבקרב בני משפחתו.

במשך שנים רבות היו יוצאי חלציו של ר' גד־אשר לוין נוהגים לחלק ביום פטירתו מדמי הירושה בגדים לעניים ותולים[23].

יהודי פינסק לא שכחו את גודיע לוין. במלאות עשרים וחמש שנה לפטירתו פורסם בקובץ „פינסקער שטאדט לוח" (וילנא, 1903/4) מאמר לזכרו. במלאות חמשים שנה לפטירתו, בחודש כסלו תרפ"ח (1927), התאספו מטובי העיר בבנין בית־היתומים, אותו הקים גודיע ליתומים „שלו", ובתוכו שבו ושיכנו יתומים בימי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה — וערכו אזכרה לגודיע ולפעולותיו. בין הנוכחים היה אחד מחניכיו, — ר' יוסף טשערקאסער. הוא העלה זכרונות על גודיע, על ה„גדוד שלו", כיצד מסר אותו גודיע ללמוד סנדלרות. בגמר שלוש שנות לימודיו שלח אותו גודיע באניית־הקיטור שלו לעיר צ'רקאסי (פלך קיוב) להשתלם במקצועו ונתן לו, נוסף לשלושה הרובל, מעטפה סגורה, עם ההוראה לפתוח אותה כשיגיע לעצמאות. וכשפתח אותה מצא כתוב בה בזה הלשון: „יתום ראיתיך בעוני וחוסר כל, ואף כי אין אני לך לא קרוב ולא גואל לימדתיך אומנות, המחיה את בעליה. כחסד אשר עשיתי עמך תעשה גם אתה עם יתום אחר ושלמת מדה כנגד מדה"[24]. זקני הדור, אשר זכרו עדיין את גודיע, העלו זכרונות על המצב הסוציאלי, הכלכלי והתרבותי בימיו, על השקפותיו ומאמציו לשפורו של מצב זה ועל התמירות שחלו בעיר מיום מותו. כיצד נוצר במשך חמשים השנה פרולטריון תעשיתי, ופינסק היתה לעיר עמלים. בין הגורמים להתפתחות זו היו חתניו של ר' גד־אשר לוין. האחד — יוסף האלפרן — בעל ביילה בתו, — אשר רכש תרתיב את בית החרושת הגדול לגפרורים, בו עבדו ארבע מאות פועלים[25], ויהי לאחד בתי־החרושת לגפרורים המפורסמים ברוסיה. במות יוסף האלפרן ניהל את בית החרושת בנו־יורשו ברנהארד (בעניע), עד חורבן העיר פינסק על ידי הנאצים. ראוי לציין, כי אחיו הצעיר של בעניע — גיאורג (גד) האלפרן (נולד בפינסק חדשיים לאחר פטירת סבו ונקרא על שמו) — כתב את עבודת הדוקטור שלו על הנושא: „הפועלים היהודים בלונדון" והיה מנהל או חבר ההנהלה של תברות כלכליות לאומיות כגון: „אוצר התישבות היהודים" („קולוניאלבאנק"). חתנו השני של ר' גד־אשר לוין — ר' שמואל רבינוביץ[26] — היה אף הוא תעשין בפינסק, אחד מבעלי בית החרושת לנרות שבקארלין (פרבר העיר פינסק) של אליהו אליאסברג. רבינוביץ ושותפיהם[27]. בו עבדו מאה ועשרים פועלים[28].

---

23) פינסקער שטאדט־לוח, שם, עמ' 48.

24) קרמן, שם, עמ' 19.

25) Karliner, Eine juedische Arbeiterstadt, Die Welt, 1898, Nr. 11, p. 3

26) רשימת הפרנומרנטין לספר „מבחר החשבון" מאת יחזקאל יעקב במו"ה ישראל לסבלא, עמ' 5, וורשה 1866. הוצעה אישית מפי י. אליאסברג. ברשימת הפרנומרנטין הנ"ל אנו מוצאים את השם: גד־אשר לוין.

27) שאול מענדיל הלוי ראבינאוויטש, על פינסק, קארלין ויושביהן, קובץ „תלפיות", עמ' 16. ברדיטשוב 1895.

28) Karliner, שם, שם.

נ. מ. גלבר

שמיון לבוביץ' קלאצ'קו

המתרגם הרוסי של „מדינת היהודים" לתיאודור הרצל

א.

בחורף 1896 התגוררה בווינה הסופרת היהודית־רוסית פאולינה וונגרובה [1]) והתיידדה שם עם הובבי־ציון יוצאי רוסיה, שהיו מבקרים בביתה ומתווכחים על בעיות יהדיות [2]).

ערב אחד הביא לה המהנדס יוסף זיידנר [3]), יליד רוסיה שהתגורר בווינה, מראשוני התנועה הציונית בעיר, זו שקדמה להרצל, ספר, והמליץ בפניה לקראו בעיון רב. היא התעמקה בקריאת הקונטרס „מדינת היהודים" של ד"ר הרצל, ורותקה מיד עם קריאת העמודים הראשונים לחוברת זו, והמשיכה בקריאה ללא הפסק עד לסופה של החוברת.

היא התרשמה מאד מקונטרס זה, וכשנשאלה למחרת על־ידי זיידנר מהו הרושם שעשה עליה, השיבה לו, שלא תשקוט ולא תנוח עד שיתורגם לרוסית. זיידנר בפטרבורג ויופץ בכל רחבי רוסיה.

מיד לאחר קריאתה ביקרה אצל ד"ר הרצל כדי לקבל ממנו רשות לתרגום הרוסי. ביקורה אצל הרצל, שביקש ממנה לספר לו על חיי היהודים ברוסיה, עשה עליה רושם כביר, לא פחות מאשר ספרו. הרצל נראה לה כנביא מזהיר.

מיד לאחר שקיבלה מהרצל רשות לתרגם את הספר, נגשה לביצוע המשימה, כשתפה בכך את חוג מכריה יוצאי רוסיה. בעת ובעונה אחת כתבה לבתה הינאידה [4]) בפטרבורג להתקשר עם הצנזורה ולהיוודע אם יוכל הקונטרס להופיע בשם „מדינת היהודים", וכן לבוא בדברים עם המו"ל הידוע בפטרבורג סטאסיולביץ', שהוציא לאור את הירחון הליבראלי „ווייסטניק ייברופי", שידפיס את הקונטרס בהוצאתו. היא קבלה תשובה חיובית על בקשותיה אלה.

---

1) וונגרובה פאולינה (1833—1916) בת למשפחת סוחרים יהודית מיוחסת בבובריוסק, נישאה להנן (אפאנאסיי) וונגרוב, עסקן ציבורי במינסק, בנה — חוקר תולדות הספרות הרוסית הנודע סימיון וונגרוב. ידועה בספר זכרונותיה Memoiren einer Grossmutter (ברלין 1908) שהם מקור השוב לתאור חייהם של היהודים ברוסיה בתקופת המעבר להשכלה.

2) ר' זכרונותיה Erinnerungen um Herzl ב" Neue Welt 1912 עמ' 806—808.

3) זיידנר יוסף (1860—1942) מראשוני „חובבי ציון", טיפל בקניות קרקע בגולן בשנת 1891, מחברי אגודת „קדימה" בווינה. מעוזריו הראשונים של הרצל. ציר לקונגרס הראשון. באוקטובר 1898 צורף על ידי הרצל, יחד עם וולפסון, ד"ר בודנהיימר וד"ר שנירר למשלחת ההיסטורית שיצאה לארץ ישראל להפגש עם הקיסר הגרמני וילהלם השני. לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה עלה לארץ ישראל והשתתף, יחד עם יחזקן קרמנצקי ובוריס גולדברג, ביסודה של חברת לתעשית לבנים. נפטר בתל־אביב.

4) וונגרובה זינאידה (1867—1941) בתה של פאולינה וונגרובה, סופרת ומבקרת רוסית, כתבה על הספרות האירופית וכן תרגמה ספרים רבים לרוסית. היתה אשתו של המשורר הרוסי־יהודי ניקולאי מינסקי.

במלאכת התרגום לקחו חלק חרץ מגב' וונגרובה, המהנדס יוסף זיידנר, בראתר, גב' אליאסברג, בתה של גב' וונגרובה, המהנדס יוחנן קרמנצקי [5]) ואחרון אחרון — סמיון קלאצ'קו, שתרגם את החלק המכריע של הספר, ההוצאות בסך 200 רובל כוסו על־ידי גב' וונגרובה, קרמנצקי, זיידנר וקלאצ'קו, כל אחד מהם תרם 30 רובל.

כ.

הוריו היו סוחרים אמידים. בראשית שנות השבעים יצא ללמוד רפואה באוניברסיטת מוסקבה ועמד בראש הסניף המוסקבאי של חוג ה„צ'אייקובצים", שהיו

מי היה קלאצ'קו, שעליו חוטל לתרגם את חלקה הגדול של „מדינת היהודים?". הוא נולד [6]) בשנת 1850 בווילנה, ושמו בישראל היה — שמואל. הוריו היו סוחרים אמידים. בראשית שנות השבעים יצא ללמוד רפואה באוניברסיטת מוסקבה ועמד בראש הסניף המוסקבאי של חוג ה„צ'אייקובצים", שהיו קרובים לאגף המתון של התנועה המהפכנית הרוסית וראו את עיקר תפקידם בהפצת תעמולת מהפכנית בין ההמונים. קלאצ'קו פעל בארגון הברחת ספרות מהפכנית ממערב אירופה למוסקבה וחלוקתה בפרובינציה הרוסית. בין השאר קיים לשם כך קשרים עם חברו שמואל־אבא פינקלשטיין, מראשי החוג המהפכני הראשון בקרב הנוער היהודי בווילנה. באפריל 1872 נאסר קלאצ'קו וכשנה לאחר מכן יצא למערב־אירופה. הוא התישב בפאריס והיה פעיל בחוגי האמיגרציה המהפכנית בעיר, אף השתתף בעתון המהפכני של פ. לאברוב „וופיריוד". בשנת 1879 גורש קלאצ'קו מפאריס על פעולתו המהפכנית ועבר לווינה. בשנות התשעים יצא לארצות הברית ומשם חזר והשתקע בווינה, ובה מצא לחמו בעבודתו במשרד הפאטנטים של המהנדס קארמין בגראבן. כן שלח כתבות לעתונים ברוסיה.

ביתו בווינה שימש שנים רבות מרכז לכל המחגרים הפוליטיים הרוסים בעיר. שם קיימו את ישיבותיהם, ניהלו ויכוחים ספרותיים ופוליטיים ובאו לנשפי מוסיקה שערכה אשתו של קלאצ'קו, פסנתרנית מעולה. קלאצ'קו התבלט בישרו וביחסיו האנושיים לזולתו. ליב טרוצקי, שהתגורר כמהגר פוליטי בעיר בשנות 1908—1914, מעיד עליו ש„היו לו כל הנתונים להיות עסקן פוליטי נודע, חוץ מהחסרונות הדרושים לכך" [7]). „במשפחת קלאצ'קו — כותב הוא — היינו מוצאים תמיד סעד וידידות, להם היינו זקוקים לעתים קרובות" [8]). אשתו וילדיו של טרוצקי הרבו לבקר בבית קלאצ'קו, „שבו קיבלו אותם כולם. אבי המשפחה, עקרת הבית והילדים הגדולים, בסבר פנים יפות. הראו להם דברים מעניינים לרוב ונוסף לכך כיבדום במעדנים" [9]). קלאצקו עמד גם בקשרי ידידות

---

5) קרמנצקי יוחנן (1860—1934) יליד אודיסה, מהנדס ותעשיין ידוע באוסטריה. מראשוני הציונים באוסטריה. ציר בקונגרסים הראשונים, חבר הועד הפועל הציוני המצומצם בשנות 1905—1907. יו"ר ראשון של הנהלת הקרן הקיימת לישראל.

6) הפרטים על פעולתו של קלאצ'קו בתנועה המהפכנית הרוסית לקוחים מהמילון הביוגרפי Деятели революционного движения в России. כרך ב' עמ' 585—586 ומרשימתו של א. טשעריקאוער ב„היסטאריש שריפטן", חלק ג'. וילנה 1939, ע' 244.

7) Л. Троцкий, Моя Жизнь, Берлин 1930, т. I. Стр. 265

וכן ל. טרוצקי, חיי, תרגום א. שלונסקי, ת"א תר"ץ, עמ' 252.

8) שם.

9) שם, עמ' 264 (עמ' 251 בתרגום העברי הנ"ל).

עם חוקר מארכס הנודע, היהודי דוד ריאזאנוב[10]. שהתגורר אף הוא בטנים ההן בוינה. באפריל 1914 הלך שמואל קלאצ'קו לעולמו.

ג.

קלאצ'קו, המתרגם לרוסית של „מדינת היהודים", התעניין גם בתנועה הציונית והעמיד את עצמו ואת קשריו הפוליטיים לרשותו של ד"ר הרצל.

ב־14 במאי 1896 רושם הרצל ביומנו[11]. שקלאצ'קו, המספל בתרגום ספרו לרוסית, ביקר אצלו ימתוך שיחה עמו התברר להרצל שהיה ניהיליסט לפני שנים רבות. על שאלתו של הרצל אם יש לו קשרים עם הועדים הארמניים, שעמדו בראש התנועה הארמנית הלאומית, ענה לו קלאצ'קו שבביתו גרה ארוסתו של מנהיג הארמנים בטיפליס, אלאוורדוב, ובאמצעות הרוסי זאייקובסקי יש לו קשרים עם מנהיג הארמנים בלונדון, המכונה ניקולארזה, אולם שמו האמיתי הוא אויטיס נאזארבק[12]. והוא עורך העתון הארמני המהפכני „הוצ'אק".

ד"ר הרצל ביקש מקלאצ'קו לכתוב לזאייקובסקי שנודע לו, כי השולטן שואף להתפייס עם הארמנים ולשם כך מוכן הוא לשגר מתווך, עמו יכלו הארמנים לשאת ולתת ללא כל חששות.

באותם הימים התעניין הרצל בבעית הארמנים, תוך הנחה שאם יצליח להביא לידי משא ומתן בין השולטן לבין הועדים הארמניים, יוכל לנצלו גם לטובת התנועה הציונית והשולטן יסכים לויתורים בענין ארץ ישראל.

בלונדון, שם תמכה הממשלה ודעת הקהל הבריטית ברדישות הארמנים, התקיים בימים ההם מרכז האמיגרציה הארמנית ומשם נמתחו חוטי קשר עם הועדים המהפכנים שלה ברחבי אירופה. נאזארבק עמד בראש פעולה זו.

ב־26 במאי 1896 הגיעה לקלאצ'קו תשובה מלונדון, נמסר לו שנאזארבק ואשתו מודים ל„מנהיג תנועת היהודים", אולם אין ביכולתם להיות שותפים לתקוותיו האיפטימיות. „שורה ארוכה של עובדות שכנעה אותם שאין להאמין לדבריו של השולטן והערבויות הניתנות על ידיו אין להן ערך". להלן נאמר במכתב שנסייתו של קלאצ'קו להאמין לשולטן, נובעת מהעובדה שהוא חי שנים מספר במדינה „בה מתייחסת העתונות לבעיה הארמנית יחס בלתי הוגן"[13]

באמצע יוני הגיע לוינה לביקור קצר מנהיג הארמנים אלאוורדוב[14]. בתיווכו של קלאצ'קו נפגש אלאוורדוב עם הרצל. הפגישה התקיימה בדירת הוריו של הרצל ב־1 ביולי, בנוכחותו של קלאצ'קו, ששימש מתורגמן בין השניים. הרצל הציע את שרותו להשגת פיוס עם תורכיה. אלאוורדוב התייחס בקרירות ובחששנות להצעה, אך לבסוף הסכים להציג את ד"ר הרצל בלונדון בפני חבריי כידיד הארמנים.

בראשית יולי יצא הרצל ללונדון ובאמצעות העתונאי היהודי־רוסי סמיי־

---

10) דוד ריאזאנוב, שמו האמיתי — גולדנדאך, מייסד האינסטיטוט לחקר מארכס־אנגלס במוסקבה.

11) T. Herzl's Tagebücher, Berlin 1922, V. I., S. 400

12) מכתבו של קלאצ'קו להרצל מ־14.5.96. ארכיון הרצל, תיק H. E. VIII. 441

13) המכתב מאנגליה הובא בתרגום לגרמנית במכתבו של קלאצ'קו להרצל מ־30.5.96 (ארכיון הרצל, התיק הנ"ל).

14) מכתבו של קלאצ'קו להרצל מ־17.6.96 (שם, שם).

ראפופורט [15]), שהיו לו קשרים עם הוועד הארמני. נפגש ב־12 ביולי עם נאוארבק, האיש עשה על הרצל רושם של „ראש של גאון שמתקינים אותו ברובע הסטודנטים בפאריז". את השקפותיו מצא הרצל כילדותיות ומבולבלות. פגישה זו גרמה לכך שהרצל החליט לא לטפל יותר בענין הארמנים [16]).

בינתיים היה קלאצ'קו עסוק בתרגום „מדינת היהודים". התרגום נשלח לפטרבורג. ב־28 ביולי כותב קלאצ'קו להרצל:

„בתשובה מיידית למכתבך הנכבד מאתמול הנני מצטער להדיעך שהתרגום הרוסי של „מדינת היהודים" טרם יצא לאור. לפי הידיעות האחרונות לא הוחזר כתב־היד על־ידי הצנזור. נוכח עונת החופשה, המנוצלת כהוגן על־ידי הפקידים הרוסיים, שבין כך וכך אינם להוטים לעבוד, אין להניח שנשמע מהם דבר לפני ספטמבר. כמובן שלא נזניח את טפולנו ונשלח לו מספר מסוים מן הטפסים הראשונים [17]).

בראשית אוקטובר אישרה הצנזורה את התרגום [18]) ובסתיו 1896 הגיש קלאצ'קו בסיפוק את עשרת הטפסים הראשונים שגברת וונגרובה קיבלה מרוסיה [19]).

---

15) ר' יומני הרצל הנ"ל (גרמנית), עמ' 447, 480—482. סמיון ראפופורט (1858—1)יסב בלונדון מאז 1891 והיה סופרם של עתונים רוסים רבים. השתתף בעתונות היהודית־רוסית, יחסו לתנועה הציונית היה שלילי.

6) ראוי להזכיר כי המו"מ התנהל בימים של מרעות בארמנים, שהגיעו לשיאן בטבח שנערך בארמנים בקושטא בסוף אוגוסט 1896, ז.א. שבועות מספר לאחר פגישת הרצל עם נאוארבק, ושוב לא היה מקום למו"מ בין הארמנים לבין הממשלה העותומנית.

17) מכתבו של קלאצ'קו להרצל מ־28.7.96 (ארכיון הרצל, התיק הנ"ל).

18) מעבר לשער הספר צוין תאריך האשור 29.9.96 לפי הלוח היוליאני, שהיא 11 באוקטובר 1896 לפי הלוח המערב־אירופי.

19) תרגום רוסי נוסף ל„מדינת היהודים" יצא כחדשיים לפני כן באודיסה. המתרגם היה B. Бен-Зев (אישור הצנזורה מ־26.7.96). תרגום זה יצא במהדורה שניה בשנת 1898. תרגום אחר (של ר. אדלר) יצא לאור באודיסה בראשית 1905. כן מצוי בספריה הלאומית תרגום רוסי נוסף מ־1917. ב־1946 סרסקה הסוכנות היהודית תרגום רוסי חדש של „מדינת היהודים" בירושלים. לתרגום זה, שהיה מיועד לקורא הסובייטי, צורף גם תרגום „האוטואמנסיפציה" של י. ל. פינסקר (המערכת).

ישראל קלויזנר

תרומתו של ד"ר נ. מ. גלבר לספרות ההיסטורית שלנו



הד"ר נתן מיכל גלבר, שהלך זה עכשיו מאתנו, היה אחד ההיסטוריונים הפוריים ביותר שלנו. כבר בזמן לימודיו באוניברסיטאות וינה וברלין התחיל לפרסם מאמרים ותעודות בתולדות יהודי פולין ובתולדות התנועה הציונית, ואלה היו הנושאים העיקריים של מחקריו במשך חמשים ושנות עבודתו בשדה ההיסטוריוגרפיה (תרע"א—תשכ"ו).

מאמריו הראשונים של ד"ר גלבר נתפרסמו בעברית בירחון „סנונית", כתאון הנוער הציוני הלומד בגאליציה. בירחון זה, שגלבר היה מיוזמיו, פרסם בשנים תרע"א—תרע"ב מאמרים על יצחק־בר לוינזון, על ה„קהל" בגאליציה, על המסחר בממון אצל יהודי גרמניה בימי הביניים, ועל מצבם הכללי של יהודי פולין לפני „הסיים הגדול" (1788). בשבועון של ההסתדרות הציונית Die Welt פרסם ביקורת על ספרים בתולדות יהודי פולין (של ד"ר יצחק שיפר וע. נ. פרנק). תשומת לב מיוחדת הקדיש ד"ר גלבר לתולדות ברודי, העיר שבה גדל, ובבר אז התחיל לאסוף תעודות למונוגרפיה על הקהילה היהודית בעיר זו. נושא, שהיה קרוב ללבו כבר בשנות לימודיו הראשונות ושהעסיק אותו הרבה אחר־כך, היו המרידות של הפולנים ברוסיה בשנים 1830—1831 ובשנת 1863 ויחס הפולנים בעת המרידות ליהודים. בירחון הסטודנטים הציונים בגאליציה Menora, בפולנית, פרסם מאמר על הנסיונות להתיידדות הפולנים עם היהודים לפני המרד בשנת 1863. ד"ר גלבר הקדיש תשומת לב גם לפולקלור היהודי ולתולדות התנועות הרוחניות בקרב יהודי גאליציה. ב„ידיעות ליידע העם היהודי" (בגרמנית) פרסם מאמר גדול על הזמר המשורר העממי ברל ברודר ועל המשכיל, מנדל סאטאנובר. לתולדות הציונות מוקדש מאמרו „הספר „רומא וירושלים' לאור העתונות של זמנו". ההיסטוריון הצעיר, שפרסם כבר מאמרים בתולדות יהודי פולין, הוזמן להשתתף ברבעון Еврейская старина שבעריכת ש. דובנוב, ופרסם שם מאמר על רבנות ארץ גאליציה בשנים תקל"ו—תקמ"ו (1776—1786).

בזמן מלחמת העולם הראשונה, שבה שרת ד"ר גלבר בקצין בצבא אוסטריה, נחלשה פעולתו הספרותית, אולם לא נפסקה. הוא פרסם אז מלבד מאמרים מדעיים גם רשימות משדה־הקרב ב„טאגבלאט" בלבוב.

אחרי המלחמה מתחילה אצל ד"ר גלבר תקופה של פעילות ענפה הן בשדה הציבוריות היהודית והן בשדה ההיסטוריוגרפיה. בארכיון הממלכתי בווינה

וכן בארכיונים אחרים מצא תעודות חשובות לתולדות עמנו. תשומת לבו היתה נתונה בעיקר לתולדות יהדי פולין ולתולדות רעיון שיבתם של היהדים לארץ־ישראל.

בשנת תרע"ט מלאו עשרים וחמש שנה לוועידת הזכבי־ציון בקאטוביץ. ד"ר גלבר העלה את זכר הוועידה בחוברת ראשונה שפרסם. בחוברת ניתן תרגום גרמני של פרוטוקול הוועידה, כפי שנרשם ונדפס „בכתב־יד" על־ידי שפ"ר בעברית. לא ידע אז גלבר, כי הפרוטוקול העברי הנו תרגום של שפ"ר מנוסח גרמני, וכי שני הנוסחאות הלכו ונדפסו אז באודיסה, המנותקת מהעולם המערבי, על־ידי א. דרויאנוב. חוברת שניה של ד"ר גלבר, שנתפרסמה בשנת 1920 בגרמנית, מכילה תעודות על בעיית היהודים ביועידת השלום בווינה בשנים 1814—1815. לבעיית היהודים בוועידות השלום הקדיש גלבר אתר־כך מחקרים רבים, ביחוד לקונגרס בברלין בשנת 1878 ולוועידת השלום בשנות 1919—1920. הוא הגיה אחריו בכתב־יד חיבור גדול על בעיית ארץ־ישראל בוועידות השלום 1919—1920.

בשנת 1923 פרסם גלבר את ספרו „היהודים ומרד הפולנים בשנת 1863". בגרמנית. נושא זה העסיק אותו כאמור הרבה מאוד. בשנים 1930—1931 פרסם בעתון Chwila בלבוב סדרת מאמרים על מרד הפולנים בשנים 1930—1931. המאמר יצא בשנת 1939 לאור על־ידי ועד קהילת לבוב בצורת ספר, אולם בימי השואה נשרף הספר ולא נשאר ממנו אף עותק אחד. בקובץ „לאדזער וויסנשאפט־ליכע שריפטן" פרסם ד"ר גלבר בשנת 1938 מאמר על יהודי קאליש בימי המרד 1830—1831. „מוסד ביאליק" פרסם בעריכתו את זכרונותיו של יעקב הלוי לוין מפלונסק מימי המרד בשנים אלו (ירושלים 1953). ב„ייוו"א בלעטער" פרסם ד"ר גלבר זכרונות של אשה יהודיה על המרד בשנת 1863 (ניו־יורק 1962). מאמרו על אחד מיוזמי האחווה הפולנית־יהודית ערב המרד בשנת 1863, על הד"ר מרדכי יאסטרוב, וקטעים מיומנו פרסם גלבר ב„העבר" (חוב' י"א, י"ג, תשכ"ד—תשכ"ו).

מאמרים רבים הקריש ד"ר גלבר למצבם של יהודי פולין במאות הי"ח והי"ט, ביחוד בימי „הסיים הגדול". הוא השאיר אחריו בכתב־יד חיבור גדול על יהודי פולין במאה הי"ח.

ד"ר גלבר כתב גם על תולדות היהדים בארצות אחרות, כמו על יהודי בוהמיה, נאפוליאון והסנהדרין, עלילת דמשק, משפט דרייפוס, תנועת הפראנ־קיסטים מאמרים אחדים הקדיש ליהודי רוסיה. כתב על עמדת הדקאבריסטים, על הפרעות ברוסיה בשנת 1881 ועל השתדלותו של הבארון שלמה רוטשילד בווינה לטובת יהודי רוסיה. ב„העבר" פרסם מאמרים על פליטי פרעות שנת 1881, שהגיעו לברודי, על הפרעות באותה שנה בווארשה, על אגודת הסטודנטים היהודים הרוסיים הראשונה בברלין ועל השתדלותו של דויד וולפסון אצל ממשלת רוסיה להכרה תוקית בהסתדרות הציונית. לחוברת החדשה של „העבר" שלח את מאמרו על המתרגם לרוסית של „מדינת היהודים" להרצל, אולם לא זכה לראות בחייו את המאמר מודפס.

בחיבה יתירה עסק גלבר, ציוני בן ציוני, בתולדות התנועה הציונית. במיוחד חתר לגלות את מבשרי הרעיון הציוני, רעיון הקמתה של מדינת יהודים בשנת 1927 פרסם קובץ מאמרים על הצעות בדבר מדינת יהודים מהשנים 1695—1845 (בגרמנית). הקובץ, שיצא לאור על־ידי ההסתדרות הציונית העולמית ודופיע לקראת הקונגרס הציוני ה־15, עשה בזמנו רושם חזק. גלבר המשיך אח"כ

לפרסם מאמרים רבים על נושא זה בעתונות („העולם" 1927—1928, „היינט", 1931) ובקבצים. בעברית נתפרסם ספר שלו על מבשרי הציונות בסידרת „לנוער" של הקרן הקיימת בשם „חסידי אומות העולם" (1931). על החוברת שלו „תוכנית המרינה היהודית ללורד ביקונספילד" (תל־אביב 1947) יצאו מערערים, הטוענים כי התוכנית איננה של ביקונספילד. מאמרים חשובים פרסם ד"ר גלבר על תנועת סטודנטים ציונית באוסטריה בשנים 1836—1842. מאמרים רבים הקדיש להרצל ולעוזריו הפולניים. עסק הרבה בתולדות הצהרת באלפור ובשנת 1939 הוציאה ההסתדרות הציונית לאור ספר גדול שלו על נושא זה עם הרבה תעודות בנספחים. ד"ר גלבר השתתף בעריכת ביבליוגרפיה ציונית יחד עם ד"ר אברהם לוינסון (ירושלים תש"ג) ובספר „קיצור תולדות הציונות מראשיתה ועד ימינו אלה" מאת ישראל כהן (ירושלים 1956). גולת הכותרת של היבוריו בתולדות הציונות היא ספרו „תולדות התנועה הציונית בגאליציה, 1875—1918" (2 כרכים, ירושלים 1958). הספר מלא וגדוש פרטים על התנועה ועסקניה ומלווה הצלומים רבים. ד"ר גלבר פרסם מאמרים אחדים גם בתולדות היישוב היהן בארץ.

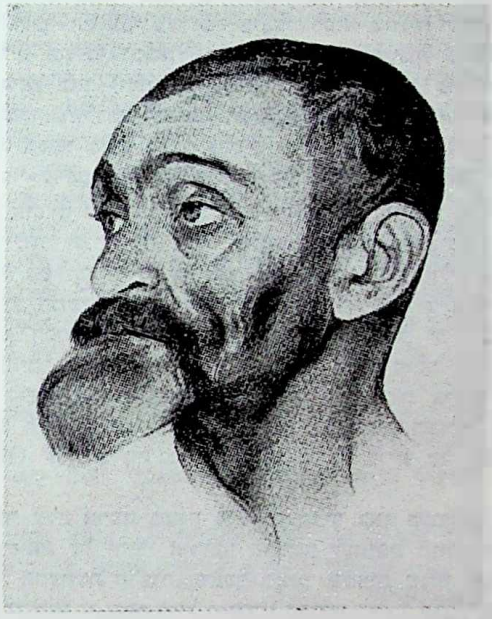
היבורים אחדים על מצב עמנו בארצות פולין, רומניה ובולגריה חיבר ד"ר גלבר לרגל פעילותו הציבורית. אחרי מלחמת העולם הראשונה שימש ד"ר גלבר מזכיר כללי של משלחת הוועד הלאומי של יהודי מזרח־גאליציה. מטעם משלחת זו השתתף בוועד המשלחות היהודיות על־יד ועידת השלום בפאריס ונסע לריגה לוועידת השלום הפולנית־רוסית כמשקיף (1920). כעל אז רבות למען יהודי מזרח־אירופה וחיבר סקירות על מצבם. בשנת 1922 חיבר סקירה על הפרעות ביהודי פולין בראשית עצמאותה. ביקר פעמים אחדות ברומניה וחיבר דו"ח מפורט על מצב היהודים שם. דו"ח זה נדפס בצרפתית בעילום שמו מטעם ועד המשלחות (1928). הוא ביקר גם בבולגריה וחיבר דו"ח על מצב היהודים שם (1932).

ד"ר גלבר עלה ארצה בשנת 1934 והמשיך כאן בעבודתו המדעית במרץ רב. עם בוא השואה על יהדי אירופה התמסר לכתיבת מונוגרפיות על קהילות ישראל שנחרבו. התעדות הרבות, שאסף במשך עשרות שנים, וספרייתו העשירה איפשרו לו את עבודתו זו. ספר גדול ומפורט הקדיש לעירו ברודי (ירושלים 1955). ערך את הספר „תולדות יהודי לבוב" וכתב את רובו (ירושלים 1956). כתב תולדות קהילות רבות, בעיקר בגאליציה, והשתתף בספרי־זכרון רבים לקהילות שנחרבו. כתב גם את תולדות יהדי בוקובינה (בגרמנית, תל־אביב 1958, 1962). את עבודתו זו בהנצחת זכר הקהילות עשה בהתאמצות רבה, לאחר שאיבד עין אחת בזמן מלחמת השתרור, בהתפוצצות פצצה בחצר המוסדות הלאומיים. גם עינו השניה לקתה במידה רבה בשנות חייו האחרונות.

מלבד ספרים ומאמרים כתב ד"ר גלבר ערכים רבים באנציקלופדיות יהודיות. ערכים אלה הם לפעמים מחקרים קטנים וחשובים. בספר־היובל, שהוגש לד"ר גלבר על־ידי ידידיו לרגל יובל השבעים שלו, נתפרסמה רשימה ביבליוגרפית מפורטת של כתביו. ספר־יובל זה היה אות הוקרה וחיבה מצד הציבור להיסטוריון הפורה ורב־הפעלים, שהקדיש את חייו לחקר דברי ימי עמנו.

יוחנן טברסקי

ליב שסטוב, מאה להולדתו



ליב שסטוב (1866—1938)

בספרות הרוסית, ולא רק בה, אתה מוצא הרבה דם זר, שהיה לדם נפשה. נזכור את פושקין „הכושי", את לרמונטוב „הסקוטי", את טורגניב שדם טאטארי היה בעורקיו. ורובל, שאביו היה חצי פולני, היה לאחד הציירים הרוסיים הגדולים. מבני עמנו יש להזכיר את הצייר לויטאן והמלחין רובינשטיין, את חצאי־היהודים סיארוב ומצ'ניקוב.

ליב איסאקוביץ שווארצמאן — הידוע בשמו הספרותי שסטוב — נולד בקיוב ב־31 בינואר 1866. קיוב, עיר ומאה אגדות. גשר בדרך הישנה של מזרח ומערב. סירות על הדניפר. שגוגול שר ותימר לו. בין אי הדייגים וגבעת ולאדימיר הקדוש מתרומם פסל הארד של הקדוש — איש צבא רוסי בלבוש נזיר. בפודול גרים יהודים, שרובם תחומם ביום ולא בלילה. בחצות נערכות „בדיקות" (רביזיות) המשטרה. נתפס יהודי, שאין לו זכות הישיבה, שולחים אותו מיד באסאפ, יחד עם גנבים, אל העיירה ששם נרשם. אבל תהילה לאל יודעים: המן רוצה ממון. ימפתת זהב פותח כל הדלתות.

שנה אחרי הולדתו של שסטוב פירסם טורגניב את הרומן שלו „עשן" (1867). כל השינויים, כל התיקונים, כל התקוות של שנות השישים התגדפו כעשן.

איסאק מוסייביץ' שווארצמאן, אביו של שסטוב, היה פיקח, שנון וידיעות רבות לו בתקירה היהדית ובאגדה והרבה השפיע על בנו, אבל את התנ"ך פתח לו בתרגום רוסי. הנער למד בגימנסיות קיוב ומוסקבה.

שסטוב הצעיר — כרבולת שחורה וחיוך קורן, גא — עודו חי כולו בשנות השישים. פיסארב, דוברוליובוב, הפוזיטיביזם. לא, אין רוסיה יכולה לקפץ מעל הרכבת במלוא מרוצה. קרוב בוקרה של המדינה, של העולם כולו. „רום" היא RUS (כפר). אלו מבני הנוער תולים תקוותיהם בכפר ואלו בעיר הצומחת, בתעשייה העולה.

מכונות אלו! כמה פחד הפילו בראשיתן, בשם שהאוטומאציה מפחידה בימינו. את אנייח הקיטור הראשונה „קלירמונט", שהיתה מוסקת בעצי ארנים והשחירה בעשנה ובפיחה את הרקיע רשילחה ניצוצות לכל עבר, כינו אנשי ניו־יורק בלעג „שגעונו של פולטון".

אנשי ההודסון ניסו כמה פעמים להטביעה. וב־1811, שנת משבר, התחיל נאד לוד. שלא היה בגדר כר־דעת גמור, גם אם דבריו היו לפעמים בהשכל, לנפץ את הגולים לתעשייה הגרביים והסלסלה, שהוא וחבריו ראום ככוח שסני, כאויביהם בנפש. תנועתו של „הגנראל לוד" התפשטה מנוטינגהאם לעירם אחרות באנגליה, אף על פי שהממשלה הכריזה עונש־מוות על הרס המכונות. אותה תקופה תוארה ברומאן „שוירלי" לשארלוטה ברונטה. אולם לא רק משוטי־העם, גם רבים מחשובי המדינאים לא האמינו במכונה. „מסילת הברזל אין לה עתיד", החדיע סיאר. זו היתה גם דעתו של נפוליאון.

ואולם המכונה הלכה הלוך וחזוק, הנוער של שנות השישים בז לאוהבי העצלות האובלומובית, אכולי ההאמלטיזם, והעריץ אנשים המגדילים את המעשה בארצם: לא לקחנים, כי־אם יצרנים — לא רק לסובת עצמם, כי אם מאהבת העם ומאהבת־ההשכלה.

שסטוב למד משפטים באוניברסיטה שבקיוב. אולם עבודת־המחקר שלו על חוקי־עבודה חדשים נפסלה על־ידי הצנזורה במוסקבה מ„חשש שהיא עשויה לשמש אות למהפכה". שסטוב לא הוסמך איפוא לדוקטור.

לא, טורגניב לא טעה. ברומאן האחרון שלו „ניר" (1870) הוא כותב: „הכל ישן מסביב: בכפרים, בערים... סותר ופקיד ישנים. שומר העומד על משמרתו... גם הנאשם ישן — ומנמנם השופט... הכול ישנים!... רק בית־המרזח של הצאר — אינו עוצם עין... בשינה עמוקה ישנה המולדת, רוס הקדושה".

כן, זה שיוור־שיירן של שנות השישים. רבים עוזבים את האנייה הטובעת של נעוריהם. אין לך כ„איזמים" תרשים המהרים להתייישן. ברחובות רצה „המאת השחורה". פוגרומים דוהרים כקטר מטורף: „הכו את היהודים! הצילו את רוסיה!"

לצ'יכוב — שסטוב ייחד לו מאמר — קראו בשעתו „משורר הדימדומים". הוא מתאר רוסיה שאין מתארע בה כלום. שסטוב מרגיש אולי כמו ברדיאייב: התפתחותה של רוסיה היתה קאטאסטרופית".

על שינוי־הערכין של הנוער היהדי מספר ד"ר חיים ז'יטלובסקי ב„זכרונות חייו": בחוברת ינואר 1884 של „רשומות המולדת" נדפסה אליגוריה של סאלטיקוב־שצ'דרין „שלוש מעשיות", ואחת מהן, „הואב הזקן", זיעזעה את

ז׳טלובסקי עד היסוד. במשל על הזאב הטורף, השנוא על הכול, ראת רמז על עם ישראל. וכשהגיע לסופה של המעשיה — הזאב שנפצע חש הקלה ומצדיק על עצמו את הדין: „הנהו המות, הגואל ומושיע!" — קרא ז׳טלובסקי: כך? למות, להתבולל? הם לא יזכו, ששמנו ימחה מתחת השמיים!" ואז נולד בו רעיון הלאומיות היהודית, „לאומיות־הגלות". לא לברוח מכאן, אלא חיים יהודים סוציאליסטיים בארצות הגולה.

מתחילה הגירה לאמריקה וגם עלייה לארץ־ישראל... ושסטוב? דומה, כאילו ברק היכה באילן עד לשרשיו.

„משקספיר עברתי לקאנט, שניסה באמנות לא מצויה של ביקורת התבונה המעשית' שלו ובהנחותיו המפורסמות לסתום את פרצות ההוויה, שהוא עצמו גילה בביקורת התבונה הצרופה. אולם קאנט לא היה בכוחו לתרץ את שאלותי. — אז הפניתי את עיני לצד אחר — אל כתבי הקודש. אולם האם בכוחם של כתבי־הקודש לעמוד עמידת פנים אל פנים עם האמיתיות הנגלות? שאלה כזו עדיין לא שאלתי את עצמי, עדיין לא העזתי לשאול".

בוויכוחים סוערים נתחשלה השקפת עולמו. בשנות המהפכה הראשונה יצא שסטוב לחוץ־לארץ. איליה ארנבורג מספר בזכרונותיו: „בבית הקפה ‚פראגר־דיל' היו מתכנסים לפרקים סופרים רוסים... פעם אחת נכנס אנדרי ביאלי בוויכוח עם שסטוב; חלוקים היו בעניין התפירדות האישיות, ודיבורם בלשון שנזקקים לה פילוסופים בעלי־תריסין. ‚שעת הענבר' הגורלית הגיעה, בבית־הקפה כיבו את האורות, אך לפילפול הפילוסופי לא בא קץ. — והרי תמונה בלתי־נשכחת: בכנפי הדלת המסתובבת צועקים אנדריי ביאלי ושסטוב בקולי־קולות, איש מהם אינו משגית כי הוא דוחף את הדלת קדימה ומונע מעצמו את היציאה החוצה. שסטוב, חבוש מגבעת, בעל זקן ארוך ומקל גדול בידו, דומה היה ל‚היהודי הנצחי', ואילו ביאלי רתח וזעם".

בייחוד היו חשובים בשביל שסטוב ויכוחיו עם ניקולאי ברדיאייב. בעיות שוות וחוויות שונות, זה היה חידוש Credo quia absurdum („אני מאמין, כי זהו מן הנמנע") של טרטוליאנוס, או בניסוח אחר של קירקגור, „אם יש אלוהים — משמע, הכל אפשרי", אבל איך באים לאלוהים?

שסטוב היה אומר:

„כשגוגול הטיל לתוך האש את החלק השני של ‚נפשות המתות' שלו, אמרו שדעתו נטרפה עליו. אולם בשרפו כתב־יד יקר־ערך זה, שיכול היה להקנות לו שם־עולם הרבה יותר מתריסר מבקרים בריאי־רוח, עשה גוגול משהו חשוב יותר מאשר בכתבו אותו. בדבר זה לא יודו האידיאליסטים לעולם. דרושות להם ה„יצירות" של גוגול; אבל מה להם ולגוגול עצמו, בירידתו הגדולה, בהסתאבותו הגדולה!"

ושוב היה אומר:

— פאסקאל ראוי היה לומר כניצשה: ‚למחלתי חייב אני את הפילוסופיה שלי'. אם לא התהום, לא היתה פילוסופיה פאסקאלית. כל שהוא מספר ב„הגיונות" אינו אלא תיאורי התהום. וראה זה פלא! לאט לאט מתחבכת התהום על פאסקאל. אין הרקע תחת הרגליים, אין על מה להיסמך; אתה חש את הכלימה העומדת לבלעך, את אימת האבדון הבלתי־נמנע, ומהחזה עולה שועת אימה: אלי, אלי, למה עזבתני? נדמה שהכול נגמר, אבל משהו גם התחיל, מתעוררים כוחות חדשים, אם אי־אפשר ללכת כקודם על פני הקרקע, ובכן, צריכים לעוף.

ושסטוב היה מסכם את דבריו:

„בעל התהילים אומר: ‚ממעמקים קראתיך ה'׳. מה היחס בין המעמקים לה'? בשעה שאין לא מעמקים, לא אימה, לא יאוש, אין האדם רואה את אלהים ואינו קוראו".

הוגה־דעות רוסי אחד אומר: „אין להאשים את ברדיאייב בשכלתנות, — קרוב יותר שהיה אנטינומיסט... אולם האי־שכליות הרומאנטית של ברדיאייב מתווירה לצומת הנגד־שכליות של שסטוב — פילוסוף, שכל חייו נלחם באמיתיות שהן תובה לכול ובמקורן — התבונה" (ס. לויצקי).

שנים על שנים היו שסטוב וברדיאייב מתאבקים ומתחבקים. חלוקים ואהודים. ברדיאייב כיתב: „לפני ההגלייה שלי (כלומר לפני 1900) היכרתי אדם, שנשאר ידידי כל ימי חיי, אולי הידיד היחיד, שאני חושב לאחד האנשים המובתרים והמעולים... אני מדבר על ליב שסטוב, שגם הוא היה בן קיוב... אנו התווכחנו תמיד, השקפות־עולמנו היו שונות, אבל בעיון של שסטוב ובצריך עיון שלו היה משהו קרוב אלי". ובמקום אחר כתב ברדיאייב: „אנחנו, שלא הסהגלנו, המבקשים תמיד, אנו שחרדה בלבנו, המבינים מהי טראגדיה, צריכים להתחשב בשאלות, שעירר בחריפות כזו אדם לבבי ומיוחד במינו זה. את שסטוב אני חושב לגדול בדעה וזהו סימן־היכר חשוב, שהוא הכריז מלחמה על השכל הישר".

בתקופתו של שסטוב היה מיפנה קבוצי. האדם אינש את המכונה, אבל המכונה מינפה קצת את האדם. מהפכה של ימין בשמאל ושל שמאל בימין. וכולן מבקשות לרתום ולבלום. התבונה בונה והורסת את אשר בנתה.

אמנם, יש מאמינים בתקנה גם בשעת סכנה. קונדורסה מסתתר, הגיליוטינה אורבת לו, אבל במתבואו האחרון הוא כותב את ה„מסה ההיסטורית על התקדמות הרוח האנושית", כותב בנוסח המאה ה־18, על הנצחון הקרוב של התבונה. ואילו בכל ה„הגיונות" של פאסקאל יש „פחד מיטאפיסי" מפני המקרה באות רבתי". אמנם, העולם בימינו הוא מוחלף הצורה, אבל אם גם מוחלף המהות? בלימתיות, פרובלימתיות.

ברדיאייב לא חיבב שיטות, שיש להן תשובות על הכול. ההגיע שסטוב לגמר־עיון ולגמר־דין? הוא אמר לתלמידיו באוניברסיטה של פאריס:

— „מכים אני על שומעי הרצאותי. הם מקווים, שאקל עליהם כלאכתם הקשה, אספק להם פתרונות קלים. אולם בשביל עצמי נעשים פתרונות אלו קשים יותר ויותר משנה לשנה".

יפה העריך אותו ברדיאייב: „בשביל ליב שסטוב לא היתה הפילוסופיה מקצוע אקדמי, אלא שאלת חיים ומוות". „הוא ביקש את אלהים, ביקש לשחרר את האדם משלטון ההכרח... בשביל שסטוב היתה הטראגדיה האנושית, האימה וייסורי החיים, חוסר התקווה והיאוש מקורות הפילוסופיה שלו... הוא הלך מניצ'שה אל התנ"ך".

י. ל. וילנסקי

מכתבים למרכז „בני משה"

ד"ר יהודה לייב ניסן וילנסקי, שבחוכרת „העבר" האחרונה (חוב' י"ג) פרסמנו מונוגרפיה עליו, פרי עטה של בתו גב' מרים ילין־שטקליס, היה למן שנת 1891 חבר אגודת „בני־משה", שאליה הצטרף בעיר מגוריו קרמנציוג. בשנות למודיו בברלין המשיך בפעולתו בלשכה הברלינית של „בני משה", שהיוותה גרעין פעיל ב„אגודה המדעית הרוסית־יהודית", אגודת הסטודנטים הלאומית הראשונה בברלין, שמייסדיה ותבריה היו רובם ככולם סטודנטים יוצאי רוסיה.

שבעת מכתביו המתפרסמים להלן, ברשותו האדיבה של הארכיון הציוני בירושלים, נוגעים לעבודתו כחבר „בני משה" בברלין בשנת 1892—1894.

מסופר בהם על ניסיון לכנס ועידה של אגודות הסטודנטים הלאומיות בדרוסקניקי בקיץ 1892. תוך הבטחת הסגמה הארצישראלית בועידה זו (מכתב א'), על קבלת חברים חדשים לאגודת „בני משה" (י. ל. אסתרמן וא. דוידזון). השני שינה דעותיו כעבור זמן מה ועכר למחנה הס. ד. המתבוללת). על הפצת אינפורמציה על הנעשה בארץ־ישראל. באמצעות עתונים וביולטינים, על קשרים עם „חובבי־ציון" בגרמניה ואנגליה, ועל פעולות לטובת בית־הספר שהקימו אז „בני־משה" ביפו.

המכתב הראשון כתוב במקורו רוסית באותיות עבריות, תוך התנצלות המחבר. כידוע קבעו תקנות אגודת „בני משה", כי „שפת האגודה היא שפת עבר, ועל כן אין מקבלים אלא יודעי ספר ולשון עבר" (ר' כתבי אחד העם. ירושלים תש"י. עמ' תל"ם). אולם כל שאר המכתבים נכתבו עברית.

א.

ברלין, 5.6.92

אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני!
„לא ולא..."

אחים יקרים!

מתבייש אני לכתוב אליכם בצורה זו[1]. אולם אני כותב עדיין כל כך רע בשפה הלאומית, שבלית ברירה נאלץ אני לכתוב בשפה זרה. כפי שרואים אתם מהמכתב הרשמי[2]. קיימת תכנית לקיים כנוס של צעירים אינטליגנטיים־לאומיים. הרעיון הוצע על ידי חוג הסטודנטים בקאזאן, שתכניתם (רעשנית למדי, אולם דלת תוכן) נמסרת במכתב הרשמי. כאן, בברלין, הזמינה הנהלת „האגודה היהודית־הלאומית"[3], שעליה שמעתם ללא ספק, ושאני נמנה בין חבריה (של ההנהלה), כמה חברים נבחרים של האגודה, לאחר דיונים ארוכים ועמל רב החלט בסופו של דבר לקבל את התכנית הרצופה כאן.

---

1) המכתב כתוב רוסית בטראנסקריפציה לאותיות עבריות (ראה תצלום חלק ממנו בעמ' 203).

2) ר' להלן, המכתב המצורף למכתב זה.

3) היא „האגודה המדעית היהודית רוסית", שהוקמה בברלין בשנת 1889. וי. ל. וילנסקי היה בין מיסדיה.

הנני פונה אליכם בשתי דרכים. ראשית — באורח רשמי, בהתאם להצעתי, לבעל כתובת המכתב, ה' בן־אביגדור הנכבד, שנית — מה שחשוב יותר — לכל חברי הלשכה המרכזית[4]. בתור חבר האגודה שלנו[5]. קדם כל על מנת להודיעכם על עצם הכינוס, ונוסף לכך — מתוך תקוה כי תמצאו לנכון לשלח את מישהו לכנוס זה. הנני חושב כי למוחר יהיה להסביר לכם. אתם בעצמכם תבינו יפה. כמה חשוב שבכינוס זה של אנשים צעירים יהיו נוכחים כמה מאתנו (רצוי רבים ככל האפשר), כדי שנוכל להעביר בו, במידת האפשרות, תוך זהירות, כמובן, את רעיונותינו. הכרחי וחשוב להגיע לכלל השפעה בימים יבואו על ברית החוגים העומדת לקום, מבלי שנקבלם כחברים לאגודתנו. על כן הכרחי, שהאגודה שלנו תהיה, כפי שאומרים הגרמנים, „מיוצגת חזק" בכינוס זה. הנני להעיר בקשר לזאת, שכדי להופיע בכנוס, אין צורך להיות דוקא שליח של חוג מסוים, די שהאורח יזומן על ידי חוג כל שהוא, למשל על ידי החוג הברלינאי. איש זה יקבל, כפי שאפשר לראות מהמכתב הרשמי, זכות להזמין אישים או חוגים אחרים.

---

4) הלשכה המרכזית של „בני משה" בוארשה, שבן־אביגדור היה מזכירה. המלים „חברי הלשכה המרכזית" כתובות עברית בגוף המכתב.

5) אגודת „בני משה".

אין ספק שבכינוס תובע משאלה, שהאנשים המשתתפים בכינוס לא כנציגי חוגים יקימו חוגים כאלה בעריהם. שדבר זה אף היא חשוב ברור לבולנו. לוילנה נשלח מכתב, לפי הצעתי, לאחינו[6]) מר שוקיאן[7]). בידעי מראש שמקרמנצ'יג לא יוכל איש לבוא, לא כתבתי להם על כך. אבקשכם לענות לי מהר ככל האפשר להצעה הרשמית, ולמכתבי הפרטי — לפי הכתובת הרצופה.

היו שלום כברכת אחיכם, מוקירכם ומכבדכם לייב ניסן ווילענסקי (לבנ"ן), חבר לשכת יזרעאל (י"ג), תלמיד באוניוורזיטא בברלין[8]).

(נספח למכתב הנ"ל)

ביזמתם של כמה חוגים יהודים לאומים ברוסיה, יתקים בעיר דרוסקיניקי, פלך גרודנה ב־21 ביולי (מנין ישן)[9]) שנת 1892 כינוס יהודי־לאומי על מנת לארגן ולאחד את חוגי הנוער ולהחליף דעות בכמה בעיות תיאורטיות ומעשיות. אנו פנים אליכם בהצעה, לשלוח, אם אפשרי הדבר, ציר לכינוס זה. נבקשכם להזמין מצדכם חוגים אחרים הידועים לכם. עם זאת לא נראה כמיותר להוסיף כי מאחר שלפי הידוע לנו יהיה היסוד המכריע בכינוס מורכב מאנשים האיהדים את הרעיון הפלשתינאי, הרי על מנת למנוע ויכוחים מיותרים היכולים להתעורר, רצוי הדבר, שבכינוס יקחו חלק צירי חוגים שאינם מתיחסים לכל הפחות באיבה לרעיון הפלשתינאי. הננו מקוים כי לא תערערו על הזמן ועל מקום הכינוס המוצעים על ידינו. (21 ביולי הוא יום חופש מלימודים באוניברסיטאות של רוסיה ושל חו"ל, ודרוסקניקי מקום נוח במיוחד משום מקומו המרכזי ובמקום מרפא). גם אם אין זה כל כך נוח לכם הרי לא נוכל לבוא בדברים עם כל החוגים בענין קביעת המקום והזמן משום שרק מועד קצר נותר לכינוסו. אנו מצרפים בזאת פרוגרמה שעובדה על־ידי חוג אחד ברוסיה[10]) ושניה, שעובדה על־ידינו. אנו מבקשים מכם להחליט בענין הכינוס בחוג צר ככל האפשר, משום שביצוע תכנית הכינוס אפשרי רק תוך שמירת סודיות גמורה. שלחנו את ההזמנות לכינוס זה לכל החוגים הידועים לנו (פאריז, דרזדן, ברן) ולכמה אגודות הידועות לנו ברוסיה (וילנה, רומני, ועד). היה רצוי שתזמינו חוגים הידועים לכם ברוסיה, תוך בקשה שיכתבו לנו. הכרחי הדבר שכל החוגים ימסרו לנו שלושה שבועות לפני הכינוס את שם הציר (לפי הצעת החוג הרוסי הנזכר לעיל אין מספר הצירים של חוג אחד צריך לעלות על שנים), ואז נודיע לכל חוג את שם האיש, אליו יוכלו לפנות במקום. עם ציון שם האיש רצוי להשתמש בשפה ציורית, למשל במקום המלה „כינוס" לכתוב „נסיעה".

כדי למנע פרסומת מיותרת הזמינה הנהלת האגודה המדעית־הרוסית־יהודית כמה חברים של החוג לפי שיקול דעתה לשם דיון בענין זה.

תכנית הפרוגרמה של החוג הנ"ל ברוסיה

א) אופיו של כל חוג, תכניתו העיונית ופעילותו למעשה; בירור בעיות עקרוניות: תחיתו של העם היהודי, כיחידה עצמאית, ייחודית (סאמאביטנאייא). כאידיאל של היהדות בזמננו; 1) ההגידה כדרך העבודה להגשמת האידיאל;

---

6) אחינו — היינו חבר „בני משה".
7) פנחס שוקיאן, מעסקניה הותיקים של „חיבת ציון" בוילנה.
8) שתי השורות האחרונות כתובות עברית במקור.
9) ז. א. 3 באוגוסט לפי הלוח המערב־אירופי.
10) הוא החוג באוניברסיטת קאזאן הנזכר בגוף מכתב א'.

2) רעיון הריכוז; 3) ארגנטינה או ארץ־ישראל כארצות ההגירה; 4) אפשרות של הסכם בין המפלגות הפלשתינאית והארגנטינאית ויחסים הדדיים במקרה של חוסר־הסכם.

ב) בירורו וכיוונו של הקו שבו על היהדות לנקוט כאן ובארצות ההגירה ביחס לבעיות הרוחניות והכלכליות־חברתיות.

ג) בעיות מעשיות: 1) ארגון תנועת ההגירה ושיתוף האינטליגנציה היהודית בתנועה זו. 2) איחוד החוגים הקיימים והאינטליגנציה היהודית בכללה. 3) תעמולה לרעיון התחיה והעקרונות החייבים להביא להשגת האידיאל הלאומי שלנו. 4) הפצת השכלה בקרב העם. 5) הפצת עבודת האדמה בקרב העם.

ובסיום מציעים אנו כאמצעים מעשיים להגשמה: 1) הקמת ועד קבוע. 2) יסוד קופה כללית. 3) הוצאתו לאור של מכתב עתי.

הפרוגרמה שעובדה ע"י האגודה הרוסית יהודית בברלין

א) הקמת חוגים לאומיים: 1) עיבוד פרוגרמה כללית של פעולה פנימית שתתבסס בחקר הבעיה היהודית, החיים היהודיים, ההיסטוריה, השפה העברית והפצת ידיעות במקצועות אלה. 2) איחוד החוגים על־ידי דו"חים הדדים, חליפת מחשבות במכתבים, כינוסים קבועים וכד'. 3) יסוד קופה כללית שתסייע לארגון, תתמוך בחוגים אשר יקבלו עליהם את העקרונות שנזכרו לעיל, ובמטרות תעמולה אחרות שיאושרו על ידי הכינוס.

ב) בעיות שהוצעו על־ידי חוגים שונים. החוג הברליני מציע שהכינוס יביע דעתו בבעיות דלקמן: 1) מה הם האמצעים היעילים ביותר להשרשת התנועה הלאומית־הפלשתינאית בעם היהודי? 2) על פעולתם המעשית של הלאומים־הפלשתינאים בתנאים החיצוניים הקיימים בעניין הפלשתינאי.

ג) איך על הלאומים הפלשתינאים להתייחס להגירה המתנהלת עתה לארגנטינה.

ביפוי כוח (האגודה) ל. ג. וילנסקי

ב.

„אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני..."

„השתא עבדי, לשנה הבאה בני חורין".

ברלין, י"ט ניסן, אי תתכ"ד לחה"ב[1].

אחים יקרים!

אתכבד בזה להכניס אל אגודתנו שני חברים חדשים, אשר ידעתים אל נכון, בחנתים ומצאתים ראויים להמנות בין חברינו. הלא המה ה' אלי' בן אריי דוידואהן[2] וה' יהודה ליב בן שמואל עסטערמאנן[3], מסורים המה ידידי ורעי אלה להרעיון תחית עמנו בא"י ונכונים לעבוד ולעמול לטובתו. ככל אשר תמצא

---

1) אתתכ"ד לחה"ב — 1824 לחורבן הבית (השני), שהיא שנת 1893 לסה"ע.

2) אליהו דוידזון, פרש לאחר מכן מהתנועה הציונית. היה חבר המפלגה הס. ד. הרוסית והחקיף את הציונות מעל דפי „איסקרה" (ד' י. קלויזנר, „אופוויציה להרצל". ירושלים תש"ג, עמ' 21, 48, 106).

3) יהודה (אריה) לייב אסטרמן (1869—1944) עלה ארצה בשנת 1912 והיה המנהל המסחרי של „בצלאל" עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בשנות 1922—1935 היה מנהל הבנק האפוטיקאי. מיסודה של ההסתדרות הציונית.

ידם, לא יסוגו אחור מהקריב קרבן בעד עמנו לטובת הרעיון הנ"ל. בכלל מצאתים מתאימים עם התנאים, אשר תדרוש אגדתנו מכל חבריה. הנני נותן תשובות על השאלות כנהוג: א, אלי' בן ארי' דוידזאהן ב, גולד במאהיליעוו על נהר דניעפר, ג, בן עשרים וחמש שנה, ד, שומע עתה בלמודים בהאוניווערזיטאט ברלין בהמחלקה לידיעות הטבע, ה, מקום מושבו ברלין, ו, סמוך על אבותיו: ז, אם בעל אשה ובנים הוא? לא. ח, ——, ט, יודע היטב מטרת האגודה ומסכים לה בכל לב, י, נכון לתת הבטחה נאמנה לפי נוסח ידוע לקיים כל חקי האגדה.

יהודה ליב בן שמואל עסטערמאנן בן עשרים ושש, נולד במאסיאדי בפלך קאוונא, שומע בלמודים באוניווי' ברלין בהמחלקה לחכמת הרפואה.

שולח אנכי דמי תרומתי 10 מארק, ותרומת רעי הנז' תקבלו במועדם. אקוה, כי אכניס בקרוב עוד חבר אחד. שלחו נא לי את ספר התקנות החדש גם המכתבים החוזרים, אשר יצאו עד עתה ותצאו מהיום והלאה מיפו'). גם את ספר שמות כל חבריגו אל תמנעו לשלוח אלי. הלא מלשכתי „יזרעאל"[3]) לא אקבל מאומה.

הודיעוני נא מבית הספר שביפו[4]), כל מוצאין ותהלוכותיו בפרטות, כי יש בדעתי למצוא עבורו לכסף מוצא באחת החברות פה, כי ע"כ עלי לדעת כל דבר עבורו למען בוא בעצה כמשפט.

היו שלום, כאות אתיכם הצעיר

לבנ"ן.

ג.

ברלין, א' תתכ"ד לחה"ב, אייר יום ה'.

אחים יקרים!

בהתאספנו יחד להתיעץ אדות דברים הנוגעים לרעיוננו גמרנו אמר לבא לפניכם בהצעתנו הנוכחית.

בימים האחרונים נרגש מאד חסרון עתון מרכזי אשר יכולל בקרבו מאמרים והצעות בנוגע אל רעיוננו ומעשינו בארץ וחוץ כן ידיעות ברורות מכל הנעשה לטובת ענינו בכל הארצות. בעצם אמצעי ספרות כזה יהיה לאל ידנו להרחיב את רעיוננו בין כל בני עמנו בארצות גלותם וגם להדריך את הלאומים שבנו תוכבי ציון בדרך הרצויה לנו והנבחרה מאגדתנו. החסרון הזה לא ימנה בהעתון החדשי, אשר עומד להוסד ביפו[1]), כי למרבית בני עמנו הנפזרים בארצות שנות וגם לרוב חר"צ עודנה זרה השפה העבריה. אי לזאת עתון כזה אשר אנחנו מבקשים יוכל לצאת רק כשפה איראפית, אשר תהיה מובנה לרוב בני עמנו. שפת אשכנז תתאים עם התנאים האלה. — כי ע"כ גמרנו אמר לבוא בהצעה לפני אגדתנו הנכבדה, כי עלינו להוציא את הדבר הזה לפעולת אדם. כמובן יכל עתון כזה לצאת רק באחת מערי איראפא הגדולות. כאשר נחש גם לכם יוצא

---

4) בכסלו תרנ"ג (סוף 1892) החליטו „בני משה" להעביר את מרכז אגודתם ליפו. ר' אחד העם, „ניסיון שלא הצליח". כל כתביו. ירושלים תש"י, עמ' תמ"ד.

5) לשכת „יזרעאל" של „בני משה" — היא הלשכה בקרמנצ'וג, עירו של י. ל. וילנסקי.

6) בית הספר לבנים ביפו נפתח ביומת „בני משה" בג' חשון תרנ"ג (1892). ר' י. קלויזנר, „מקאטוביץ עד באזל" ח"ב. ירושלים תשכ"ה, עמ' 198.

1) החל מחודש אייר תרנ"ג (1893) התלו „בני משה" ביפו להוציא ביולטין בשם „מכתבים מארץ ישראל", שכלל אינפורמציה על הנעשה בארץ. ר' ספרו הנ"ל כל י. קלויזנר, ח"ב, עמ' 234.

כעת עתון המתאים עם רעיוננו בעיר ווינא בשם „Selbst-Emancip.“[2]. אם כי עד עתה לא הצליח עוד העתון בדרכו ולא עלה בידו לקחת לב חו"צ, אך כל זה הוא מסבת מעצורים אשר היו נצבים על דרכו. המו"ל היה יחיד בעירו ולא יכל לדעת את צרכי ענינינו אל נכון, גם לא היו על ידו עוזרים ראויים לזה. נקוה כי יעלה בידנו להמשיך אותו אל אגדתנו, כי דעותיו נושאות כד־בבד עם הדעות והיסודות אשר הציבה לה אגדתנו, אז יוכל האיש הזה עם כשרונותיו הספרותיים הרבים להיות כבריח התכון בענין העתון. עוד ביתר שאת אם יהיו לפניו משפטים וחקי אגודתנו, אשר על פיהם יעבוד את עבודתו. לכן דעתנו נוטה לעשות את העתון „S. E.“ לעתון מרכזי. — אם תמצאו את הצעתנו נכונה וישרה, התדיעונו נא במכתב בהקדם האפשרי.

בשם לשכה ברלינית, אחיכם המכבדכם ומוקירכם,

לבנ"ן.

ד.

ברלין, יום ר', י"ח סיון תרנ"ב.

אחים יקרים!

אחינו א'. דודזאהן וי'. לורי[1]) שולחים לכם בזה את חרומתם לשנת תרנ"ג איש איש סך 1 ר"כ 50 ק'. אחינו ה' אסתערמאנן לא יוכל לתת תרומה שנתית לטובת אגדתנו, מטעם ידוע לכל עברי... לאשר רואים אתם, דלה מאד לשכתנו. — הנני שולח א' ר"כ לטובת ביה"ס כיפה, אשר קדשתי לזכרון היום, שבו בא ידידי שמר' לעווין עם העלמה ה. קאנהיים בכרית התנאים[2]). את כרכתי שלחתי ל„המליץ“.

היו שלום, כאות אחיכם מכבדכם,

ליב ניסן ווילענסקי

לא נחוץ הוא, כי תכתבו לנו רעקאממאנדיס[3]).

ה.

ברלין, יום ב' לחדש סיון א' תתכ"ר.

אחים יקרים!

אתמל ראיתי פה מכונה מבקשה להעתקת מכתבים. cyclostyle שמה. בחנתי את המכונה הזאת ומצאתי אותה, כי באמת טובה היא. אין עוד לדבר, כי השפירגראף, שהוא ההקטאגראף, לא יכל לה. גם דרשתי את אחד ממכרי פה, אשר היתה לו המכונה הזאת ויאמר גם הוא כי טובה היא מאד. הנני שולח לכם בזה את הפרוספקט, ואם תמצאו, כי גם מחירה לא גדול, אקנה ואשלח אותה לכם.

והנני אחיכם מכבדכם ומוקירכם

ל. נ. ווילענסקי

---

2) העתון Se'bst-Emancipation יצא בויניה בשנים 1885—1886 ו־1890—1895 בעריכתו של נתן בירנבאום.

1) יוסף לורית (1871—1937) מראשי התנועה הציונית ברוסיה. עלה ארצה בשנת 1907. היה ראש מחלקת החינוך של הועד הלאומי מיסודה עד יומו האחרון.

2) על נשואיו עם הלנה קוהנהיים מספר ש. לוין בזכרונותיו, כרך ב' ת"א. תרצ"ד. עמ' 318.

3) רעקאמאנדיס — מכתב רשום.

ברלין, יום ד' כ' כסלו א' תתכ"ה.
אחים יקרים!

א. אנא סלחו נא על אשר לא כתבנו עד עתה: מדי יום ביומו חכינו, כי יקבל הד"ר הילדסהיימער[1]) את המכתב הידוע מה"ר בינשטאק[2]), אך עד הנה עוד לא בא המכתב ההוא. בקשו נא את ה"ר בינשטאק כי ישלח עוד מכתב אחד אל הד"ר, אך זאת הפעם לא על אדרעסטע שלו, כי אם: Herrn Willy Bambus, Berlin, Elisabethstr. 22 — אז יקובל המכתב בלי ספק.

ב. על דבר בית הספר ביפו, הננו להודיעכם, כי א' אנחנו בעצמנו אין אנו יכולים לעזור לו, כי אם במעט וב' החברה „עזרה"[3]), אין לה רשות ע"פ תקנותיה להוציא כסף לטובת בתי־ספר.

ג. בקופת החברה הנ"ל נמצאים כעת 10 אלפים מארק, אשר היתה החברה נכונה להוציא לטובת הפועלים[5]), לולא התקנות ההן, אשר על פיהן תוכל לתמוך רק תושבי המושבות, אשר כבר יש להם נחלה, והנה, כאשר יקנה איזה קרקע בעד הפועלים, או כאשר תתן חכי"ח[6]) כדבריה את הארמה הידועה על סך 24 אלף פר', אז תוציא גם החברה הזאת את כל הכסף הנמצא כעת בקופתה וגם את הכנסותיה העתידות, אשר תעלינה בערך 10 אלפים מארק לשנה, לטובת הפועלים.

ד. כאשר ראינו מן ה„מכתבים מא"י" מצב בני גדרה רע הוא מאד ועל כן עצתנו, כי יבואו בבקשה אל „עזרה" על שם ראש החברה: Herrn M. Doin, Vorsitzenden d. Vereines „Esra", Berlin, Luisenstr. 12 על הבקשה הזאת נחוצה התימת שני אנשים חשובים וידועים, כה"ר בינשטאק וניגו[7]) או אחד מפקידי מושבות הנדיב. בלי ספק יקבלו מן החברה הנ"ל כערך 2 אלפים מארק.

ה. באחד ממכתביכם שאלתם, אם יש בין מכרינו איש, אשר יוכל לתרגם או לתבר ספור לאמי. הודיעונו, באיזה לשון יכתב או מאיזה שפה לאיזה יתורגם הספר הזה, גם מה תהא מטרתו?

ו' — את הד"ר קאמינקא[8]) מכירים אנחנו היטב וע"פ דעתנו הוא איש רודף אחר הכבוד, אשר יוכל לעשות הכל בעד כבודו של עצמו; גם מצבו בתור הרב בפראג איננו לע"ע קבוע.

---

1) ד"ר הירש הילדסהיימר, בנו של הרב עזריאל הילדסהיימר.
2) י. ל. בינשטוק (1836—1894) מראשוני האינטלגנציה היהודית־רוסית. היה ראש הוועד הפועל של „חובבי ציון" ביפו בשנות 1892—1894.
3) וילי באמבוס (1863—1904) מראשי „חובבי ציון" בגרמניה. היה חבר „בני משה".
4) חברת „עזרא" — אגודת „חובבי ציון" בגרמניה, נוסדה ב־1884.
5) בשנות התשעים העמיקה את „חובבי ציון" בעית סידורם והתיישבותם של מאות פועלים שעלו ארצה תוך תקוה להגיע להתיישבות.
6) חכי"ח — חברת „כל ישראל חברים" (ה„אליאנס").
7) יוסף ניגו (1863—1945) אגרונום, יליד תורכיה. בשנות 1886—1904 מנהל מקוה־ישראל. לאחר מכן שימש כמפקח ראשי על מושבות יק"א במזרח.
8) ד"ר אהרון קאמינקא, סופר ואיש מדע עברי (1866—1950). שימש בשנות 1893—1897 רב בפראג.

ח' — בשבוע הזאת נשתדל לאסוף בין השטודנטים דפה כסף מעט לטובת בית הספר ביפו. בעד הכסף הזה עם כסף תרומתם של אחינו באמבוס ואסתרמאנן נקנה ונשלח לכם את הציקלוסטיל.

היו שלום, כאות אחיכם מוקירכם, הכוהב בשם חברי לשכת ברלין
ל. נ. ווילענסקי

ז.

ברלין: י"א אדר תרנ"ד.

חים יקרים!

בהיות פה אחינו ה' לווין־עפפשטיין [1]) אמרנו ליסד פה חברה לתמיכת בתי ספר בא"י (Schulverein). למען זאת נפן אנחנו אליכם, כי תכהבו קול קורא על דכר זאת אל אב"י [2]) באשכנז גם נעשה שנויים בו כפי הצורך. את האורגינל וההעתקה נשיב אליכם עם כתבת מעונם של אחרים מאב"י בערים שונות של אשכנז למען תשלחו אליהם את ה„קול קורא" הזה בשפת עברית יאשכנז יחד. בטוחים אנחנו, כי בדרך זו נוכל לעשות פעולה לביה"ס ביפו בפרט ולכל בתי הספר בא"י בכלל. בדבר המחאה נגד ב"מ [3]) יכתוב היום אחנו ה' באמבוס גם אל הקולוניל גאלדסמיטה 4), למען יקח דבר עם הרב אדלער [5]). הן, שאלה אחת: אם נוכל אנחנו לקרא (בצורך) את שמות אחדים מאחינו ב"מ בא"י או גם בח"לא? [6]) כי אם לא, איך יוכלו להעיד על כשרותם וכו' של ב"מ? אם תמצאו לנחוץ, הודיענו על דבר זאת ע"י דיפשא [7]), על כתבת:

והני אחיכם מוקירכם ומכבדכם.

ל. נ. ווילענסקי

---

1) אליהו זאב לווין־אפשטיין (1863—1932) חבר „בני משה". מפיסדי המושבה רחובות וחברת „כרמל".

2) אב"י — אחינו בני ישראל.

3) ב"מ — „בני משה". הכוונה לכרוז נגד „בני משה" שיצא לאור בירושלים בחתימת הרבנים, ר' ספרו הנ"ל של י. קלויזנר, ח"ב, עמ' 297.

4) אלברט א. גולדשמידט (1846—1904) קולונל יהודי־בריטי, מראשי „חובבי ציון" כבריטניה.

5) הרב נפתלי אדלר (1839—1911) רבה הראשי של יהדות בריטניה מאז שנת 1891.

6) בחל"א — בחוץ לארץ.

7) דיפשא — מברק.

לתולדותיה של חברת יק"א ברוסיה

(ארבעה מכתבים)



רבי משה נחום ירושלימסקי

כאשר קמה חברת יק"א בשנת 1891 ראתה את עיקר הסקידה בארגון הגירתם של היהודים מרוסיה והתישבותם בארצות שמעבר לים.

בסוף המאה הי"ט החליטה יק"א לפתוח בפעולות כל שיקום כלכלי והתיישבות יהודים בתחומי רוסיה. כצעד ראשון לכך נערך מטעם החברה סקר סטאטיסטי־כלכלי־סוציאלי שהקיף כ־1400 קהילות יהודיות. איסוף החומר לסקר זה נמשך מאביב 1898 ועד סוף 1899. החומר עובד ויצא לאור בשנת 1904 בשני כרכים ובשתי שפות (צרפתית ורוסית) בשם „אוסף מקורות למצבם הכלכלי של היהודים ברוסיה". שני כרכים גדולים אלה, בהצטרפם לתוצאות המפקד הכלל־רוסי, שנערך בינואר 1897, משמשים יסוד עיקרי לתאור פניה של יהדות רוסיה על סף המאה העשרים, מבחינה סטאטיסטית, דימוגראפית וכלכלית.

התעודות שהיבאו להלן משמשות חומר לתולדות ארגונו של הסקר ההיסטורי הנ"ל. אלה הם ארבעה מכתבים שנשלחו מטעם הועד המרכזי של יק"א

בפטרבורג לרבי משה נחום ירושלימסקי ז"ל (1855—1916), ששימש מאז 1880 ברבנות בעיירה קאמינקה (דרום פלך קיוב*).

המכתב הראשון חתום על ידי הבארון דויד גינצבורג (1857—1910), יושב־ראש הועד המרכזי של חברת יק"א ברוסיה. מכתב זה מכיל שורה שלמה של שאלות הנוגעות לחיי היהודים בעיירה ובסביבתה, הוך הדגשה מיוחדת על עיסוקם בחקלאות, במלאכה ובעבודה שחורה, וכן על מצבם הכלכלי וארגון חינוך ילדיהם. מודגש כי כל החקירות הללו נושאות אופי בלתי־רשמי ויש להימנע מכל פניה לשלטונות המקומיים.

המכתבים האחרים משלימים מכתב זה וחתומים עליהם מנכירי חברת יק"א ברוסיה דויד פיינברג (1840—1916) ועו"ד אדולף כהן.

המכתבים נמצאים ברשותו של בנו של ר' משה נחום ירושלימסקי — ש. ד. ירושלמי, והוא אף הואיל לתרגמם מרוסית לעברית ותודת מערכת „העבר" נתונה לו בזה.

המערכת

---

* בנו — שמשון דוב — הואיל למסור לנו כמה פרטים מעניינים על חיי אביו ז"ל.

אם כי היה בן למשפחה עשירה מאד, אביו ר' בניימין היה חובר אחוזות (באותם הימים אסור היה ליהודים לרכוש קרקעות בתחום המושב) בסביבת טומשפול (פלך פודוליה) קבע בנו הצעיר ש.התורה תהא אומנותו" ועשה ימים כלילות בלימוד התורה (עד 18 שעות במעת־לעת) נחלש וחלה במחלת־הריאות עוד מנעוריו ונאלץ היה לצאת להבראה להו"ל. שם ביקר אצל האדמו"ר ר' חיים הלברשטם בעל „דברי חיים" ואצל הגאון רבי יוסף שאול נטנזון, רבה של לבוב ומחבר שו"ת „שואל ומשיב". שניהם קרבוהו מאד והסמיכוהו ל„הוראת ולרון".

(אגב, כראי לציין עובדה מעניינת ששמעתי מפיו. בהיותו בשצבניץ (אוסטריה) הכיר את המשורר מנחם־מנדל דוליצקי, שגר באותו המלון בחדר הסמוך לחדרו ונתידד אתו מאד. פעם התעורר אבא ושמע מחדרו הסמוך את קולו של דוליצקי השופך את לבו באמירת „פרקי תהלים" בהתרגשות רבה. משאלו, למחרת, לסיבת הדבר ענהו: „אין רוח השירה שורה עלי מבלי אמירת „פרקי־תהלים" לאחר „חצות" באין שומע לי"...).

בשנת 1880 נתקבל לרב בקמינקה (פלך קיוב) ובשנת 1881 פורסמו הערותיו לרמב"ם בספרו, שהופיע בהוצאת האלמנה והאחים ראם בווילנה, בשנת 1892 הופיע ספרו „מנחת־משה" ובשנת 1886 ספרו „ברכת משה" בהוצאת אליעזר מרגושס מלבוב.

ספריו אלה העמידוהו בשורות הראשונות של בעלי ההלכה שבדורו ורבים מגדולי רבני הדור פנו אליו בשאלותיהם החמורות.

הוא נתפרסם כהוכב ציון על פי מכתבו שפירסם בספר „שיבת ציון" לא. י. סלוצקי ובמאמרו „כיס אחד לכולנו" בשאלת איחוד הכוללים בארץ ישראל. בפירסם ב„כנסת־הגדולה" ליצחק סובלסקי. גם בשאלת אתרוגי קורפו, היה בין האוסרים ותבע להשתמש רק באתרוגי ארץ־ישראל בכדי לחזק את הישוב היהודי בארץ־אבות.

בשנת 1879 נבחר בקמניץ־פודולסק יחד עם הבארון הורץ גינצבורג כמועמדים מפלך פודוליה ל„ועידת הרבנים" הרביעית בפטרבורג. אולם, הממשלה הרוסית אישרה אז כנציג פודוליה ופלך קיוב את הבארון הורץ גינצבורג בלבד.

בשנת 1910 נבחר כאחד מחמשת צירי פולין הקונגרסאית ל„כינוס הרבנים" כעל יד „ועידת הרבנים" בפטרבורג. כינוס זה כחר בו כיו"ר „הועדה הדתית" שלו. הוא תפס מקום מרכזי בועדה זו. (אגב ב„העבר" חוברת ו' פורסמו זכרונותיו של ש. ד. ירושלמי על „כינוס הרבנים" הזה בצירוף תמונות שיש להן ערך היסטורי של חלק גדול מצירי ה„ועידה הרבנית" הזאת).

בשנת 1898 עבר לפולין ונבחר כרבה של אוסטרולנקה (פ' לומזה) שם הופיע כפרו „באר משה" ובשנת 1902 עבר לכהן כרב בעיר־הפלך קילץ, ובה נשאר עד לשנת 1915. בצאתו למנוחה לחורול (פ' פולטבה) מקום מגורם של שני בניו חלה ונפטר שם בכ"ט

א.

מכתבו של הברון דוד גינצבורג ז"ל מיום 24 ליוני 1898 להרב מ. נ. ירושלימסקי סודי!

אדון נכבד,

כפי שבוודאי ידוע לך, מתעניינת כיום החברה הקולוניזטורית היהודית בחקר שטחים מסוימים של המצב הכלכלי של יהודי רוסיה.

לפי הוראת מועצת החברה ובאישורם של באי־כחה, נשלחו שליחים מיוחדים לערים שונות לשם בירור השאלות, המעניינות את החברה.

בבואנו לעבד את החומר שנאסף, היתה לנו ההזדמנות להיוכח, כי הסדרים פרטים חשובים, הנחוצים לנו לצרכי הסקר.

הואיל ואין לנו האפשרות לבקר באופן אישי בעירך, אנו מרשים לעצמנו לשאלך, אם תוכל לסייע לענייננו סיוע של ממש ולהודיענו:

1) אילו ידיעות אפשר לך למסור על מספר היהודים הגרים בעירך וביתר ערי־המחוז, שהם עובדי־אדמה או בעליה? כמה מהם שייכים לסוג הראשון וכמה לשני? מהי גודלה של חלקת האדמה שנמצאת בידי כל אחד מהם וכיצד הוא מעבד אותה? באיזו נקודות מרוכזות יהודים עובדי־אדמה ומה מספר המשפחות האלו? כמה יש בעירך ובכל המחוז יהודים העוסקים בגני־פרי, ירקות, גידול טבק, ענבי יין? כמה עוסקים בתוצרת־חלב וכדומה? מהו שטח האדמה הבלתי־מעובד והראוי לעיבוד שנמצא בתחומי עירך?

2) מהן המלאכות שיהודי עירך מועסקים בהן במיוחד? כמה מהם מועסקים בכל מקצוע ומקצוע בפני עצמו כבעלי־מלאכה, כעוזריהם וכחניכים?

רצוי גם לקבל אינפורמציה — אם הדבר בגדר האפשרות — על כל מקצועות המלאכה, שיהודים עוסקים בהם, או, לכל הפחות, על מקצועות בלתי־מפותחים בגלל תנאי המקום ושיש סיכויים להגדילם ולפתחם?

סיון תרע"ו (1916).

בפרוץ מלחמת רוסיה—יאפן נתגייסו לחיל־המילואים גם מאות יהודים נשואים והורים להרבה ילדים, שנשלחו מיד לחזית.

בקילץ לא סידרו גטין (כי העיר אינה יושבת על נהר) וביתנו היה מלא אנשי־חיל. נשותיהם ובניהם, שרצו לכתוב "גטין על תנאי" כדי להציל את נשותיהם מחבלי העיגון, נכמרו רחמיו של אבא עליהם ויצא מיד לשר־הפלך ולהבישוף הפולני וביקשם, להפיס בארביונים, שמא ימצאו שם לנחל הצר שעבר דרך קילץ, שבזה יש קרש הצלה למשפחות המגויסים, הבישוף גייס כמה כומרים וכך עשה גם שר־הפלך. סרחו ומצאו שיש מקור ישן־נושן שבו צוין ששם הנחל היה פעם "סטלניצא". על סמך זה הרשיב אבא את בית־דינו ויומם ולילה ערכו הרשאות ל„גטין על תנאי" למאות מגויסים והם יצאו מיד לדרכם.

אחרי כן ישב כמה ימים על ספרי־הלכה, שלפיהם קבע, שמותר לסדר גיטין גם בקילץ.

לאחר המלחמה כשנודע על החיילים היהודיים שנפלו או שלא חזרו לביתם בתקופה, שנקבעה בהרשאותיהם — הותרו הנשואין לאלמנות וניצולו מאסון העיגון.

לבסוף עלי עוד להזכיר את ספרו „כליל־תפארת" שהיה אתו בכתב־יד ונם לקחו אתו בצאתו לחורול. כתב־יד זה כשמו כן הוא. זה היה „כליל התפארת" של אבא ז"ל בעניני ההלכה, שלדאבוננו אבד ואיננו!

באותו ספר נרשמה גם תשובתו לרבה הראשי של אנגליה ר' נפתלי הכהן אדלר ז"ל בענין עגונה שבעלה נפל לים — „במים שאין להם סוף", שלפי הדין אין להתירה לנשואין — עולמית. אבל אבא ז"ל מצא דרך להתירה מכבלי־העיגון, דבר שהרעיש את העולם הרבני וההלכתי.

3) כמה יהודים עוסקים בעבודות שחורות (מספר הסבלים, עובדים יומיים, חוטבי עצים ובעלי עגלות)? מהי ההכנסה הממוצעת של כל אלה לפי סוגיהם? כמה יהודים עובדים בבתי־חרושת ולציין את סוגיהם, ידיעות על אחוז העובדים לעומת לא־יהודים וכן הממוצע של השכר לגברים ולנשים.

4) מהו הסכום הכולל של תושבי העיר? וכמה ביניהם יהודים? כמה משפחות יהודיות נשארו בלי תעסוקה בגלל הנהגת המונופול למשקאות חריפים? מהו מספר המשפחות היהודיות שפנו בשנים האחרונות בבקשות תמיכה לחג הפסח? איזה מוסדות־צדקה קיימים בעירך? מהו מספר החברים לכל מוסד ומהו תקציבו השנתי?

איזה בתי־ספר קיימים בעיר? איפה לומדים ילדי ישראל? מספר התלמידים. תקציב בתי־הספר ומקורות החזקתם?

אני רואה חובה לעצמי להפנות את תשומת לבך, שרצוי מאד להשיג את הפרטים הנחוצים בצורה פרטית בהחלט ולא להטריד את השלטונות המקומיים בשאלות או בירורים כל שהם ולהשתמש במדת האפשרות רק במקורות מדויקים ונאמנים.

בגלל חשיבות הענין, יש לקוות שגם אישים אחרים, היכולים להביא תועלת כאוסף הידיעות הנ"ל, לא יסרבו מלהושיט לך את עזרתם.

בכדי להזהיר ולמנוע אי־נעימות שיכולה לבוא, אני מרשה לעצמי לבקשך מאד מאד, לא לפרסם את הענין ולמנוע דיון פומבי עליו.

בתקוה לעזרתך האדיבה, הנני מבקש את סליחתך על ההטרדה שגרמתי לך ובכל מדת הענוה אבקשך, להמציא במדה האפשרית את הידיעות הנ"ל, לא יאוחר מאשר ביום 25 ליולי ש.ז.

על קבלת מכתבי זה וכן על האנשים שהואילו להביע את הסכמתם לסייע באוסף הידיעות, נא להודיעני בהקדם.

קבל נא מראש את תודתי הנאמנה והבטחתי על רגשי הוקרתי ונאמנותי לך

בארון דוד גינצבורג

הכתבת: פטרבורג, רח' גאלערנאיא 20, בועד החברה הקולוניזטורית היהודית.

ב.

מכתבו של העו"ד אדולף כהן, מיום 4 ליולי 1898.

אדון נכבד,

במילואים למכתב שנשלח אליך על ידי הברון גינצבורג בדבר ידיעות הנוגעות לכמה צדדים של החיים הכלכליים של יהודי עירך, יש לנו הכבוד להעביר לך, בעונה אחת עם מכתבנו זה, במעטפה רשומה מיוחדת, 4 טבלאות שבעזרתן תקל עליך עבודת מתן התשובות לפי סוגי השאלות.

הנני משתמש, בהזדמנות זו לבקשך שוב אדוני הנכבד, שלא תמנע מאתנו את עזרתך האדיבה על ידי המצאת הידיעות הנדרשות בהקדם האפשרי.

על קבלת מכתבנו זה ועל מהלך עבודת איסוף הידיעות, תואיל נא להודיענו.

בכל הכבוד,
אדולף כהן, עורך־דין

ג.

מכתב הועד המרכזי לחברה הקולוניזטורית היהודית מיום 23 ליולי 1898.

החברה הקולוניזטורית היהודית — מס' 111
הועד המרכזי — המחלקה השניה
ס"ס פטרבורג — רח' גאלערנאיא 20

23 ליולי 1898

אדון נכבד,

מכתבו הנכבד מיום 23 ליוני ש.ז. קבלנו בזמנו ואנו מידים לו מאד על הבשחתו האדיבה לסייע לנו בעבודתנו.

בהתאם לבקשתך, הננו מודיעים, שאפשר להאריך את זמן מסירת הידיעות הנחוצות עד ל־1 בספטמבר, אבל, לא יאוחר מזה.

בכל הכבוד,
חתום: ד. פיינברג, מזכיר

ד.

מכתבה של החברה הקולוניזטורית היהודית מיום 17 לספטמבר 1898.

החברה הקולוניזטורית היהודית — הועד המרכזי
ס"ס פטרבורג — רח' גאלערנאיא 20

17 לספטמבר 1898

אדון נכבד,

הידיעות שנאספו על ידי כבודו נתקבלו והועד המרכזי שלנו מביע לכב' את תודתו הלבבית על העזרה שהושיט לנו באדיבותו הרבה.

במצאו בכמה מהטבלאות ידיעות בלתי מלאות, מרשה לעצמו הועד להטרידו עוד פעם ולבקשו להמציא לנו בהקדם האפשרי את הידיעות הנוספות:

1) ידיעות יותר מדויקות על מספר התושבים (לפי מספר הנפשות)?
2) פרטים על הרווחים השנתיים בממוצע של העובדים במקצועות העיקריים?
3) פרטים יותר מפורטים על בתי־הספר היהודיים הפרטיים?

בכל הכבוד,
החברה הקולוניזטורית היהודית
הועד המרכזי
חבר הועד: ד. פיינברג
מזכיר: א. כהן

צרור איגרות

הוכא לדפוס עלידי חיים אורלן

בשולי האיגרות: מיכאל רבינוביץ, מיקירי לודז בהל־אביב. הואיל ופתח בפני לפני שנים, את ארכיונו, ומתוך הרבה ניירות ומכתבים מצהיבים בתוך מעטפות נדושות, שבהן היו שמורים אתו שרידי עזבונו של משה הילולא, כחרתי לפרסם את צרור האיגרות המובאות סוף־סוף בזה.

משה הילולא נולד בתרס"ו (1855) בסוויסלוץ, החילתו מורה ומתרס"ב עד תרצ"ב סוחר בלודז, היה עסקן ציוני מצוין, שימש שנים רבות למורשה מטעם חובבי־ציון בלודז ומראשי הפעולה הציונית בעיר הזאת, שנחשבה לעיר הראשונה במעלה לתרומות למען ישוב ארץ־ישראל. בשנת תרצ"ב עלה לארץ, חי בתל־אביב והלך שבע ימים ופעולות לעולמו בתש"ב (1942).

ובצרור חמש איגרות: אחת כתובה בידי משה הילולא עצמו, שאליו נכתבו שאר האיגרות, והיא תעודה מימי התסיסה הראשונים של תקופת חיבת־ציון, שלוש כתובות בידו של יצחק ניסנבוים, ויש בהן עניין לתולדות תנועת תחייתנו ולחולדות מפעל חייו של המסיף הדגול, ששימש את תנועת הגאולה והתחיה והאציל עליה מרחו עוד מימי מעולתו של הרב מוהליבר, ועד צמם השואה, שבה נקפדו גם חייו (אגרות אלה יש בהן משום תוספת לקובץ אגרותיו של הרב ניסנבוים, שיצא לאור בירושלים כשנת תשס"ו). ואחת — מאת אחד האישים המיפלאים שיצרה תנועת תחייתנו, או שמא יותר נכון: אחד האישים המופלאים שיצרו את תנועת תחייתנו הניחו ביסודה את מיטב חזונם ואת מיטב חלבם ודמם — הלל קורובקוב.

הלל בנימין קורובקוב נולד בשנת תרי"ד (1854) בוויטבסק, נפטר בשנת תרע"ד (1914) בחארקוב. מעסקניה החרוצים והנלהבים של חיבת־ציון, ואחר־כך של הציונות ההרצלאית. עוד בראשית שנות השמונים שלח את בנו לארץ־ישראל וגם ביקר כמה פעמים בארץ. בשנת תרע"ג עלה בידו לשלוח חלק ממשפחתו לארץ־ישראל. בתקה לבוא אחריה, אחרי שיחסל את ענייניו ברוסיה, ולא זכה — בדרכו לארץ חלה בחארקוב ומת שם. ניסנבוים מספר עליו בזכרונותיו לאמור: "יהודי אמיד בעל חנות גדולה באמצ'יכלב כשהוא בא לביאליסטוק לקנות סחורה לחנותו, הריהו עושה קניינו זה לספל שבטפלים וישב כל היום בביתי להתוודע מכל מה שנעשה ולא נעשה בארץ־ישראל — — יצא מעירו, והוא כבר שם ברוחו על הופי הים התיכון, לוקח אחד מבניו ומוליכו אותו לארץ־ישראל ועוזב אותו שם — — לשוא צועקת האם, לשוא מתלוננות הבנות, והוא באחת: בן אחד עליו להקריב על מזבח הארץ. אסון גדול קרהו: שרפה פרצה בעיר ואכלה את ביתו ואת חנותו ואת כל אשר לו, והוא יצא נקי מנכסיו. משיג הוא הלוואה של מאה רובלים, יוצא מביתו באולו לנסוע לקנות סחורה, והולך אל הקונגרס הציוני הראשון" ("עלי חלדי", עמוד 154).

האיגרות מובאות בזה בכתבן ובלשונן, לפי זמני כתיבתן.

א. האיגרת הראשונה, מאת משה הילולא, כתובה כ־4 בספטמבר 1895 אל עורך "המליץ", בה הוא מתאונן על הרב אליהו חיים מייזל, רבה של לודז, מגדולי הרבנים והשתדלנים ברוסיה, שהתנגד בתריפות לרעיון הציוני ובלחם בו בכל כוחו [ישב על כסא הרבנית בעיר לודז משנת תרל"ז, נפטר בשנת תרע"ב). כאן אנו שומעים, אגב, את דעתו

---

* הבן, בנימין (1881—1909). ממחישבי בארי־סוביה. מת בדמי ימיו (ר' ד. תרהד, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך ב', עמ' 707—708).

המעניינת של הכותב על מקור שנאתו של הרב מייזל לרעיון ציון — פשוט: קנאה. קנאתו האישית בכבודו של הרב מוהליבר, שעמד בראש התנועה. ה„פאמפלעט הידוע של החוט המשולש" — הוא כנראה הכרוז שיצא באדר תרנ"ד (1894) בירושלים נגד „חיבבי ציון" בהתימת שלושת חברי בית הדין של עדת האשכנזים (ר' י. קלוזנר, „התנועה לציון ברוסיה", ח"ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 296—297). נוסחאות המתאה נגד ר' אליהו חיים, כהכותב צרפן למכתב על־מנת לפרסמן על אחריות עצמו במדור המודעות של „המליץ", לא נמצאו בארכיון והמחאה אף היא אינה נמצאת ב„המליץ" של אותו זמן. העורך לא מצא, כנראה, לנכון לפרסמה מאותו טעם שמובא בסוף המכתב — מתוך חשש לגרות את יצר המלחמה של הרב המפורסם וחסידיו.

ב. האיגרת השניה, מאת י. ניסנבוים (י' שבט, תרנ"ח), עניינה כנ"ל. עניין התנגדותו הפעילה של הרב מייזל, שהוציא כרוז נגד הפעולה הציונית וגם סגר בפניה את שערי בתי־הכנסת שבעיר, והיא תשובת ניסנבוים לידידו על דרישתו לצאת סוף־סוף בפולמוס גלוי נגד הרב בעתונות. ניסנבוים מייעץ להתמין דרשן, שיבוא לדרוש באחד מבתי הכנסת שבלודז בעניין ישוב ארץ־ישראל — בכוונה תחילה, שהרב יסגור בפניו את אותו בית־הכנסת בעורת המשטרה, ואז „להודיע מודעה קצרת במכתבי־העת, כי הוא הלשין על בית התפילה וסגרו, ויכה בעצמו את לחיין בחרפה יותר מעשרות מאמרי סופרים". ואכן, ציוני לודז עשו כעצתו, והזמינו אמנם אותו עצמו, כפי שהוא מספר בזכרונותיו: „בחודש ניסן (תרכ"ח) הוזמנתי על־ידי ראשי הציונים בלודז לבוא לעירם — — למחרת הייתי צריך לדרוש בבית־התפילה. ,ביקור חולים', אולם ברגע האחרון, כאשר המנורות כבר הודלקו והשומעים ההלו להתאסף, בא רץ מאת הרב באזהרה, שאם יתנו לי לדרוש, יסגור את בית־התפילה. הוא כ„רב מטעם" היה יכול להוציא את איומו לפועל, ולא דרשתי. בלילה עזבתי את העיר" („עלי הלדי", עמ' 132—134). מדוע איפוא לא נתנו לו לרב לעשות כפי שתוכן מראש? נראה, שגבר בכל זאת החשש לצאת נגדו בגלוי. ניסנבוים מספר שם על נסיונו השני לדרוש בלודז (בתרנ"ט) — הרב לא הרשה לו גם הפעם לדרוש בשבח הציונות, ואיים עליו לשלחו מהעיר. בתי התפילה שבלודז היו סגורים בפני מטיפים ודרשנים ציוניים כל ימי חייו של ר' אליהו חיים, עד שלכסוף בנו להם הציונים בית־כנסת לעצמם.

ג. גלויה (י"ג ניסן, תרס"ד) — בה מודיע ניסנבוים את עסקני לודז על בואו של החוקר־העורך והמו"ל א. מ. לונץ מירושלים, הנוסע יחידי, והוא סגי־נהור, בעניין הוצאת הספרים שלו. פרט מעניין בתולדות המו"לות העברית.

ד. גלויה (כ"ג אלול, תר"ע, לפי חותמת הדואר), והיא תשובת ניסנבוים להזמנה לדרוש, שנימה של טרוניה נשמעת מתוכה כלפי העסקנים הדורשים ממנו „להטיף ולהטיף בכל עת ובכל מקום שהם רוצים", בשכר הוצאות הנרך, והיא — הוצאותיו. הוצאות ביתו, מרובות ואין בידו לספקן, והחליט: „לא אסע להטיף חינם", ואף נוקב את שכרו: „לעיר קרובה, הדורשת רק יום אחד — חמשים רו"כ, ולעיר רחוקה, הדורשת שנים או שלושה ימים — מאה רו"כ". ועם זה ברכה לחנוכת בית־הכנסת הציוני, שהוקם לבסוף על־ידי הציונים, כדי להשמיע בו את דבר ציון, בלי הפרעה מצד רבה של העיר. אגב: ניסנבוים מספר בזכרונותיו על היחסים בין הרב מייזל והרב מוהליבר: „בבית הגרש"מ נודע לי, כי בינו ובין הרב ר' אליהו מייזל בלודז שורר מצב של ,ברוגז', מה קרה — לא ידעתי, ואל נכון אינני יודע עד היום הזה. הגרש"מ לא דבר על אודות זה מאומה. רק ידעתי וראיתי, כשאיזה סוחר בלודז או כביאליסטוק פנה אל הרב בעירו בדבר סכסוכים שביניו ובין חברו בעיר השניה, הרבנים בשתי הערים האלה היו צריכים לפנות בנידון

זה איש אל רעהו, אז היתה תליסת המכתבים מתקיימת בין הגרש"ם וכין ר' גבריאל סגל, חתנו של ר' אליהו חיים, ולא עם ראש"ח בעצמו".

ה. גלויה, מאת הלל קורובקוב (ט"ו בתמוז, תר"ע), שמעידה על טיבו של העסקן הציוני הנלהב הזה, והיא אחת התעודות המעטות בודאי שנשארו ממנו, והיחידה שידועה לנו. הגלויה המעניינת והאפיינית הואת נבתבה ברכבת בין פטרבורג לווארשה. אחרי דרישתו בשלום ירידו הוא שואלו: "כמה הוספת אבנים לבניין חומת ארצנו העזובה מבניה?" הוא בועד באש האהבה לציון. בעירו "אין לפעלו ידים", והריהו יוצא לפעול "לטובת רעיונו הקדוש" במקומות אחרים. זה הדשיים הוא נוסע על־פני ערים שונות — יצא בודאי לרגל עסקיו, אך "לכל לראש היתה מטרתנו הקדושה לנגד עיני", ובכל מקום עזר ועידד לפעולה. הצליח גם לרכוש חמשים והמשה תברים להועד האודיסאי — וחתי מעט רוחו.

כזהו צרור האיגרות האלה, שבהן צרור זכרם הסהור של כותביהן. משלהם — לזכרם.

א.

לודז, 4 בסנסיאבר, 1895.

כבוד העורך מכה"ע "המליץ", שלום!

הרב דעירנו ר' אלי' חיים מייזל, בקנאתו בכבוד הגרש"ם • עוין את הישוב מאו. ירידי ה' גראוע ספר לי, כי פעם אחת בבואו לבית הרב היתה ראשית דברו להראות לו את הפאמלעט הידוע של החוט המשולש, אשר קבל זה עתה, וישמח עליו כמוצא שלל רב, ואמר: עתה תראה, כי צדקו דברי אשר דברתי אליך מאז על־דבר חובבי ציון. בשבת נחמו תחוג מדי שנה בשנה חברת "בקור חולים" פה את החג השנתי, יום היוסדה, והרב דעירנו זה דרכו לדרוש בבית־הכנסת של החברה הואת דרוש מענינא דיומא; פלפול פתלתול, אשר ברוב עמל ירקום בו דברים אחדים ע"ד מצות בקור חולים. ובדרשו בשנה הזאת מצא לנכון לרקום גם דברי בוז אחדים לרעיון הישוב ולחובביו, בכנותו אותו בשם שטות ורעיון רוח, וכל התובבים שוטים גדולים. לשמע דבריו אלה נהפך עלי לבי ואמרתי להשיב תרפתו אל תיקו ולהודיע בשער מעשיו ופעולותיו, אשר לא יוסיפו לו כבוד. אבל אחרי כן ניחמתי, כי לא עת עתה להקים אותו וקהל מעריציו וצבא המלקטים תחת שלחנו לאויבי הישוב ולצוררין בגלוי. אך למען ידע, כי יש עין רואה ואזן שומעת אולי ימצא אדוני לנכון להדפים בחלק המודעות את מחאתי עם נדבתי לזכרון, כפי אחת הנוסחאות הרצופות בזה, או ישנה בהן כרצונו. ואדוני כטוב בעיניו יעשה, אם להדפיס או לחדול.

יקבל נא ברכתי הנובעת מקרב לבי לשנה החדשה: אלהי ציון יהי' בעזרו ויוסיף לו אומץ ללכת על דרכו דרך הקודש. יהי נועם ה' עליו ו"המליץ" מעשי ידיו יכונן וישימו תחילה בארץ ויבשרנו בקרוב כי אור חדש על ציון האיר וכל הרשעה כלה בעשן כלתה.

הנני מכבד ומוקיר פעלו,

משה הילולא

• הגאון ר' שמואל מוהליבר, מראשי חובבי־ציון.

ב.

י"ה טבת תרנ"ח.

ידידי הנכבד תמים דעים בחבת־ציון!

מכתבו הנכבד קבלתי וכבר קבלתי עוד מכתבים אחדים בנידון זה. עצת כבודו לצאת בריב עמו במכ"ע, איננה מתקבלת לעת עתה על לבנו. כל זמן שהיא לא יצא בהתנגדותו מחוץ לעירו, לא נצא גם אנו בפרסום נגדו. כעת נחכה לדעת, מה יעשו הציונים בלודז, עד כמה גדול כחנו להתיצב נגדו במקום שבתו. מה יעשה ד"ר יעלסקי, מה יאמר פאזנאנסקי בשובו, מה יעשו ההיבבים הישנים. לא כן אם יצא חוצה, אז נדע להשיב מלחמה שערה. עלינו רק לדעת, כי הוא מפורסם במחנה ישראל, ולריב אתו דרושה התבוננות יתרה וזהירות רבה. לדעתי הפרטית היה טוב, לו נמצא כעת דרשן שידרוש לציון בלאדז. כמוכן לא ידרוש ע"ד הדברים האסורים מטעם, אך ידרוש ע"ד הישוב והועד המאושר, והציונים יפתחו לפניו אחדים מבחי התפילה — האם גם לזאת אין לאל ידם? ואז, אם הוא ישים עצמו כלא רואה, ממילא יחלש רושם כרוזו, ואם יסגור את הבית בעזרת הפוליציי, אז מה טוב. ואם עוד ימסור את הדרשן למלכות — טוב מאד. עליכם יהיה אז רק להודיע מודעה קצרה במכ"ע, כי הוא הלשין על בית תפילה וסגרו, ויכה בעצמו על לחייו בחרפה הרבה יותר מעשרות מאמרי סופרים. הדבר תלוי כעת בהציונים בלאדז — יתאגדו יחד להראות לו כחם! ויודיעני נא מכל שיקרה בנידון זה, למען נדע כל הדברים בפרוטרום ונדע לכלכל, בעת הצורך, דברינו במשפט.

והנני מוקירו ומכבדו כערכו.

ג.

בכ"ה י"ב ניסן, תרס"ד, וואַרשה.

ידידי היקר והנכבד ה"ר משה הילולא נ"י,

באתי לזכותך במצוה רבה ואקוה כי תקבלנה באהבה. הרב החכם המצויין רבי אברהם משה לונץ מירושלים בעל הלוחות מארץ ישראל ועוד ועוד, יבוא ביום א' דחול המועד פסח בשעה אחת עשרה בבקר לחזה. הוא נוסע יחידי, ובאשר הוא שבי נהור, לכן נחוץ לקבל את פניו בבית הנתיבות. וטוב למצוא לו עוד קודם בואו איש אחד בשכר, שיהיה לו למורה דרך בכל עת שבתו בלודז. ואבקשך, ידידי, להתראות עם מר מרלינסקי ועוד אחדים מבבדי תלמידי החכמים, ובפרט תלמיד חכם מצויין ואומלל כמר לונץ, ותועידו בעדו חדר במלון קארפאַווסקי, ת' קארפאַווסקי ישלח את נערו ויביאהו לביתו. ואחרים מכם יבואו למלונו ותשמעו את חפצו ותסדרו את ענייניו. למותר לי לספר לכם את יקרת ערכו של האיש הזה המקדיש כל ימיו לחקירת ארצנו, ואקוה כי בודאי תשתדלו לשובתו עד מקום שידכם תגיע. וכשם שתקבלו את הפנים הנראים ואינם רואים, כן תזכו לקבל את הפנים הרואים ואינם נראים.

אלף פעמים הנני מבקש סליחתכם על הטריחי אתכם, אבל זאת תובתנו אחי. והפעם תוכלו לעשות באמת גמילות חסד בגופכם, להיות מורי דרך לעיור כעיניו ועד ברוחו, ותזכו לחיות פני השכינה בירושלים עיר קדשנו.

בברכת החג וברגשי כבוד ויקר,

יצחק ניסנבוים

ד.

וואַרשה. יום ג׳ כ״ג אלול [תר״ע].

ידידי הנכבד והיקר הר״מ הילולא נ״י,

שבתי תמול לפנות ערב הביתה ומצאתי מכתבך. לבוא ביום ה׳ הבא לודזה הוא כמעט דבר בלתי אפשרי לי. להטיף ביום ה׳ ואחר כך בשבת, ואחר כך בראש השנה — קשה לי. הנני חושב, כי החג יעלה יפה גם בלעדי. אבל בכלל הנני חפץ להודיעך, כי בראותי שמערים רבות קרובות ורחוקות דורשים כפעם בפעם, כי אבוא אליהם להטיף, ובי ענייני משפחה עונים הדורשים ממני בימים האחרונים הוצאות גדולות, שלפי מצבי הרגיל אין בידי לספקן, החלטתי כי לא אסע להטיף חינם לכל מקום. לצאת ידי חובתי הפנימית לרעיוננו דיניי ווארשה עם הרצאותיה ואספותיה. ובכן קצבתי לי שכר חלף עבודתי: לעיר קרוכה, הדורשת רק יום אחד — חמשים רו״כ, ולעיר רחוקה, הדורשת שנים שלשה ימים — מאה רו״כ.

כזאת מצאתי לנכון לפני להודיעך, באשר בלודז נמצאים תמיד ציונים. החושבים כי חובה עלי לנסוע, להענות, להטיף ולהטיף בכל עת ובכל מקום שהם חפצים. ודיי ואשבע רצון אם משיבים לי הוצאות נסיעתי! ושולח אני ברכתי אליכם לחנוכת בית תפילתכם, שיהיה למעיין מפכה רגשות קודש לכל קנייני האומה. ואותך וכל אשר לך הנני מברך בכו״ח טובה, שנה שימלא ה׳ כל משאלות לבך לטובה.

והנני ידידך מכבדך מאד, השש תמיד לקראת דבריך,

יצחק ניסנבויב

ה.

כ״ה 15 תמוז עת״ר, במרכבת מסילת הברזל העולה מפעטערבורג לוואַרשה.

ידידי ורעי איש עמיתי העמוס בעבודות בנין לאומתנו מר מ. הילולה נ״י

לך ולרעיתך הכבודה שלום וברכה!

צר לי מאד, שמיום שעזבתי את לאָדז לא באתי בכתובים עמדך, יקירי, ולא ידעתי מאימה משלומך וממצבך ומה עלתה בידך בתוך העת הזאת לעשות וכמה הוספת אבנים לבנין חומת ארצנו העזובה מבניה שגלו ממנה ותועים כנדהמים בגלולה בישימון לא דרך. יורדים מטה־מטה, מה לבם מהשכיל, לא דעת ולא תבונה בהם אשר רק מציון יזרח שמשנו ורק משם ישועתנו קרובה לבוא.

הסיבה מדומיתי הארוכה היתה, כי כאשר באתי לביתי מלאָדז עכבוני שם בני ביתי למורת רוחי ירחים אחדים. מובן אשר בביתי מעט מאד יכולתי לעשות לטובת רעיוננו הקדוש, ולפעלי שם אין ידים. שאפתי לצאת מעירי למרחב, להיות בערים שונות ולעבוד. זה כשני ירחים אשר יצאתי מביתי, ועמלי לטובת עמנו וארצנו יעשה פרי. הייתי במאָהילעוו, וויטעבסק, מינסק ופעטערבורג, ולכל לראש היתה מטרתנו הקדושה לנגד עיני. התראיתי שם עם אנשי שלומנו ועזרתי ועוררתי לעבודה. בתוך שאר ענייניני עלתה בידי לרכוש חמשים וחמשה חברים להועד באוריסה, ותחי מעט רוחי. במהרה איה״ש נתראה בלאָדז ונשיחה מעט איש עם רעהו.

ברגשי כבוד ויקר ובברכת ציון,

הלל קאראבקאוו

הרב י. ז. דיסקין

פ ר י א ס ל א ב*

הכרתי את פריאסלב בשלהי שנת תרפ"ה (1925). בי"ג אלול קבלתי כתב רבנות של עיר עתיקה זו. מצאתי בה עוד חיים יהודים תוססים. 8 בתי מדרשים. 6 שוחטים ועשרים וששה אטליזי בשר כשר. המקוה נסתם פעמיים ע"י השלטון. תלמוד תורה מחתרתי, שבעולו נושאים קומץ בעלי מלאכה: סנדלר אחד, איש צדיק מופלא, ויחד עמו חייט, עושה־תנורים ופחח. ארבעה אלה ריכזו במאתים ילד הלומדים באשמורת הבוקר בחשאי בפיזור גדול אצל מלמדים לפני ההליכה אל בית"ס הסובייטי. אוכלוסיית פריאסלב היתה אז 1200 משפחות יהודיות. כשבעת אלפים נפש יהודי בתוך אוכלוסיה נוצרית בת למעלה מעשרים אלף נפש. בזמן ההוא היה קו השלטון: חופש מסחר פרטי — „נעפ". ממילא היה שוק עצום, אשר ריכז סביבה של מחוז עשיר ורב אוכלוסין, שתי תחנות קמח גדולות שניתנו בתכירה לבעליהם הראשונים. כשלושים בורסקאות, מגרסות, בתי־בד לשמן. סדנאות מרובות לחרושת עץ וברזל. בתי־הכנסת היו מלאים בכל יום מתפללים. סידרתי שיעורי תורה בבתי־הכנסת באין מפריע. ע"י מתן שוחד אופשרה הקמת מקוה חדש. הציבור נענה בהתלהבות ותוך חודשיים הוקם המקוה. שעורי התורה משכו ציבור מגוון ומרובה. היו עוד כל סימני קיום היהדות המסורתית. ניסו שלושה יחידים פורצי גדר לפתוח החנויות בחג הסוכות לקראת „יריד" וכאשר נפגשו בתגובה נגדית מיהרו לסגור. השלטון לא העיק. חמש משפחות עלו בשנת תרפ"ה לארץ ישראל. היה זמן המשבר בארץ. הפסידו את ההון שהביאו וחזרו לעיר. הם התהלכו כנזופים והצבור הביט עליהם במנוד ראש: „איך חוזרים מארץ ישראל?" עם אחד מהם, אשר משפחתו ניספתה בשואה, יש לי עוד תליפת מכתבים. הוא ניצל בזכות עלילה שהעליל עליו השלטון. הגלוהו לסיבירייה והוחזר כתום המלחמה אינכליד. באחד ממכתביו כתב, כי העונש בא עליו על עוונות, אשר אחד מהם הוא הירידה מארץ־ישראל.

משנת תרפ"ה עד תר"ץ שונתה העיר בעקב חיסול משטר ה„נעפ" והגזירות שניתכו על האוכלוסיה, ביחוד היהודית. בשנות תרפ"ה—תר"ץ הוכרחו משפחות רבות להגר ולאחזו בחקלאות בקרים ובבירובידג'אן. כולן נהרסו כליל. בתר"ץ (1930) גבר הלחץ, הרעב שפקד את אוקראינה בשנת תרצ"ב (1932) עם משטר האימים שגרמו לו הפוליטיקה של קולקטיביזציה מצד אחד ואגירת מזון של הממשלה לימי מלחמה, הרס את העיר ואת המחוז. כפרים שלמים גוועו ברעב. בעיר היו יום יום הלוויות ר"ל של חללי רעב. בשלהי תרצ"ב נשארו בערך כחמש מאות משפחות יהודיות בעיר. קרבת העיר אל הדניפר השפיעה לטובה בימים מקדם על כלכלתה. המחוז היה עשיר יבולים. האניות המפליגות בדניפר היו מוליכות

---

* עיר־מחוז בפלך פולטאבה. ב־1897 נמנו בה 5754 יהודים (כ־40% מכלל התושבים). ב־1926 — 3590 יהודים (27%). הרב דיסקין כותב — 7000 ויש להניח כי הגזים בהערכתו — המערכת.

תוצרת עצומה שהיה בידה לפרנס מיליונים. ובזמן הרעב המלאכותי־מלכתי הזה היו נפותי כפן לרבבות.

לאוכלוסיה היהודית בפריאסלב היתה מסורת יפה של חיים עבריים שלמים. הסופר שלום עליכם, שהוא יליד פריאסלב, ועל בית הוריו ברחוב סטארר קיובסקאיה התנוסס בזמני שלט קטן: „הבית בו נולד הסופר שלום עליכם", מצייר באוטוביוגרפיה שלו „פון ירידז" בפרטי פרטים את ההווי של העיר בימי ילדותו. הרבה מזה ומהמשפחות שסיפר עליהן עוד מצאתי. היו זקנים שסיפרו על המחלוקת הרבנית שהיתה במקום בשנת תרנ"א (1891) ואשר גרמה להקמת בית־כנסת חדש. סיפרו על חסידים ואנשי מעשה שגרו במקום. ממשפחת שלום עליכם נשתייר נכד דודו ר' פנחס רבינוביץ ואחיותיו. בסיפורי שלום עליכם מרחיב הוא את הדיבור על הדוד פיני. הנכד היה מנהל דפוס ממשלתי רשומר מצוה במסירות נפש. בשבתות היה מתהלך עם סיגריה בפיו, לא הדליק אוחה ח"ו, רק הכתובב לבל יחשדו בו, כי שומר שבת הוא, באופן זה היסווה את היותו שומר שבת פחללו ומסתובב ולא עובד בבית הדפוס. מהראשונים היה לכל דבר שבמצוה ומדקדק במצוות, רק הכל במסתרים. גם אחיותיו היו שומרות מצוה. היו טיפוסים נדירים של בעלי־מלאכה העוסקים בעניני חסד בהתמסרות. כיוון שהמשטר עוד נשא פנים לבעלי־מלאכה במידה מסוימת היו הם עסקני הצבור הדתי.

היחסים עם האוכלוסיה הנוצרית היו די מכובדים. חי כומר אחד, אשר בשנת תרס"ה (1905), שנת המהפכה הראשונה והפוגרומים, הגן על היהודים וגם על ה„מהפכנים", סיכן בימי הצאר מעמדו בהגנתו על אלה. ממש היה „ידיד היהודים" ואיש בעל אינטליגנציה גבוהה. ראבה נפשי כאשר אסרוהו, האשימוהו ב„קונטר־ריבולוציה" והגלוהו. משפחתו הופקרה לרעב. נמצא רופא־שיניים יהודי, שהיה מהפכן בשנת תרס"ה והשתתף בבריקדות. הרופא הזה אסף חתימות מיהודי העיר על בקשה לחונן את הכומר הזה. נאסר הרופא הזה והוגלה גם הוא.

בשנת תרס"ה היה איש פריאסלב בראש „מועצת הפועלים וציריה" בפטרבורג, הסוציאליסט המפורסם כרוסטאלייב־נאסאר. יחד עם טרוצקי שהיה סגנו, ניצחו על „המועצה" ונאסרו יחד. ברח לחו"ל. במהפכת 1917 חזר לפריאסלב וכונן „רפובליקה פריאסלבית" כפי שכינוה, עד שמשטר הסוביטים חיסל אותו. למרות השקפותיו הסוציאליסטיות והשתתפותו עם טרוצקי בעבודות הרינולוציה היה שונא ישראל מובהק. הצבור היהודי ידע לספר על שורת פעולות אנטי־שמיות שיזם ולא הספיק לבצען בתקופת ריפובליקת הנפל שלו.

בפנקס חברה קדישא נרשמו מאורעות מקומיים שלא היה להם ערך היסטורי רב. מצאתי בו את שם אחד הרבנים הראשונים שכיהן בעיר עד שנת תרי"ח (1858) הרב מרפרט. אחרי כן בא הרב אהרן ליב רייז ז"ל, אשר בניו היו בעלי בתים מיוחסים בזמן האחרון. אחריו בא הרב זאב זאסלבסקי ז"ל והדיין ר' מרדכי יפסט ז"ל. שניהם היו זכורים עוד לטובה בצדקתם. בימיהם היתה קיימת בעיר „ישיבה". בשנת תרמ"ט (1889) נפטר הרב זאב ז"ל. טובי העיר רצו, כי הדיין יכהן במקומו, אך ה„המון" סרב. לאחד מתושבי העיר, נגר בן תורה, היה קרוב, רב ליטאי צעיר, בעיירה לאפיניץ ע"י וולקוביסק בפלך גרודנא, הוא בא לפריאסלב ומשך אחריו „צד" מאנשי ההמון. היתה אז התנגשות גדולה בין פרנסי העיר ועשיריה ובין ה„המון". ההמון רב חסידי גדול מאד בתורה

מהעיר צ'יגירין, הרב יוסף קטקובסקי ז"ל. מכל בתי הכנסת הוריעו לרב הליטאי, כי לא תהיה תפארתו בבואו להתפלל בימים הנוראים באחד מהם. ה"המון" בנה אז במשך חודש אחד בית־כנסת חדש שנשאר בשם "הלפיניציי". שנתיים היתה מחלוקת והעיר היתה שסועה. היו גם שריפות, שצד אחד חשד בשני כי ממנו באו ה"מציתים". נזדמנה להרב הליטאי משרת רבנות בעיר קרץ' בקרים ועזב את פריאסלב. היה זה הרב שמעיה יונוביץ ז"ל. אחד הרבנים המפורסמים במתונות קרים. הרב קטקובסקי נשאר רב יחידי ומקרוב ומרחוק פנו אליו בשאלות בהלכה. היה לו שם של "פוסק" מובהק ואברכים רבים קיבלו ממנו סמיכות להוראה. גם הרב י"ל פישמן התכתב עמו בשאלות שונות בהלכה. הוא הדפיס שני ספרי הלכה בחייו: "דרכי החיים" על שו"ע, אורח חיים ו"נחלת יהושע" שאלות ותשובות בארבעה חלקי שו"ע. זכה לזקנה מופלגת ונפטר בשנת תר"פ (1920). אז התלקחה מחלוקת רבנות שניה: בתקופת מלחמת העולם הראשונה בא לפריאסלב רב פליט מעיר הספר רדזיבילוב, פינדרוס שמו. בעת הפרעות נתישב בפריאסלב רבה של העיירה בוריספול שנחרבה. הרב מיכל רבינוביץ. התלקחה מלחמה בין שני הצדדים. המלחמה נמשכה כשנתיים וחצי. הרב רבינוביץ עבר לרבנות בעיירה בפלך מינסק והרב פינדרוס נתקבל לאסטראחן. אז הוזמנתי לרבנות בפריאסלב.

העיר גדלה אז מתורבן העיירות והכפרים במחוז ע"י פטליורה ושאר להקות הפורעים. מרוישצוב שהיתה פעם גדולה באוכלוסיית היהודים מפריאסלב, מבוריספול, מחודורוב נכנסו פליטים רבים. כל הכפר הגדול טאשאן נכנס לפריאסלב. מהכפר הזה יצא עלם, אשר אומץ ע"י בני ישיבת נובוהרדוק שסבבו בעיירות והכניסו ילדים עניים רבים אל הישיבות. הבריחו גבולות במסירות נפש. העלם הזה נדד מישיבה לישיבה וכעת הוא אחד מעמודי התווך של גדולי התורה בארץ — הגאון רבי יעקב ישראל קניבסקי שליט"א (גיסו של החזון איש ז"ל). ע"י הנובוהרדקאים ניצלו עוד צעירים בפריאסלב והובראו אל מחוץ לרוסיה. אחד מהם הוא הרב רפופורט העומד בראש בידי"צ של לונדון, ובן דודו הרב רפופורט העומד בראש ישיבת "עטרת יוסף" בתל־אביב. תלמיד חכם חשוב לישצינסקי בכני־ברק — גם הוא מאותם הילדים שהוצאו מפריאסלב ע"י הנובוהרדקאים. בתקופה קדומה יותר הוציאה העיר מתוכה הרבה תלמידי חכמים מסוימים, כי עמדה על מדריגה רמה ביהדות. אחד מהם היה הרב י"ח גרוסמן ז"ל, אבי הרה"ג ר' לוי גרוסמן ז"ל בתל־אביב. גיסו המנוח של הרב לוי גרוסמן היה רב מפורסם, רבי מרדכי גוטניק, יליד פריאסלב, שכיהן ברבנות בכמה ערים ברוסיה ואחרי כן בבית־דין של לונדון ונפטר בדמי ימיו.

פריאסלב היתה קהילה ישראלית טיפוסית והיו אומרים, כי היא מתאימה יותר לפלך קיוב מאשר לפלך פולטבה. שלום עליכם מזכיר בספר האוטוביוגרפיה שלו טיפוסים שונים. כותב הרבה על אשה מסוימת מפורסמת ביופיה ובאינטליגנטיותה — רוזה — שהיתה אלילת הצעירים. ראיתיה בימי זקנותה סמוכה על שלחן חתנה ד"ר ברליבסקי שהתנצר, והיא סבלה הרבה בהיותה כרוכה אחרי היהדות ומתענה לגור במחיצה אחת עם חתנה המשומד. היתה חסודה ושומרת מצוה ונושאת בשרה בשיניה. מזכיר הוא את שני ה"אפיקורסים" — מגידוב ושלו. בזמני כבר לא היו. רק סיפר לי בן־דורם, איש דגול מאד ואחד מטובי העיר, ר' אלטר הורביץ, כי ראה אותם פעם בכשלונם וזה הדבר: בשנת תרל"ט (1879) עשה בפריאסלב זמן ידוע המגיד המפורסם מקלם. דרשותיו

הסעירו את הצבור. אחד מטובי העיר ר' משה אהרן פינקלשטיין הזמין את ה„מגיד" לסעודת שבת. שלז ומגידוב היו מבאי ביתו של העשיר פינקלשטיין. בזמן ארוחת הצהרים של שבת על יד השולחן התחיל ה„מגיד" לפי בקשת בעל־הבית לדרוש. דרשתו המוסרית העמוקה עם הניגון המוזעז הסעירה את כל הבית. בחארו את מוראות הגיהנום, זלגו עיני כל הסועדים דמעות. לא יכלו שני „האפיקורסים" שלז ומגידוב להתאפק ויצאו את החדר. ר' אלטר הורביץ שהיה כרוך אחריהם יצא אל החדר השני ומצא אותם מזועזעים ומוחים הדמעות מעיניהם. כולם היו אז די צעירים. ר' אלטר הורביץ זה היה תלמיד חכם ירא שמים אך קרא את הספרות החדשה. „משכיל דורש אלקים". המגיד מקלם יסד אז בפריאסלב „ביקור חולים", מין בית חולים יהודי עממי. ר' משה אהרן פינקלשטיין העמיד לרשות ביה"ח את ביתו, שכר רופא וחובשת. כיון שבעצמו היה רוקח, היה מכין רפואות. כמעט רוב הוצאות ביה"ח נתן ר' משה אהרן מכספו. ה„גאמן" ומנהל בית־החולים היה תלמיד חכם מובהק — המלמד מעיר רוגטשוב. בזמני היה „דער רוגטשובר מלמד" זקן מופלג בקיוב (נפסר בגיל 101 והיה סמוך על שולחן נכדו אלכסנדר שוב, כעת בתל־אביב). פעם שלח אלי נדבה גדולה לחלקה לעניים, כיון שהיה פעם מנהל בית החולים בפריאסלב. הוא הושש שמא נהנה קצת מזה ורוצה משום כך לתת צדקה לחולים עניים בעיר. בימי, ארבעים וחמש שנה אחרי ביקורו של המגיד מקלם, היה עוד זכרונו חי אצל רבים. הוא יסד גם חברות „תמימי דרך" ו„חיי אדם". ארגן את בעלי המלאכה ואת העגלונים. שכר להם „רבי" שהיה מלמד אותם חיי אדם ו„מגורת המאור". זקני העגלונים היו עוד בזמני שרידי ה„חברות". אחד מהם, ר' זלמן ליבוב, לימד חינם במסירות הנפש ילדי עניים ב„חדר מחתרת" — תומש, סידור, דינים. הוא יחד עם אשה צדקנית שרה לאה קולומייץ יסדו אגודת צדקה — „לחם לרעבים". היא היתה סיבבת ואוספת „צדקה", קונה קמח ור' זלמן היה אופה לחם, אותו היתה מחלקת למשפחות מחוסרי לחם.

בתקופה זו התקיימה בעיר מינסק ישיבת מחתרת. דרושים היו אמצעים. הילקתי בחשאי קופסאות צדקה בהרבה בתים לטובת הישיבה. לז היו תופסים את הקופסאות הייתי בכל רע. קיבל עליו יהודי זקן אחד ר' יוסף הדייג את האחריות, שאם יתפסו יקח עליו את העוון ויגיד, כי הוא אוסף זה לרמות את הבריות לטובת עצמו. כא גם העגלון ר' זלמן לבקש קופסה. אמרתי לו: הלא עני ואביון אתה ומהיכן תקח כסף לזה? ענני: החלטתי במקום שאני קונה מים לאפיה אצל שואבת מים, אביא בעצמי מז הנהר מים וכל זוג דליים יעלה פרוטה לישיבה, אותו מחיר שאני רגיל לשלם לשואבת המים. הוא היה אז כבר בגיל למעלה משבעים.

היה בעיר קצב בן תורה, אשר המגיד מקלם השפיע עליו לשכור לו מלמד ללמוד תורה. הוא כלכל בזמנו משפחה עניה, אשר שלחה לאמריקה בזמן ההוא. בזקנותו ישב על התורה ועל העזרה לעניים ומשפחה זו כלכלה שיבתו מאמריקה. ר' מרדכי מסובר היה שמו.

באמריקה היה לנדסמאנשאפט פריאסלבי גדול בשלש הערים ניו־יורק, פילדלפיה ושיקאגו, בעתות בצרה עזרו הרבה לעיר. לפני בואי עוד היתה עזרתם מאורגנת ובשנות השפל והתלאות היו ממש מקיימים נפשות. בזמני היו ממציאים עזרה הגונה לפסח ושולחים „חבילות". כאשר כבר הייתי בארץ־ישראל קבלתי ידיעות על המשך הפעולות.

אחד מטובי העיר, מראשוני חובבי־ציון ואחד מיוחד לכל רבר טוב היה ר' פייטיל קרישבסקי. הוא היה עמור התוך של עסקנות העיר. בשנת תרצ"ג (1933) עלה בירו להגר לאמריקה. שם המריץ את העזרה. העזרה היתה מתקבלת ע"פ הכתובת של ר' אלטר הורביץ. כיון שר' אלטר הורביץ היה פעם מ„אסירי ציון" ומצאו עליו עוון קשרים עם אמריקה, נאסר בשנת תרצ"ז (1937), הוגלה למרחקי סיביר לעבודות כפיה, בגיל למעלה משבעים. קפא בקור ונפטר בגולה. נאסר גם הסנדלר שמואל וולפסון שהיה עוסק בצדקי צבור באמונה. כיון שגם על כתבתו נשלחה עזרה שחולקה לנפוחי רעב ממש. ובכלא ניספה.

היו בעלי מלאכה ועמל דגולים בעיר, אשר יכלו לפאר במוסריותם ובמי־רותיהם כל קהילה מהוללה. אני אזכיר רק אחדים מהם, אשר מדי הזכירי אותם אני רואה סמלים לגדלות הנפש היהודית ונזכר בטיפוסים אשר העביר הסופר בן־עמי מביקוריו בליסה בשורת רשימותיו „קול ממדבר". אחד מהם היה הנגר ר' ליב כוברוב מארץ ליסה באו הוריו, יהודים עניים, לאוקראינה, והבן למד נגרות אצל נגר ליטאי בפריאסלב, אצל ר' זלמן הנגר. ר' זלמן היה נוהג בכל חודש אלול ללכת עם מנין השוליות שעבדו בנגריה לבית הכנסת להתפלל בצבור וללמד לפני העבודה שיעור ב„חיי אדם". בשבתות היה לומר עם שוליותיו פרשת השבוע ו„מנורת המאור". ליב הנגר השכיל גם לבקר אצל „רבי" והיה לומד באישון לילה גם גמרא. תלמידי זלמן הנגר היו ידועים כבעלי מקצוע בנגרות. ליב הנגר עבד בשתנות ממשלתיות ובבתי־הרושת במקצועו. אני מצאתיו אחד האומנים הזקנים והמכובדים שנשאו לו פנים והרשוהו לנוח בשבת. יומו היה מתולק לעבודה בטחנת קיטור, לשעורים שונים בגמרא ובספרי מוסר ובימים ידועים לעבודות חסד. בגיל 65 יצא לפנסיה. אז התמסר לתורה ולצדקה. למד דף גמרא עם „תוספות". הוא ואשתו בתיה פתחו את דירתם לכל נקשה ומר נפש וביתם היה מחסה לדל. בגיל 71 הלך לעולמו עם מטען גדול של מעשים טובים וגם עם מטען של הרבה מסכתות נמרא. נזהר מאד מאד ב„שמירת הלשון" ע"פ ה„חפץ חיים". טיפוס שני היה ר' עוזר הסנדלר, שבזמן מלחמת העילם הראשונה אימץ לו מצוה: חיילים יהודים שחנו בעיר היו סמוכים על שלחנו בשבתות. היו זמנים שכשתי עשרות חיילים היו אוכלים אצלו בשבת והוא עומד ומשרתם. נפטרה אשה עניה בלידתה והשאירה בעל נכה וחולה עם שלשת יתומים והרביעי יונק. ר' עוזר שיחרר מילדיו את האב החולה, שלא הארין ימים אחרי אשתו, ולקח אל ביתו את ארבעת היתומים. בשביל היונק לקח מינקת וגידלם כאילו היו ילדיו מלידה. מחצית פרנסתו בפועל ממש מסר לצרכי צדקה. כאשר גזרו על סגירת „חדרים" ותלמוד תורה, ארגן כמה בעלי מלאכה שנשאו בעול החזקת תלמוד תורה במחתרת. ר' עוזר נקרא כמה פעמים לשלטון. החתימו אותו כי יפסיק את פעולתו, וסיכן שוב את עצמו. בקי היה בספרי ה„חפץ חיים" בעל פה וקיים גם מה שכתוב ב„שמירת הלשון" ובספר „אהבת חסד". בימי התורף היה הוא וחייט אחד ר' פישל טשאק סובבים עם סוס ועגלה, אוספים נדבות עצים להסקה ומוליכים לכל בית עני עצי הסקה. בשנת תרצ"ד (1934), כאשר כלתה הרעה ונסגרו חמשת בתי כנסת וגם המקוה החדש נסגר, אפף כמה בעלי מלאכה ומתוך סכנת נפשות ממש במו ידיו הוא ועמו עושה העגלות שמואל קורשק התפר ר' אברהם אריאל חפרו בפרוזדור בית כנסת אחד ובלילות הוציאו את האדמה, הקימו מקוה חדש ובעצמם היו מחממים אותו. טיפוס אחר היה אברהם הופר הנגר שהיה עובד יום שלם וחצי לערב לבית הכנסת ללמוד דף

גמרא. החמיר המצב ודרשו לחלל שבת. עזב את הפרנסה ונשאר צפוי לרעב. נתנו לו עצה לעמוד בפני ועדה רפואית ולצאת בגיל ששים ושתים לפנסיה. לא היו לו עשרה רובל כדי לנסוע לקיוב לעמוד בפני הועדה. בערב שבת בבית המקוה נודע הדבר לשוחט המקומי והבטיח לתת לו ביום ראשון הלואה על נסיעה זו. במוצאי שבת הסתערה פלוגה בולשת על ביתו ומצאו בעלית הבית ארגז גפרורים שהסתיר שם שכן קרוב בעל חנות. תיכף עשו ראפורט על ר' אברהם הופר, כי סוחר בחשאי הוא. הטילו עליו מסים כבדים והוציאוהו מן הבית. נשאר בלי קורת גג ובלי פרנסה. „פרשע" סובייטי, פגש איתו השוחט ואמר: „ה' מנסה אותך, אברהם!" ענה תיכף בשקט: ראיתי בספר „מעשה אלפס", כי איש עשיר ירד מנכסיו, אחרי שנשרף ביתו ועסקו. בא אל מקום השריפה וברך ברכה: „ברוך אתה ד' שלא עשני גוי". נדהמו הסובבים אותו וחשבו כי מריב הצער נסתחרה ביניתו ונטרפה דעתו. אמר להם: „אני שפוי! לו הייתי ח"ו גוי היה נשרף גם האלקים שלי. כעת ב"ה אלקי חי ואין להתיאש". כאשר עליתי ארצה נפרדתי ממנו, הוא לא ידע, כי נוסע אני לארץ ישראל (נסיעתי היתה בסודי סודות) והפליט מפיו: „קשה הפרידה, אך מלא כל הארץ כבודו ויש בארץ מקום גם לתולעה. אינני פחות מתולעה. הזן תולעים לא יעזבני פה ולא יעזוב את הרב בכל מקום שיבוא". אלה הם מקצת הסיפוסים העממים שעזבתי.

בשנת תרצ"ב, כאשר „גזר" השלטון רעב על אוקראינה היו חללי רעב מרובים. השבעים היו מחלקים פרוסתם עם הרעבים. באותו הזמן בא אלי הסנדלר הצדיק, רבי עוזר קרוטש הנזכר והוא סובל ממחלת לב ושואל שאלה: „אשתי היתה בפוליקליניקה ומצאה שם את העגלון יעקב מאירוב, אשר בעיר מספרים סיפורים רבים עליו, כי הוא מתנהג בצורה לא יפה: היה אצל הרב, השיג מכספי צדקה בשנה הקודמת כסף לקניית מצות. במקום מצות נכנס למסעדה טריפה ובזבז כסף לזלילה. בפסח אכל חמץ. גם ביום כיפור ראוהו בחברה לא טובה במסעדה הממשלתית. אך כעת היא רעב ללחם ויש לו אשה עם חמשה ילדים קטנים. אשתי שמעה שהרופא אמר לו, כי אצלו שחפת בסטדיה שניה ועליו לאכול מאכלים שמנים. בבית חסר גם לחם. לי יש ב"ה קצת עבודה ואני מרוויח. החלטתי עם אשתי לתת חלק מפרנסתי לכלכל מסכן זה. אבל אני איש פשוט, באתי לשאול אם מיתר לתת מפרוסתי המצומצמת שאיננה לפי כוחי, אחרי אשר אני חולה, לבן אדם עבריין זה. אשתי חושבת כי זה יהיה הטא. אני סובר, כי כיון שאני יכול עוד להרוויח, והקב"ה נותן לי אע"פ שהנני מלא עוונות ואיננני ראוי לחסדי ד'. עלי לצוזר אפילו לאיש עלוב כזה. בפרט כי זו מצוות פקוח נפש הרוחה את כל התורה. החלטנו לשאול פי הרב". פניו נהרו, כשאמרתי לו כי מצוה לתמוך בעגלון החולה הזה.

השוחט ר' יעקב יוסף שפירא היה איש שנון מאד ובעל תפלה אצל דלת העם בבית הכנסת הלפיניצי. תמיד היה מספר לי על ר' עוזר סנדלר זה דברים של מעשים טובים הנראים ממש כאגדות. ר' יעקב יוסף זה היה חתנו של ר' אליהו קלדניצקי מעיירת דימר בפלך קיוב. חותנו היה עני מטופל בילדים ומתפרנס מזה, שהיה עושה יין צמוקים לקידוש והבדלה. תפש פעם את אשתו מכניסה יותר מדי מים ביין הצימוקים. עלה בשבת על הבמה והכריז שאין לברך על היין בורא פרי־הגפן, ממילא הפסיד לקוחות. השוחט רבי מאיר זאב רפופורט היה מטופל במשפחה גדולה. שני כניו הספיקו לצאת לפולניה עם ישיבת נובוהרדוק והוא נשאר עם משפחתו, אשר במסירות נפש עילאית השתדל לחנכה לתורה

ולמצוות במשטר הקשה הזה. שלשה בנים למדו אצל מלמד ושתי בנות למדו אצל מלמד גם הן. אחד הבנים נאסר ונשלח לסיביר כי נתפס בישיבה חב"דית במחתרת. עשר שנים ישב בבתי הסוהר הסיביריים וכעת יצא משם. ההורים והמשפחות הושמדו בשואה. השוחט ר' בנציון גייסינסקי היה כולו איש החסד ומסירות הנפש. שיכל שתי בנות בשואה, בן אחד גויס לצבא האדום ונהרג. בן שני התחנך בישיבת המחתרת החב"דית, ניצל וכעת מכהן ברבנות בברוקלין. היה מוהל מומחה. זכה למול אלפי ילדים ורבים תוך פחד ואימה. קבלתי ממנו מכתבים מגולת טורקסטאן. הייתי מתפלא על אומץ הלב של איש אשר תמיד טובת הזולת לנגד עיניו. בימי התורף הקשים היה מתמסר לחיימום המקוה בפריאסלב בשעה מאוחרת בלילה (שלא ירגישו בחוץ, כי היתה בלתי־ליגלית), מפשיר צינורות המים. מחמם הדוד. אחרי חצות הלילה היו הנשים מתגנבות אחת אחת לטבול במקוה מחתרת זה ובשתים בלילה היה גם מתגדב ללוות הביתה את הפחדניות. כמובן, הכל בלי קבלת שכר.

אחד האנשים הבולטים ביותר בפריאסלב היה ראש השוחטים רבי זלמן נבוטובסקי. כשבאתי לפריאסלב היה בן שבעים. היה הראש וראשון לכל עניני העיר. כאשר הוחלט לקבל רב חדש נבחרו משמונת בתי־הכנסת 28 נציגים ובראשם רבי זלמן שו"ב נבוטובסקי. אביו היה רב בגלמיאזאב. ר' זלמן נשאר בן שלש כשנפטר אביו. במקום אביו נתקבל חתן אבינו ר' עמנואל זטולובסקי, אשר גידל את ר' זלמן עם כנו יחיאל זאב זטולובסקי (יחיאל זאב היה סופר היסטורי ברוסית ופרסם כמה תעודות ומחקרים מתקופת חמלניצקי. בתו היתה דבורה דיין והוא הוזמן על ידה לארץ ישראל*). ר' זלמן היה למדן חריף, איש פקח מאד וחסיד חב"ד. דרכיהם נפרדו והיו רחוקים מאד, אך קשר מכתבים נשאר. כאשר באתי לפריאסלב למד ר' זלמן ש"ס בפעם התשיעית. גם בקי היה ביורה דעה וכל עניני הצבור היו נחתכים על פיו. בשנת תש"ב התדיעו לי כי נפל קרבן בניל פ"ה בשואה. סיפרו, כי נאצי ברח ראשו. משנהו היה השוחט רבי שלום דוב לקח שנכנס לפריאסלב מעיירת ברזאן, שנחרבה ע"י הפרעות. זה היה טיפוס של למדן הוגה דעות. חסידי אורזיטשוב נקשרו אליו כאל „רבי" אחרי פסירת האדמו"ר. הוא היה הוגה הרבה ומחדש בספרי חסידות. מעמיק לחשוב ומתנהג בחסידות.

היה בעיר מלמד פיקח ובעל מחשבה, ר' צבי קושניר. ה„חסידים" הביטו עליו כעל חקרן, אשר אין לבו נאמן עמהם. הוא היה בן חסיד אורזיטשובי. ה„ספקן" הזה סיפר לי פעם סיפור מענין. באורזיטשוב היתה שושלת חסידים, אשר האחרון בה היה האדמו"ר ר' אברהם מנדיל. עיר זו העומדת על הדניפר היתה מרכז למרכולת תבואות. יהודים „מתנגדים" מעיר פינסק היו באים לשם ומוציאים התביאות לצפון הארץ ומשם לחו"ל. אחד הסוחרים הגדולים, ר' נח ברגמן, היה מבלה כמה חדשים בשנה באורזיטשוב. ידעו, כי הוא „מתנגד" חריף ונזהרו לספר מעשיות במחיצתו. פעם ניגש בבית־הכנסת אל השולחן שעל ידו ישבו החסידים והתחיל לגלגל שיחה. ידעו, כי בטח ילגלג על האדמו"ר ושמעו בהתאפקות. אז אמר להם: לי יש לספר לכם „מופת" של הרבי שלכם, אשר אתם אינכם מבירים בו. שמו אזניהם כאפרכסת. התחיל לספר: הלא ידעתם את

---

* ר' עליו בזכרונותיו של א. א. פרידמן, ת"א 1926, עמ' 218—220. וכן ב„אנצי־קלופדיה להלוצי הישוב ובוניו" של ד. תדהר, כרך ג', עמ' 1483.

הסוחר ארנופולין והוא איש אלם וקשה. בטח שמעתם, כי היה חייב לי 12 אלף רובל. היה דין תורה של שני הרבנים והארמו"רים. פסקו כי עליו לשלם לי החוב. כיון שלא קיבל את הדין נתנו לי רשות לתבעו בערכאות. אך צריך אהיה להעמיד את הרבנים בתור עדים ועליהם יהיה להשבע. הודעתי להם, כי בן אעשה. אז הזמין אותי האדמו"ר וטען: הלא בחלקי נופלת אחריות הבוררות רק שליש. אני מוכן לשלם לך ארבעת אלפים רובל ובלבד שלא תביאני להיות ער ולהתחייב שבועה. ידעתי, כי הוא בין עניי האדמו"רים ואין לו סכום גדול כזה. סרבתי וטענתי: „רבי! הלא השבועה היא שבועת אמת ואתה תציל עשוק מיד עושקו". אז קם האדמו"ר והציע לי: משכנתא של אלפיים רובל על ביתו. שטרי חוב על אלף רובל והכניס אל החדר בסדין גדול כלי כסף וכלי זהב ומרגליות של הרבנית באמרו: תשאל אצל „מבין" ויגיד לך, כי זה שוה אלף רובל. קבלתי את הסדין עם הפטוף בו. קבלתי את השטרות ונכנסתי עמו לנוטריון לעשות משכנתא על הבית. כאשר נגמר הענין חיבק אותי בשמחה ואמר: „רבי נח! אני מודה לך מאד שלא הבאת אותי לשבועת אמת. אל תדאג אני נותן לך בנפש חפצה, כי אני אשם בדבר. לא שיערתי, כי צריך כשיושבים לבוררות להבטיח כי יקיימו את פסק הדין. ממילא אני אחראי כעת. כאשר ארנופולין מסרב". כשראיתי כי דבריו אמורים בתום לב, שמתי אל לבי, עד כמה אני לא עמדתי בנסיון והאדמו"ר המסכן הזה הבליג והרס בידים את מצבו. ניחמתי ורציתי להחזיר לו את השטרות והחפצים. הוא סרב לקבל. רק אחרי חודשים הסכים לקבל, וזהו „מופת" אמתי. אני הפסדתי אצל ארנופולין את כל הסכום, אבל זה היה נדאי כי למדתי לקח על האדמו"רים וגדלותם.

יציאתי מברית המועצות

בשנת תרצ"ב התחולל הרעב הגדול באוקראינה. זה היה בעקב הקולקטי־ביזציה, כאשר השלטונות הרסו באכזריות את משקי הכפר. פריאסלב, שהיתה מוציאה לשווקי תוץ תבואת התוצרת החקלאית בממדים גדולים, והמחוז היה אחד הכי עשירים בתבואה, הגיעה לרעב זלעפות. יום יום היו קבורות של חללי רעב. הכפר חאצק, אחד הכפרים העשירים במחוז, שמנה כשלש מאות בתים. נמחה כליל ע"י מגיפת הרעב ולא נשארה בו אף נפש חיה. האיכרים הפחות עצלנים נשלחו לסיביר או לפלכי ארחנגלסק וולוגדה. שמונה הלויות של חללי רעב צריך היה לכצע בפורים. האדמה היתה קפואה בעומק של מטר אחד. אצל הנוצרים כבר לא קברו, רק הכניסו את המתים לתוך מרתף גדול אשר היה במנור וקברום אחרי שני חדשים. גם משפחתי היתה נפוחת רעב. באותו פורים עבדה אשתי כרוקחת בבית המרקחת — ממלאה מקום, כמתוסרת זכויות — וקבלה תמורה: מאה גרם לחם ושני סלקים ועוד 100 גרם דוחן.

בחודש מאי 1933 באתי לקיוב. ברחובות קיוב עוד היו חללי רעב. בעיני ראיתי בפרבר דמיובקה במחסן שעל־יד משאבת המים גופות קפואים שאחרי ארבעה ימים סולקו ע"י פועלי הנקיון. עמדו תורים ענקיים למנת הלחם שנתנו רק לבעלי זכויות וכמויות זעומות והיו אשר תוך עמידה בתור ניספו בראש כל חוצות. היו חנויות „טורגסין" שתמורת זהב היו מוכרים פרודוקטים. הכנסתי מתכשיטי אשתי וקבלתי תמורה קמח, דוחן ותפוחי אדמה. חזרתי עם הכבודה הזאת לפריאסלב.

סיפרו לי בסתר סודות, כי בפרבר פודבורקי הרגישו השכנים ריח חשוד הפולה מתוך בית מוסק אחד. באה המשטרה, פרצה את הדלת ומצאו בתנור סירים עם בשר פגר אדם. זו היתה גופת ראש המשפחה שגווע והמשפחה בשלה את בשרו. אסור היה לדבר על זה. שמועות התהלכו כי מקרה זה לא יחיד הוא ויש מקרים רבים כאלה.

התחלתי שוב לטפל בהשתדלות להיתר יציאה מעמק הבכא. עוד בשנת תר"ץ קבלתי הצעת רבנות של עיר הלסינקי. השגתי גם ויזה ללטביה. הייתי מגיש כל ארבעה ירחים בקשה להיתר יציאה והייתי חוזר בעגמת נפש. היה לי כרטיס אישי בבולשת ובו היה רשום, כי הנני „אסיר ציון" (ישבתי פעמים בג.פ.או. — בלובני ובפרילוקי). וכי הנני „סוכן קלריקלי אימפריאליסטי מסוכן". סוד זה נודע לאשתי, אחרי שבבית המרקחת עבדה אשת מנהל הבולשת (איבד את עצמו לדעת בימי סטלין) שסיפרה לה זאת. ידידי בארץ־ישראל, וביחוד הרב הצדיק רבי ראובן מילצקי זצ"ל, הכניסו סכומים שלוש בבנקים עד אלף דולרים ושלמו ל„אינטוריסט" כופר נפש. וכל זה לא הועיל.

נסעתי למוסקבה. כמובן משולל זכויות כמוני היה במוסקבה בלתי־ליגלי. בתור עובדת הצלב האדום קבלה אותי אשתו של הסופר מקסים גורקי — גב' פשקובה. שאלתי בעצתה. היא יעצה להסתיר באנקיטה מקצועי של רבנות. לא יכולתי לשקר. כתבתי את האמת. אחרי ששה שבועות נכנסתי אליה שוב. היא שאלה: איך כתבת באנקיטה? אמרתי לה, כי לא שמעתי לעצתה וכתבתי את האמת. אמרה לי: „טוב עשית. אצלם משתנה יום יום. אשרו לך פספורט, אבל אל תפרסם". למחרת חג השבועות תרצ"ד (1934) כבר הגעתי ליפו. קיימתי עוד קשר עם פריאסלב וגודע לי בארץ, כי שבועיים לאחר שנסעתי באו לחפש אותי...

בעיצומה של מלחמת העולם השניה, בשנת תש"ב, קבלתי את המכתב האחרון משם. מאז נסתם הגולל על קהילה מפוארה זו, ששמה כעת בשם שר הטבחים האוקראיני בגזירת ת"ח — „פריאסלאב חמלניצקי".

חיים צבי סיני*

המושבה סיני

נפש לבתי העדינה דינה ז"ל צנופת הגות
ועלילה, אשר נקטפה בדמי ימיה בפסח תשט"ז.

ברחבי רוסיה הלבנה, בין כפרים בלתי יהודים ובין עיירות יהדיות השתרע כפר מיזר במקצת. אמנם היה זה כפר ככל הכפרים: רפתות ואורוות, גינות ירק ועצי פרי. מטביב לבנינים — בתי־עץ מכוסים קש, ומסביבם שדות קמה ושדות מרעה; והאכרים — אכרים ממש, מנוסים בחריש, בקציר ובדיש. אך צורה אחרת להם: מגודלי זקן ומכוסי ראש ואינם טיפוסים רוסיים כאכרי הסביבה. אלה היו יהודים. מעל כל דלת קבועה מזוזה ובאמצע הרחוב עמד על מכונו בית כנסת מלבנה שרופה וגג רעפים, אשר בהשואה לבתי־העץ של האכרים היה בנין מפואר; ורב היה להם וגם שוחט; מלמדים לילדיהם היו מזמינים מן

---

* חיים צבי סיני, נולד בשנת 1885 בכפר היהודי סיני (סיניסק), פלך סלונים. למד בחדר ובישיבת סלונים ואח"כ בישיבת וולוז'ין. שקוע היה באהלה של תורה ונחשב בוולוז'ין לאחד העילויים. המאורע הגדול של העולם החיצוני, שהשפיע עליו ביותר, והוציאו מד' אמותיה של ההלכה, היה משפט דרייפוס, שחשף בפניו את הבעיה היהודית בכל חריפותה. הוא בא לכלל מסקנה שהפתרון היחידי לבעיה עם ישראל הוא בציונות. שהפכה לחלק בלתי־נפרד מהשקפת עולמו הדתית, ומצוותה המרכזית: ישוב א"י. בימי מלחמת העולם הראשונה נעקר הוא ומשפחתו משאבלי אשר בליטא (בה בנה בית נאמן) לאסטראחאן ולהבל הוולגה, ומשם לפולטאבה אשר באוקראינה. את הרעיון הציוני הפיץ כרבים, בליטא וגם ברוסיה. הוא ומשפחתו ידעו נדודים, מחסור וסבל בשנות המהפכה והרעב. את משאת נפשו — העליה לארץ ישראל — הגשים רק כעבור שנים, כשעבר מפולטאבה לדרצ'ין אשר בפולין. בה שימש מורה עברי בבי"ס "תרבות". העמיד תלמידים הרבה, שמהם עלו רבים לארץ בהשפעתו.

בשנת 1926 עלה לארץ עם רעיתו ושלושת ילדיו. התיישב בכפר אוריה (בה רכש הלקת אדמה עוד ב־1912) וקיבל עליו באהבה את יסורי בנין הארץ.

באב 1929 נהרבה הנקודה ע"י הערבים ותושביה ניצלו ע"י מוכתר הכפר הערבי השכן. לאחר חורבנו של כפר אוריה עבר לרמת־השרון ובה התגורר עד יומו האחרון. אורח חייו ברמת־השרון היה תורה, עבודה וגמילות חסדים. אהבתו למבע, לחי ולצומח באו לידי ביטוי בעזבונו הספרותי.

בומת השרון פעיל היה בחיי הציבור. שימש כחבר המועצה המקומית שנים רבות וכן יו"ר המועצת הדתית. נפטר בכ"ה בתשרי תשכ"ה (1964). מועצת רמת־השרון הנציחה זכרו וקראה רחוב על שמו. על לוח הזכרון שנקבע במבוא הרחוב נחרת:

חיים צבי סיני ז"ל, מבוני רמת־השרון וחלוציה, איש החורה והעבורה. שומר הניצוץ האחרון של האלוהים, לאורו הלכו רבים!

רשימתו של ח. צ. סיני על המושבה סיני נדפסה כאן ברשותם האדיבה של בתו חמרה וחתנו ישראל ארצי.



חיים צבי סיני

החרץ. כאן חיו יהודים, עמלים יקרים וישרים וכאן מתו. כאן נולדו להם ילדים וכאן חתנו את בניהם. ועם כלל שראל חיכו לגאולה העתידה לבוא. ככה החקיים הכפר יותר ממאה שנה עד השואה שכמוה לא היתה מימי חורבן הבית. הכפר נמחה כליל מעל פני האדמה. כל הבתים נשרפו, בית הכנסת נחרב עד היסוד והאדמה חולקה בין אכרי הכפרים שבסביבה.

שם הכפר היה „קולוניה־סינייסקה" אשר במחוז סלונים, 7 ק"מ מהעיירה דרצ'ין. ואף כי השם „קולוניה" הוא שם כללי והשם „סינייסקה" — שם פרטי, מקובל היה בסביבה לקרוא אותו כפר בשם „קולוניה" בלבד. וקולוניה זו שבה נולדתי, ואבות אבותי היו ממיסדיה — נוסדה בשנת 1835 בערך. היא היתה לפנים אחת מאחוזותיה של הנסיך סאפייגה, מנהיג המרד נגד השלטון הרוסי בשנת 1831. לאחר דיכוי המרד, משברח הנסיך חוצה־לארץ, החרימה הממשלה כל אחוזותיו. בתקופה ההיא היתה מגמה בין ראשי השלטון ליצור ניקולאי הראשון להפוך חלק מיהודי רוסיה לעובדי אדמה. אחת מאחוזותיו של הנסיך סאפייגה הוקצתה לקולוניה זו. בימים ההם, בתקופת הקנטוניסטים, פשטו החוטפים בעירות כחיות טרף, חטפו את ילדי ישראל ומסרו אותם לצבא למשך עשרים וחמש שנים. חלק מהם נטמע בין הגויים וחלק מת בילדותו, ואלה שנשארו ביהדותם סבלו ענוי־נפש נוראים. כדי למשוך את היהודים לעבודת־אדמה, שחררו השלטונות את

אלה אשר התישבו על האדמה ויהיו לאכרים — מלקחת מבניהם לצבא במשך עשרים וחמש שנים.

המשפחות המטיפלות בבנים זכרים, שהיו שרויות תמיד באימת החוטפים, נתפסו לרעיון „הפרהדוקטיביוציה" ונטשו מקומות מגוריהם, את המסחר והמלאכה, כדי לעבור לחקלאות, הם לא השבו על כורשם להתגל לעבודת האדמה בתנאים קשים. באין כל עזרה לא מן הממשלה ולא מגורם צבורי אחר. בסביבה של עממים עוינים. המתיחסים בלעג ובוז לאכרים יהודונים אלה ולעבודתם החקלאית.

סבא שלי, ר' זאב ז"ל, אשר היה מבורך בבנים רבים (זכרים) נאחז גם הוא ברעיון זה. הוא, שגר בעיירה נובידבור ע"י גרודנא וחי כאיש אמיד, מכר את כל רכושו ועקר כדי להתישב בקולוניה ולהיות עובד אדמתו. הסבתא שלי, חיה שרה ז"ל, היתה מתוננת בוכרון טוב ובכושר הבעה ציורית. אהבתי מאד, בילדותי, לשמוע את ספוריה על ראשית היוסדה של הנקודה החקלאית הזו, איך היה המקום מקסים ביפיו. הוד והדר היו נסוכים בכל פינה. ארמון הנסיך, שלתוכו נכנסו לראשונה המתישבים, היה מרהיב עין. חלונות גדולים, דלתות מעץ יקר עשויות מעשה־חיטוב וגילוף, בוסתן רחב ידים, ממבחר עצי פרי שונים מסביב לארמון, רפתות מסתדרות בכל הנוחיות לפרות, אפילו ברכת מים לרחיצתן. בבאר המים שרצו דגים וכים ממינים משובחים ביותר, בכל דלי שדלו היו שולים דגים חיים. המתישבים באו ממקומות שונים, ולא היה לכתחילה כל קשר ביניהם. מיבן מאליו, כשכולם נכנסו לגור לבית אחד, וכל משפחה היתה רבת ילדים, היה זה גורם מפריע ליצירת חיי חברה מתוקנים.

בהתישבות ההיא, בימים ההם, ברחבי רוסיה — לא היה גם שמץ אידיאל להתאכרות. הם ברחו מפני פחד החוטפים, הם עלו על הקרקע בלי שום הכשרה והדרכה. בלי כל עזרה וסעד לתוך תוכה של סביבת גויים, ספוגי שנאה ומלאי קנאה על הנתה הטוב, האחוזה היפה, שנמסרה ליהודונים הללו. ונוסף על כך היה יחס שלילי גמור, מצד הצבור היהודי אשר בעיירות הסביבה, אל האכרים הללו. הביטו עליהם כעל בנים סוררים, אשר עזבו אורח־חיים של יהודי־הגולה ומחקים מעשי הגויים לעבוד אדמה, וע"י כך יתרחקו מן התורה ומן המצוות וייטמעו סוף סוף בהם. התיחסו אליהם כאל נחותי דרגא ופחותי ערך. „פויערים" היו בעיניהם.

אחרי יובל שנים מיום היוסדה של המושבה, חזיתי מבשרי את היחס הזה. זכורני, כשהייתי טליא, כבן תשע בערך, למדתי בעיירה הסמוכה זלווה, וילדי ה„חדר" התרחקו ממני, כנוגי בשם „בן־הפויערים" מקולוניה. אעפ"י שהצטיינתי בלימודים יותר מהם.

מובן מאליו שבתנאים כאלה התאכזב חלק הגון מהמתישבים מהצעד הפזיז שעשו, הם ישבו שם עד שאכלו את שארית הונם, חזרו כלעומת שבאו והשאירו אחריהם מרירות ויאוש. מכל חילופי המתנחלים נשאר במקום קומץ קטן של אנשים אשר החלטתם היתה נחרשה — להשאר ולהיאחז בכל התנאים. ככה נשארו רק 8 משפחות, אשר גמרו אמר ליסד את הכפר היהודי. ואלה המשפחות: מילר מנובידבור, בקר מקנישין, קרסנובסקי מסוכובוליה, משפחת שטיין מבריסק, דוגולנסקי, סיראטה מיאשינאווקא וכהן.

הם עזבו את הארמון, שקבל במשך הזמן צורת של בית הכנסת־אורחים מתנח עד שלא היה ראוי לדירה. כן בחרו להם מקום בשטח הגמצא בטבור אדמותיהם. נראה שאלה הנשארים היו מהאמידים שבהם, כי כספם שהביאו

תספיק לפרנס אותם כל הזמן וגם עוד היה עליהם לבנות בתים, רפתות, אורוות ולרכוש משק חי וכלי עבודה. ואמנם זכורני שהסבתא ז"ל טפרה בזו הלשון: „מיר האבן געבראכט אגאנצן זעקל מיט געלט" (הבאנו שק מלא כסף). לאיזה סכום כסף התכוונה אין לי מושג. בטרם נגשו האכרים לבנות את בתי הכפר במקום שבחרו — לא התעניינה בהם האדמיניסטרציה הרוסית. היא ידעה את עזיבת המקום ע"י רבים, וחשבה שגם השאר לא יוכל להחזיק מעמד וסוף סוף יעזבו כולם. אך כאשר נבנו הבתים ויתר המבנים של המשק, והיתה כבר צורת כפר — נזכרו השלטונות בו וראשית כל קבעו שם לכפר, ודוקא שם אחד הקדושים של הכנסיה, וקולוניה זו היתה צריכה להקרא „קונסטנטינובקה" ע"ש קונסטנטין הקדוש. משנודע הדבר לאכרים, שלחו משלחת לפקידות המחוז והביעו את התנגדותם, בנימוק שהכפר יהודי והם מציעים לקרוא לכפר בשם „סינייסקה" על שם הר־סיני, שעליו קבלו היהודים את התורה, שהיא אור לכל הגויים. אחרי הסברות ובקשות הסכימו השלטונות להצעתם ומאז נקראה המושבה הזו „קולוניה סינייסקה". נדמה היה למתישבים כי התקופה של מדיבות ומרירות נסתיימה. לגשושים בתוהו ללא דרך בא הסוף, והנה נכנסים הם למסלול החיים תרגיל של עובדי אדמה. בלבבות מלאי־תקוה נגשו להבין את הקרקע לקראת הזריעה. האדמה היא דשנה, ממיטב האדמה בסביבה. וזה כמה שנים היא שובתת וכוהה עמה. בנימה של נחת רוח השקיעו כוחות מרובים בעבודה מתוך סיכויים ליבולים מצוינים אשר ישפרו מצבם וישביחו את התלאות והרעות שהיו להם עד היום.

הם זרעו ברנה וגשמי ברכה הרוו את אמא־אדמה. השדות עטפו ירק תאוה לעינים, וחשבו כי יקוים בהם דברי נעים זמירות ישראל „עטרת שנת טובתך". אך אהה! הגויים מהכפרים הסמוכים העלו בכוונה תחילה את עדרי צאנם ובקרם על השדות הירוקים של היהודים ולחכו את הכל „כלחוך השור" ממש. היהודים המעטים הללו שנהפכה להם שמחתם לאבל בכו ממש בראותם את שעשו להם שכניהם הרעים. הגישו קובלנה לרשות וזך תוצאות ממשיות לא היו. ככה עברו עליהם שנים אחדות של סבל ואכזבה, התפרנסו בצמצום רק מהיבול של השדות אשר בקרבת בתיהם והשדות המרוחקים, אפילו כשזרעו לא היה מה לקצור. איכרי הסביבה שכל הזמן לטשו עיניהם לאדמת היהודים לא חשבו אחרת כי אחרי הצרות ומפח נפש שהם גורמים להם במתכוון — בודאי יפקע כוח הסבל של היהודים ויעזבו את המקום והם ירשו את שדותיהם הטובים. אולם מה נכונים הם דברי נעים זמירות ישראל: „כחצים ביד גבור כן בני הנעורים. אשרי הגבר אשר מלא את אשפתו מהם". בני האכרים, אשר גדלו כילדי השדה במרחבי הטבע, היו חסונים ואמיצים ודרוכים להשיב מלחמה שערה. עוד בצעירותם, כשרק הגיעו לגיל שש עשרה, התעללותם של השכנים הרעים הציתה אש נקמה בלבותיהם וחכו ליום שיגדלו, ושירגישו שיש כוח בידם לעשות נקמה בגויים, והגיעה השעה. הם נדברו ביניהם והחליטו: עד כאן, מחר יהיה האות הזה! ממחר לא יהיה מדרך כף רגל של מקנה הערלים על אדמתם! הכינו להם שוטים שזורים בחוטי ברזל ובקצה השוט היתה קלועה אבן עגולה. בקוצר רוח ציפו להנץ השחר ובבוקר השכם, בו אי אפשר היה עדיין להכיר בין תכלת ללבן — יצאו ברוח גבורה רכובים על סוסיהם אל שדות התבואה הגובלים עם שדות הגויים. כרגיל מצאו את עדר הבקר בתוך התבואה. הרועים נמו שנתם מתוק שלוה, בלי חשש כל שהוא. רק נביחת הכלבים העירה אותם משנתם. כשראו את הצעירים על סוסיהם, נדהמו מאד והזעיקו לעזרה את הכפריים שעבדו בשדותיהם אשר מסביב.

הם מהרו מכל העברים והקרב החל. הגויים שהופתעו מהעזתם של „נערי ישראל" ומאומץ לבם — נדהמו, היו מוכי תמהון ולא קמה בהם רוח להמשיך את הקרב. ולאחר שספגו מכות נמרצות מהצעירים, שהכום שוק על ירך — ברחו. הם תפסו את עדרם והביאוהו למרשבה לכלאו עד שישלמו בעד הנזק. הבחורים לא הסתפקו בזה. הם שחטו שני תרנגולים ושפכו דמם על השריטות והפצעים הקלים שגם הם קבלו, כדי להגביר את הרושם. רתמו חיש מהר מהטאבים שבסוסים ודהרו לעיירה דרצ'ין, מקום מושב משרד השלטון, והגישו קובלנא על ההבלות ועל הנזק. הרושם היה חזק למראה הפצעים והדם הרב שהיה גם על הבגדים. ואם על הקובלנות שהגישו מדי פעם בפעם בעבר לא נענו, כי לא יכלו להביא עדים. הרי הפעם שמשו הפצעים וכתמי הדם המרובים שעל הבגדים כמאה עדים. ולא יכלה עוד הרשות להתחמק מלמלא תפקידה. ומטעם השלטון נתנה פקודה להביא מיד חמשה אנשים מנכבדי הכפר ופקדו להלקותם. ועד באותו היום הלקו אותם לעיני כל. (באותם הימים היתה ההלקאה אחד מהעונשים המקובלים) תזהר הזהירום בזה שאם יעלו את עדריהם פעם נוספת על אדמת היהודים אחת דתם — ללקות כפלים, וכן הטילו עליהם עונש־כסף על הנזק שגרמו. המכות שספגו, המלקות שהולקו והכסף ששלמו — שלושת אלה, בצירוף ההתראות הן מצד השלטון והן מצד היהודים, השפיעו והיחס השתנה מהקצה אל הקצה.

השכנים באו בדברים זה עם זה, וקבעו ביניהם יחסים הגונים כשווים אל שווים. היו בין הגויים שהביטו אל היהודים מלמטה למעלה: זכורני, בהיותי ילד קטן, כשנכנס לביתנו גוי מכפרי הסביבה, היה מסיר את הכובע ולא העז להתקרב עד שאבא ז"ל אמר לו לגשת אליו.

מהיום ההוא בא מפנה בהלך־רוחם של תושבי המושבה. מתוך הברה שכל מה שיקרה להם עד הנה גו ונעלם ומעכשיו והלאה לא ייגעו לריק וידאו שכר בעמלם. ואמנם עושר לא השיגו, אך לחם לאכול ובגד ללבוש היו להם והיו שמחים בחלקם. שוחט היה להם כל השנים, ושימש גם כמלמד תינוקות. שני תלמידים נוספים היו מזמינים מן העיירות הסמוכות לזמן הלימודים. היו משלמים להם סכום כסף ידוע לחצי שנת לימודים מלבד האוכל שהיו אוכלים לפי התור אצל הורי התלמידים. רב לא היה להם בקביעות, כי 30 משפחות לא השיגה ידן לכלכל רב בעל משפחה.

כעשרים שנה לפני המלחמה הראשונה הגיע לשם רב צעיר אחד, שישב בקביעות עד פרוץ המלחמה. הרב ההוא, שאחר כך נתפרסם כאחד מצדיקי הדור, רחוק היה מהויות העולם, מהמונן ומשאונן, ומצא פנה שקטה לתורה ולתפילה, בין אנשים ישרים, עובדי אדמה, החיים מיגיע כפיהם, קיים בעצמו את הכתוב „ויראו מנוחה כי נעמה ויט שכמו לסבול". הוא הכניס אהבת תורה ויראת שמים במקום, הביא מלמדים יוחר מתאימים ועורר את היהודים לשלוח את בניהם למקומות תורה. ועל הורי הנוער הלומד שראם כמוכשרים לעלות בסולם התורה והחכמה, השפיע לעשות מאמץ ולשלוח את בניהם לישיבות הגדולות כמו: וולוז'ין, ראדין, סלובודקה וטלז. זכורני, כי בהשוואה לעיירות הסמוכות על מאות בתי־אב שלהם שמהם למד רק אחד באחת בישיבות הנ"ל — למדו מהמושבה שלנו בת 30 המשפחה — חמשה. אין לשער אהבתו של הרב לבן־תורה. כשהייתי חוזר מהישיבה הביתה לחגים, באיזו שמחה היה מחבק אותי. ע"י מאמציו המרובים נבנה בית־כנסת, בית־חומה מלבנים, וגג רעפים כטבור המושבה, שהתנוסס כארמון נהדר בין בתי העץ של האיכרים המכוסים בקש.

הרב הזה היה הרב הג' והצדיק ר' דוד יצחק מגן זצ"ל, שעלה ארצה בשנת תרפ"ז וישב בירושלים. היה ידוע שם בשם הרב מדרצ'ין, נפטר בתחילת המלחמה העולמית השניה וזכה עוד להקבר בהר הזיתים. השאיר בארץ ישראל שתי בנות נשואות: אחת לרב ר' אהרן ווינשטיין ראש ישיבה ומחבר ספרי הלכה, תשניה נשואה לרב ר' הלל ויטקין, עסקן ומנהל ראשי של ישיבת נובוהורודוק „בית־יוסף". בנו היא הרב ו. מ. מגן, מנהל באחד מבתי־ספר הממלכתיים־דתיים בארץ.

ככה חלפו כמה עשרות שנים ואכרי קולוניה־סיניסיסקה ניהלו את חייהם כעל מי־מנוחות, גידלו את בניהם לתורה ולעבודה, המוכשרים לתורה — המשיכו ללמוד, המסוגלים לעבודה — עבדו בעבודת אדמה או במלאכה. הולכי בטל, יושבי קרנות, כדרך הנוער של המעמד הבינוני בעיירות — לא היו בנמצא. הם אמנם עבדו קשה אולם הדרישות שלהם מן החיים לא היו מרובות והסתפקו במה שניתן להם, ולרוב היו שמחים בחלקם. אכן אחרי הפוגרומים בריסיה בשנות חמש ושש למאה הנוכחית חל שנוי ניכר במושבה: הנוער, בחלקו הגדול, היגר אל מעבר־לים וביחוד לארצות־הברית. המושבה התרוקנה כמעט מהנוער שלה, ונשארו רק קשישים ואנשים בגיל העמידה. הסיבה העקרית להגירה היתה זו: האדמה של האיכרים נחלקה כבר לשילשים ולרבעים של המתנחלים הראשונים והאדמה כבר לא ניתנה לחלוקה נוספה, שתספק לעבדיה קיום זעום כל שהוא. לרכוש קרקע נוסף נאסר על יהודי בימים ההם. הנוער לא ראה כל עתיד בעבודת אדמה. גורם נוסף לזה היה זרם ההגירה, ששטף ועבר את תחום המושב היהודי כזרם מים אדיר וסחף רבים וביניהם גם הנוער מהמושבה. זה היה מפנה רע למושבה שתוצאותיו היו מורגשות וניכרות מאד: השכנים הגויים מכפרי הסביבה, בראותם שכמעט כל הנוער עזב את המקום, חזרו לטורח הרע ושוב היו מעלים את עדריהם על שדות היהודים בכל הזדמנות. ושוב קיננה בלבם המחשבה כי סוף סוף יעזבו היהודים את המקום והם יירשו את אדמתם. בהשפעת כל אלה רפתה רוח האכרים, פגה חדוות היצירה, והאכר גם בלכתו בתלם אחרי המחרשה, היתה מנקרת במוחו השאלה „למי אני עמל?". ככה המשיכו מתוך חוסר סיכוי לעתיד, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. הצבא הרוסי בנסיגתו הצית את המושבה מכל ארבע פינותיה וכולה עלתה באש על בית הכנסת שלה. היהודים, שנלו לשבועות מספר לעיירה הסמוכה, חזרו ונכנסו לגור באחד הכפרים הקרובים, כי כל תושבי הכפרים מסביב שהיו רוסים — ברחו לרחבי רוסיה מפני פחד הגרמנים, והכפרים היו ריקים לגמרי מתושביהם. היהודים ניצלו בינתיים את ההזדמנות לעבד אדמותיהם הנטושות של הגויים נוסף לשטחיהם הם. ומאחר שמחיר התבואה בזמן המלחמה היה עולה ומאמיר, נמצאו נשכרים ועלתה בידם לחסוך במדה ידועה סכום כסף, שאיפשר להם בגמר המלחמה לשקם משקיהם בקולוניה־סיניסיסקה. ואמנם, נדמה היה, כי המצב ילך וישתפר, גדל נוער חדש מוכשר לעבודה, תוצרת האכר בשנים הראשונות אחרי המלחמה היתה משתלמת יפה ולא סבלו מהגויים השכנים שחזרו למקומותיהם, כי בגמר המלחמה עבר הגליל ההוא למדינת פולניה ותושבי הכפרים היו רוסים שפחדו להרים ראש. כל כך שנואה היתה עליהם ההתדיינות אצל שופט פולני עד שהקללה הנמרצת ביותר אשר קללו בשעת מריבה איש את רעהו: „הלואי ותשפט אצל שופט פולני!".

למושבה באו שנות שקט. הם בנו בתים יפים יותר מאלה שלפני המלחמה, הגגות מכוסים רעפים, גם בית־הכנסת שופץ ותוקן והועמד על תילו. אך לא

עברו שנים מרובות, ומחיר התבואות ירד פלאים. גם תוצרת החלב לא הכניסה ומצב האכרים הלך ורע. וכאשר הגיע לפולניה בשנת תרצ"ד ח' סיטקוב, שליחה של „התאחדות־האיכרים" בארץ ישראל, בהסכמתו של השלטון המנדטורי, להביא הקלאים מנוסים בעלי משפחות לא"י, מהרו אליו ונרשמו כמועמדים לעליה. וכעבור זמן מה עלו ארצה כעשרים משפחה שהם כמאה נפש. רובם ככולם התישבו בראשון לציון ומשפחות בודדות בפתח־תקוה ונתניה. כולם הגיעו במשך הזמן אל המנוחה ואל הנחלה. הנשארים בסינייסקה, כחמש עשרה משפחות, היו כמיר־תמים ונשארו גלמודים. מתוך רפיון רוח והכאון המשיכו לשבת שם עד פרוץ המלחמה השנייה.

השואה האיומה שטפה ועברה גם עליהם. הנאצים הטמאים החריבו את המושבה והעבירו את היהודים לעיירה הסמוכה — דרצ'ין, והשליכום עם שאר יהודי העיירה לתוך גיטו. וביום המר והנמהר. הוא יום עשירי לחודש מנחם־אב. שנת תש"ב. הושמדו כולם יחד עם יהודי דרצ'ין.

ככה הקיץ הקץ על מושבת־סיני, מושבה תקלאית יהודית שהתקיימה למעלה ממאה שנה. הכל נחרב. האדמות — מעבדים הגויים של הסביבה. לא נשאר כל זכר מהישוב כאילו לא דרכה שם מעולם רגל יהודי.

מהמשפחות שיסדו את המושבה חיות בארץ כיום יותר מעשרים משפחה וכמה עשרות משפחות נפוצות בארצות מעבר לים, ביחוד בארצות־הברית. כולם מסודרים ואחדים מהם הגיעו גם לעושר. הבנים — מהם בעלי השכלה גבוהה ומהם בעלי כשרונות בהנדסה שהוכרו בתור ממציאים.

כדי להשאיר שם וזכר לכפר מולדתי שיניתי את שם משפחתי מילר לסיני והצבתי ציון לאביתי שהלכו אחרי המחרשה ורסיסי זעתם הרטיבו את מגרפות האדמה השחורה ותפילתם הורידה מטר השמים על נירם. יקראו הבנים פרשה זו ועליה לבניהם יספרו ובניהם לדור אחר.

יצחק א. לויטאץ

החברות היהודיות ברוסיה*

(המשך)

תעודה מס. 3

תקנות חברה גמילות חסדים, ביאליסטוק, תקפ"ח [1828]

...למען יוכל לחונן דל, להלות לעני בעבוטו, די מחסורו ולא ישוטטו אחים האומללים, בחוצות ורחובות קרי' נודדים לשאת משאת ללחם וכסות בקרה...

תקנות גדולות

א. בכל א' חה"מ פסח יעשו קלפי כשרה באסיפת רוב החברה בתוך מיוחד כנהוג ויטילו בקלפי את שמות כל אנשי החברה שיהיו אז בקהילתנו ויוציאו מהקלפי חמשה בוררים עפ"י גורל והחמשה בוררים יעשו את כל המינויים בפי אשר יבואר למטה והבוררים לא יהיו פטולים זל"ז ע"פ דינא דש"ע [דשלחן ערוך] ואם יעלה מהקלפי איזה בורר אשר הוא קרוב להקורמים אזי ידחה השני מלהיות בורר ויעלו מהקלפי איש אחר לבורר במקומו.

ב. הבוררים יעשו ששה ממונים היינו נאמן דפנקס אחד, נאמן על המשכונת אחד, גבאי אחד, שני ריאי חשבונות וזה יהי' עפ"י הסכמת כל הבוררים או ע"פ הסכמת רוב הבוררים דוקא.

ג. הנאמן דפנקס אינו רשאי למסור הפנקס לשום אדם ואפילו מאנשי החברה כ"א כשיתאספו כל המנויים יחד דוקא או שיתאספו רוב החברה אף שלא יתאספו כל המינויים אז יוכל למסור להם הפנקס או לשלוח להם הפנקס ע"י השמש דהברא דוקא ולא ע"י זולתו.

ד. הנאמן דמעות אינו רשאי לקבל לידו מעות החברה משום אדם הן דמי וואציר הן שארי הכנסות החברה רק יומסר כל הכנסות החברה ליד הגבאי והגבאי ישלח המעות החברה ע"י השמש החברא ליד הנאמן דמעות והנאמן אינו רשאי להלות לשום אדם אף על המשכונת עד שיבא הלוה צעטל מהנאמן דמשכונת שיהא מבואר בהצעטל כמה סך להלות לו ואיזה משכון נתן לו גם אינו רשאי הנאמן דלמעות להיציאי שום הוצאה על החברה כ"א ע"פ קווים מהגבאי.

ה. הנאמן על המשכונת יקבל המשכון מהבא ללות וישום את המשכון בזול נדול ויתן צעטל להנאמן דמעות שילוה לו סך קצוב היינו פחות משיווי המשכון ויכתוב בהצעטל איזה משכון שמסרו לו הלוה ואם בבוא זמן מכירת המשכון ולא יוכל למכרו רק בפחות מדמי הלואה אזי יהא חל ההיזק על הנאמן דמשכונת למלאות מכיסו לתשלום דמי ההלואה וומ"ם [וזמן פרעונה] מעת ההלוה הי' לכל היותר רבע שנה ואם לא ימדה המשכון תיכף בכלות הרבע שנה אזי מחוייבים הנאמן דמעות והנאמן דמשכונת והגבאי להתאסף יחד לעשות אקציע בהכרזה למכור המשכון תיכף וההפסד שיהי' על המשכון ישלם הנאמן דמשכונת הדבר האמור ואם יומכר יותר מדמי ההלוה יחזירו

---

* ר' "העבר" חוב' ד', עמ' 95—103, וחוב' ז' עמ' 123—135.

היתרון ליד הלוה והנאמן דמשכונת אינו רשאי לקבל איזה משכון מרוך וואדג [עורות] ואינו מחוייב להתעסק בקבלת המשכונת מהבאים ללות כ"א בני ימים בשבוע היינו יום ד' בשבת וערב שבת אך אם ירצה להתעסק גם בשאר ימי השבוע הרשות בידו ולא יתן צעטל להלוה שילוה לו הנאמן דמעות כ"א אחר שיחתום הלוה על נייר מיוחר איך שמכר המשכון להנאמן דמשכונת לחלוטין וקבל מאתו דמי מכירה.

ו. חנבאי מחוייב להתאמץ לגבות את כל הוואכיר בכל שו"ש [שבוע ושבוע] מכל אחד כפי הסך שהתנרב א"ע בפנקס הלז. וגם לגבות כל שארי הכנסות ע"י שמש החברה. ובכל ערב שבת מחוייב לשלוח ע"י השמש כמה מעות קבל מאתו. וכל עניני החברה היינו לאסוף את אנשי החברה או את המינויים יהי' הכל עפ"י פקודתו.

ז. השני רואי חשבונות מחוייבים לקבל חשבון צדק מהנאמן דמעות ומהנאמן דמשכנות ומהגבאי בכל רבע שנה ויכתבו החשבון בפנקס החברה.

ח. כל אחר מאנשי החברה כשיעשה נשואין לבנו או לבתו מחוייב ליתן לקופת החברה רבע פרעצענס מהנדן או מהמתנה שיתן ואם איזה מהחברה יעשה ברית מילה מחוייב ליתן ח"י גדו' לקופת החברה.

ט. מכל גיווינש [זכיה] מאיזה לאטרייע [גורלת] מאנשי החברה יתן י' פרעצענס מהריוח שנשאר לו אחר כל ההוצאות.

י. באם יעדר ח"י איזה מהחברה אוי מחוייבים עשרה אנשים מאנשי החברה לילך לבית הנערך ערב ובוקר כל שלושים יום להתפלל שם. וזה יהי' ע"ס גורל הייט לעשות שלשה משמורים בהחברה כל משמר לא פחות מעשרה אנשים וכל אחד ילך כמשמרתו עשרה ימים רצופים לבית הנעדר להתפלל שם ללמוד פרק משניות בעד נשמתו. ומי שיהי' בביתו ולא ירצה לילך מחוייב להעמיד איש אחר בחריקאו לילך להתפלל שם.

י"א. אם איזה מהחברה לא יסלק הוואכיר המשה עשר שבועות רצופים אוי לא יניחו בקלפי את הקוויט של שמו שלושה שנים רצופות. ואם לא יתן ואביר שנה שלמה אוי יהא נידון בהעבדה עולמית מהחברה, אמנם אם לא יהי' בביתו לא איבד וכותו מהחברה.

י"ב. מהיום דלמסה עד ר"ה שנת תקפ"א טית הרשות להמינויים דשנה זה לקבל בהחברה שלנו את כל איש ואיש אשר יוכשר בעיניהם ובהסכמת כל המינויים דווקא ואחד יכול לעכב ואחר ר"ה הבע"ל אינם רשאים לקבל בהחברה שום אדם כ"א בהסכמת רוב החברה עפ"י הן ולאו וכשיהיו רוב רשות על הן אוי יקבלו אותו.

משנת תקצ"ח [1838]

י"ג. בעת הקלפי יכולים הבוררים להוציא עד עשרה זהו' פוליש ולא יותר.

י"ד. נדון התקנה המבואר באות ח' מעל"ד [מעבר לדף] אשר אין רשאי הנאמן דמשכנות להלוות לשום אדם עד שיחתום הלוה על נייר מיוחר שמכר המשכון לחלוטין לנאמן דמשכנות כנ"ל וכעת ראינו אשר כבד וקשה הדבר לפני הנאמן דמשכנות. לכן עלה במוסכם כל אנשי החברה אשר יש להמנויים כל דין תורת נאמנות מפורש נגד הלווים הן בכמות ההלואה שהלוה לו והן בסך הפרעון והן בעצם המשכון שזה שלו והן איזה [עניין] אחר שיכול להיות לכל הנ"ל יש להמנוים כל ד"ן ת"נ [תורת נאמנות] כנ"ל בלי שום שבועה וגל"ש וקב"ח והד"ר [ונליפא שעל כתפאי. וקבלת חרם והן דאורייתא [ז] כעלם רק בד [ז] הנ"ל ואפילו לאחר זמ"ם [זמן פרעון] ולעולם.

ט"ז. היום ב' ה' אייר נעשה תקנה ע"פ הבוררים שיה"י בתוך המינויים גם משגיח אחד והמשגיח מחוייב לבוא לא פחות מג' פעמים בשנה לראות החשבון מהמעות והמשכנות גם רשות לכל אחד מאנשי הח"ק לבא לראות החשבון הנ"ל [חתימה אחת].

משנת תר"ר [1840]

ט"ז. ע"ד התקנה י"ב אשר מבואר שמה אשר אין ברשות המינויים לקבל שום איש להחברה רק שיהי' בהסכמת רוב החברה ע"פ הן ולאו בהיום נשאר בהסכמה אצל החבורה אשר לבד שיסכימו רוב החבורה לקבלו להחבורה שלנו מחוייבים להיות התומים שלושה מהמינויים דשנה וגם מאנשי החברה יהיו נחתמים לא פחות משלישה אנשים ובאם שיכתבו בהפנקס איזה איש ההחבורה ולא יהיו נחתמים האנשים הנ"ל על המינוי שלו אזי יהי' נדון האיש זר ולא יהי' נמנה בחבורתינו כלל [שתי חתימות].

משנת תר"ט [1849]

י"ז. הנאמן דמשכנות אינו רשאי לקבל משכון מכל אומן אשר יתנו לו למלאכתו בפי אומנתו עד שיוודע להנאמן בבירור שהמשכון הוא של הלוה וכן אינו רשאי לקבל משכון של א"י [אינו יהודי] עד שיוודע להנאמן בבירור שהוא של הלוה ובפרס שלא לקבל איזה משכון אשר יגיע ח"ו היזק להחברה דהיינו שלא כדת הקיר"ה [הקיסר ירום הודו].

י"ח. הן ראו ראינו ח"ק גמ"ח אשר קשה על הנאמן דמשכנות לסבול בעצמו כל עניני המשכנות הן בענין שיהא נשמר המשכון מהפסד ח"ו והן בעת אשר נצרך בכל שלשה חדשים להתחרות לכל הלוים לפדות המשכנות והן כהצטרכות עליית אקציעס [מכירה פומבית] ע"כ עשינו בהסכמת כולנו למנות שמש להנאמן לעזר ולסעד היינו שהשמש ישגיח בעינא פקיחא על המשכנות לצבור אותם אחד אל אחד ולהניח במקום המשומר וגם לאחר השלשה חדשי' ממשך ההלואה של כל אחד להתרות לפדות המשכון שלו כפי תקנת הפינקס ועבור טרחתו של השמש הנ"ל עשינו בהסכם כילנו תקנה ליתן לו ארבעה זהובים בכל חודש וגם שלושה ג"פ מכל זהוב מהכנסה מהחברה. וגם הלוה מחוייב ליתן להשמש בעת שיבא לפדות המשכון שלו מהלואה חמשה זהו' פוליש עד רובל כסף א' ג"פ ומן א' רובל עד ב' רובל ב' ג"פ ומן ב' רו"כ עד ג' רו"כ ג' ג"פ ומן ג' רו"כ עד ד' רו"כ ד' ג"פ ומן ארבעה רו"כ והלאה חמשה ג"פ. ובעת שיצטרך השמש להתרות להלוה מחוייב הלוה ליתן לו עבור ההתראה מן הלואה של שלשה זהו' והלאה א' ג"פ לבד מה שיגיע לו כנ"ל וכן בכל... אם הלוה יפדה ובעצמו המשכון קודם האקציע אם באם שימכר המשכון של האקציע אזי יגוכה מאת המכירה ארבעה פרעצענט להשמש ויפטר הלוה מכל הוצאות הן מהמכירה [?] והן מהשמש [שבע חתימות].

י"ט. ע"ד המבואר לעיל בתקנה י"ח אשר מכל הכנסה מגיע להשמש שלשה ג"פ מכל זה' [?] בפירוש הותנה כל איש אשר יתנדב לבו אינה סך לח"ק גמ"ח אזי יקבל השמש הפרעצענט רק עד סך עשרים רובל היינו מכל זה' ע' ג"פ ומה שיעלה הנדבה יותר אינו מגיע מזה להשמש אפילו פרוטה אחת [אותן שבע החתימות].

תעודה מס. 4

תקנות צדקה לעניים זוועניהאראדקא, תרמ"ז [1887]

[עם קיצורים חילוגים]

א. כל חבר חייב לתת צדקה מדי שבוע או מדי חודש.

ב. הנאמן יחלק את הכסף לעניים ע"פ קוויטעל [פתקא] מהגבאים.

ה. על בני החבורה לבקר חולים.

ו. שני אנשים יהיו סובבים על הפתחים בכל שבת.

ז. לסדר סעודה פעם אחת בשנה בפרשת ראה.

ט. בשעת הסעודה יעשו קלפי על ג' בוררים והבוררים ימנו שלשה גבאים ונאמן ורואה חשבון וממלאי מקומם ושומר הפנקס.

תעודה מס. 5

תחנות ח' תלמוד תורה לאדיזן משנת תקע"ג [1813]. ע' 4—8

א. הקלפי דחבורה ת"ת תהיה למוצאי חג השבועות כדרך הקלפות של כל החבורות ויעשו סעודה כדי לחזק החבורה ולא יקחו מקופת הצדקה כי אם ארבע זהובים מטבע טובה ומותר צרכי הסעודה יערוכו על כל אנשי החבורה.

ב. כבה יתנהגו יתאספו כל בני החבורה לבית גבאי ראשון ויטילו פתקאות אל תוך הקלפי מכל בני החבורה ויעשו סעודה כדי להחזיק החבורה ולא יקחו מקופת הצדקה כי אם ארבעה זהובים מ"ט והמותר צרכי הסעודה יערוכו על כל אנשי החבורה.

ג. כל בעלי החבורה הבאים על החתומים על הפנקס מציבים ליחן ארבעה גרולים בכל שבת ועכ"פ יסלק הכל בכל ערב ראש חודש בפעם אחת.

ד. מי סירצה לבא בהחבורה הלזו יבוא בעת שיהיה החבורה באסיפה לשום דבר ויפיים את ההבורה וישווה אותם כפי שיוכל וישמש את החבורה שלשה שנים רצופים ואחר כלות השלשה שנים יסלק כפי השוואתו עהיה לו עם החבורה ויעשה סעודה ויבא על ההתום בהפנקס ויתן בכל שטרא ככל אחד מבני החבורה היינו ארבעה גרולים מעות נחושת.

ה. כל מי שיתנרב לבא בחבורה ת"ת הלזו שלא בעת אסיפת החבורה מחויב לאסוף לא פחות מעשרה אנשים והיינו השלשה גבאין והנאמן והרואה חשבון ועוד חמשה אנשים מהחשובים שבחבורה.

ו. וכל מי שכבר בא אל תוך ההבורה הנ"ל וכבר קיים את כל הנ"ל אף על פי כן לא יהא לו שום התמנות לא ע"י עצמו ולא על ידי אחרים זולת אם יפייס את התבורה כרצונם אוי רשות ביד ההבורה לעשותו כאחד מהם.

ז. שני שבתות בשנה שייבים להתבורה בבה"כ בפרשה יתרו ובפרשה ואתחנן וכל העולה לתורה יתהייב חד' גדו' בער מי שבירך שלו הרץ בעבור אשתו ובניו וכל מי שנדר ולא יקיים יכתוב בזה הפנקס וכו'.

ח. לא יבזה איש את חבריו בעת כיהיו בחבורה באסיפה ומי שיעבור על זה יקנס לא פחות מאדום זהב אהד ויותר מזה כפי רצון כל החבורה ואפילו להעבירו הרשות בידם.

ט. מי שיקנה את עצמו אל תוך החבורה מחוייבים השמשים לילך אל אותו האיש וליתן לו מזל טוב לאשתו ולכל אנשי ביתו.

י. ואם אינו שמש יסרב לילך וליתן מול טוב כנ"ל יעבירו אותו לעולם ויכתבו את זה בהפנקס.

י"א. האיש שיבא מחרש אל תוך החבורה מחויב ליתן להשמשים המשמשים עולמית שני זהובים מעות נחושת.

י"ב. מהויבים הגבאים להשגיח על בני עניים של העיר הזאת ולשטוך להם

מלמד וליתן להמלמד קווים לנאמן שישלם לו השכירות שלו בכל שבוע כפי השוואתו שיהיה לו עם הגבאי.

ו"כ. המעות אשר יהיה בהחבורה הלז יהא מונח ת"ר הנאמן ואין רשאי הנאמן לתן מהמעות הלזו לשום דבר בלתי קווים מהגבאים ואם יתן בלא קווים לא יקובל בחשבון.

ו"ד. הרואה חשבון מחויב, ליקח חשבון מהנאמן שני פעמים בשנה היינו בח"ה סוכת ובח"ה פסח ואם יתעצל הרואה חשבון מליקח חשבון מחויבים הגבאים ליקח ממנו החשבון ובלבד שיהא בידיעת הרואה"ח ואם ימצאו בו איזו העלמה או איזו חסרון אשר לא יוכל לתקן מחובים תיכף להעבירו.

ט"ו. חלילה וחולו הוא ליתן מן מעות הלז לשום צדקה אחרת לא למקבלין בני העיר ולא לאורח כי אם לשכר למוד או לשאר צרכי ת"ת והיינו הלבשה והנעלה קטנה.

ט"ז. כל גבאי מדי חורש בחודשו מחויב לצוות על שמשי החבורה הנ"ל שיצוו למלמדים מתלמידי ת"ת שישלחו התלמידים לאיזו אנשים מבני החבורה שיעיינו עליהם הלימוד שלמדו בזה השבועה [השבוע] הטוב ויפה הוא.

כ"ג. הגבאי בחודשו מחויב לעמוד עם הקערה בכל שנה ושנה בערב יום הכפורים על בית עלמין וגם בביה"כ.

כ"ד. מחויבים כל בני החבורה שלנו לילך בכל רגל ורגל לגבאי ראשון להקביל פניו.

כ"ה. כל אחד מבני החבורה בעת שירצה לבוא על החתום בהך מחויב ליתן להחבורה עשרים גדולים מ"נ [מעות נחושת].

כ"ו. באם אחד מבני החבורה לא יסלק המעות קדימה מארבעה זהובים מטבע טובה או המעות שבוע היינו ד' גדולים בכל שבוע יש רשות ביד החבורה להמתין לו עד הקלפי ובאם לא יסלק קודם הקלפי מחויבים תיכף להעביר אותו.

תעודה מס. 6

תקנות חברה תלמוד תורה, מינסק, ע' 61, תקצ"ג [1833]

בדבר העב"מ [העלה במוסכם, ההחלטה] הנעשה אור ליום ה' ק"ט כסלו ונבחרו מכלל ההברא חמשה אנשים לעיין ולסקר בעניני תקנות מאלופי הח"ק ת"ת ועלה במוסכם כולב לעשות תקנות אלו כפי אשר יבוארו להלן.

א. כל מי שירצה להתקבל ולהיות מאנשי הח"ק מחוייב לסלק דמי קדימה ששה רובל כסף ובאריס [במזומנים?] חמשה זהובים רק שביד הגבאי חודש בחדשו לפחות א' רובל כסף מסך הנ"ל ומחוייב ליתן מקורם לכל הפחות שלשה רובל כסף. ומי שירצה לקנות דרגות מחוייב לסלק עבור נאמנות כל שנה חמשה [גרש?] ועבור נוספות א' רובל כסף לשנה ועבור מי שהיו גבאות שני רובל כסף לבר באריס חצי רובל כסף ומחוייב לסלק תיכף וח"ח [והרם תמרו] על הנאמן והסופר והנ"ת שיהיו בימים ההם שלא לכתוב העב"מ עד שיסלקו מקודם כפי שמבואר.

ב. דמי קדימה בעד ילד לא פחות מסך ארבעה רובל כסף ולא יהיו לו קלפי עד שלשה שנים אחר החתונה ויוחשב לו בעת הקלפי כל הנתינות שיתן דמי רגלים עד העת ההיא וינוכה לו מסך הארבעה רובל כסף וגם ניצרך לכתוב עב"מ בפנקס כשיקובל איזה ילד ובאשר לא ימצא בפנקס הח"ק עב"מ בפנקס אזי אינו מכלל הח"ק.

ג. הוצאות בעת ישיבת המבוים לא יותר מן שמונה [גרש"ז] לחודש וכאשר לא יתאספו באיזה חודש אזי לא יובלו לחשוב זאת על חודש השני. ובעת הקלפי שלשה רובל כסף לא ייתר בחודש [הרגל"ז] שנים עשר [גרש"ז]. וח"ח על הגאמן שלא לציית את הנבחרים הבוררים באשר לא ירצו לקיים כנ"ל.

ד. בדבר אשר רפה מאוד התיקון מנידון הילוך דגלים לאיש מאנשי ההברא כשיעדר עכצש"ת [על כל צרה שלא תבוא] ע"כ באנו להזק כעת שמחוייב כל איש מאנשי הח"ק שלנו לילך בדגלו להתפלל וללמוד בבית הנעדר ר"ל או להעמיד אחר בחריקאו דווקא נשוי. ובאם שיעבר ע"ז אזי מחוייב לסלק עבור כל יום המשת ג"ם ווה הסילוק יהי' בעיכוב הקלפי והתמנות. ושמש מהוייב לעיין בכל דגל ודגל וירגיש הוואבער שלו והג"ח מחוייב לילך ברגלו וכאשר לא ילך מחוייב לסלק בכפל עשרה ג"ם לכ' יום ויום. ויורשם נ"כ הנ"ח [הנשאר חייב] אצל רמי וואבער כנ"ל, אונם רהמנא פטריה.

ה. עכצש"ת כשיעדר אחד מאנשי החברא שלנו והוא הי' ג"כ בהבורות אהרים אזי בשילך דגל מהברא קודם שלנו אזי אנחנו פטורים מלילך להתפלל וללמוד בבית הנעסר הנ"ל רק חברא משקיות הוא קודם לחברא שלנו.

ו. כל מי שהי' מאנשי הח"ק שלנו ג"כ בחברא תהלים אזי אינו יכל להיות מיגוי בח"ק ת"ת.

ז. עכצש"ת כשיעדר אחד שלא מאנשי החברא שלנו וירצו היתומים של הנעדר הנ"ל שילכו המלמדים והתינוקות לאמור תהילים בבית הנעדר עד הקבורה אזי מחוייבים היתומים לסלק לאלופי הח"ק ת"ת סך ח"י זהו' לבד הניצרך ליתן למלמדים ולהתינוקות א' רובל כסף.

ח. מה שמבואר בתקנה מעבר באות א' שניצרך לנו לשכור מלמדים ח"ק עבור ילדים מאנשי עירינו [ובע"ב ז] עלה במוסכם שניצרך ג"כ לשכור עבור ילדים שמתוץ לעיר. כל הנ"ל נעשה במוסכם כולם באין פוצה פה ומצפצף ולראי' באנו עה"ז ואמרנו וחתמנו איר ליום ה' ב' אדר תקצ"ימל לפ"ק [4 חתימות].

תעודה מס. 7

תקנות מגידי תהלים, קאוונא, ע' 1—5, שנת תק"נ [1790]

למז"ט סה יורשם כל החקנות אשר הוחק לזכרון מפי יבישי חכמי התעודה הראשונים ז"ל אשר הישתדלו לעשות החברא מגידי תהלים ורוממות אל בגרונם זכרונם לטוב.

א. ביום ש"ק ויו"ט נכון וראוי שיתאספו כל אנשי הח"ק מג"ת הנ"ל ולאמר בכנופי' כל החמשה ספרי תהלים עד גמירא — והזקן שיעלה עפ"י קלפי יאמר אח"ז קדיש יתום.

ב. סדר אמירת תהלים. ביום ש"ק בקיץ יתאספו הח"ק הנ"ל בביהמ"ד בשעה ב' אחר חצות היום ולאמר ספרי תהלים כמבואר בתקנה א', ואם ירצה איזה מגיד או דרשן לדרוש ברבים אזי יפסקו מלומר תהלים. רק לא באמצע ספר מהחמשה ספרים שבספר תהלים. ובחורף יתכנסו בולם בבהמ"ד שלשה שעות קודם אור הבוקר. ולהגיד בבוקר חסדו ואמיתו.

ג. הוואבער מחוייב כל או"א ליתן כל שבוע ושבוע לא פחות משלשה ג"ם, וכל המוסיף יוסיפו לו מן השמים. ומי שיעבור ולא ישלם, אזי יוקנס כפי שמבואר בעלה כמוסכם בדף [מספר הדף לא נרשם].

ד. מדמי הוואכער הנ"ל מחוייבים אנשי הח"ק מג"ת לשכור עשרה בסלנים מלובדי העיר שיאמרו תהלים בכל יום ויום עם הדגל ואף ביום ש"ק והחיוב מוטל עליהם שלא יבטלו חלילה שום יום מלאמר כנ"ל. זולת אונס רחמנא פטרי'.

ה. העשרה בסלנים והשמש יהיו ניכתבים בפנקס החברא את שמם ואת משכורתם שלוקחים מדי שבוע בשבוע, מקופת החברה והבוררים מאת הקלפי מחוייבים מדי שנה בשנה בעת בחירת החברה לכתוב את שמם ואת משכורתם.

ו. שיהא קלפי כשרה בכל שנה ושנה. ויהי' הקלפי ביום ראשון דשלשה ימי הגבלה, ובעת הקלפי מחוייב שמש החברה לילך ולהניד לכאו"א מאנשי הח"ק מג"ת שיתאספו יחד אל בית הוועד וכל מי שלא יבא אל הקלפי בטלה דעתו ואין לו שום טו"ט על הקלפי.

ז. הגבאי בתדשו עם הגאמן מחוייבים לעמוד בעת עשיית הקלפי ולהרים מהקלפי חמשה אנשים כשרים זה לזה וניכנסים לבאו"א. והחמשה בוררים יעשו גבאים וב"ג [ובמקום גבאים] וגאמן וב"ג וסופר וב"ס ור"ח ובע"ת וש"ת [ושומרי תקנות] ומשגיחים וזקנים.

ח. הבוררים אינם יכולים אחר הבריריה לעשות כל אחד לעצמו שום התפנות והבריריה פסולה באם שיעברו זה התיקון ואחד יכול לעכב.

ט. למי שלא הי' לו שום התפנות באחד מהתבורה על פניה דפה קהילתינו. חוץ מהחתומים בעת הפנקס ישן דח' הבוררים יכולים לעשות איתו לגבאי וב"ג וגאמן עד שיעבור עליו כל הדרגות הרשום בתיקון הנ"ל ובסדרן דווקא בלי סירוגין. יבאם שיעברו הבוררים על כל אלה וידלגו איזה דרגא אזי הבריריה פסולה. וא' יכול לעכב.

י. אם אחד מאנשי הח"ק מג"ת יהלה ח"ו ויפול למשכב חלילה, אם יודיע להגבאי בתדשו אזי מחוייב הגבאי ההוא לבוא לבקרו ואם יבקש מהגבאי שיתפללו עבודו ולהגיד תפילת החולים אזי מחוייב הגב"ת לצוות להשמש שיאסוף כמה וכמה אנשים מהח"ק וגם העשרה בסלנים ויבא לבהמ"ד להתפלל שם הקאפיטליך [הפרקים] המסודר לתפלת החולים וגם התפלה המיוחדת.

י"א. השמש דח"ק מחוייב לילך בכל יום לבקר את החולה. ואם יראה השמש שהוא מסוכן חלילה אזי יודיע להגבאי. והגבאי מחוייב לילך תיכף ומיד לבקרו, ויבקש הגבאי מהחולה ארבעה מטבעות לצדקה לסדיון הנפש, ואם דל הוא ואין ידו משגת ליתן, אזי יתן הגבאי מקופת הח"ק מג"ת את הארבעה מטבעות הנ"ל לצורך צדקה בעד החולה, והארבעה מטבעות הנ"ל מחוייב הגבאי הנ"ל ליתן להחולה הנ"ל במתנה גמורה, ויאסוף השמש כמה אנשים מהח"ק עם העשרה בסלנים הנ"ל שיאמרו כמה קאפיטליך תהלים נגד שמו ונגד שם קרעשטין [קרע שטן] וכלל הסדר שמתפללין עם כל התולים עכצש"ת [על כל צרה שלא תבוא].

י"ב. אם יראו שהוא בוסס חלילה, אזי אין רשות להגבאי הנ"ל והעשרה בסלנין ועם אנשי הח"ק הנ"ל לצאת משם, ואז מחוייבים להתפלל אל אל מקרון הרוחות שיקבל נשמתו וכולי ואין רשות מלהפסיק ומלומר התהלים בהתפילה, עד שיבא נשמתו בטהרה, ובאם שיעבור הגבאי ויצא אזי יהא הקנס על הגב"ת כפי ראות אנשי הח"ק על הגבאי הנ"ל כי זה כל האדם.

י"ג. בעת המות לנצח. משעת מיתה עד שעה שיובל לבית הקבר, יתפללו ויאמרו תהלים בקרן זוית מביתו ייקח הגבאי ת"י מטבעות. ואף ת"י פרוטות מדמי המת, ויתן לצדקה בעת שנושאין אותו מביתו לקיים מ"ש [מה שנאמר] צדקה לפניו יהלך. ואם

דל הוא ואין ידו משגת יקח הגבאי ח"י ג"ם מקופת הצדקה מח"ק מג"ת. ויתן לצדקה בעד נשמת המת, לעבור בשאט [ז] דרך המסטינים והמקטרנים.

י"ד. בשבעת ימי אבילות, מחוייבים אנשי הדגל עם העשרה בטלנים לבוא לבית האבל ולהתפלל תפלת שחר ואחר התפלה יאמרו ח"י קאפיטליך תהלים. ויאמר היתום קדיש. ואח"כ יאמרו אותות שמו של המת מאותות תמני אפי, וגם אותות קר"ע שט"ן וקדיש יתום. והקנס על הדגל מי שלא יבא על משמרתו ה' ג"ם. תחי יתן אל לבו. ואם כן אין לו תלילה. יאמר הזקן הקדיש.

ט"ו. בליל שני דחג השבועות ובליל הו"ר [הושענא רבא]. מחוייבים כל אנשי הח"ק לבוא לבהמ"ד ולגמור ספר תהלים עד גמירא.

ט"ז. קודם הקלפי כל המעות שיהי' בקופת הח"ק מג"ת מחוייב הגבאי חודש לשלוח ליד הנאמן ביד [ז] שני שמשים מהח"ק יוי הנאמן מחוייב לרשום בפנקס כל הכנסות והוצאות. ואין רשות ביד הנאמן לעשות שום הוצאה בלתי צעטיל שהגבאי בתיקון.

י"ח. הגבאי או הב"ג מחוייב להיות ביום הכניסה וביום ב' וה'. בבוקר ליושב [לילך ז] עם הקלפי כנהוג.

י"ט. הרשות נתונה להגבאי בהדסו להוציא מקופת הח"ק מג"ת לצורך דבר נחוץ עד שני זהובים פוליש והנאמן מחוייב לקבל צעטיל מהגבאי, ואם יהי' דבר גדול. אזי מחוייבים שלשה גבאים לחתום על הצעטיל והנאמן מחוייב ליתן על הצעטיל שבה"י שלשה גבאים עד שלשה רו"כ [רובל בסף]. ועל דבר גדול יותר משלשה רו"כ מחוייב הגבאי לאסוף שלשה עשר אנשים מבעלי התמנות. ולעיין בדבר, ולכתוב העלה בתוספס בפנקס ואח"כ יתן הנאמן כפי שיצטרך.

כ. הר"ת מחוייבים להתאסף ולבא להנאמן וליקח ממנו חשבון ולעיין בפנקס שני פעמים בשנה היינו בין יו"כ לסוכות וקודם הקלפי והר"ת מחוייבים לחתום על הפנקס שקבלו הת"צ [החשבון צדק] בשלימות.

כ"א. הבע"ת יכולים לעשות שלשה תקנות בכל שנה ושנה. ורשות נתונה להם שיאמרו להגבאי שיאסוף את כל הח"ק ואם יוכשר הדבר לפני הח"ק, אזי יכתבו בפנקס, ובעלי תקנות יחתמו עליהם.

כ"ב. הסופר מחוייב לכתוב בפנקס כל מה שניתן לבתוב, ויד הסופר מהימן. וזולת יד הסופר בפנקס אין בו ממש אם אין התום עליו יד הנאמן או הגבאי.

כ"ג. המשגיח מחוייב להשגיח על הבטלנים שלא יבטלו חלילה לעמוד על משמרתם בתיקון הנ"ל ומכל דבר שבקדושה.

כ"ד. אם נהי' טובים בעיני ה' ויזכנו שיהי' בקופת הח"ק מעות מותר על ההוצאה. מהטוב והישר לקיים מצות התורה וכתבו לכם את השירה הזאת. סת"ם מהדרת בכל מיני הידור. לשם ותפארת לכבוד ה' ולהעמידה בהיכל הקודש ולקרא בס"ת הנ"ל בצבור בבהמ"ד, ער שיבחרו להם מקום קביעות ומיוחד לקרות בצבור לפני תבורתינו ויו"ט ובימ"נ [וביסים נוראים].

כ"ה. שלא לצאת מבהמ"ד לקרות בתורה עד אחר הוצאת ס"ת בבהמ"ד, אחר שיקבלו אלופי ח"ק תוקף ורשיון מאלופי קהל. והרשות לחברה לבחור מקום מיוחד לקרוא באסיפת החברה עם"י קלפי כאשר יבואר למי שיעלה לשבעה קרואים מדי שבת בשבתו ולרגלים ולימים נוראים.

כ"ו. הגבאי חודש מחוייב להיות עם הנאמן בעת עשיית הגורל בעליית התורה. ובשעת קריאת התורה מחוייב הגבאי הודש להיות שמה ולכבד הכיבודים הנכהות וגלילות, והרשות נתונה להנ"ח לכבד אף מי שהוא חוץ לחברה.

כ"ז. כשירצה להתחבר בחבורתינו איש מהאנשים החשובים, היינו מי שהוא ראש או אחד מלומדי הש"ס גפ"ת [גמרא פוסקים תוספות] אזי הרשות ביד החברא הנ"ל לפחות דמי הוואכער מסך שלשת ג"ם לכל שבוע, וכפי ראות עיני החברה.

כ"ח. תיובא רמי' על השמש דח"ק לילך ולגבות וואכער בכל עש"ק כמבואר בתיקון הנ"ל, גם להזהיר לכל בעלי הנ"ח [הנשאר חייב], שיסלקו כל מה שמגיע מהם. והשמש מחוייב להודיע תמיד להגי"ח מהנ"ח. ובכל חודש מחוייב הנאמן לשלוח את השמש לכל א' מי שנ"ח ולהזהירו שיסלק הנ"ח. ואם יעבור משך שנה ועדיין לא יסולק אזי יודיע הנאמן לאיש החייב ארבעה שבועות קודם הקלפי, ובאם שלא יסלק אזי יודיע כמבואר בעב"מ [בעלה במוסכם] הנ"ל.

כ"ט. תיכף אחר הקלפי בכל שנה היינו באי"ח [באסרו חג] דשבועות יעשו הגבאי חודש הנאמן ששה דגלים על ששת ימי השבוע, שכל מי שיגיע דגלו, אם יהי' ביום דגלו איזה חולה ח"ו, ויהי' ניצרך לרחמים, אזי מחוייב הדגל הנ"ל לילך ביומו לכהמ"ד להתפלל ולבקש רחמים בעד החולה, או אם יהי' גוסס חלילה ר"ל, אזי ג"כ מחוייב הדגל לילך ביומו לבית הגוסס הנ"ל לאמר תהלים הכל כאשר מבואר בתקון י"א. ועל הגב"ח והנאמן החיוב מוטל להשגיח על זאת, שהשמש ילך להודיע תיכף איש איש על דגלו.

ל. גם בשבעת ימי אבילות ר"ל מחוייבים המה בעלי דגלים הנ"ל ביומו לילך לבית האבל, או לשלוח אחר במקומו לאמר תהלים כפי שמבואר בתקון י"ד, ועל הגב"ח והנאמן להשגיח ע"ז בעינא פקיחא.

ל"א. להתקבל בה"ק מנ"ת אם ירצה א' מקהילתנו להתחבר אלינו, אזי יקובל עפ"י בעלי התמנות איך ניצרך [?] לכל הח"ק, ובפחות משמונה אנשים דיעות כשרות לא יקובל שום אדם לח"ק.

ל"ב. כל יום דחנוכה יתאספו כל בעלי תקנות לעשות תקנות, ועל הנאמן וש"ת להשגיח ע"ז שיקויים ורשות להוציא ולעשות אז הוצאה ערך שלשה זהובים.

ל"ד. הר"ח מחוייבים לקבל השבון מהנאמן ביום המונכל כמבואר לעיל בתיקון כף, ועל הגב"ח להשגיח ע"ז שיקויים, ורשות בידם להוציא ולעשות אז הוצאה ערך ארבעה זהובים.

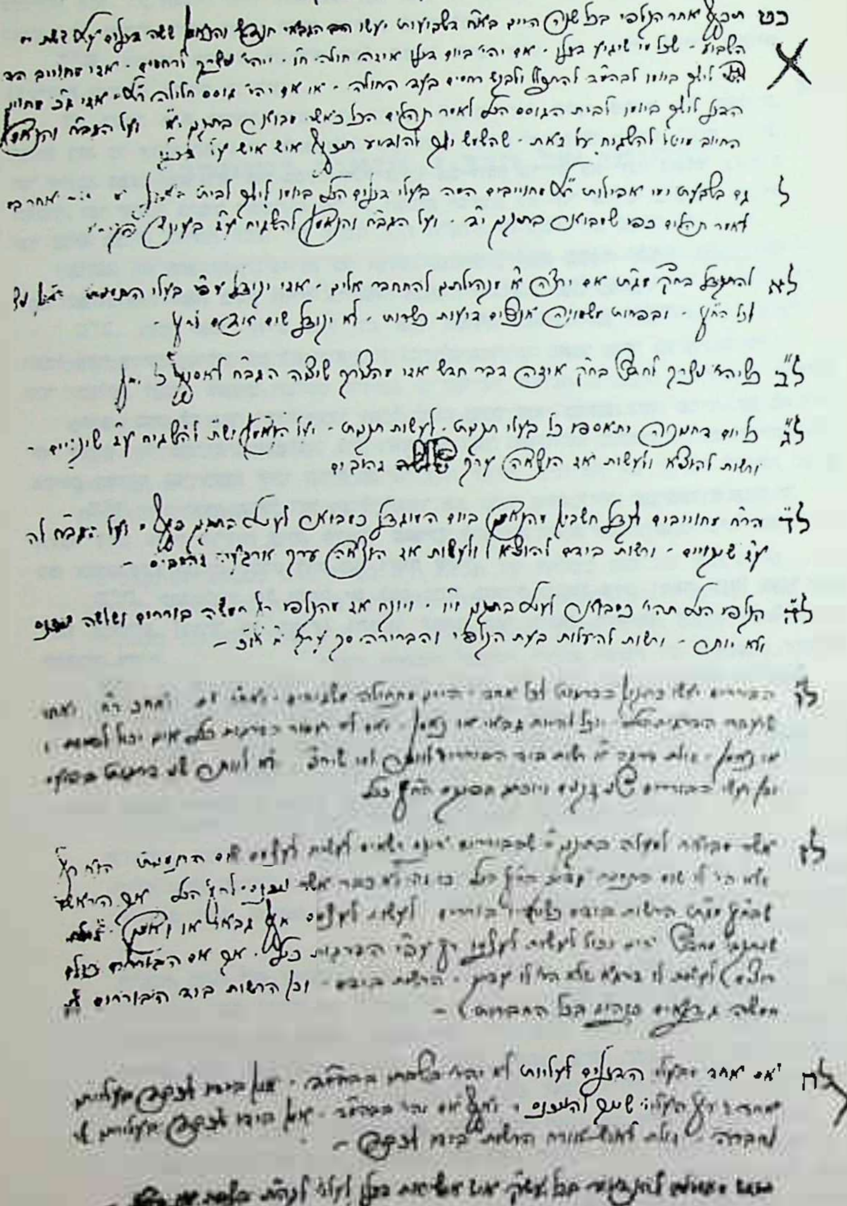
ל"ה. הקלפי הנ"ל תהי' כמבואר לעיל בתקון ו"ו, ויוקח אז מהקלפי רק חמשה כוררים ושלשה נכנסים ולא יותר, ורשות להעלות בעת הקלפי והבריחה סך ערך א' רו"כ.

ל"ו. הכוררים יעשו כתיקון כדרגות לכל אחד, היינו מתחילה משגיחים ואח"כ ש"ת ואת"כ ד"ח, ואחר שיעברו הדרגות הנ"ל, יוכל להיות גבאי או נאמן, ואם לא יעכור הדרגות כנ"ל אינו יכול להיות גבאי או נאמן. זולת דרגה א' רשות ביד הכוררים לוותר למי שירצו, ולא לוותר שני דרגות בפעם א', וכן יעשו הכוררים שני זקנים ויוכתב בפנקס הח"ק כנ"ל.

ל"ז. אשר מבואר למעלה בתיקון ח' שהכוררים אינם רשאים לעשות לעצמם שום התמנות הוא רק למי שלא הי' שום התמנות עדיין בח"ק הנ"ל, כי זה לא כבר אשר ניכנס לת"ק הנ"ל, אך הראשונים שבח"ק מנ"ת הרשות בידם כשיהיו כוררים, לעשות לעצמם אף גבאי או נאמן, זולת מי שנתקבל מחדש, אינו יכול לעשות לעצמו רק עפ"י הדרגות כנ"ל, אך אם הכוררים כולם רוצים לעשות לו דרגא שלא הי' לו עדיין, הרשות בידם, וכן הרשות ביד הכוררים לעשות חמשה גבאים כנהוג בכל החברות.

ל"ח. אם אחד מבעלי הדגלים לעליות לא יהי' בשבת בבהמ"ד, אין בידו לכבד

תקנות הפנקס



עמוד מפנקס התקנות של חברת מגידי תהילים בקובנה

בעלייתו אחר. רק העליי' שייך להניכנס, ואף אם יהי' בבהמ"ד, אין בידו לכבד בעלייתו לאיש אחר ותברה, זולת לאיש אורח הרשות בידו לכבד.

ל"ט. השמש מחוייב להודיע בכל עש"ק איש איש את דגלו לעלי' לקה"ת [לקריאת התורה] בשבת או ביו"ט.

מ. בערב ר"ה ובערב יו"כ, וכן בערבי רגלים יהי' קלפי מחדש על העליות, ושוים בזה כל אנשי הח"ק הן הראשונים, והן אנשי הח"ק שנתקבלו מחדש לח"ק מג"ת, ומי שיזכה בפעם אחד לא יוכח בפעם שני' היינו אם יזכה בר"ת, לא יוכח בקלפי בעי"ב וסוכות, ומי שיזכה בימים ראשונים של חג המצות וסוכות לא יהי' בקלפי בימים אחרונים של אותו חג.

מ"א. חי הוא יודוך, כי זה כל האדם, מחוייבים המה הבעלי דגלים איש ביומו לומר תהלים אצל המת בקרן זווית עד אחר הטהרה ולבישת המת כנ"ל.

מ"ב. הזקן יאמר קדיש בכל יום אחר אמירת ההלים, וכן יאמר קדיש בבית האבל אחר אמירת תהלים אם לא ישאר בן זכר להנפטר, גם יאמר הזקן בל התורה קדיש אחר תהלים לזכות נשמתו.

מ"ג. באם לא יהי' לבעל הדגל הנ"ל ביומו שום פנאי מחמת איזה טרדא, או לא יהי' בביתו, אזי מחוייבים הבטלנים לילך להתפלל בעד החולה או הנוסע, אך יסולק להם מקופת הצדקה כפי ראות עיני הח"ק הנ"ל.

מ"ד. אם ירצה הבעל דגל הנ"ל לפטור את עצמו שלא לילך שם במקום הניצרך. ורוצה ליתן פדיון הרשות בידו, ויומסר הפדיון להגב"ח, והוא ישלח מהבטלנים תחתו כפי ראות עיני הגב"ח ויסלק להם כפי ראות עיניו.

מ"ה. להבטלנים של הח"ק יש להם זכות בהח"ק שאחר מ"ש [מאה שנה] אשר ילכו בדרכ"א [בדרך כל הארץ] יתנהגו עמהם כפי הזכות והתיקון אשר יש לכל החברים מח"ק.

מ"ו. מי שיעלה לבודר שלשה שנים רצופים בזה אחר זה, אזי בשנה הרביעית לא יניחו אותו בקלפי, אך יכולים לעשות אותו מבעלי התמנות.

מ"ז. ביום שני של חג השבועות אחר תפילת שחרית ומוסף, הרשות ביד הגבאי הוודש לכבד את כל הח"ק פג"ת עם יי"ש ולעקיך [עוגת דבש], כי זה חיזוק החברה, וביותר שאמרו תהלים כל הלילה לכבוד דוד המלך ע"ה ובותו יגן עלינו ועל זרעינו אמן.

א.

לדמותו של הרב י. מזא"ה במוסקבה

בית הרב יעקב כר' ישעיהו מזא"ה היה תמיד תל שכל הפיות פונים אליו כלסופר ועסקי צבורי, וסתם בעלי־בתים חשובים היו חושבים להם לחובה בהזדמן להם המקרה להיות במוסקבה לסור אל בית מזא"ה לשוחח עמו. הרב היה מקבל תמיד את כל מבקריו בסבר פנים יפות.

ואולם מיום שוב הרב מקיוב אחרי היותו שם המומחה הרתי במשפט ביילים המפורסם, ניתגברה תנועת הביקורים במידה מרובה מאד. מלבד זה היה הרב מקבל יום יום הבילות מכתבים, טלגרמות וספרים שונים מאת סופרים מפורסמים, מאת עסקנים שונים, מחברות ואגודות, מרבנים ואדמו"רים כמו: מועד הפועל הגדול של הציונים, מועד הקבוצה העממית, בין המברכים המרובים היו גם כאלה שאינם בני־ברית. חוץ מזה נערכו מטעם כל האגודות והחברות אשר למפלגות שונות בארצנו נשפים מוקדשים לכבוד הרב.

אולם חוט של זהב בטלית של תכלת היה בעיני הרב המכתב שנתקבל על שמו מאת האדמו"ר מצ'ורטקוב שבגליציה. האדמו"ר ז"ל פנה אל מזא"ה ברברים חוצבי אש להבות קדש ובתוך היתר כתב: "הכי קרא שמו מזא"ה? מנצחיות תורתנו הקדושה על ראשי צוררי ישראל וינצחם וכו'".

מתוך המין התשורות שקיבל הרב מזא"ה מצטיינת האדריסה הכתובה בידי חלמידות בית ספר אחד בעיר ק. כתובה ומקושטה כולה בזרי פרחים מעשי ידי התלמידות. חיבה יתירה נודעה לאדריסה זו מאת הרב והיתה תלויה מעל לשולחן הכתיבה שלו זמן רב.

בין רוב התשורות התנוססה ביחוד מתנת ר' יוסף לויסה מורשה: תנ"ך מכורך בכריכה של כסף מעשה חושב, ואחרון אחרון חביב: אדריסה מפוארת במשבצת זהב ובה כתוב לאמר: להרב ר' יעקב מזא"ה, לגדול האומה הישראלית, למליץ יושר לעמנו העתיק והנענה — מוגש ברגשי כבוד ואהבה מאת מתפללי כתי־הכנסיות במוסקבה.

בכלל פעל המשפט הידוע פעולה רעה על מצב בריאותו של הרב מזא"ה, שהיה בלאו הכי חולני תמיד. עצביו נזדעזעו עד היסוד בו. שערו הפך לבן וכל גופו נחלש מרוב יסורים שסבל איש הרוח הזה במשך כמעט שני חדשים מיום התחלת המשפט ועד הגמר. הרב מזא"ה מסר לי עובדות מעניינות מימי בירור המשפט והנני למוסרן במידה שעלו במצודת זכרוני.

בשגמר הרב מזא"ה את נאום הסניגוריה שלו, שארך כמעט שמונה שעות, יצא אל המסדרון באולם בית המשפט לנוח קצת, ויהי אך ישב על אחד הספסלים להינפש והנה הבומר הרשמי (שבזמן בירור המשפט היה עומד מאחורי מושב השופטים) נגש אליו והושיט לו את ידו ויאמר ברגש: הבה, אלחצך אל לבי הסיוער על הגנתך באמונה על דבר השם.

עוד עובדה מענינת: כשהזכיר הרב בנאומו את מאמר חז"ל: אין מתענין באחד בשבת מפני הנוצרים (מס' תענית, דף כ"ז) נזדעזעו כל הנמצאים ברגע ההוא באולם המשפט והקטגור כל כך נרעש ונפעם עד כי מרוב התרגשותו התחיל מחטט בנירות אשר לפניו כשידיו רועדות ופניו מתכרכמות כאילו אחזתהו עוית הלב.

הרב מזא"ה היה מפחד תמיד פן ישובו צוררינו לחדש את בירור המשפט ורק כאשר נתקבל מכתב מיוחד מאת העורך־דין בארסקי, שבו הודיע כי נסתם הגולל על כל הענין וכי יצא בייליס זכאי כולו, רק אז נחה דעתו של הרב מזא"ה.

עוד אפיזודה אחת אמסור פה, אשר אירעה דוקא לאחר המשפט ודוקא במוסקבה גופא ובבית הרב מזא"ה, רב ברב פגע.

רב קרתני איקלע למוסקבה ויסר אל בית מזא"ה לבקרהו ולברך אותו ואגב גם לקפחהו בהלכה. אותו הרב שימש באחת העירות כתחום המושב זה יותר מעשרים שנה וחשב איפיא, כי התורה היא מונופולין רק לרבנים הדתיים. כפי הנראה חשב אותו הרב כעין הסגת נבול מצד מזא"ה (אשר הצטיין באמת בידיעותיו בתלמוד ונושאי כליו כאחד גדולי הרבנים הדתיים), שבאמת היה משמש רק בתור רב מטעם הממשלה בקהילת מוסקבה.

והנה מצד חשיבותה של שיחה נאה זו, שהיתה בין שני הרבנים הנ"ל חושב אני, שלא תהא תרעומת הקוראים רבה עלי אם אאריך מעט בנירון זה ואתאמץ כפי האפשר למסור את השיחה מלה במלה.

הרב הקרתני: ובכל זאת תמה אני על כבודו שערב את לבו להזכיר בנאומו המצוין מאמר חז"ל שלא היה ולא נמצא בש"ס?

הרב מזא"ה: וכי חושד כבודו כי בדיתי מאמר זה מליבי?

הרב הקרתני: חלילה לי לחשוד את כבודו, אני רק...

הרב מזא"ה: למה לנו כל הפקפוקים והספקות הללו, ניתי ספר זה ונחזה. ותוך כדי דיבור קם הרב מזא"ה ממקומו, נגש אל ארון הספרים ויוציא משם מס' תענית דפוס וארשה, עלעל בה רגע ויקרא לאמר: באחד בשבת מאי טעמא לא? (אין מתענין) רבי שמואל בר נחמני אומר: משום שהוא שלישי ליצירה. ריש לקיש אומר: משום נשמה יתרה וכו'.

הרב הקרתני: עיניך הרואות, שאין כאן כל המאמר שהזכרת.

הרב מזא"ה: שפיל לסיפא דענין, אדוני! עיין בהערה שבשולי הדף: פה רשום בעפרון אדום על ניר לבן: אמר ר' יוחנן, מפני הנוצרים, ומפרש רש"י — שעושין אותו יום־טוב שלהם.

הרב הקרתני: היש לנו רשות להוסיף על דברי חז"ל?

הרב מזא"ה: ומה עשו אבותינו ז"ל הקדמונים קודם המצאת הדפוס? הלא כל התלמוד נכתב אז בקולמוס ובדיו, על כן יש לנו הרשות להוסיף אי־אלה הערות בשולי הגליון של הגמרא ובפרט שהתוספה לקוחה מגוף המקור התלמודי, אלא שנשמטה כאן מטעם הצנזורה.

הרב הקרתני: אטו הערה זו היא מגוף הגמרא?

הרב מזא"ה: כן, רבי ומיודעי! לא משל הוא אלא אמת, בתלמוד דפוס אמשטרדם כתובה היא במפורש.

הרב הקרתני: לצערי לא ראיתי את התלמוד דפוס אמשטרדם, לפיכך לא אוכל לדון על זה.

הרב מוא"ה: אי משום הא לא איריא! אחרי שהתלמוד האמשטרדמי הוא יקר המציאות, אבל מאי דקא אמרי חז"ל בתלמיד דפוס וילנא עליך לכל הפחות לדעת ולזכור, האף אין זאת?

הרב הקרתני: האמנם יש נוסחא כזו גם בתלמוד דפוס וילנה?

הרב מוא"ה: מוציא מניה וביה מסכתא תענית, דפוס וילנה, מצלעל בו ומוצא שם את המאמר הנ"ל ומראהו לעיני הרב הקרתני.

הרב הקרתני: לצערי נתעלמה ממני הלכה זו.

הרב מוא"ה: אם נתעלמה מכבודו הלכה זו או אחרת אין רע, אבל אי לא ידע מלתא זו לאו גברא הוא? אך מתפלא אני שלא ירדת לסוף דעת חז"ל ולא עמדת בכלל על רוח התלמוד; הלא רב אתה בעדתך ותורתך אומנותך והיה עליך להקשות על סגנון הגמרא בגידון זה, הרי כאן מתעוררת קושיא עצומה: הלא אמר ר' שמואל בר נחמני צריך היה לכתוב ולא רב שמואל אומר ומתוך שנאמר: רבי שבואל בר נחמני אומר משמע שחסורי מחסרא כאן ודברי התנא קמא נשמטו כאן בכונה מיוחדת. הדבר יצא מפי מוא"ה ופני הרב הקרתני חפר. ויוסיף בנחת: „דאם איז טאקי מיאוס מצדי". ואולם מוא"ה הוסיף לשלוח בו חיצי עקיצותיו: נניח רגע, כי כל ימיך למדת רק בגמרא דפוס וארשה לפיכך לא אתרע לכבודו מילתא זו. אבל את דברי חכמי דורנו עליך לדעת ולזכור; הנה בקבץ „יגדיל תורה" בימינו נתעוררה שאלה זו: ש"ס וארשה אם מותר או אסור ללמיד בו? מפני שיש בו חיסורים והשמטות רבות באשמת הצנזורה; זאת ועוד אהרת, בשילהן־ערוך, אורח־חיים, ישנו דין מפורש: אין מתענין באחד בשבי, ומרוע זה לא עמדת על מהות הדין הזה? הלא השולחן ערוך הוא הקודקס הדתי המקודש לכל האומה היהודית ואכתפיה דתלמוד דילן קא סמיך ואיה איפוא המקור בגמרא דילן להלכה פסוקה זו? ואולם דע לך, רבי ומיודעי, לא את עלביתי אני תובע, את עלבון הורתנו אני תובע. הן רב אתה בקהילת ישורון זה עשרות בשנים ואתה הוגה בתורה ואם התורה אומרת לא בי היא, הנה כמה אנשים פשוטים איכא בשוקא! אחרי הדברים האלה קם הרב הקרתני והודה להרב מוא"ה על דברי התורה והחכמה אשר השמיע לו ויכנהו בשם: רבי, אלופי ומיודעי, ויסיים: אילו באתי לשמוע מפיך רק דבר זה דיי. ומתוך דבר הלכה ודברי חיבה ורעות נפטר הרב הקרתני מעל הרב מוא"ה.

מנדל בובה

מרדכי דובין

(עשר שנים לפטירתו)

א.

עברו עשר שנים מאז הגיעה אלינו הידיעה המצמיתה כי יצאה נשמתו הטהורה של האי גברא יקירא, גדול בתורה וביראה, ר' מרדכי דובין ז"ל, ביום שבת קודש, כ"ה בתמוז תשט"ז (1956)[1].



מרדכי דובין (תרמ"ט—תשט"ז)

עם ידיעה זו עולים בזכרוננו עוד כמה תאריכים: הקמת "המועצה הלאומית הזמנית" (מלפני הפשים שנה — 1917) שהביאה בעבור שנה להכרזת מדינת לסביה העצמאית, ידות לסביה, תקוותיה ואכזבותיה קשורים עם קנות קיומה של לסביה הריבונית.

ועוד תאריך יובל אחר יש לקשור עם ידיעה זו — עשרים וחמש כנה שעברו מאז החלו ה"אקציות" והשמדת יהודי לסביה.

בכל השלבים הנ"ל קשור מרדכי דובין, שמעל ביהדות זו מראשיתה וחות מבשרו את עליתה, פריחתה וגם שקיעתה והשמדתה.

לזכרו, ולזכר פעלו המיוחד במינו, נרשמו קפעי זכרונות והרישומים הביאוגרפיים

---

1) מ. גורוק, "אחרי פיטתו של ידיד", "הצופה", 17.9.56.

הבאים. ואם מורגש בהם בצד יחס חיובי לפעמים גם נימה ביקורתית, — הרי דבר אחד הוא נעלה מכל ספק שהיה יהודי עם לב רחום וחם. שבגדולתו כציר הסיים הלטבי ובגלות רוסיה — במטבח חשוך של שוחט בקוביישב — היה תמיד מוכן לעזור לזולת.

*

רק אחרי היסוסים החלטתי להעלות על הניר את זכרונותי על דובין וגם להאר מקצת מפעולתו. הייתי בספק רב אם אני הוא האיש שצריך לכתוב אודות מרדכי דובין. לא הייתי מתומכיו ובזמנו לא התעלתי מעסקנותו הציבורית, — להיפך, שללתי את שיטתו הפוליטית וראיתי בנהירת האלפים הרבים שנרתמו למרכבתו ונתנו את קולותיהם בבחירות למוסדות הגבוהים בלטביה לו ולמקורביו, — אסון לאומי, נטיה המעריפה את חיי־שעה ואת טובת הפרט והמרחיקה את המטרות הנכספות של הכלל. הרגשתי גם את יחסו. שהיה בו לא מעט מן הביטול, לדרך לחימתנו אנו בעד זכויותינו כלטביה... בקיצור: הוא היה הנציג של ה„אגודה". — ואני הייתי בין תומכי צ. צ. ־ צ. ס. ומי שזוכר את היחסים הבין־מפלגתיים בגולה כתקופה בין שתי מלחמות העולם, יבין וידע את הפער בינינו.

ובכל זאת, איזה רגש חם עוטף אותי כאשר הנני ניגש לכתוב שורות אלה, למרות הניגודים בינינו, היינו, במידה שנפגשנו, — והיה זמן שנפגשנו לעתים קרובות, — ביחסים טובים. הוא היה אחד משלושת המנהלים, שעמדו בראש ה„צעירות" (הסניף המרכזי) של הקהילות בלטביה ואני הייתי מזכיר הסניף.

אמרתי רגש חם ואולי יותר מזה. אחרי השנים שחלפו ואחרי ששמעתי על תקופת חייו האחרונה, יש בי רגש של הערצה לאיש שבכל התנאים: תנאי עושר ועוני, בבתי־סוהר ובמחנית ריכוז, ברעב ובקור, עמד תמיד על שמירת עקרונותיו, לא זז מהם כמלא הנימה, לא ויתר על קוצו של יו"ד, תמיד חזק ועקבי ועד הרגע האחרון שלם עם עצמו.

*

לא ידוע לי אם היה עשיר ובאיזה מידה. על כל פנים התמסר כולו ורובו לעבודה ציבורית ופרנסתו כנראה לא עמדה למכשול לו. לא הייתי עומד על פרט זה לולא שמעתי מפיו שזמן ידוע לא גבה את שכרו בחבר האסיפה המבונגת. הבינותי שהסיבה היתה אי רצונו לקבל טובת הנאה כל שהיא משליחותו הציבורית. ורק כאשר התגים המקורבים אליו הפנו את תשומת ליבו שיהם כזה יכול להתפרש לא כהלכה, — התחיל לקבל את המשכורת המגיעה לו.

אדוק, מסוג החרדים שאף צל של ספק אינו עולה על ליבם, רחוק מכל חידושים הצלולים לשבות את אורח החיים היהודי המסורתי. שמעתי מפיו, שאת בנו הוא מחנך כפי שהיה מקובל בילדותו ובדורות שלפניו: מלמדו תומש בלי חידושים, בלי השמטות יבו', ורצה כנראה בזה להדגיש את יחסו השלילי לחינוך המודרני, הלא מסורתי.

מוקיר רבנן. מחסידי חב"ד ובמרכז פעולתו הציבורית היתה הקלת סבלות הזרם. למטרה זו ניצל את מעמדו, קשריו ויכלתו. הוא היה „שתדלן פאר אקסלנס". כפי שמעיד אותו חברו בסיים ובזמנו יריבו הפוליטי, הרב מרדכי נורוק, ובשתדלנותו זו לטובת הנזקקים לעזרתו לא היה בררן — כל האמצעים היו כשרים בעיניו: אם ע"י פחיסה פוליטית דרך הצטרפות לקואליציה ממשלתית או ע"י יחסים אישיים במסדרונות הסקירות הגבוהה והנמוכה. חאת בלי הבדל, אם היו הזקוקים לעזרתו מתומכיו או ממתנגדיו, שני או עשיר, ימני או שמאלי, — יהודי זקוק לעזרה — זה הקובע.

לא זכורה לי תרעומת כל שהיא שהתיחס באפליה, בועדת ההקצבה של הסיוע למוסדות יהודיים בין אם היו מוסדות צדקה וסעד, ישיבות או בתי־ספר של חרדים, — מוסדות הקרובים לרוחו, או בתי־ספר חילוניים בעברית או באידיש, אי אף תיאטרון אידישאי, שכף רגלו לבטח אף פעם לא דרכה על מפתנו.

ב.

והרי הביאוגרפיה של מ. דובין, כפי שפורסמה ב„פנקס סון ריגער אידישע נעזעלשאפטלעכע טוער" שהופיע בריגה בשנת 1934 [2]):

„מרדכי דובין נולד בשנת 1889. כבר בצעירותו החל להתעסק בעבודה ציבורית. פעולתו הראשונה היתה עזרה לבעלי־בתים שירדו מנכסיהם או לרבנים שהיו באים להתרפא בדובלן או קעמערן (נהה־קיץ וחמי רחיצה על הוף הים הבאלטי, קרוב לריגה). העזרה הנ"ל נתנה מכספי קרן שנוצרה מלפני מלחמת העולם הראשונה ע"י הנדבנים הידועים בריגה — ברלין ושליט. פעולת עזרה נרחבת נעשתה ע"י מ. דובין בזמן שלטון הבולשביקים בריגה (הכונה היא לתקופת ינואר—מאי 1919). בגלל פעולתו לספק מצות למיעוטי היכולת העמיד דובין עצמו בסכנה ואף נשפט למות. עלה בידו למצוא מחכוא ובדרך זו ניצל. אחרי הכרזת לאטביה העצמאית נתמנה דובין כחבר „המועצה העממית". נבחר לאסיפה המכוננת ולכל הסיימים שהתקיימו עד כה. משנת 1921 מכהן דובין כנציג קבוע בועדת התקציב של הסיום ובתוקף תפקידו זה יש לו השפעה גדולה על החיים הפוליטיים. הוא גם חבר המועצה העירונית של העיר ריגה. מ. דובין הוא אחד ממיסדי הקהילה היהודית בריגה וממלא תפקיד של היו"ר שלה. אחד ממנהיגי „אגודת ישראל" לא רק בלטביה אלא גם „בהנהלה העולמית" של ה„אגודה" בהו"ל. דובין הקריב כל חייו לעניני כלל־ישראל ואין ענין מסוג זה שלא יעמוד בראשו. בשנת 1932, שנת זעזוע קשה בחיים הכלכליים, עמד דובין בראש העזרה לנצרכים ולבעלי־בתים שירדו מנכסיהם. הוא עשה רבות לטובת ישיבות בלטביה ומחוצה לה, תמך ברבנים שהוצרכו לעזוב את רוסיה. בעניני שתדלנות ליחידים הוא אישיות מרכזית ביהדות לטביה. ואלפי משפחות יהודיות אסירי תודה לו בעד העזרה שהגיש להם בעת־צרה".

הפרטים ב„פנקס" ניתנו ע"ד או ע"י המתוארים עצמם או נתקבלו ממקורות מהימנים ביותר ומשקפים נאמנה לא רק את הנתונים הביאוגרפיים אלא גם את הערכת הציבור הרחב. במיוחד של אלה שהיו באים השכם בבוקר למנין ב„באזר־בערג" — מקום שדובין התפלל תפילת שחרית והיה עם גמר התפילה מקבל את הנזקקים לעזרתו ולעתים ישר מהמנין היה בא למשרד הפנים בלווית קהל „לקוחותיו" ומסדר במקום מה שניתן לסדר.

דובין היה, עד כמה שידוע לי, היחיד בין העסקנים הציבוריים היהודיים שכבר בראשית פעלו השתמש בשפת המדינה — לטית עממית, רחוקה אמנם מהשפה הספרותית — אבל דבר זה קירב אותו לתוגים הלטביים ובמיוחד לפקידות שמה נתקל יום־יום בעניני הדופקים על פתחו והנזקקים לעזרתו.

ג.

החל מ„המועצה העממית" (1919), היה דובין נציג מטעם „אגודת־ישראל" בכל בתי המחוקקים שהתקיימו בלטביה הדמוקרטית: „האסיפה המכוננת" (1920—1922) ובארבעת

---

2) „פארלאג ביכער פאר אלעמען" — הוצאה של עתונאים שעבדו בעתון „פרימאָרנן".

הסיימים בשנת 1922 ועד למאי 1934, — יום ההפיכה הפשיסטית של ה„דוצ'ה" („סיהרר") קרל אולמנים.

בשני הסיימים, הראשון והשני — היה חברו לסיעה ראובן ויטנברג, בן למשפחה אמידה ומכובדת בדבינסק. בשלישי היה דובין הנציג היחידי, ברביעי ישב יחד עם שמעון ויטנברג[3]. עורך דין לפי השכלתו שבהן, בין היתר, כמהנל בית־ספר דתי בריגה.

מה היתה שיטתו של דובין בחיים הפוליטיים ואם בכלל אפשר לקרוא לזה „שיטה"? עפ"ר היה תימך במפלגות הימניות ו.א. בממשלות שהוקמו על ידם. האם תמך בימין בגלל נטיותיו השמרניות והאם היו קרובים לרוחו והשקפותיו?

מטרה אחת ויחידה הדריכה אותו: מה היא הדרך הטובה והיעילה בה יוכל לעזור למירב יהודים תושבי לטביה.

שמעתי את דעתו בענין זה לא פעם: כמי עליו לתמוך בסיים — בסוציאל־דמוקרטים או שמאליים אחרים, — הרי אלה לפי המצע הפוליטי שלהם ולפי השקפותיהם יעמדו תמיד לצד הנרדפים, כי זה הוא צו מצפונם. אחרת הן המפלגות הימניות. אנטישמיים לפי דוחם ונטייתם. שאין להם אלא יחס של איבה ליהודים הנרדפים ע"י התוק או ע"י צווים אדמיניסטרטיביים והנתונים לשבט או לחסד של השלטונות. — בהם יש לתמוך כדי לדרוש תמורת התמיכה: זכות ישיבה ליהודים שאז פעם לא היתה להם שיכות ללטביה, תקון עוול הנעשה להם ע"י מועצה מקומית וכדומה, — צרות יהודיות לא חסרו אף פעם.

זו היתה שיטתו. יותר נכון, ה„טקטיקה" ממנה אפשר להפיק את התועלת המקסימלית.

בליבו היה היחס אל כל אלה שעמדו בראש השלטון, — אל הימניים, וייחבן גם אל השמאליים באחד, — אחר לגמרי. הוא בז להם בעמקי נפשו. „די שקצים, די פאסטוכערי", — כינויים כאלה למנהיגים הלטביים שמעתי ממנו לא פעם[4].

ד.

הסיים הראשונות של קיום המדינות שקמו אחרי מלחמת העולם הראשונה על עקרון של הגדרה עצמית של לאומים קטנים — לטביה, ליטא ואסטוניה, — היו שנות הקוה ווהר לא רק למדינות ההדשות, אלא גם למיעוטים שבהן, ביניהם גם המיעוט היהודי. ביהוד לאחר שזכויות המיעוטים הושתתו על התחיבויות בין־לאומיות והיתה גם בעין השגחה מצד חבר הלאומים על מילוי התחיבויות אלה ע"י העם השליט.

בלטביה הוכרז על זכויות המיעוטים מיד עם הקמתה. למעשה הוגשמה כבר בראשית קיום המדינה האבטונומיה התרבותית: בתי־ספר מכל הזרמים שנתמכו ע"י תקציבים ממשלתיים או עירוניים בראש עם מחלקה מיוחדת במיניסטריון ההשכלה — „הדפרטמנט היהודי". הקהילות שקמו לתחיה מיד עם גמר המלחמה, הוכרו וה־פקטו ע"י השלטונות וההכנות לאבטונומיה לאומית מצאו את ביטויין בועדות של הסיים בהן עובדו ולובנו העקרונות לביצוע החוק של האבטונומיה.

כל זה יצר אירה של פעילות ציבורית שבראשה, באופן טבעי, עמדו נבחרי העם — נציגיהם במוסד העליון של המדינה, בסיים, ועל רקע זה התפתח ויכוח ער בצבור היהודי וקודם כל במפלגות הפוליטיות.

אחת השאלות הראשונות שהתעוררו בסיים הראשון היתה שאלת ה„ביראט" —

---

3) אין קרבה משפחתית עם ראובן ויטנברג.

4) ראה גם יצ. מאור. „לדמותה הציבורית של יהדות לטביה" — „יהדות לטביה" עמ' 118, 119.

מועצת עזר ע"י הצירים היהודים בסיים[5]). הרציון לא היה חדש. עוד בתקופת רוסיה הצארית התקימה מועצה כזו ע"י הצירים כ"דומא", בה נכנסו עסקנים יהודי־שם מבל הזרמים ועורכי דין מפורסמים שיעצו ועזרו לצירים היהודיים להתמצא בסבך החוקים המסועפים של המדינה לגבי היהודים והצירים היהודיים נעזרו לא במעט בחוות־דעת מוסמכת של מועצת־עזר זו.

אין ספק שגם בלטביה היה מקום למועצה כזו: לא כל השכבות היו מיוצגות בסיים והצירים שמספרם נע בין 5—3[6]), לא היו מומחים בכל השאלות שעמדו מזמן לזמן על הפרק.

נציגי ה"אגודה" ה"ה דובין ור. ויסנברג התנגדו להקמת ה"ביראם", ויש להניח בגלל החשש שההלטת הרוב של המועצה, שתהיה מורכבת מבאי־כח כל הזרמים הפוליטיים, ברובם אדישים לשאלות דתיות, תחייב אותם באופן מוסרי, גם אם יסרבו להכנע לה במקרה ותהיה לא לפי רוחם ונגד מצפונם.

שאלת ה"ביראם" לא ירדה מהפרק ובצעדונות המקומית הופיעו מדי פעם־בפעם מכתבים ומאמרים הדנים על הצורך במועצה זו.

במיוחד החריפה השאלה בסיים הרביעי — האחרון, כאשר המפלגות השמאליות: צ.צ.־צ.ס. וה"בונד" הפסידו את מקומותיהם בסיים.

זכורני ישיבה מורחבת של באי־כח המפלגות, מרוב שנים קשה להזכר בפרטי הויכוח וגם לא כל המשתתפים זכורים. אבל נחרתו בזכרוני כמה מדבריו של ציר האגודה שמעון ויסנברג. מכל צירי האגודה בסיים היה הוא היחידי עם השכלה ענפה. גמר את הפקולטה למשפטים באוניברסיטה בריגה, מורה ומחנך, בתיין הפרסיים איש נעים הליכות. ובימי השואה, אחרי שמשפחתו נרצחה, אחת הדמויות הנשגבות בגיטו ריגה: בהקרבה עצמית, בכושר ארגוני, בדאגה לזולת, שומר מצוות עד הסוף. מת מאפיסת כוחות בתחנה בוכנוולד.

המתייבים בהתיעצות שהזכרתי לעיל סענו בין היתר, שהציבור הרחב, דהיינו "דעת הקהל", עומד מאחורי הדרישה להקים "ביראם". שמעון ויסנברג קבע בפסקנות בזמן הויכוח: "דעת הקהל הוא דבר שאינו קיים ואין לה שום משמעות"... וה"ביראם" לא הוקם.

*

בזמן עיבוד התקנות לאבטונומיה לאומית, לא היה ספק שהקהילות תהיינה הכלי להגשמת הפונקציות של האבטונומיה. בהקשר לזה בלטו שתי בעיות: שאלת מסי־חובה של חברי הקהילה וה"קאדאסטר" ו.א. רשימת חברי הקהילה.

היה ברור שהמס שיוטל על חברי הקהילה ישמש לאמצעי החשוב ביותר, — פרס להקצבות ממשלתיות, — להחזקת המוסדות הסוציאליים, הדתיים והאדמיניסטרטיביים של האבטונומיה לעתיד. כמו כן רשימת המשתתפים, — חברי הקהילה, — היתה צריכה להיות מחייבת, כדי לשאת בעול המוסד שיוקם.

היה סעיף בתקנות בו הוגד בפירוש שיהודי הממיר את דתו יוצא באופן אוטומטי מרשימת ה"קאדאסטר".

גם בשתי שאלות אלה היתה התנגדות של צירי האגודה. בשאלת המסים הניעו

---

5) מ. לזרסון. "היהודים והפרלמנטריזם בלטביה" "יהדות לטביה" עמ' 56.
6) להוציא באי־כוח ה"בונד" שנבחר בשלשת הסיימים הראשונים והשתייך למיעה הסוציאל־דמוקרטית.

לפשרה — תשלומים בהתנדבות, ובשאלת ה„קאדאסטר" הסתיגה ה„אגודה" מתוך ניסוק שבמקרה והקהילה לא תהיה מושתתת על עקרונות דתיים לא מן הנמנע שיהא צורך ב„קאדאסטר" מיוחד לאלה שלא ירצו להשתתף בקהילה תילונית[7].

ה.

איך נחלקו הכוחות בין הצירים היהודיים ומה היו היחסים ביניהם? בסיום הראשון נבחרו ששה צירים יהודיים: שנים מ„אגודת ישראל": מ. דובין וראובן ויסנברג, ליאופולד פישמן מרשימת הציונים־דמוקרטים מחוגי היהדות הבורגנית המתבוללת, הרב מרדכי נורוק מה„מזרחי", פרופ' מקס לורסון מרשימת צעירי־ציון וד"ר נ. מיזל מה„בונד". הציר של ה„בונד" השתייך לסיעה הסוציאל־דמוקרטית.

כאשר עלתה על הפרק שאלת יסוד סיעה יהודית, הודיע מ. לורסון, שלא יובל להכנע לכל ההחלטות הסוציאליות שהרוב הבורגני של הסיעה עלול לקבל. על כן היתה הסיעה היהודית בת ארבעה חברים.

בסיום השני הצטמצמה הנציגות היהודית. הציונים־דמוקרטים הפסידו את מקומם והסיעה היהודית הבורגנית כללה 3 צירים: שנים מה„אגודה" ואחד מה„מזרחי". באופן פרסונלי לא חל שינוי, — נבחרו אותם הנציגים שכהנו בסיום הראשון.

בדצמבר 1926 הוקמה ממשלה שמאלית. בראשה עמד מ. סקוינק, — סוצ. דמוקרט — מיניסטרים. בממשלה תמכה הסיעה הגדולה בסיום — הסוציאל־דמוקרטים, „הצנטר הדמוקרטי", — סיעה שתמכה לפעמים בימין ולפעמים בשמאל, ושבעה מצירי המיעוטים. ביניהם היהידים לורסון ונורוק. מ. דובין ור. ויסנברג עברו לאופוזיציה — כך נתפלגה הסיעה הבורגנית היהודית.

לא כאן המקום לעמוד על המניעים לשינוי עמדתו של נורוק. רק נציין שהלך הרוחות נתן את אותותיו בלטביה עקב ההסיכה הפשיסטית בליסת השכנה. ארגונים פשיסטיים בלטביה החלו בהתארגנותם, הדרישות היהודיות שהובטחו ע„י הממשלות הקודמת לא באו על סיפוקן ואם להוסיף את נסיונותיו הדימוקרטיות של נורוק, — הרי זה הוא הרקע להחלטתו. אגב, במכתבו לעתונות הסביר נורוק את עמדתו ואף הציע להתפטר אם מוסדות יהודיים מוסמכים ידרשו זאת ממנו.

שאלה אחרת היא אם הקבינט שהוקם בתמיכתו של נורוק סיפק את דרישותיו. מ. לורסון אומר: „מבחינות רבות היה פרק־הזמן הקצר של ממשל הקבינט השמאלי התקופה המזהירה במצב יהדות לטביה"[8]...

ברם, הממשלה השמאלית החזיקה מעמד קצת למעלה משנה ו„הצנטר־הדמוקרטי" הפסיק לתמוך בה ונוצרה קואליציה ימנית חדשה עם אותו „צנטר־דמוקרטי" בראש. צירי האגודה תמכו בקבינט החדש ונורוק ולורסון עברו לאופוזיציה.

בזמן הויכוח על התכנית הממשלתית החדשה (ינואר 1928) הצהיר רובין, בין היתר, שבכל ממשלה צריכים לתמוך יהודים כדי להגן על האינטרסים שלהם ומצא לנחוץ להתפלמס עם הצירים היהודים שתמכו קודם בקבינט השמאלי, ביחוד תקף את נורוק למה אותו „צנטר־דמוקרטי" היה טוב כאשר תמך בקואליציה שמאלית וכעת כאשר הוא מרכיב ממשלה הוא נעשה פסול. והוסיף רמזים די שקופים על טובות הנאה שנורוק היה מעונין בהן: מיניסטר בלי תיק, משרת מנהל בבנק הממלכתי וכו'.

נורוק מצדו הוסיף בתגובה, שלורסון מבדיר אותה כאחר הנאומים המזהירים של

---

7) מ. לורסון. „היהודים והשרלמנטריזם הלטבי". „יהדות לטביה" עמ' 56, 62, 63.
8) „יהדות לטביה". עמ' 77.

נורוק. נורוק מצטער שדובין מצא לנחוץ להפגין את חילוקי הדעות הפנימיים ברחוב היהודי, ומסביר "שקיים ועומד הבדל עצום בין "המרכז הדמוקרטי" כאשר הוא מהווה חלק של קואליציה סמאלית ובין אותו המרכז כאשר הוא עומד בראש קואליציה ימנית"... כמו כן הגן על עמדתו בשאלת נציגות המיעוט היהודי בבנק הממלכתי וכו'...

ההתנגשות בין הצירים היהודיים עשתה רושם מדכא על הציבור היהודי. ד"ר יצחק יפה, ההיסטוריון של יהדות קורלאנד וליפלאנד, הביע את דעת הקהל במאמר ב"פרימארגן" — "דער שווארצער טאג"[9]) בו הוא מגנה את חשיפת הניגודים היהודיים הפנימיים לעיני הגויים, ברובם אנטישמיים מובהקים.

התנגשות דומה וביתר עוז על אותו רקע, — תמיכתו של נורוק בקואליציה סמאלית בשנת 1926, עם האשמות באינטרסים אישיים, — אירעה במרץ 1931 כאשר התיצבה לפני הסיים קואליציה ימנית, בראשותו של קרל אולמנים, בה המך גם דובין.

הפעם היה נורוק שגרם להתלקחות. בהצהרתו שלא יתמוך בקבינט, נימק נורוק את עמדתו בזה שהממשלה מהעלמת מצרכיהם של המיעוטים, בפרט היהודי. היהודים נופלים לרעה בתקציבים לצרכיהם התרבותיים, אין תקוה לאבטונומיה לאומית ואין שוויון כלכלי, — אין נציג יהודי בבנק הממלכתי. — והוסיף: "אנו לא יכולים להסתפק בחסדים כמו דרכון, ויזה, רשיון וכו'." זה היה אתגר ברור הרומז על שתדלנותו של דובין, שלא החמיץ את ההזדמנות לחזור על טענותיו הקודמות בדבר תמיכה בקואליציה סמאלית. והאשים את נורוק שעמדתו מותנית בקבלת תיק בממשלה וכו'.

נורוק לא יכול היה להשאיר את האשמות בלי תשובה וגם דובין הוסיע שנית... ורוב הישיבה היתה תפוסה, תוך קריאות גנאי וצחוק, ב"הצגת" של הצירים היהודיים... "חללו את כבוד ישראל", — כפי שהתבטא במאמר ראשי "נחת סון דעפוסאסן" (26.3.1931) אחד מעורכי העתון "פרימארגן" ד"ר י. הלמן.

ההתנגשות בסיים היתה "כלפי חוץ" וכלפי פנים. ז. א. בעתונות היהודית במקום עוד נתוספו מכתבים למערכת עם האשמות הדדיות וכו'.

ו.

בתקופת הסיים השני בשנת 1927 מילא דובין שליחות חשובה שהיתה לה השלכה רבה על התפתחות אחד הפלגים החשובים בחסידות. דובין היה אחד מאלה שהכריעו את הכף לקבלת רשיון להרבי מליובביץ, הרב יוסף יצחק שנאורסון, לצאת מגבולות רוסיה.

אחרי שהרבי נאסר פעמים מספר, והיה ברור שאין מקום להמשיך בפעולתו, — שמירה על ערכים יהודיים והתבצרותם בקרב יהדות רוסיה, — בשל הרעיון שיש לאחוז באמצעים כדי שיוכל לעזוב את רוסיה.

חלוצי הרעיון היו הרבנים: ד"ר מאיר הילדסהיימר ועזרא מונק, — רבני קהילת "עדת־ישראל" בברלין והרביצר של היהדות הרפורמית ד"ר ליאו בק. הם התקשרו עם ציר ה"בונדסטג" היהודי ד"ר אוסקר קוהן. לאחרון, עו"ד לפי מקצועו, היתה זכות מיוחדת, כי בזמנו עזר ללנין להשתחרר ממאסר בחו"ל, בתמיכתו של שר החוץ הגרמני ואישים רמי מעלה אחרים פנו לציר הרוסי בברלין, קרסטינסקי. ד"ר קוהן הגיע למוסקבה והביא "כתב רבנות" להרבי מהקהילה החרדית בפרנקפורט, וכמו כן היתה בידו המלצה מהציר קרסטינסקי.

באותו זמן הגיע למוסקבה ציר הסיים הלטבי, מרדכי דובקי, גם הוא עם "כתב רבנות" מאת הקהילה היהודית בריגה. נוצרה כאילו התחרות בין יהודי גרמניה ולטביה, שלשניהם היתה אותה המטרה.

---

9) "פרימארגן", מיום 26.1.1928.

הקלף הראשי בידי דובין היה שבאותו זמן ניהלה רוסיה המהפכנית מו"מ עם לטביה בנוגע לחתימת חוזה מסחרי. חשיבות מיוחדת נודע לדבר מכיון שיחסי רוסיה הן עם אנגליה והן עם פולין לא היו מסודרים והיה ערך ירוע לקשירת יחסים מסחריים עם לטביה. (החוזה נחתם ב־2.6.1927 ואושר סופית ב־29.10.1927)[10].

ד"ר קוהן ודובין, תוך תיאום ביניהם, פעלו כל אחד לחוד, בהתחלה מאמציהם היו ללא הצלחה. קלקלו לא במעט קומוניסטים יהוריים בראש מחלקות שונות במיניסטריוני הפנים והחוץ.

טענתו של דובין היתה, שאי מתן רשיון יציאה להרבי ורוקא ללטביה, תהיה לה השפעה לא רצויה על חתימת החוזה בין לטביה ובריה"מ. הגיע למוסקבה גם הציר הסובייטי בלטביה שאישר שטענתו של דובין היא מיוסדת. הסביבו לתת רשיון יציאה להרבי, בתנאי שמשפחתו תשאר בתור ערובה שהוא לא ינהל תעמולה אנטי־סובייטית בחו"ל. הרבי סרב לנסוע בלי משפחתו וכלי ספריתו, בה היו הרבה ספרים וכתבי־יד נדירים.

לבסוף התקיימה ישיבה של משרד החוץ בנוכחותם של צ'יצ'רין, ליטבינוב ואחרים יחד עם הציר הסובייטי בלטביה. בישיבה זו נתקבלה החלטה לתת לרבי היתר יציאה יחד עם משפחתו.

דובין נסע ללנינגרד, כי הרבי נחשב כתושב לניגרד בה היה מכהן כרב. אחרי מאמצים נוספים, בעזרת בא־כח הצלב האדום, ניתן היתר להרבי ולששה אנשים מבני משפחתו וגם לחלק גדול מספריתו לצאת מרוסיה.

ב־21 לאוקטובר 1927 הגיע הרב, בלוית דובין, לריגה. בה שהה שנים מספר.

אחרי ימים אחדים הופיע דובין בפני העתונות במקום הרבי, וספר פרטים על השתלשלות שחרורו של הרבי וכן על מצבה של יהדות רוסיה. היה ברור שהרבי לא רצה להופיע כדי שדבריו לא יתפרשו כביקורת על מצב יהודי רוסיה וכזה להשפיע לרעה על קהל חסידיו שבשנים ההם עדיין היו מרובים ובעלי השפעה[11].

פעם אחת ויחידה שמעתי את דובין משוחח ברבי: "ירו כידי" אמר הרבי על דובין, — ולא מעט נאוה והערצה הרהרו בקולו של דובין על האמון הרב שהרבי נותן בו.

ז.

בגמר תקופת שני הסיימים הראשונים (1922—1928) היה דובין כנראה בטוח במילוי שליחותו הציבורית על הצד הטוב ביותר ולא ראה צורך להשתמש באביזרים הרגילים של בחירות: אסיפות, כרוזים וכו'. יתכן שבחל בכל האמצעים המודרניים האלה, היה בטוח שעבודתו והתמסרותו, ורוב הטובות שהעניק יעמדו לו בבחירות הבאות.

והנה אכזבה מרה: מספר הקולות שנתקבלו על ידו היה קטן בהרבה מבעבר. הוא נבחר לבדו והפסיד את חברו לסיעה, ראובן ויבנברג. לא מן הנמנע שהאחרון, שלא הופיע אף פעם במליאה והיה רק צילו של דובין, היה בעוכריו.

ולהיפך, מ. נורוק הצליח להעביר לסיים ציר נוסף, — אחיו הרב אהרון נורוק מליבוי; גם לורטון, במחוזו בלטגליה, זכה במספר קולות יותר מבעבר.

הנטיה בבחירות ברחוב היהודי לא תאמה את זו בציבור הלטבי. הסוציאל־דמוקרטים אברו שבעה מקומות. ששה קומוניסטים שנבחרו במקומם לא לקחו חלק אקטיבי בחיים הפוליטיים. נחלשו עוד כמה כוחות פרוגרסיביים והנהגת המדינה עברה לידי היפין.

---

10) יצחק מאריין „15 יאר לעטלאנד". עמ' 65.

11) התיאור הנ"ל על הסקירה של מ. דובין בשחרור הרבי נמסר בקיצור :מרץ. פרטים נוספים אפשר למצוא: א) באינטרוויו של דובין, בעתון „פרימאָרגן" מיום 23.10.27. ב) בספרו של א. א. גרשוני, „יהדות ברוסיה הסובייטית", מוסד הרב קוק י־ם, תשכ"א.

לכן כל המאמצים של הציונים הציונים — שלשה במספר — מול דובין ו„האגודה" — לשנות את ההנהגה של המחלקה היהודית במיניסטריון ההשכלה נחלו כשלון. כי בממשלות הימניות היה דובין הפוסק האחרון בענינים יהודיים.

תקופת הסיום הרביעי — האחרון (אוקטובר 1931 — 15 למאי 1934) היתה בבואה של ההתרחשויות הגורליות באירופה המרכזית. צילו של הפשיזם הגרמני הדגיש הן בארגונים הנציים בלטביה — „פרקונקרוסט", בנסיעות התכופות של מנהיג אגודת האכרים, קרל אולמניס, לגרמניה ובעמדתו התוקפנית של המיעוט הגרמני בלטביה.

אף ברחוב היהודי חל מפנה ימינה, למרות כל הסימנים שהעידו שאם יש תקוה כל שהיא למיעוט היהודי, הרי היא רק בהצבת הכוחות הדמוקרטיים.

אחרי מספר הקולות הזעום שנמסרו למען דובין בבחירות לסיום השלישי, החליטה ה„אגודה" שאין לסמוך רק על הפופולריות של נציגה. אלא ניהלה תעמולה בלתי פוסקת שדובין עלול להפסיד את מקומו, ערכו שורה של אסיפות תעמולה, הפיצו כרוזים והומר. דובין גם הצליח לקבל תקציבים ניכרים לתמיכת בעלי מלאכה בלטגליה. וכתוצאה נבחרו שני נציגים של ה„אגודה": מ. דובין ושמעון ויטנברג.

מ. לזרסון ונ. פיזל, נציגי צ.צ.ר.ס. וה„בונד", הפסידו את מקומותיהם, למרות המאמצים שנעשו ע„י שתי המפלגות להעביר בוחרים לאזור הבחירות שלהם בלטגליה.

גם „המזרחי" הפסיד את מקומו השני, הודות לרשימה נוספת בראש עם תעשין נודע ממשפחת הוף במיטוי.

הכוחות הדמוקרטיים בציבור בלטביה נחלשו והדרך להשלטת הפשיזם נפתחה בהצעות שונות לשנוי החוקה היסודית: לבחור בנשיא הרפובליקה ע„י הצבעה כללית ולא ע„י הסיום, המיניסטרים צריכים להיות אחראים לא רק לפני הסיום אלא גם לפני נשיא המדינה ולאחרון הרשות לצמצם שורה של חרויות: חופש הדיבור, הפגנות, שביתות וכו'.

באוגוסט 1933 התקיימה ישיבת הסיום בו נדונה שאלת הגברת הפשיזם במדינה. בנאומו של דובין בישיבה זו נשמעה נימה אחרת לגמרי. הוא לא תקף את הסוציאל־דמוקרטים, שבעבר היו כלפיו „לא טובים כהרבה ממפלגות הימין", הפעם להיפך, הוא ראה בהם כוח אנטי־פשיסטי בו בזמן שה„איזסרגים" (משמר המולדת) — ארגון צבאי ימיני — הם הם התומכים בפשיזם.

ההתדרדרות במצב הפוליטי באה יד ביד עם מפנה לרעה בצד הכלכלי והבטחוני ודבר זה השפיע ביחוד לרעה על היהודים, בגלל צמצום האשראי. כמה מפעלים יהודיים סבלו מהמונופולים שהונהגו.

דובין ציין בסיום, שכזמן שעמים אחרים יכולים במקרים אלה להעביר את מחוסרי העבודה לחקלאות, נמנע הדבר מהיהודים בגלל חוסר כל קשר לחקלאות.

הקבינט האחרון שהוקם לפני ההפיכה — במרץ 1934 — נתמך בין היתר גם על ידי צירי ה„אגודה". עד להפיכה הפשיסטית נשארו בס"ה חדשיים ובאותו פרק זמן הועלו לדיון השיגויים בחוקת היסוד שהוזכרו לעיל. מבין היהודים סירב רק נורוק להצביע בעד שינויים אנטי־דמוקרטיים אלה. צירי האגודה אף לא הוסיעו על הכמה. יתכן שהרגישו שברגעים האחרונים של קיום הסיום אין להרגיז את המושלים הבאים, — כי היה זה ק. אולמניס, יו„ר הקבינט האחרון, שיזם והוציא לפועל ב־15 למאי את חיסול המשטר הדמוקרטי בלטביה. לא מן הנמנע שאי־ההתנגדות של האגודה לשיגויים בקונסטיטוציה „היא אחת הסיבות" למעמד המיוחד שממנה נהנתה האגודה בימי הפשיזם של אולמניס [12]).

---

12) מ. לזרסון, יהודי לטביה, עמ' 104.

ההפיכה עברה ללא התנגדות כל שהיא. באי־כוח המפלגות השמאליות נאספו בליל ההפיכה ונשלחו למחנה הסגר, ביניהם ראשי צ.צ.צ.ס. ו„הבונד". אחרי חדשים מספר הוצאו כל העצורים לחופש.

ברחוב היהודי נשארו השליטים היחידים נציגי האגודה. כל המפלגות חוסלו. העתונות היהודית נסגרה. רק לרשות ה„אגודה" עמד העתון היחיד „היינט", עורכו היה הציר של הסיים לשעבר, שמעון ויסנברג. ההנהלה הראשית של בתי־הספר היהודיים („הדפרטמנט היהודי") חוסלה ובתי הספר התנהלו אך ורק לפי רוחה של ה„אגודה", בתנועה הציונית נשארו רק המשרד הא"י ו„החלוץ" בשינוי שם, — הלטבים לא התנגדו למוסדות שסייעו להגירת יהודים מחוצה לה.

בשטח הכלכלי היתה מגמת השלטונות לחסל את ההשפעה היהודית בכל שטחי החיים. ברם הם נהגו בזהירות ובקצב איטי, כדי שלא לעורר צעקות ובהלה, ע"י הנהגת שיטת רשיונות לכל ענפי המסחר והתעשיה והחובה לאשרם ע"י המוסדות הממשלתיים והארגונים הכלכליים. הוצאו בראש ובראשונה היהודים ממעגל התעסוקה. כמה יהודים בעלי בתי־חרושת גדולים נאלצו למכור את רכושם ללטבים. הונהג איסור להעסיק עוזרות־בית נוצריות למשה מגיל מסוים. קבלת עבודה ע"י לשכות העבודה הורשתה רק אחרי יכיבה במקום במשך שנים וכו' [13].

יש הרושם שהפעולה כלפי חוץ: העתונות, בתי הספר וכו' היו תחת הנהגתו של ש. ויטנברג ועיקר תפקידו של דובין היתה שוב השתדלות לטובת יחידים. מורי בתי־הספר שפוטרו, בגלל אי התאמתם לקו החדש — היה זה דובין שראג שיקבלו את הפיצויים המגיעים, ולא מעט מהעסקים היהודיים שעברו לידי הלטבים זכו הודות לעזרתו לחנאים שמנעו את ההרס הכלכלי של הבעלים הקודמים.

ת.

בשנת 1939 נחתם חוזה בין ברית המועצות ולטביה לפיו הועמדו לרשות הרוסים בסיסים אוירים באזורים שונים בארץ. ב־17 ביוני 1940 נטלו הרוסים את שלטון המדינה לידיהם ולטביה העצמאית חדלה להתקים.

הוקמה ממשלה חדשה. כל העתונות נסגרה והארגונים חוסלו. כעבור כמה חדשים החלו במאסרים של מנהיגים יהודים מכל הזרמים. בין ראשוני הנאסרים היו מרדכי דובין ומ. נורוק, שנשלחו לפנים רוסיה. גורל אחד עלה למשפחות שניהם. בזמן שהם יושבו במאסר: אשתו, בנו וכלתו של דובין, אשתו ושני בנין של נורוק נספו בימי השואה.

נורוק יצא כעבור מספר שנים לחו"ל ופעולתו הציבורית העלתה אותו למרום פסגת המוסדות הציוניים בחו"ל ובארץ.

אחר היה גורלו של דובין.

הפרטים על שנות חייו האחרונות, שבהן באו לסיומן תקופות מאסר, שחרור ושוב מאסר, לקויים מסבע הדברים בחוסר פרטים ודיוק. אי אלה עובדות ידועות מפי אנשים אתם נפגש כזמן שהיה חפשי, בין מאסר למאסר [14].

מריגה הועבר דובין לבית־הסוהר הידוע במוסקבה — בוטירקי. פרט לסקרים בודדים, כאשר במסרו לו צרכי מזון שבכשריתם היה בטוח בהחלט, אכל רק לחם ומים. פרט לבגדים שהיו לנופו היו לו טלית ותפילין.

---

13) „נסתולי דור" תשט"ו, חלק ב', עמ' 83.

14) חלק מהפרטים המתוארים להלן נמסרו ע"י תייר ששהה זמנית בארץ, חלק ע"י מר שמואל גוטקין, תעשין ותושב ריגה לשעבר שבביתו התגורר חמיו של דובין ואחיו, מר ש. גוטקין עבר את גיטו ריגה ומחנות הסגר בגרמניה. נמצא כעת בארץ.

בספטמבר 1941 בהתקרב החזית למוסקבה, הועבר לסאראטוב, מקום ששום איש לא התעניין בו. האשמה שהוטחה נגדו היתה קרבתו לממשלת אולמניס הימנית.

נשאר במאסר עד יולי—אוגוסט 1942, כאשר הודיעו לו ביום ששי בערב שהוא הפשי לצאת מבית־הסוהר. באין מקום לאן לפנות ומחשש לחלל את השבת, ביקש להשאירו בבית־הסוהר עד מוצאי השבת. הבקשה היתה בלתי רגילה ולא רצו להסכים. לפי בקשתו העבירו אותה למנהל בית־המטהר, ולמרות זה שהדבר היה נגד התוק הושפע מנהל בית־הכלא מנימוקיו והסכים להשאירו.

בצאתו מהכלא נחלש עד כדי כך שלא יכול היה ללכת ונפל ארצה בלי הכרה. אשה שנזדמנה למקום ניגשה אליו. הוא ספר לה שאין לו פה שום איש ושאל היכן נמצאים פה יהודים. האשה הביאה אותו לבית יהודי שוחט. שם התעורר זמן־מה. פגש אנשים שידעוהו מלטכיה. התאושש קמעה, והחל להתענין בנעשה מסביב. בעזרת האנשים שפגש עבר לקויבישוב (סאמארה). לקויבישוב הועברה זמנית הממשלה המרכזית וגם כל הצירויות של ארצות חוץ. כנראה שהודות לקשריו עם חוגי חב"ד, היה מקבל תמיכה בחבילות פעד מתו"ל.

למר ש. גוטקין נודע אחרי זמן המלחמה, שדובין נמצא בקויבישוב, והיות ולמר גוטקין היתה אחות שם, החליט לכתוב לה ובקש למצוא את דובין. שבסה ימצא בקרבת בית הכנסת המקומי, ולמסור לו שפגש את בנו של דובין במחנה הסגר בשטוטהוף. אחותו של מר גוטקין פגשה אותו כשהוא גר בחדר המסכת של השוחט המקומי. היא כתבה למר גוטקין שמובלא בעיניה שאיש חשוב, כפי שתיאר אותו אחיה, חי בתנאים גרועים כאלה. והוסיפה שדובין אמנם מקבל חבילות פעד אבל מחלק את הרוב בין הפליטים הרבים במקום, הסובלים מחוסר כל. אחרי שהידיעה נמסרה כתב דובין למר גוטקין פעמים, ושאל על גורל בנו. כאשר מר גוטקין השיב שלפי כל הסימנים אין תקוה שבנו נמצא בחיים כתב דובין שנית אם לא ידוע למר גוטקין תאריך פטירת בנו. מובן שדבר זה לא היה ידוע למר גוטקין.

בשנת 1946 בא דובין לריגה. התהלכה שמועה שמצד אחד בא להיוודע על שארית משפחתו, ואולי היה גם בדעתו לעבור את הגבול לחו"ל. להשערה השניה מתיחסים בסך מכיון שהוא התהלך תפשי, ביקר במנין „באואר־בערג", — מקום פעולתו לשעבר — הרבה יהודים ולטבים כרכו אותו לשלום והראו עליו כעל איש שהיה בזמנו קריב לאולמנים. מספרים אף שדרשו ממנו שיסיר את זקנו, כדי לשנות את ערצופו, כדי להעבירו לחו"ל, אבל הוא סרב.

בריגה נשאר זמן קצר. יש סברה שהודיעו לו שעוקבים אחריו ויעצו לו לעזוב את ריגה. הוא חזר למוסקבה. שם אפשר היה לפגוש אותו בקרבת בית־הכנסת. כמו בקויבישוב התענין במוסקבה בצרכים יהודיים, אפית מצות, חברה קדישא וכו'. בשנים 1948—1949 נאסר פעמים מספר ולבסוף נשאר במחנה ריכוז. שם היתה לו קרובה שעזרה לו.

נורוק כתב במאמרו שדובין נפטר „בסיביה הרוסית הקרה שבצפון" — יש שמסיקים סמך בזה ואומרים שהוא נפטר במחנה הריכוז קרוב למוסקבה.

ט.

באחד הפרקים הקודמים תיארנו את ההתנגשויות בין דובין ונורוק בסיום הלטבי. מקור המחלוקת היה לא רק בהשקפות פוליטיות שונות, אלא נבע גם מהאופי והמוצא של שניהם. אחד ספוג מסורת עממית חב"דית של יהודי התחום, והשני יהודי קורלאנדי, שלמרות המורשת הדתית הקפדנית, היה מעורב לא במעט בתרבות מערב־אירופה. — שני חלקי יהדות שמוזגו להסיבה אחת בזמן הקמת לטביה.

השנים שחלפו, האטון שפגע בשניהם, הפרסי של כל אחד מהם והיפולה של ההרוח בה חיו ופעלו, הביאו להתפיסות ולהתרוממות ידועה וראיית הדברים מנקודת מבט אחרת.

והרי קטע מהמאמר של נורוק שנכתב אחרי פטירתו של דובין ושהתחלתו ציטטנו בראש המאמר:

"...ר' מרדכי דובין היה ידידי וחברי רבות בשנים. היינו חברים בסיום הלטבי... עד פיזורו ע"י הרוזן בלסביה, אולמניס, בשנת 1934. ובכל השנים הללו לא זזה ידו מתוך ידי.

למרות שהיו חלוקי דעות ביניבו ביחס לנישתנו לעבודה הפוליטית והציבורית, — אני רואה חובה לעצמי להדגיש שזו היתה מחלוקת לשם שמים, ולא פגעה חלילה ביחסינו האישיים.

ר' מרדכי דובין הצטיין במיוחד באהבתו הכוערת לעם ישראל ולערכיו הנצחיים. היה מוקיר רבנן בכל הפרסים ועמד לפניהם -כעבדא קמי מריה"... היה צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו, בעל מדות תרומיות וטוב מוג. לב טוב וסהור פעם בקרבו. בדרשותיו לשמירת מסורת אבות, אסילו ביחס למנהג שבמנהג. היה קשה כברזל.

ר' מרדכי דובין היה שתדלן -פאר אקסלנס-. ביתו היה פתוח לרווחה מהשכמת הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה לכל הזקוקים לעזרה...

נלקחה מאתנו אישיות גדולה, עסקן שראה בסבלות אחיו ועמד להושיעם, בעל נפש ערינה שלא מהעולם הזה...".

ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

השואה הנאצית בברית המועצות
(תרומה חשובה לבעיית העבר והעתיד של היהודים הסובייטיים)

1.

האסון האיום שפקד את העם היהודי בשנות השלושים והארבעים של המאה הנוכחית, ושהביא להשמדתם הפיזית של ששה מיליון יהודים ע"י פעולת רצח מאורגנת ושיטתית, לא דלג גם על היהודים בתחום הסובייטי. והיה זה חסרון גדול במחקר השואה וממש פשע כלפי דברי ימי ישראל בתקופתנו, שעד כה הופנתה תשומת לב כה מעטה לבירור האמת על היקף השואה בתחום הסובייטי, על טיבה המיוחד ועל המסקנות, שיש להסיק מתוך העובדות למען העולם כולו, ולמען היהודים במיוחד. מתוך פרק זה של השמדת־היהודים.

גם עתה — לאחר יותר מעשרים שנה — אין הצעדים הנעשים לחקר השואה ההיטלרית בתחום הסובייטי משביעים רצון. אפילו פעולות המוסדות הממונים על מחקר השואה ומיצוי כל האמת עליה — ולמרבית הצער אפילו המוסדות הפועלים במדינת ישראל, שמטרתם היחידה היא איסוף החומר על שאלה זו — אינן מספיקות בהחלט ויש סכנה, שלרגל הזנחה זו תפגענה גם האפשרויות, הקיימות עוד היום, להגיע לידי ציור תמונה אמתית ונאמנה של שואת היהודים הסובייטים בשנות הארבעים.

כל עבודה המוקדשת לפרק זה של ההיסטוריה היהודית בת־זמננו — תשובה איפוא פי כמה. ויש לברך על יוזמתו של בניימין וסס שלקט והוציא לאור בתל־אביב את המאסף „בחבלי כליה" (יהודי רוסיה בשואה הנאצית 1941—1943), (הוצאת ארכיון העבודה — המחלקה לחקר יהדות רוסיה, תל־אביב, תשכ"ד 1963). וחשוב ביותר, שהמאסף אינו יציאת חובה בלבד, אלא שבצד החומר הגלמי — יש גם פתיחה מאלפת, גם „רשומות ותעודות", גם רשימת המקורות, גם תצלומים רבים. המלאכה נעשתה באמונה רבה, בהקפדה יתרה ובשאיפה נמרצת לנצל את כל „הסקירות, הסיפורים והעדויות, שנכתבו בימים הסוערים של המערכה הצבאית וההשמדה האיומה של מרבית הקהילות היהודיות ברוסיה" (מתוך הפתיחה, ע' 7).

עיקרו של הספר — הוא חומר מתורגם מרוסית או מיידיש, המתאר את פרטי ההשמדה באזורים סובייטיים שונים. את רובו של הספר — תופסים התאורים האלה. זוהי מעין מגילת השואה הרוסית — הפרקים „ויהי בימי השואה", „בערי ההרגה" ו„רצח ילדים" תופסים קרוב למאתים עמוד. כל סיפוק — רווית דם, כל שורה — זעקת האשמה כלפי הפורעים וצוררי היהודים. והתצלומים — הרי הם מעין עדויות הנותנות תוקף לדברים שנכתבו, ואין זה קל לכל הרואה תצלומים אלה להשתחרר מתרושם העמוק שהם מטביעים בנפשו.

וטוב עשה ב. וסס כהקדימו למגלת העובדות את הקדמתו „הפתרון הסופי בביצועו" ואת הקטע מתוך נאומו של גדעון האוזנר במשפט אייכמאן (ע' 30) — זהו נסיון לסכם במספרים את האבדות של היהודים הסובייטים בשואה. (אגב: גם בתשבון מספרי זה מתגלה החומר כמחקר רציני לנבי שואת היהודים הסובייטים: בין החישוב של מדעני

-יד וסם" המגיע עד מליון וחצי יהודים שהושמדו בשואה בבריה"מ, ובין חישובו של יעקב לצ'ינסקי: "יוצא איפוא שבעקבות שואת הנאצים ניספו בשטחה של בריה"מ המועצות כשלושה מיליון יהודים, וזה מתקבל על הדעת" (ע' 18) — ישנו פער של למעלה ממליון יהודים. אין ספק, שלמען הדיוק במספרים אלה יש צורך לדרוש עד לעומק הבעייה ולשם זה יש לנייש את כל המקורות ולהעמידם זה מול זה בעזרת מכשירים מדעיים.

בינתיים נשם לא הפתסק בתמונת ההשמדה בלבד. הוא צרף לספרו גם שני פרקים על פעולות ההתגוננות היהודית, "גילויי ההנגדות ופארטיזאנים יהודים" (ע' 189 עד 222) ו"פעולות הועד היהודי האנטיפאשיסטי" (ע' 225—253). לפרקים אלה ישנו לא רק ערך עובדתי רב. בפרקים אלה נרמז גם הצד הספציפי של השואה ההיטלרית בבריה"מ המועצות: מעשי השואה היו אכזריים ביותר בתחום הסובייטי — אך גם דרכי התגוננותם של היהודים הסובייטים היו מיוחדים במינם. מלחמת היהודים נגד היטלר וצבאותיו היתה מלחמת גבורים והיא הובשמה בתנופה יותר גדולה ויותר יעילה מאשר בארצות אחרות. ולא היה זה בגלל תכונותיהם המיוחדות של היהודים הסובייטים בלבד (היהדות הרוסית "אומנה" במאבקה נגד האנטישמיות ונגד הפורעים עשרות בעשים, והדור שעלה בגורלו להתגונן מפני היטלר היתה לו מסורת אבות פעילה מזו שהיתה ליהודים בגרמניה או בהלקיה המערביים של פולין). אלא גם בגלל התנאים המלכתיים שבהם חיו יהודי בריה המועצות בזמן הסתערותו של הצבא ההיטלרי על בריה המועצות. תנאים אלה עשו מצד אחד את ההתגוננות היהודית לקלה ויעילה יותר — רבבות יהודים נלחמו בקרב הצבא הסובייטי כמגוייסים או כמתנדבים. היהודים הצטרפו לגדודי הפארטיזאנים שנתארגנו בהשראת הסובייטים ובהנהגתם. התעמולה הסובייטית הרשמית הוקיעה את מעשי האכזריות של הפולשים הגרמנים וכו'. מצד שני — היו בסעולת היהודים נגד היטלר בתחום הסובייטי קשיים מיוחדים במינם. לקשיים אלה רומז הספר "בתבלי כליה" בדברי ההקדמה לפרק בדבר הועד האנטיפאשיסטי.

.2

לכאורה — אין הספר "בתבלי הכליה" מעורר בעיות. זהו קובץ מיוחד לתאור השואה ההיטלרית בבריה"מ המועצות, המתאר מפי עדי ראייה ומסמכים את תורבן הקהילות באוריה, אומאן, בוברויסק, ברדיצ'ב, דניפרופטרובסק, הומל, וויטבסק, זיטומיר, חרקוב, מינסק, סמולנסק, פולטבה, פרוסקורוב, קיוב ("באבי יאר") ובקהילות אחרות. זהו קובץ המייחד את זכרם של אנשי ההתנגדות היהודית, של הפארטיזאנים ושל החיילים והגנרלים היהודים, שנלחמו בגבורה ללא חת בצוררים ושהרימו את תרומתם למאבק הגדול, שבסופו היה — כמקום ה"פתרון הסופי" שבשמו דגל היטלר — הנצחון הסופי על היטלר והכחדת ההיטלריזם עד לכיבושה של ברלין והכניעה של גרמניה בשנת 1945.

אולם יש בקובץ זה, מבלי שהוא יכנס למולמום כל שהוא ומבלי שיסטה מתפקידו העיקרי, שהוא לספר על השואה בתחום הסובייטי ולהעמיד מצבה לקרבנות שנפלו ולהציב יד לגבורים שהשתתפו במאבק המר נגד האויב הנאצי — משום תרומה חשובה לפתרון בעייה אחת, ההשובה מאוד לא רק כשהיא לעצמה, אלא שיש להתייחס אליה בכובד ראש גם משום עניה קשורה בהערכת מצבם של היהודים הסובייטים — ועוד יותר: שכרוך בה במדה רבה גם עתידו של הקיבוץ היהודי בבריה"מ-המועצות.

בידוע — נשוש מזה עשרות בשנים הויכוח בקרב המחנה הדמוקראטי והמהפכני ברוסיה על זכותם של היהודים הרוסים להיות חלק בלתי נפרד מכלל-ישראל, מהעם היהודי כולו. בשנים הראשונות לאחר מהפכת אוקטובר, בשנות מלחמת האזרחים בין תומכי

המשטר הסובייטי ומתנגדיהם. בשנות ה"סוליסיקה הכלכלית החדשה" (הנ"אפ) החריף עוד הויכוח הזה, מתוך השקפות ונקודות מוצא רבות — התגבשו שתי הגישות הקיצוניות הבאות: מצד אחד — הגישה של היסודות הציוניים בתוך הישוב היהודי ברוסיה, שרעתם היתה, כי אין לפחות את הבעייה היהודית ברוסיה ע"י החלטות מקומיות בלבד (הקניית זכויות אזרחיות, שלטון עצמי בתחום התרבות וכו') אלא שיש להכיר בקיבוץ היהודי ברוסיה כחלק מהעם היהודי כולו, ושיש גם ליהודים הרוסים חלק בתחיית העם הזה, שאינה יכולה להתגשם, אלא ע"י מאמץ העם כולו — ובסופו של דבר בבנין מדינה יהודית בארץ ישראל.

מצד שני — היתה הגישה האינטרנאציונליסטית, שבה דגלו המפלגות הסוציאליסטיות, ובפרט מפלגת השלטון מאז 1917, הבולשביקים. לפי דעת המפלגה הקומוניסטית, היה פתרון השאלה היהודית ברוסיה צריך להצטמצם בפתרון מקומי גרידא. למעשה — סענו הממונים על שאלות המיעוט הלאומי היהודי בברית־המועצות — היתה ה"בעייה היהודית" רק המצאת המשטר הצאריסטי והמעמדות השליטים ברוסיה לפני המהפכה. ואילו ברגע שבוטלו ההגבלות האזרחיות של היהודים וניתנו להם אותן האפשרויות, כמו ליתר העמים, הרי ממילא, מעצמה, באופן אוטומטי — נעלמה "הבעייה היהודית" ואין לראות את היהודים הסובייטים למקופחים כלל. כתוצאה ישירה מגישה רעיונית זו — הוכרז ע"י המוסדות הרשמיים בברית־המועצות, כי כל דיבור על התפתחות עצמאית של היהודים — אינו אלא לאומנות מזיקה ופושעת, כי כל דבקות במחשבה של הקמת מדינה יהודית, של הגירה לארץ ישראל, — הינה שרות לכוחות האימפריאליזם העוינים לשלטון הסובייטי.

נוסף לכך — היתה בעייה עיקרית שרוויה בויכוח: השאלה, אם יש אינטרסים משותפים ליהודים בכל העולם כולו, והאם מהווים היהודים בתחום הסובייטי חלק מהעם הזה. התשובה של הקומוניסטים היתה (על סמך ההוברת הידועה של סטאלין מלפני המלחמה העולמית הראשונה) שלילית בהחלט, וליתר תוקף היתה מחלקת התעמולה שליד הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית חוזרת ומדגישה: מכיון שאין בעייה יהודית בברית המועצות קיימת, מכיון שהממשלה עצמה היא הנלחמת באנטישמיות, מכיון שהיהודי נהנה מהגנה מספיקה מצד ברית המועצות ולא יוכל לקרות כל רע ליהודים בתחום הסובייטי, — על כן ממילא אין כל שותפות של אינטרסים בין היהודים הסובייטים לבין אחיהם ביתר חלקי העולם.

שעת המבחן הגדולה כאה גם ליהודים באירופה כולה, וגם ליהודים בתחום הסובייטי עם השתלטות היטלר והתחלת השואה הנאצית. לבמבחן הטראגי הזה ניתנה תשובה היסטורית ברורה והחלטית גם לויכוח כנוגע לשאלת היהודים הסובייטים.

הספר "תבלי כלה" הוא מסמך חשוב להבהרת בעייה זו. מתוך התאורים המזעזעים של השואה הנאצית, שהתחוללה על אסם ועל חמתם של השלטונות הסובייטיים בתוך האזורים שנכבשו ע"י הצבאות הנרמניים — מתבררת אחדות הגורל שבין היהודים אשר בארצות המערב והמזרח, שהיו תחת השלטון הקפיטליסטי — ובין מיליוני היהודים שתיו בצל השלטון הסובייטי. התליין, ס.ס., ה"איינזאץ גרופן" של הנאצים, לא עשו הבדל כלשהו בין יהודי ליהודי. (ראה ההוראות "מיהו יהודי" בספר תבלי כליה, ע' 25). לא הבדילו בין יהודי שנספג לתוך התרבות הרוסית או האוקראינית ובין יהודי שהיה קשור במסורת היהודית.

וקודם כל: למרות כל הסיסמות העיוניות, למרות הרצון הטוב שהראו הנציגים הסובייטיים במקומות שונים בהשתתפותם בפעולה להצלת יהודים בודדים — הרי מתוך ספרו של וסט מתבררת עוד פעם האמת האיומה: מאות אלפים יהודים נספו בשואה

בתחום הסובייטי, עצם קיומו של המשטר הסובייטי לא היה בו משום ערבות מספיקה לנבי השואה ההיטלרית. היהודים הסובייטים לא ניצלו מהשואה.

יתר על כן: רוב ההומר שמשתמש בו ב. וסט בספרו שאוב ממקורות סובייטיים. כמעט כל הציטטים הם מתוך בטאון ה„צד האנטי־פאשיסטי היהודי" שהוצא לאור במוסקבה „אייניקייט". גם מקורות רוסיים מובאים ע"י ב. וסט. יש גם מאמרים מתוך עתונים ומאספים רוסיים, שיש בהם נימה תעמולתית ברורה. ובכל המקורות האלה — לא נאמר דבר על פעולות הצלה מיוחדת למען היהודים. וברור — פעולות הצלה מיוחדות למען היהודים לא התנהלו ע"י הסובייטים, ואף פעולת הצלה אינדיבידואלית (פעליה אנו למדים מתוך הסקירות המפורטות על פעולת ההשמדה בהולנד, בדניה, בצרפת, ואפילו כמדת מה: ברומניה ובהונגריה) לא היתה בתחום ברית־המועצות. ואין צורך להסיק מתוך עובדה זו מסקנות מרחיקות לכת בנוגע לאי־כוונתם של הסובייטים במאבקם נגד היטלר. אך העובדה היא, שהסובייטים לא יכלו להתגבר על שנאת היהודים העמוקה השורדת בחלק מהאוכלוסיה האוקראינית (לדוגמה) ושעל כן נשארו היהודים ללא עזרה מצד תושבי־הארץ בשעה שהגיע תורם להישמד ע"י הנאצים האכזריים.

3.

ספרו של ב. וסט מונבל לפי התאריך המוזכר בכותרת הספר לשנים החמורות ביותר של השמדת היהודים הסובייטים — לשנים 1941 עד 1943. למעשה הופסקה לאחר שנת 1943-44 ההשמדה הסיטמאלית של היהודים הסובייטים. מפני שבאזורים שנכבשו ע"י הגרמנים בראשית המלחמה נגד רוסיה נכר לא היה „חומר" להשמדה (המלאכה נעשתה לפי הוראות ה„פתרון הסופי" מיד בחדשים הראשונים לאחר כניסת הצבא הגרמני, לאחר הפלישה לאוקראינה ולמחוזות המערביים של ר.ס.פ.ס.ר.) ומפני שלאחר התבוסה של הצבא הגרמני בקרב ליד סטאלינגראד, ולאחר הנצחון הסובייטי בקרבות ליד קורסק — התחילו הגרמנים נסוגים לאחור והאזורים הכבושים התחילו עוברים חזרה לידי הסובייטים.

אולם החשבון הסופי, הלקח, מוסר־השכל של תקופת השואה ההיטלרית — היה פרי השנים שלאחר תבוסתו הסופית של היטלר. בשנים שלאחר מלחמת העולם השניה — ישבו המנצחים במלחמה זו וביניהם תפשו מקום לא מבוטל הנציגים הסובייטים, על מדוכה זו. אי אפשר היה לעבור על השואה ההיטלרית ולא לטפל בשאלת היהודים, שהובנה מחדש ע"י העלולי הגרמנים. צריך היה להגיב על תקופת היטלר ולהסיק את המסקנות ההכרחיות מתוך השנים של השואה.

זה לא היה עוד ויכוח מופשט. העמדת טענה זו מול אחרת. בעיית היהודים התיצבה בזרקורי דעת הקהל העולמית באופן ברור וקונקרטי — ששה מיליון הקרבנות היהודים הכריחו את העמים לטכס עצה על עתיד העם היהודי. על מציאת תחבולה, שלא ישונו לעולם מעשי אכזריות כמו מעשי היטלר וכי העם היהודי יוכל להתקיים ללא איום בקרב העמים.

התשובה היתה: מדינת היהודים. בישיבות האו"ם הושמעה בתוקף הדרישה ליצירת מדינה יהודית. הנציגים הסובייטים לא יכלו להתעלם מבעייה זו. בשנת 1947 נשמע מעל במת האומות המאוחדות נאומו של הנציג הסובייטי, הוא הבריז קבל עם ועדה — על הצורך בחלוקת ארץ ישראל, ועל ההכרח ליצור מדינה יהודית. נאומו של גרומיקו (שחכנו ואף ניסחו אושרו ע"י סטאלין) נימק את דבריו באופן מוחשי ובולט. הוא מצא, כי זכותו של העם היהודי להתרכז וליצור מדינה לעצמו נובעת מתוך העובדה שהמדינות שבהן היו ישובים יהודיים לא יכלו להבטיח את האוכלוסיה היהודית מפני אימת השואה הנאצית. היתה בנאומו של גרומיקו — בניגוד לעמדת הקומוניסטים כלפי היהודים ושאלת

אחדות העם היהודי שמלפני המלחמה העולמית השניה ושנות "חבלי הכליה" — הזדאה ברורה בפתרון היסודי של הבעיה היהודית, ביצירת מדינה יהודית — כאמצעי למתרון זה.

אולם, לאחר הדאה זו — ועם ההתלהבות הגדולה שנתעוררה בין היהודים הסובייטים לעצם הדעיון של הקמת מדינת ישראל ולתמיכת הממשלה של ברית המועצות ברעיון זה — חזרו בהם שליטי ברית המועצות באופן חלקי מעמדתם: הם הוציאו את היהודים הסובייטים מכלל כל יהודי העולם, והתכחשו לתביעה היהודית, לכלול גם את היהודים הסובייטים בעם היהודי החוזר למולדתו.

גלא היה זה ויכוח מופשט בלבד. היהודים הסובייטים עמדו על זכותם להיכלל בתוך העם היהודי החוזר למולדתו — ואילו השלטון הסובייטי, בראש וראשונה: סטאלין עצמו — התנגדו לכך והתחילו ברדיפות היהודים, באותה מדיניות נפסדת שהביאה להמשך "הבלי כליה" בתנאים הסובייטיים בשנים 48 עד 53, גם לאחר שנפסקו בחלקן הרדיפות עם מותו של סטאלין — לא נתמלאו הדרישות הלאומיות של היהודים, אפילו במידה שהיו הדרישות האלה מובאות בחשבון בשנות העשרים.

אמנם — ביום (ובשנים האחרונות בכלל) עמדת היהודים היא תקיפה יותר — וברור כי היהודים הסובייטים עצמם למדו את הלקח משנות היטלר. אין היהודים הסובייטים רוצים לסבול שוב את הצרות. שסבלו בשנים של ב"הבלי כליה". הם מדגישים את האנטי־שמיות המתגייסת נגדם בתחום הסובייטי — והאהדה למדינת ישראל יונקת מהנסיון המר של השנים ההן.

י. ברזילי

לתולדות תנועת צ. ס.

א.

היתה תנועה ואינה עוד. אך עקבותיה ועקרונותיה לא נעלמו וניכרים עד עתה בתולדות הציונות, בתנועת העבודה ובשתי המפלגות העיקריות שלה — מפא"י ו"אחדות־העבודה". רבים מקובעי דרכה של מדינת־ישראל ושל ה"הסתדרות" הם מיוצאי התנועה הנ"ל או בריח־הנוער שלה ברוסיה ושלוחותיה בלטביה, בליטא ופולין, בהן פעלו עד השואה.

יש לברך על כן על הופעת ספרו של י. ריטוב *, המתאר את תולדות תנועת "צעירי־ציון" פראשית נצניה בהתהלת המאה העשרים ועד לועידה השלישית שלה בשנת 1920. שבה הוכרז על יסוד המפלגה הציונית־סוציאליסטית (צ. ס.), ועומד על התפתחותה מקבוצות בודדות המזורות ברחבי רוסיה ועד להפיכתה לתנועה המונית עם פרוץ מהפכת פברואר בשנת 1917.

המחבר מעביר לנגד עינינו את שלבי התפתחותה של תנועת "צעירי־ציון", את לבטיה, דרכי פעולתה ובקשרו אותם בתולדות יהדות רוסיה והציונות משחזר הוא לשני הקורא את אחד הפרקים החשובים בתולדות עמנו ברוסיה בשנים ההן.

היתה זו התקופה שהתחילה בפרעות קישינוב והומל (1903) מחד, ובהרגשת אולת־היד והיאוש שאחזו את התנועה הציונית עם מותו של הר"ר ת. הרצל ז"ל ופולמוס

* ישראל ריטוב — פרקים בתולדות "צעירי־ציון" — צ. ס., עם עובד 1964 (78 עמ').

אוגנדה — מאידך. הקופה של פרוץ מהפכת 1905 ברוסיה, שדוכאה תוך שבלי דם יהודי בעקבות פרעות המוניות שפגעו ב־700 ערים ועירות, והאכזבה האיומה שבאה אחריה, אך למרות כל אלה עוררו הכיסופים הנפשיים של טובי הנוער היהודי לגאולת האדם והעם — תנועה מלאת כוח ותנופה ורבת חן ותסד.

בלי פרוגרמה ברורה וביסוס רעיוני קמו או ברחבי רוסיה ופולין ארגוני „צעירי־ציון" שמעין מצע משותף היה להן: „ציונות מעשית מבשיטה, עליה, הלוציות, תרבות עברית, הדבקות בהמוני העמלים, השתתפות במאבק לשחרורה של רוסיה מעול הצארים, מלחמה לשווי זכויות היהודים ולאוטונומיה לאומית ושאיפות סוציאליסטיות לא ברורות". על רקע זה קמו ב־1903 אגודות „התחיה" בווארשה ולאחר מכן בפינסק, מינסק, קישינוב ועוד — שמספרן הגיע בשנת 1905 עד ל־40 ובשנת 1906 קיימו בפינסק מעין ועידה ארצית שקבלה תכנית המתבססת על שלושה סעיפים עקריים והם: לאומיות, ארצי־ישראליות ועממיות. אך התנועה הזאת לא האריכה ימים והתפוררה במהרה, ויורשתה היתה תנועת „צעירי־ציון".

ב.

בתחילה היוותה התנועה את המשמרת הצעירה והפעילה של התנועה הציונית. על העדר הפרוגרמה כיסו האמונה, האמת הפנימית, תחושת הגורל ומסביב לאלה גדל מחנה הצעירים שצעדו בעוז ובגאון ו„עשו דרכם מהשקל הציוני עד לקומונה על גדות הירדן". מהם קמה העליה השניה, ויותר מאוחר ארגון „החלוץ", ובמרוצת הימים — העליה השלישית ומכותה — ה„הסתדרות".

באותה שנה — 1906 — הוקם לראשונה בקישינוב המרכז של צ"צ ולו סניפים רבים, בעיקר בדרומה של רוסיה, ובכינוס שהתכנס בקישינוב נוסחה בהשפעתו המכרעת כל חיים גרינברג ז"ל הפרוגרמה של התנועה, שערין היה בה הרבה פתחיפושים. „הפרוגרמה הזאת ראתה בלאומיות — תופעה סבעית, בגולה — סיבת התנוונותו הרוחנית והחמרית של העם היהודי, בציונות — פתרון מלא לשאלת היהודים, ובפועל העובד היהודי — את הנושא העיקרי להגשמתה. גם במקומות אחרים (רובוסרי, וילנא, וארשה ועוד) נוסחו פרוגרמות דומות.

בשנת 1905 קמה בארץ־ישראל תנועת „הפועל הצעיר" ואחרי הפגישה הראשונה אתה בקונגרס השמיני בהאג (1907) התחילו להתפתח הקשרים בין תנועת צ"צ בגולה ל„הפועל־הצעיר". „הפועל הצעיר" התמסר לכנין הארץ וליצירת עם עובד ותברה חדשה ו„צעירי ציון" נסלו על עצמם את הפעולה ברוסיה. הם באו אל הנוער ועשו את העבודה הציונית המעשית. וכל זה במתארת מפחד רדיפות המשטרה.

אחרי הקונגרס השמיני הוקם כארץ בראשותו של הר"ר א. רופין המשרד הארצי־ישראלי; באותה שנה הוקם בארץ ע"י חברי „פועלי ציון" הקולקטיב בסג'רה — אבי התנועה הקבוצתית, נוסדה הסתדרות „החורש" — הגרעין להסתדרות וגם „השומר". כל אלה הכבירו את פעולות צ"צ בגולה; גם במלחמת השפות, שהתלקחה ביתר שאת ברחוב היהודי אתרי ועידת צ'רנוביץ בשנת 1908, בין ה„אידישיסטים" וה„עבראיסטים", לקחו צ"צ הלק פעיל, אך הם נלחמו ב„אידישיזם" ולא ב„אידיש".

בשנה 1909 נמשכה התפשטות התנועה והתחנבשותה והמרכז עבר צפונה — לווילנא. האגודה בווילנא התליטה על יסוד „החלוץ" וגם שלחה ציר לקונגרס השישי, את יעקב קרונין ז"ל. גם בווארשה ובלודז' קמו מרכזים חשובים של התנועה ואנשי לודז' התחילו לתבוע את כינוסה של ועידה, שתקבע פרוגרמה קבועה לתנועה.

הועידה התכנסה בלורז' בסוכות 1910 בהשתתפותם של כ־20 ציר מרוב הקהילות הגדולות ונמשכה שלושה ימים. בענין הפרוגרמה נתקבל אחרי ויכוחים ניסוח ברוחו של „הפועל הצעיר" (הסתייגות מהמרכסיזם וממלחמת המעמדות וכו'). כמו כן הוחלט להשאר בהסתדרות הציונית, אך להוות בה פרקציה נפרדת.

אחרי הועידה נאסרו רוב משתתפיה והעבודה במקומות נחלשה עקב זה לזמן־מה.

מצבם של יהודי רוסיה החמיר והלך והגירת היהודים לארצות־הברית ואחרות גדלה, אך זרם דק (כ־3000 נפש לשנה) סנה גם לארץ־ישראל. בארץ חלה אז התסתחות נוספת. קמה קבוצת דגניה, הקואופרטיב של אופנהיימר במרחביה, נוסדה ההסתדרות החקלאית וכד'.

תנועת צ"צ נדלה אף היא והתפתחה והתבגרה מבחינה רעיונית ומעשית והוציאה מתוכה עסקנים בכל שפחי החיים היהודיים ברוסיה וגם מנהיגים בעלי שעור קומה. בהשפעת אישיותו של אליעזר קפלן עבר אז מרכז התנועה למינסק. אחרי כשלונו של הכנס בלחז' נבר הצורך בהידברות כל־ארצית ואנשי מינסק לקחו על עצמם את היוזמה וערב הקונגרס התקיימה במינסק פגישת 20 צירים מן הערים הגדולות ונעשה בה נסיון לנסח את השקפת עולמם של צ"צ: — „צ"צ הם תנועה של הציונות העובדת, המתבססת על המעולה הציונית ועל עבודת־ההווה בגולה לטבת מצבם של המוני העובדים ודלת־העם".

בבחירות לקונגרס ובחרו שלושים צירים של צ"צ, מהם 10 ב"כ „הפועל הצעיר". הועידה הראשונה של צ"צ התכנסה באוגוסט 1913 בוינה אך למעשה היתה זו פגישת תברי ה„פועל־הצעיר" וצ"צ (בסה"כ כ־56 איש). תברי „הפועל הצעיר" הטביעו את חותמם על הועידה וגרמו לכך שתעמוד כולה בסימן א"י, ולכן הוחמצה ההזדמנות להבהיר באופן מלא את האידיאולוגיה של צ"צ ואפשרות היותם מוכנים להוסיף כמסלנה בסערות הגדולות שכבר נראו באופק. אך הועידה הניחה את היסתדות להסתדרות צ"צ עולמית, שתעסוק בעבודה מעשית בארץ־ישראל, בעבודה תרבותית בין ההמונים ובהכשרת תלוצים לארץ וכמרכז החליטה הועידה על קשר מתמיד בין צ"צ ו„הפועל הצעיר".

אחר הועידה נדלה הפעולה בסניפים. מספרם הניע ל־65 ומספר החברים ל־8.000. המרכז התעבר לוארשה ושם התחילה תקופה של פעולה מגוונת ורבת תנופה. אך לא עברו שבועות מעטים ופרצה מלחמת העולם הראשונה.

ג.

המלחמה, שהתנהלה בעיקר בשטחי „תחום־המושב" שרוב יהודי רוסיה גרו בו (ליטא, פולין ויותר מאחר אוקראינה) גרמה להרס רב של חייהם, במיוחד היה המצב קשה בפולין, שם היו היחסים בין היהודים והפולנים מתוחים מאוד. ובזמן המלחמה העלילו הפולנים על הישוב היהודי את עלילת הריגול לטובת הגרמנים שמצאה אוזן קשבת במפקדה הרוסית, וכתוצאה מזה ניתכו על הישוב היהודי גזרות ורדיפות ולבסוף — במאי (שבועות) 1915 גורשו תוך ימים ספורים כל היהודים מאזורי הגבול ומפלגי קורלנד, קובנה וגרודנה ונשלחו לרסיה הדרומית והמזרחית, בסה"כ כ־250 אלף נפש. אז באה לידי ביטוי פרשה נפלאה של התנדבות ועזרה לפליטים, הדור הצעיר נרתם לעבודה זו בכל להט נשמתו והתלהבות יוצאת מהכלל ופעל בקליטת הפליטים בעבודת חנוך, עזרה רפואית, שיקומם וכד'. צ"צ לקחו חלק פעיל מאוד בפעולה זאת, שלא היתה כדוגמתה.

עם כבוש פולין ע"י הגרמנים עבר המרכז למוסקבה ובראשו עמדו א. קפלן ז"ל וישראל מריפינסקי — מרום יב"ל.

המלחמה עוררה הרבה בעיות חרשות בקשר עם הרגשת ההפכה המתקרבת ובאה ובקשר עם הנעשה בארץ־ישראל ובציונות העולמית. מתוך צמיה לעליה גדולה, התחילה התנועה בארגון סניפי „החלוץ". זו הפעולה שנרשמה באותיות זהב בתולדות צ״צ ושבתנה ביטוי לכל הכיסופים הציוניים והסוציאליסטים שנצטברו בתנועה ולכל המרץ, ההתלהבות והמסירות שפעמו בלבות חברי צ״צ.

בפבריואר 1917 פרצה המהפכה ברוסיה. בין היהודים שררה התלהבות גדולה מאוד, ובמיוחד אחרי שהממשלה הזמנית בסלה ב־3 באפריל 1917 את כל ההגבלות שהלו על היהודים והם נהין שוויזכויות עם כל תושבי רוסיה. ברחוב היהודי ניטשה המלחמה בין הציונים ומתנגדיהם ולמרות כל הזוהר והתקוות שהביאה המהפכה, ולמרות העובדה שחלק ניכר של הנוער היהודי נסחף במהפכה — נשאר רוב העם ורובו של הנוער נאמנים לצו התזיה הלאומית. והתנועה הציונית גדלה ונתרחבה. תנועת צ״צ שמנתה במהרה מאות סניפים ורבבות חברים נהפכה לתנועה המונית שעלתה במספרה על כל המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות גם יחד. ההתלהבות לארץ־ישראל לא נפגעה ולא נחלשה במרוצת המהפכה. ב־11 במרץ 1917 נתכנסה במוסקבה מועצה של חברי המרכז וב״כ המחוזות שנקראה בהפזון רב ובה הוחלט להסתפק במסגרת פרוגרמטית כללית: „תנועת צ״צ מאחדת את כל הכוחות הדימוקרטיים הפעילים בהסתדרות הציונית", ולקבוע את שאלת הפרוגרמה כסעיף עיקרי בועידה השניה שעמדה להתכנס בחודש מאי בפטרוגרד סמוך לועידה הציונית השביעית הכל־רוסית.

הועידה השניה של צ״צ נקבעה ל־18—24 במאי 1917. למעשה היתה זאת הועידה המייסדת של התנועה, שאיחדה בתוכה אגודות רבות המפוזרות על פני כל רוסיה. כל ההכנות נעשו תוך סערת המהפכה ותוך בירורים רעיוניים שהתנהלו בכל הסניפים על יסוד החומר שפורסם ב„ידיעות מרכז צ״צ", שהופיעו במוסקבה ברוסית. הועידה השניה מיצגה כ־200 אגודות עם 26.000 חברים נפתחה ע״י זקן הציונים, א. מונצ״יק בעברית, נבחרה נציאות של שלושה — י. אידלסון — ברי־יהודה שניהל את הישיבות ברוסית, א. ברודני — כראלי שניהלן בעברית וא. קפלן — שניהלן באידיש. הת״ח א. קפלן, י. מרמינסקי וש. אהרונוב מסרו דו״ח מפעולות המרכז החל מוצידה ועד אחר כך התחיל הויכוח הפרוגרמטי. המרצים היו ג. פורמונלוב שהציע להקים פרקציה (סיעה) ציונית־סוציאליסטית במסגרת ההסתדרות הציונית והד״ר מ. לוריא שהתנגד לפרוגרמה סוציאליסטית לע״ע וגם להתבדלות בצורת פרקציה. בועידה נסתמנו 4 זרמים והם: א) הזרם הסוציאליסטי — ובראשו א. קפלן וא. בורשטיין. ב) הזרם העמלני — ובראשו הד״ר ש. איונשטדט וי. חסין. ג) הזרם העממי — ובראשו י. מרימינסקי וד. לבנון. ד) הזרם הראדיקלי — ובראשו מ. דוכן וי. ריטוב. בסופם של הויכוחים נתקבלה בשאלת הפרוגרמה ההלטת פשרה שביסודה הונחו הצעות הזרמים העמלני והעממי, המכריזה על צ״צ כעל פרקציה עממית אוטונומית בהסתדרות ורואה בהמוני העובדים היהודים את המעונינים ביותר בהגשמת הציונות, ביצירת מרכז מדיני בארץ־ישראל על יסודות סוציאליים בריאים, וארגון המוני העם בגולה על יסוד אוטונומיה לאומית פוליטית (פרסונלית).

עם סיום הועידה הצטרפו כל הצירים לועידה הציונית השביעית שהשתתפו בה כ־700 ציר מכל רחבי רוסיה. צירי צ״צ היוו כ־30% מצירי הועידה והשפעתם היתה ניכרת בכל מהלך דיוני הועידה הכללית, וחלק גדול של ההחלטות נתקבל בהשפעתם. הועידה השניה פתחה דף חדש בהיסטוריה של הציונות הצעירה, שהצליחה לאחד את המחנה הגדול ולקבוע קוי יסוד לפרוגרמה, שעיקרה היתה ארץ־ישראל העובדת. ובבבור גלי המהפכה וכל המפלגות הזחלקו מהבמת הפוליטית או נבלעו בקרב המפלגה השלטת

נשארה רק התנועה של הציונות העובדת שנאבקה על אמיתותיה. ער שגם עליה עלה הכורת.

ד.

לאט לאט הפכה המרקיזת, שמספר חבריה הגיע לחמשים אלף, למפלגה פוליטית מובהקת, ולקחה חלק פעיל בכל שטחי החיים. ב־25 באוקטובר פרצה המהפכה הבולשביסטית. ההרויות האזרחיות בוטלו, כל המפלגות נעלמו מהחיים וביחד עם זה נאסרה גם הציונות שהוכרזה כ„אנטי־מהפכנית". אך לא ביום אחד בא הדבר וגם כבוא היום המשיכה תנועת צ״צ — ואח״כ מפלגת צ.ס. להאבק על קיומה והשפעתה בקרב המוני העם היהודי. „צעירי־ציון" עסקו בארגונם ובקליטתם של רבבות חברים חדשים, שזרמו אליהם בעיקר מבין שכבות העמלים, הנוער והאינטליגנציה. השתתפו בבחירות לעיריות ולי׳ערי הקהילות; באיגוד המקצועי ובמועצת הפועלים; ארגנו את סניפי „החלוץ" וכו׳ וכו׳.

באוקטובר 1917 התקיימה בקיוב מליאת המרכז שטפלה בשאלות ארגוניות ובשאלת התיזה היהודית הכל־רוסית וארגון הקהילות וקבעה את קווי הפעולה של צ״צ. הימים היו הרי מאורעות היסטוריים לעם היהודי. הצבא הכריטי ככש את ארץ־ישראל ובזה כאילו תמו הזמנים הקשים שעברו על הישוב. ב־2 בנובמבר 1917 פורסמה „הצהרת בלפור", שפתחה תקופה חדשה בתולדות הציונות והעם היהודי והסעירה את הרוחות ובעקבות ההצהרה התקיימה בחרקוב בשלהי נובמבר ישיבת מליאת מרכז צ״צ שהחליטה לפרסם גלוי־דעת על הצהרת בלפור וכל המשתמע ממנה; כמו כן לקיים בחרקוב בינואר 1918 את הועידה הארצית הראשונה של „החלוץ".

בימים הראשונים אחרי מהפכת אוקטובר עדיין האמינו שאפשר יהיה להמשיך בפעולה הרחבה של התנועה, שהתרכזה כעיקר באוקראינה.

באוקראינה התקיימו אז כמה כנוסים גליליים, נעשו גם הרבה פעולות משקיות וכלכליות כמו הקמת קואופרטיבים לעליה ולהתישבות, קואופרטיבים צרכניים כדיגמת „כלכלה" בחרקוב; מוסדות אשראי; וגם בתי־ספר בשפת ההוראה עברית הוקמו ע״י צ״צ. תנועת „החלוץ" הלכה והתרחבה בהשפעתו של יוסף טרומפלדור והוקמו נקודות הכשרה רבות, רובן במושבות היהודיות בדרום רוסיה.

עם צאת הגרמנים בסוף 1918 עבר השלטון שוב למוסדות האיקראינים הלאומיים כראשותו של פטליורה, אך הם לא האריכו ימים כי הבולשביקים (הצבא האדום) כבשו שוב את אוקראינה והשתלטו עליה בראשית שנת 1919. בינתיים התחילו האוקראינים לפרוע פרעות ביהודים, פרעות איומות, שבהן קפחו את חייהם רבבות יהודים ורק תודות להגנה העצמאית, שחלקם של צ״צ היה רב בה, לא הושמד כל הישוב היהודי באוקראינה וניצל סופית עם כבוש הארץ בידי הצבא האדום.

בימים ההם התקיימה בקיוב מועצה כל אוקראינית של צ״צ, שבה נקבע יחס התנועה לשלטון הסובייטי. במרכזה עמדה הרצאתו של ח. פוסטן (כעת פרופסור לכלכלה באנגליה) על הפרוגרמה, ובעקבותיה נתקבלה החלטה הקובעת כי „הבעיות הלאומיות והסוציאליות של המוני העובדים היהודים לא יפתרו אלא ע״י שילוב המאבק לציונות ולסוציאליזם כאחד ונושא המאבק הוא כל מעמד העובדים היהודי".

כתקופה זו נתחסלו לאט כל מפלגות הפועלים ברחוב היהודי, המלחמה של הקומוניסטים — ובמיוחד של ה„יבסקציה" — ככל מה שריח של ציונות ולאומיות נודף ממנו גברה חלכה. הכוח היה אתם, אך הציבור המוסרי היה לצדם של צ״צ, ששורותיהם הלכו ונתחרבו ונם רוחם הלכה ונתחשלה למרות הנזירות והמאסרים ולא נשברה.

מתוך חשש שלא תשלל כל אפשרות של עבודה מאורגנת וכהשפעתם של נורמים

שונים שעמדו ברומו של העולם היהודי, כגון אשור המנדט על א"י בסן־רמו, מאורעות תל־חי ומותו של יוסף טרומפלדור, התחלת העליה השלישית וההכנה ההדדית הגדלה החולכת בין צ"צ לבין תנועת „אחדות העבודה" באי"י, ושסמשה הגיעה גם לרוסיה — החליט מרכז צ"צ לקיים בחידש מאי 1920 בחרקוב את הועידה השלישית של צ"צ.

הועידה נתקיימה תוך אוירה מתוחה ונסתחה ע"י א. כרוזני־בראלי, שסקר את דרך התפתחותם של צ"צ והעמיד את מהות התנועה על ציונות סוציאליסטית. ובסופו של דבר נתקבלה ההחלטה הבאה בשאלת הפרוגרמה:

א) שחרור ההמונים היהודים העמלים מהשעבוד הלאומי והסוציאלי יבוא רק עם הנשמת הציונות והסוציאליזם.

ב) הבסיס הסוציאלי הרחב יכלל לא רק את הפרולטריון, אלא את כל העמלים היהודים המתקיימים על עבודתם.

ג) מלחמת המעמדות — היא תהליך של יצירה שבסופו יביא לידי שחרור העמלים.

כמו כן הוחלט לשנות את שם התנועה מ„פרקציה ציונית־עממית צ"צ למפלגה ציונית־סוציאליסטית (צ"ס).

עם הועידה מתחיל פרק חדש בחיי התנועה שנהפכת למפלגה שדרכה ברורה לפניה: פרק גדול ורומטי בתולדות הציונות והעם שאין כדוגמתו למאבק, לקרבנות, למסירות נפש, לקידוש השם של הציונות הסוציאליסטית בברית־המועצות.

מרדכי אלישיב

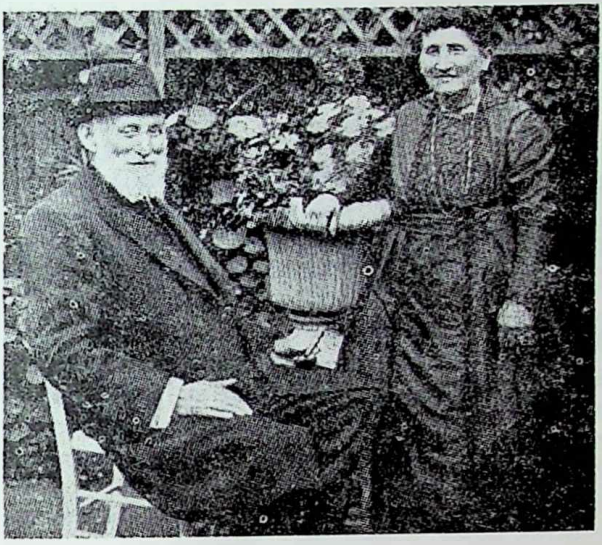
ספר זכרונות מיוחד במינו

בשנה זו, שבה מציע יהודה אבן־שמואל החוקר הפילוסוף איש ירושלים לגבורות, ראוי להציץ לספר הזכרונות על אביו המנוח ר' שמואל קויפמן, שיצא לאור לפני שנים אחדות ולא זכה לתשומת הלב שהוא ראוי לו*). הספר נכתב באידיש ותורגם ע"י יהודה. בן המחבר. הספר הוא רב הכמות והאיכות. ובו קרוב לחמש מאות עמודים הם מלאים וגדושים תיאורי הווי צבורי ומשפחתי יהודי בפודוליה שבאוקראינה בין בימי השלום היחסי שבסוף המאה התשע־עשרה, בין בימי הפרעות והזוועות שבעשור הראשון של המאה העשרים. אחרי כן באה פרשת ההגירה ללונדון בשנות לימודי הבן יהודה בפריז ובאמריקה. המשפחה היתה כל השנים ציונית. החל מתקופת חיבת ציון, והיתה לה הלקת אדמה בארץ־ישראל. הזכרונות מסתיימים שתיים שלוש שנים לפני שעלה המחבר לארץ־ישראל, וכאן בא המשך סיפור חייו מידי בניו, בתוכם יהודה אבן־שמואל.

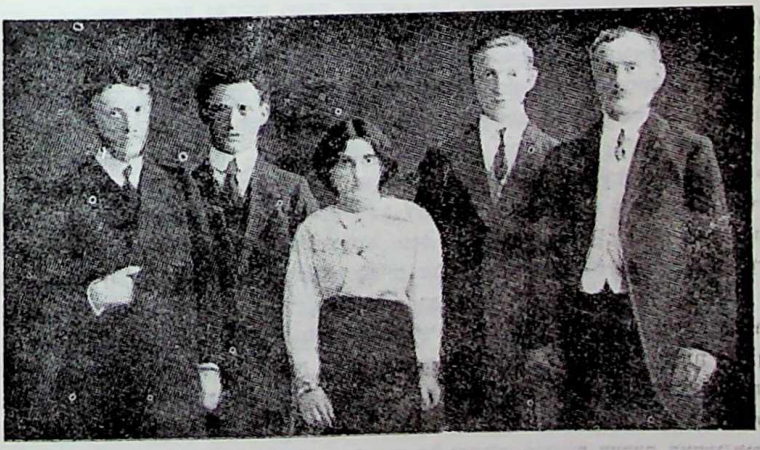
בספר פרטי פרטים על חיי העיירות האוקראיניות הנידחות. בשום ספר וכרונות או בלטריסטיקה אין כל כך הרבה חומר להכרת אותו דור פלאי של תרבות בתוך תרבות, אפשר לומר תרבות בתוך חוסר תרבות. מתוארים הלימודים בחדר ובבית, ענייני המסחר המפותח לפרטיהם, ימי חול ותג, דברי שידוכין, חגיגות, ימים טובים ומאורעות משפחה. צרות מצד המשטרה ותחרויות של סוחרים, מודגשת הערצת האדמו"רים.

הכותב, שהיה יהודי אדוק, לא היה בכל זאת מוכה בסנוורים והוא מתאר מעשה

*) שמואל קויפמן. זכרונות. הובא לבית הדפוס ע"י בניו חיים, יהודה (אבן שמואל), משה, אליעזר, עטיה; הוצאת המשפחה, ת"א תשכ"ו, 480 עמ'.



ר' שמואל קופמן ורעיתו (לונדון, תר"פ)



חיים אליעור עטיה משה יהודה

בניו של ר' שמואל קופמן ובתו (לונדון, תרס"ט)

ידי אמן את הפראות של מלמדים מסוימים, שלימדו לפי רבורין לילדים "מסכת מכות". הוא גם דאג ללמד לבניו רוסית וחכמות חיצוניות לצרכי החיים המעשיים מבלי לוותר על חלמוד תורה.

הספר מתובל במובאות מרחבי הספרות הרבנית ומתובל בפסוק או במאמר חז"ל. הכל מסופר באובייקטיביות גמורה. אפילו מעשה בקרוב משפחה סבחר לעקור לו עין ובלבד שישוחרר מעבידת הצבא! יש תאור מופלא של נסיעה לאדמו"ר בזליציה בלי דרכון.

הכתב היה עד ראיה לסוגרום המפורסם בבאלטה ובו ביום נדר לעלות לארץ־ישראל. אכל את נדרו זה קיים רק כעבור עשרות שנים.

תקצר היריעה מלתאר אפילו ראשי פרקים מספר כולל זה. אבל חכוב ביותר הוא הסוף־פסוק של המתרגם, בן המחבר, יהודה אבן־שמואל. הוא מדגיש את המיזוג היחיד במינו של אביו: גם אדוק וחסיד וגם חובב מדע והשכלה. בא מחבר לעיר — סר לבית אביו, ולא רק מחבר רבני, גם מתרגם משלי קרילוב מרוסית, ס. ז. זינגר.

אביו הוא שדאג להביא לבאלטה כרב מטעם את מנחם שיינקין. כמורים לבניו הזמין בצד מלמדי תורה — גם מורים משכילים, שלימדו תנ"ך עם הביאור של מנדלסון, או עם פירוש המלבי"ם, שאף הוא לא היה מקובל בחוגי החסידים הקנאים. הבן נחל מאביו אוהב מזיגה של יהדות ואנושיות, ואמנם כשגדל יהודה נשלח לאורימה לישיבתו של "רב צעיר" (ח. טשרנוביץ) שסם למד חכמת ישראל ממש. בבית אבא קראו הבנים "בפרהסיה" (כמו שכותב יהודה אבן־שמואל) את קרוכמל, שולמן ופרידברג ותולדות התרבות לליפארט בתרגום פרישמן וספרות רוסית.

יש לראות בחנוך ממוג זה את ראשית התפתחותו של יהודה אבן־שמואל, שהשלים אותו בלימודיו באכסניות עליונות ובהשתלמותו בשפות עד שהגיע לגדולות. בתוכן — בעח — תרגום "הכוזרי" מערבית לעברית.

ב. ק.

פרקים בתולדות יהדות לאטביה

לפני זמן־מה הופיע ספר לתולדות יהודי לאטביה סהמאה ה־16 עד שנת 1918*, היא שנת ההכרזה על ייסוד הריפובליקה הלאטבית העצמאית, שנתקיימה כעשרים שנה. עד שסופחה שוב לרוסיה (לברית־המועצות ב־1940), שממנה נפרדה בשעתה. מחבר הספר, המהנדס מנדל בובה, הוא אחד מראשי יהדות לאטביה, מפעילי תנועת העבודה הציונית בריגה, היושב בארצנו זה שלושים שנה ויותר. הספר כולל תשעה עשר פרקים, נספח על ההיסטוריונים של יהדות לאטביה, ביבליוגראפיה ומפתח השמות. בהקדמתו לספר מגלה לנו המחבר, מה הניע אותו לכתוב את הפרקים, וכך הוא אומר:

"כנורם מדרבן לחיבור הספר שימשה ההרגשה, שאנו, הדור האחרון של יהודים שנולדו בלאטביה, התחנכו בה והוציאו בה את מיטב ימיהם — מחובתנו היא לעשות כמיטב יכולתנו, כדי להשאיר לבאים אחרינו תיאור על דרך היסורים בה עברו אבות

* מנדל בובה, פרקים בתולדות יהדות לאטביה (1651—1918), בעריכת י. הר־אבן, הוצאת "רשפים", 1965, 215 עמוד.

אבותינו. עלינו לספר על מידת העקשנות ומסירות־הנפש, שבהן הצטיינה מלחמתם על קיומם במשך מאות בשנים, בתנאים של לחץ ואיום מצד יריבים ואויבים, שראו בהם, בצדק או שלא בצדק, רק נכרים ומתחרים... ולקוראים היושבים בארצנו, ובעיקר לאלה שלא טעמו מעולם טעם גלות: אל נא תשפטו את אבותיכם לפי קנה־המידה של ימינו; אל נא תשכחו את התנאים, תנאי גלות קודרת ומחפירה שראשיתם בימי הביניים, בהם היו נתונים. יתכן, שצורך ההגנה על עצם קיומם, תוך שמירה על דתם ולאומיותם, אילצם ללכת בדרכים, או לנקוט אמצעים אשר בחלקם היו נראים היום גם בעינינו כפסילים"...

אכן, השורות המועטות הללו מתוך ההקדמה כבר רומזות על דרך כתיבתו של מחברנו ועל נישתו אל הנושא. מצד אחד ניכר כאן היחס הפנימי העמוק והקשר הנפשי החזק של המחבר אל "שבטו", שבקרבו נולד, בו נתחנך, בתוכו פעל ולו הקדיש למעלה שנות מעיולתו הציבורית; ומן הצד השני בולטת גישה היסטורית אובייקטיבית, תוך שאיפה להתעבר על הרגש, כדי שהאהבה לא תקלקל את השורה...

יהדות לאטביה, שמנתה כמאה אלף נפש, הושמדה כמעט כליל בימי השואה. הכובש הנאצי נעזר כאן בצוררים המקומיים, שעשו דכרו ומלאכתו ברצון ובתאוות רצח.

כחלק בלתי־נפרד מיהדות רוסיה היה הקיבוץ היהודי בלאטביה מעין שבט מיוחד במינו. מצד אחד נשא בקרבו ואתו את מיטב המסורת העממית והציבורית של יהדות רוסיה, שעיכה נמנה עד הקמת הרפובליקה הלאטבית העצמאית; ומן הצד השני ספג אל קרבו את ההשפעה התרבותית והרוחנית של יהדות המערב שבשכנותה ישב, ואילו הנסיה להתבוללות לא היכתה בו שרשים עמוקים. מחברנו גם מנסה להגדיר את המושג "יהדות לאטביה", שהוא מושג חדש בדימוגראפיה היהודית, שנוצר רק אחרי מלחמת העולם הראשונה, כתוצאה מהקמת המדינות הבאלטיות העצמאיות בתחום המערבי של האימפריה הרוסית לשעבר. תחת הפדינות הללו כולן כלולות שוב בתחומי ברית־המועצות.

התרחשויות היסטוריות של מאות בשנים טבעו חותמן על החבל הבאלטי והשאירו רישומיהן על אוכלוסייתו, ובתוכה גם על היהודים שישבו שם. במשך דורות רבים צמח בהדרגה קיבוץ יהודי במתווה שנכללו אחרי מלחמת העולם הראשונה בתחומי הרפובליקה הלאטבית, ואלה הם: סלך ליפלאנד עם העיר הראשה ריגה; פלך קורלאנד עם הערים ליבאו, פיטאו ועוד; וחלק מפלך ויטבסק לשעבר, עם דבינסק (דינאבורג), עיר ואם בישראל. ראשיתו של הקיבוץ היהודי בחלקה המערבי של לאטביה (ליפלאנד וקורלאנד) מיצער היה. ביקורי־ארעי של סוחרים יהודים בסוף ימי הביניים ובתחילת העת החדשה מפרוסיה, מפולין ומליטא, פילסו נתיב להתהוות ישוב יהודי בחבל זה. מתוך בודדים, עשרות ומאות נצטברו כאן במשך הדורות יהודים לאלפים ולרבבות. מצבם ונורלם היו תלויים, כרגיל, בתנאי הזמן, בתנאי המקום ובמהות השלטון שעמד בתקופות שונות בראש החבל הזה.

בספר ניתנת סקירה על מצב היהודים במחוזות אלה, החל מהמאה ה־16 ואילך, תחת שלטון פולין, שבדיה ורוסיה. להלן אחדים מראשי הפרקים: ראשית התיישבות היהודים בלאטביה; תחת שלטון פולין (1561—1621); רינה וליפלאנד תחת שלטון שבדיה (1621—1710); הפולמוס סביב שאלת זכויות היהודים בקורלאנד; תחילת שלטון הרוסים בליפלאנד; גירוש היהודים מליפלאנד ועוד. פרק שמונה עשר מיוחד למצבם של יהודי לאטביה בימי מלחמת העולם הראשונה. המפלות שהנבא הרוסי נחל בחזית פרוסיה עוררו את ראשי הריאקציה של רוסיה הצארית להעלות את ה־שעיר לעזאזל" ההיסטורי ולהציגו כאשם בתבוסה. התחילו להאשים באורח רשמי את היהודים במעשי בגידה ובתמיכה נסתרת באויב. בראש ההסתה הזאת עמדו, כידוע, המפקד העליון של הצבא

הרוסי, הנסיך ניקולאי ניקולאייביץ', דודו של הקיסר ניקולאי השני, והגנראל יאנושקביץ'. בגירוש היהודים מתחומי החזית נכללו גם יהודי קורלאנד. צו גירוש ביחס בסוף אפריל 1915, ומקורלאנד גורשו כ־40.000 יהודים, שנשלחו לפנים רוסיה. עם תום המלחמה ושם ייסוד לאטביה העצמאית חזרו רבים מהם למקום ישיבתם הקודם.

לפי ספירת האוכלוסיה ברוסיה בשנת 1897 היה מספר היהודים בתחומי לאטביה העתידה 142.000 נפש, ואילו לפי הספירה בלאטביה העצמאית בשנת 1920 היה מספר היהודים כ־80.000. לאחר מכן גדלה האוכלוסיה היהודית והגיעה עד 100.000 בקירוב. כאמור, בימי הכיבוש הנאצי הושמדו רובם ככולם. ניצלו מההשמדה אלה מיהודי לאטביה שעלו קודם לכן לארץ־ישראל וכן אותם המעטים שנמלטו לפנים רוסיה עם הצבא הסובייטי הנסוג. עם מפלת גרמניה הנאצית ועם כיבוש לאטביה בחזרה על־ידי הסובייטים, שוב התחילו לבוא לשם יהודים מרוסיה הפנימית, אבל רק מיעוטם הם מיהודי לאטביה הקודמים.

הספר „פרקים בתולדות יהדות לאטביה" הוא מצבת זכרון לאחד מקבצני־ישראל כתקופתנו, שהיה חלק בלתי־נפרד מיהדות רוסיה.

יצחק מאיר

„ישובים יהודיים שנעלמו"
(ספר עממי לתולדות היהדים במזרח אירופה)

בתחילת מלחמת־העולם השניה, כאשר הניעו לעבר־האוקינוס הידיעות המפוזעות על גורל יהדות מזרח־אירופה, פרסם נחום קנטרוביץ, אחד העורכים של „דאס וואהרע" בווארשה, שניצל מאותו גיהינום, סידרת מאמרים בעתונות האמריקנית על ערים יהודיות אחדות. לאחר מכן הוסיף סקירות נוספות על הרקע הכללי של חולדות יהודי רוסיה והוציאם בתור ספר *).

המחבר בחר מכל חבל ארץ כמה ערים שהשפיעו על סביבתן או שהיה להן ערך היסטורי מיוחד. מהן 5 בפולין ובגאליציה (וארשה, לודז, לובלין, צויזמיר, לבוב); 9 בליטא ורוסיה־הלבנה (וילנה, גרודנה, בריסק, ביאליסטוק, מינסק, פינסק, ויטבסק, הומל, מסטיסלב); 9 באוקראינה ובקרים (קיוב, אומאן, זיטומיר, לוצק, ברדיצ'ב, אודסה, קרץ', סיבסטופול, צ'ופוב־קלה) ו־5 ברוסיה (מוסקבה, סנקט־פטרבורג, סמולנסק, נובגורוד, ריגה).

אין המחבר מסתפק בתאור מצבן של ערים אלו בעבר הקרוב, אלא מספר איך התפתחה כל אחת מהן דור אחר דור. הוא עומד על אישים ידועים שפעלו בהן, בווארשה — על ברק יוסלביץ, מארגן הלגיון התורכי שהשתתף במרד קוסציושקו, בברדיצ'ב — על ר' לוי־יצחק וכדי. לקורא בן־זמננו לא קל לתאר לעצמו, מה עבר על אבותינו, כשרצו להתיישב בערים אלו. הכל ידעו, כי רק הם מסוגלים לפתח את הישובים המפגרים, אולם מפחד ההתחרות המציאו הנוצרים כל מיני תחבולות, בדי למנוע את בואם ואת השתרשותם של היהודים בישובים חדשים.

היחידים שהפכו בתהליך התישבות זה היו כמה ממלכי פולין. הם ידעו כי האוכלוסים

*) „ארשוואנדערנע יידישע ישובים". הוצא ע"י ההתאחדות של יהודי פולין בארגנטינה. בואנוס איירס 1963. 349 עמ'.

המקומיים לא יוכלו ליצור משהו חדש. הכל יישאר בקפאונו. שכן האצילים נאים ביותר ולא יאה להם להתעסק במקח־וממכר. האיכר שקוע בבערות ולמעמד הכינוני אין שום רצון ללמוד מן הנעשה בארצות המפותחות. התוצאה היתה עגומה: המסחר קפא על שמריו, המלאכה — פרימיטיבית, והעשיה — מאן דכר שמה.

לעומתם, היו היהודים זריזים, מלאי מרץ וכעלי תנופה רבה. היו מקיימים קשרים עם אחיהם במערב ובמזרח; עשויים היו להביא סחורות חדשות מהחוץ, להוציא את התוצרת החקלאית לשווקים רחוקים וכן לפתח ענפי־משק חדשים.

לסוחרים ובעלי־מלאכה הנוצרים עזרו השלטונות המקומיים, שהירשו ליהודים למכור רק פוצרים מסויימים בכמה רחובות. וכשהאחרונים עשו ככל זאת חיל במסחרם, גירשו אותם מהעיר. או היו המלכים מתערבים ומחזירים את היהודים למקומות־מגוריהם ואף שיחדרום לזמן־מה מהמסים המיוחדים, שהיו מוטלים עליהם. הם נתנו להם רשות לבנות בתי־כנסת והעמידו לרשותם קרקעות לבתי־עלמין. כך נוצר נדעין ראשון לקהילה. במרוצת הזמן באו נציגיה בדברים עם ישובים סמוכים ונוסד ועד ארצי של קהילות. ואלה ייסדו את „ועד ארבע הארצות": פולין גדול (פוזנא), פולין קטן (קראקא), רוסיה (פודוליה וגליציה המזרחית), וולין.

באווירה של נדידות, גירושים ושחיטות הצליחו המהגרים העיקשים על אף הכל להתניע מקצועות חדשים בארצותיהם, לנצל את האוצרות המקומיים, אף הקימו מרכז דתי ותרבותי ליהדות העולם.

פרק מיוחד בסוף הספר מוקדש ליהודי קורדיסטאן וקאווקאז. המחבר מתענין במיוחד שבהם: הראשונים מדברים, כידוע, בניב מיוחד הדומה מאוד לארמית התלמודית, ואילו יהודי קאווקאז טוענים, שהגיעו ישר מארץ־ישראל, דרך אשור בימי בית ראשון ושני. סימנים רבים מעידים כי יש יסוד למסורת זו. יש, איפוא, מקום להניח, כי חלק מהם הצפין והתערב בין יהודי מזרח־אירופה.

פחות ברור הוא גורל הכוזרים וקשריהם עם יהדות רוסיה. המחבר מקדיש להם פרק גדול בתחילת הספר.

הכוזרים הגיעו לדרום־מזרח אירופה מעבר להרי אוראל, והם מן השבטים התורכים־סאמארים, שהשתקעו בשטח בין הוולגה והדניפר. 600 שנה (מהמאה ה־4 עד ה־10) קיימו הכוזרים מדינה עצומה. במאה השמינית קיבלו את דת ישראל. ואחרי אבדן עצמאותם נמלטו שרידיהם לקאווקאז ולקרים. וייתכן, שרבים מהם גם הגיעו לישובים יהודיים אחרים באירופה.

אין נחום קנטרוביץ מוסיף לפניגו באיצטלה של חוקר מקורי. הוא אינו נכנס לפרטים היסטוריים, אלא מתאר הוא, בהסתמכו על מחקרים היסטוריים, בקווים כלליים ובשפה צחה ושופעת את הקהילות, שנבחרו עתה לעיבוד. כל אחת מהן היתה לפני עשרות שנים עיר ואם בישראל וכולם יחד מקור מים חיים של יהדות העולם, עריסת תרבותה ההדושה ויצירתה הלאומית.

ד"ר ש. אורין (אורחוב)

„ספר הרצל ברגר"

הרצל ברגר — פובליציסטן, איש מפלגה, חבר כנסת — עזב את גבולות רוסיה והוא כבן שבע־עשרה שנה. עיקר חייו ופעילותו עברו מחוץ לגבולות ארץ מולדתו — מהם 13 שנים בגלות פולין וגרמניה, ומאז 1934 עד פטירתו בכ"ח באב תשכ"ב (אוגוסט 1962) — בארץ ישראל ובמדינת ישראל.

פחות מ־50 מ־584 עמודי הספר* מוקדשים לשרשיו של הרצל ברגר ביהדות רוסיה, רובם — תאור משפחתו וימי ילדותו, שנכתבו ע"י ישראל ריטוב (עמ' 447—492) ולהם מצטרפים שני עמודים עשיריתוכן בראש הכפר, שנכתבו ע"י ולמן שזר.

בסיפור תולדותיו של ה. ברגר מקדיש ריטוב כמה עמודי־סיכום לקהילת מינסק, מן החשובות בקהילות רוסיה אשר לדמותה לפני פרוץ המלחמה באו בחוברות „העבר" האחרונות כמה וכמה דברי זכרונות**).

נרחב יותר הוא תאור משפחת הברגרים במינסק, דמות משפחה יהודית, מעורה בחייה הציבוריים של הקהילה והשפעתה אף הורגת לעתים מתחומיה של מינסק. לפנינו עוברים הסבא ר' גרשון אכרהם ברגר, מגדולי הלמדנים במאה הי"ט, שרעתו היתה נשמעת בכל ענייני הדת ולימוד התורה בעיר, ולאחריו — שני בניו — יהודה ליב ויצחק, מראשי „חובבי ציון" והתנועה הציונית בעיר. יהודה ליב, שימש חייל ונושא כלים של התנועה הציונית בפינסק, במינסק, בוילנה ובמוסקבה, עלה ב־1912 לארץ־ישראל ומת עקב תלאות הגירוש מתל־אביב בשנת 1917 בבירות. יצחק, אביו של הרצל ברגר, נודע כאחד ממייסדי „פועלי ציון" ברוסיה. בגילגולם הראשון („נושא מינסק"); עמד בראש קהילת מינסק בשנות המהפכה הרוסית, ולאחר גלגולים שונים בגולה כשליח התנועה הציונית וקרן היסוד, בילה עשר שנות חייו האחרונות (עד פטירתו ב־1946) בארץ־ישראל. אליהם יש להוסיף את אחותם אסתר, שמתה בדמי ימיה, כבת עשרים, אבל הספיקה לקחת חלק פעיל בהפצת הציונות בחוגי הסועלים ובעלי־המלאכה במינסק וסביבתה ולחרום חלקה לתקומתה של תנועת „פועלי ציון". האחות האחרת חיה הקימה עם בעלה נתן לורן בית עברי במינסק, אבל לא זכתה להגיע לארץ ישראל.

במשפחה זו נולד חודש ימים לאחר פטירתו של תיאודור הרצל בן, וכמו במשפחות ציוניות רבות בימים ההם — נקרא שמו בישראל הרצל. על שם המנהיג הדגול שפטירתו בטרם עת זעזעה את כל בעל נפש בעם היהודי. הוא ספג מילדות את אוירת בית ברגר. אוירה שהיתה רוויה אהבת האומה וראגה כנה לצרכי העם. נעוריו עברו בשנות המלחמה. בעת שאלפי פליטים יהודים מלאו את העיר, ובבית התרכזה הפעולה לעזרתם, לאחר מכן באו ימי המהפכה וחליפת המשטרים הכרוכה בהם, והרצל ברגר עם הוריו יצאו לסולין העצמאית. ומכאן מתחילה דרך חדשה — אבל בכל מקום שבא הרצל ברגר יונקים שרשיו מבית אבא. מאותה אוירה יהודית מיוחדת במינה שנוצרה ביהדות הרוסית בראשית המאה הכ' ושבה קמו האישים הכוחות, שלקחו חלק ראשון במעלה בתקומת ישראל על אדמת אבותיו במחצית הראשונה למאה העשרים.

וכך מהווה „ספר הרצל ברגר" תרומה לתאור דמותה ההיסטורית של יהדות רוסיה ערב חורבנה בשנות המהפכה והשואה.

יהודה סלוצקי

---

* ספר הרצל ברגר, נחלתו, מאמריו, מתולדותיו, הביאו לדפוס ב. אליאב וה. ויניצקי. הוצאת „דבר" ת"א תשכ"ו.

** זכרונותיהם של ר' ש. גליקסברג ומ. רוזנבוים בחוב' י"ב וזכרונותיו של א. גולדשטיין בחוברת זו.

„שומרי הגחלת"

בספר הקטן „שומרי הגחלת" • נעשה ניסיון לקבץ דוגמאות מ„דברי תורה מאת רבני ברית המועצות וארצות הדימוקרטיה העממית".

לא נתווה דעה על ערכו של הספר ומקומו בספרות הרבנית; לא נדון גם עם המהדירים אם יש יסוד לתקוותם כי יש סיכוי לחיזוק הניצוצות הדועכים של דת ישראל בברית־המועצות ולהפיכתם ל„אור גדול". נעמוד רק על ערכו של הספר כמקור ללמוד ממנו משהו לגבי צדדים מסויימים בתולדות יהודי רוסיה ביובל השנים האחרון.

בראש וראשונה ישנה חשיבות לחומר הביבליוגרפי הכלול במאמרו של הרב שאולי (עמ' 9—21), ברשימה „ארצות הקומוניזם בשאלות ותשובות" (עמ' 72—73) ובמקומות אחרים בספר. אגב, בעמ' 73 נזכר כי „סידור השלום", הסידור היחיד שהוצאתו לאור הותרה בברית־המועצות מאז 1928, יצא לאור במהדורה שניה בשנת תשכ"ו (1966). עד כמה שידוע לי לא יצא הסידור במהדורה שניה, אם כי הבטחות על כך ניתנו פה ושם על ידי נציגי ברית־המועצות באירופה ובאמריקה ועל כגון דא נאמר: „חכמים הזהרו בדבריכם"...

תוך קריאה בכתביהם של רבני רוסיה משתקף מצבה של היהדות הדתית בשנות המשטר הסובייטי. כך שומעים אנו על בעית „חופה בלי מנין לבנים ובנות ישראל המתביישים מהקומסומול" (עמ' 11), על קריאת תורה בשבת בתפילת מנחה משום „בשחרית אין מנין, שכולם מוברחים ללכת לעבודתם" (עמ' 23). מסנובסק שואלים אם מותר למסור בית־כנסת לאנשי הייבסקציה לאחר שאלה הבטיחו כי „לא יגעו לרעה בשני בתי־הכנסת הנשארים" (עמ' 19). הרב י. א. קראסילשצ'יקוב ממאלאחובקה (מוסקבה) כותב שמתקשה הוא לענות על שאלה מסויימת משום ש„אין אצלי ספרים פה במחיצתי הנצרכים לזה" (עמ' 27). כתשובה לטענותיו של אורח מירושלים על פטיות מהנוהג המקובל בבית־הכנסת בלניגראד, עונה הרב אברהם חיים לובאנוב: „אל לכבוד תורתו למדוד אותנו במידה ירושלמית"... (עמ' 37).

כמובן, שאין בלקט זה אלא משום רמז לחומר המצוי בספרות הרבנית, לא רק לגבי ההיסטוריה של העבר, אלא גם לתולדות הדור האחרון, ורצוי היה שהעוסקים בתולדות יהדות זמננו ישימו לבם לכך.

י. ם.

• „שומרי הגחלת". המהדירים הרב ד"ר צבי הרכבי והרב אברהם שאולי. ניויורק תשכ"ו. 77 עמ'.

עוללות

מאיר דיזנגוף — מהפכן רוסי



בראשית שנות השלושים יצאו בברית־המועצות כמה כרכים של מפעל ספרותי־ביוגרפי גדול — לכפיקון רב כמות של פעילי התנועה המהפכנית ברוסיה Деятели революционного движения в России. הספר יצא מטעם אגודת אסירי התנועה המהפכנית, ועם חיסול האגודה בשנות „טולחן האישיות" של סטאלין נפסקה הוצאתו, ורק אלה מן המהפכנים ששמותיהם מתחילים באותיות ראשונות של האלף־בית זכו לבוא בכרכים שהופיעו. הספר היה מבוסס מבחינה עובדתית על תיקי הבולשת הצארית ובין אלפי השמות הבאים בו נזכרים גם מאות יהודים. מבחינה זו יכול הוא לשמש מקור נכבד לחקר חלקם של היהודים בתנועה המהפכנית הרוסית. אביא רק דוגמא אחת: בכרך השלישי, חלק ב' עמ' 1156 בא ערך קצר על מאיר דיזנגוף, שהיה לאחר מכן מאנשי העליה הראשונה וממייסדי תל־אביב. וזה לשונו:

„דיזנגוף מאיר בן יעקב, יהודי, עירוני מהעיר קישנוב, סגן־קצין במלואים. בן למנהל אחוזה במחוז קישינוב. נולד סמוך ל־1860. סיים את בית הספר המחוזי לא עבר את בחינות הבגרות. ממרס 1882 עד פברואר 1884 שרת בצבא בגדוד הפוטיבלי ה־127. באפריל 1885 נסע לאודיסה ולמד שם את מקצוע התכת הברזל בבית־הספר „טרלד". באודיסה קיים קשר עם רפופורט ובאמצעותו הכיר את רובינשטיין, לנוא, גורשטיין וג. סדרשר. בשים לב לידידי אלה נערכה על־ידי משרד הבולשת באודיסה חקירה, ומ־14 עד 23 באוגוסט 1885 נמצא דיזנגוף במעצר. על מנת למנוע קשר בינו לבין א. רפופורט וג. בוריאקוב העבר לבית־הסוהר בז'יטומיר. ב־1885 נקרא לבירור למשרד הבולשת הוולינית בז'יטומיר בקשר עם יומנו שנמצא אצל מ. לוריה, החשוד בהסתרת אותיות דפוס. נמצא במעצר

מ־19 בספטמבר 1885 עד 23 באפריל 1886. כהסכמת המיניסטריונים למשפטים ולענייני פנים נסגר תיקו הפלילי. בהתאם להחלטת משרד המשטרה מ־16 במארס 1887 הוסל עליו פיקוח סודי. לאחר מכן התגורר בעיירה ויסטרניצ'אני (מחוז קישנוב), ב־1892 וב־1900 נסע לחו"ל לפי פספורט. כל פעם לאחר שחזר נערך אחריו עיקוב. ב־1897 התיישב באודיסה ונרשם בה כסוחר מהגילדיה השניה. היה מנהל בית־חרושת לזכוכית. היתה לו סוכנות מסחרית משלו. עסק במסחר. שוחרר מפיקוח סודי בהתאם להוזר משרד המשטרה מ־12 במארס 1903".

מתוך רשימות ביוגרפיות של כמה מהאנשים הנזכרים ברשימה זו מתברר כי הם היו קשורים כבית דפוס השאי של ה„נארודנאיה ווליה" שנתגלה באודיסה בשנת 1884.

י. ם.

מימי ועידת מינסק

אחרי ששים שנה נתגלה לי שאני לא הייתי הקונגרס היחיד שעבר דרך החלון ונכנס לאולם „פריז" בשביל לראות בראשי העם שהשתתפו באסיפת מינסק. היה עוד קונגרס כמוני והוא מר דוד זכאי כפי שהוא מעיד על עצמו (ראה העבר ט' עמוד 94). ומעשה שהיה כך היה: בין האגודות הציוניות בקהילת מינסק היתה „אגודת שלומי אמוני ציון" ועל ידם היתה „אגודת צעירי שלומי אמוני ציון" שהרכה מחבריה היו בני ישיבה. ב„קיבוץ" שלנו בבית הכנסת „גיזלינשיל" היו כל בחורי הישיבה ציונים והיו ביניהם שהיו שייכים לדוברי עברית והיו חברים באגודת „ציון ושפתה". בין חברי הקיבוץ נמצאו גם כאלה שיצא להם שם לאחר מכן בתור סופרים כמו י. א. ליזרוביץ, שמואל ניגר ומ. רובינזון, שנמר את חייו בירושלים.

אספת מינסק הלהיבה אותנו בני הישיבה כמו שהלהיבה את כל אנשי העיר. כיצד להביע את התלהבותינו ושתגיע לנשיאות של האספה? — התלטנו לשלוח ברכה לאספת ראשי העם ושהברכה תהיה מלוה במעשה ציוני. אספנו ביניינו איזה רובלים וקנינו בולי הקרן הקיימת. הבול הקטן התכול עם הפסוק של דברי המלאך לגדעון בשיגוי מעט „לכו בכוחכם זה והושעתם את ישראל" (שופטים ו' י"ד).

מי יוליך את הברכה? — הגורל נפל עלי מפני שהייתי מראשי העסקנים כעניין זה וכידוע: „קריינא דאגרתא איהו ליהוי פרונקא". קבלתי עלי את השליחות. הגעתי לדלת האולם. אמרתי: „אני מביא ברכה מבני־ישיבות", אבל השוער הבים עלי וראה בי עלם צעיר ולא נתן לי להיכנס. אבל אני הפצתי להגיש את הברכה שעלתה לנו בכסף ועמל רב ומאחר שלא נתנו לי לעבור דרך הדלת עברתי דרך החלון והגשתי לנשיאות את הברכה. הם קבלו אותי יפה מאד. ביניהם היה ד"ר אבינובוצקי מאודיסה. כשראה שהברכה היא מבני ישיבה, שאל אותי אם אפשר לי לסדר בשבילו בית כנסת שיגאם עם בשבת. אמרתי לו „אפשר". וסידרתי שיגאם בגיזלינשול.

הוא היה ממיף מפורסם. הוא הלהיב את הקהל והם נשאו אותו על כתפים מבית־מבית־הכנסת עד לבית מלונו.

מנחם גילוץ



פרופ' נחום סלושץ ז"ל — סמל מאה שנות יהדות רוסיה

ההאריכים שבין הולדת פרופ' סלושץ והסתלקותו משמשים מאין כמוהם מעמדים לציון ההתפתחות הרוחנית והתרבותית של יהודי רוסיה. בשום אישיות יהודית רוסית לא הברו יחדיו תאריכים כאלה, וממילא התקופות שביניהם.

נולד בראשית שנות השבעים בסמורגון שבליטא לאביו, הרב דוד בלמה סלושץ (אחר מכן רב באודיסה וחבר ועד "חובבי ציון"), כל ימיו העריך את גמת מולדתו, כמקום הורה והשכלה גם יחד, אבל עוד לפני שנות השמונים עבר לאודיסה, שם היה עד לפרעות ולתזוזה הפוריה, שהולידה את חיבת ציון ואחרי כן את הציונות. למד רוסית וצרפתית. השתתף באגודה הראשונה לדבור עברי, וכבר בהיותו פחות מבן עשרים סייר בנפת מולדתו ופרסם את ספרו "מסע בליטא". בן התחיל לתרגם חוברות מצרפתית לעברית ואף ספר של אמיל זולה. לצרפתית נשאר נאמן כל ימיו ותרגם ספורי מופאסאן ורומאן "שלמבו" של פלובר.

חיבת ציון והציונות היו לו מראשיתן לא סתם הנועות אלא תכנית חיים. כן סחות מעשרים עלה לראשונה לארץ ישראל, וכשלא הצליח בעליתו הראשונה להשתרש, חזר כעבור חמש שנים לאירופה. השתתף בקונגרס הציוני השני והתחיל ללמוד באוניברסיטה בצאריך.

כאן מתחילה בשבילו תקופה חרשה. מצד אחד נעשה איש מדע במובן האירופי של המלה, חוקר וחופר, מגלה כתבות ומפענחן, מחבר דקדוק הלשון הסיניקית ו"ספר הים" בדבר הים התיכון בימי קדם, מגלה שבטי יהודים באפריקה הצפונית ומבקר אצל שרידי האנוסים בספרד. ומן הצד השני הוא עסקן ציוני, משתתף באסיפות ובכינוסים, עולה ארצה להשתקע ופעיל בחברה להקירת הארץ, חופר ומפענח, משתתף בועד הלשון ובאקדמיה ללשון, כותב ספרים ומאמרים, מרצה, מעורר ומתווכח.

מתוך כל הפעולות הללו בולט ספרו "קורות הספרות העברית החדשה", שהוא ראשון לנושא זה. הספר נדפס בשנת תרס"ה בהוצאת "תושיה". זו הסיבה הראשונה להחשבה הספרות העברית החדשה כנושא להיסטוריה. הוא הראשון שקבע את משה חיים לנצאטו כראשון הסופרים העבריים החדשים, ועד היום לא הוכרע הדין בין חוקרי הספרות אם סלושץ צדק או יריבו קלוזנר, שטען כי גמחלי הירץ וויזל הוא הראשון.

הספר הקטן מחולק לשלושה חלקים. הראשון מוקדש לספרות העברית החדשה

באירופה המערבית. החלק השני לתקופה הראשונה של ספרות ההשכלה ברוסיה (עד י. ל. גורדון) והחלק השלישי לי. ל. גורדון וסמולנסקין, לראשית העתונות העברית ולראשית ספרות התחיה אחרי פרשות שנות השמונים; לראובן אשר ברוידס („שתי הקצוות"), ללילנבלום החובב־ציון ולראשיתו של מנדלי. אז עדיין לא תפס מנדלי אותו המקום שתפס כעבור שנים מועטות. ביאליק נחשב עדיין כצעיר ולא נזכר ולא נפקד, אף על פי שבאותה שנה שיצא ספרו של סלושץ פורסמה ב„השילוח" „מגילת האש". על כל פנים סלושץ היה התלוץ בכתיבת תולדות הספרות העברית החדשה, והספר כולו כתוב ברוח ציונית מפורשת.

לכשיצאו כמובטח כל כתבי סלושץ ויתפרסמו המכתבים והכתבים שבארכיון שלו, תתגלינה למנינו פרשיות רבות של הדורות שהוא היה להן עד וגבור. איש לא זכה כמוהו לראות את היהדות הרוסית, ראשה ורובה של יהדות העולם, בימי ההשכלה וההתבוללות, בימי הפרעות, בימי חיבת ציון, בימי ראשית הישוב העברי; לראות את ראשית הציונות ולפעול בה; להיות אחד ממיסדי המדע העברי החדש, הלאומי והבינלאומי כאחד, להשתתף בתיי הישוב לפני יסוד המדינה ואחריה, לסייע לתחית הלשון, לחקור את קדמוניות שראל וסביבתו, לתרום למדע הקדום, לחקר פיניקיה ולשונה, לחקר הים התיכון בימי קדם ועוד ועוד. הרי זו מצבת זכרון בצורת ביוגראפיה.

אכן פרופ' סלושץ היה מן האנשים יקרי המציאות ראבדין ולא משתכחין.

ברוך קרוא



יעקב קליבנוב ז"ל

למני כמה חדשים הלך לעולמו הובא לקבורה בחיפה אחד מטובי העסקנים הציונים של רוסיה רבתי דאז — יעקב קליבנוב.

קליבנוב נולד בעירה חולופניץ, טלך מינסק, בשנת תרמ"ח (1887) לאביו ראובן, מורה ומנהל בית־ספר עברי, „חובב־ציון" וציוני. תחילה למד בחדרים במקום מולדתו ואח"כ בעיר הומל. היה תלמיד מצטיין, עד שאחד ממוריו יעץ להוריו שיחשבו על כס רבנות לבנם. כשעברה המשפחה לעיר רומני נכנס יעקב לבית־ספר ריאלי. בשנת 1906 נכנס קליבנוב לפקולטה המשפטית של אוניברסיטה בפטרבורג ושמע את הרצאותיהם של גדולי המלומדים הרוסים קובאלסקי, פטראז'יצקי, סוגאן־באראנובסקי ואחרים. אותה

שנה השתתף בועידת הציונית בהלסינגפורס. עוד לפני כניסתו לאוניברסיטה היה בין הפעילים גם ברומבי וגם בפטרבורג בתנועת הנוער הציוני.

בשנת 1911 נערכו מאסרים בין הנוער הציוני בפטרבורג וקליבנוב נאסר, הוא הוגלה מפטרבורג ביחד עם טרופימדור ואחרים ולא יכול היה להשלים את לימודיו באוניברסיטה. אז נסע להמשיך את לימודיו בשוויצריה ובגרמניה.

רק בשנת 1913, לרגל חגיגות 300 שנה לבית המלוכה של הרומאנובים, בומלה הגזירה וקליבנוב יכול היה לחזור לאוניברסיטה ולעמוד בבחינות הגמר. הוא קיבל תואר של עורך־דין מושבע. אלא שבאותו הזמן כבר היה שקוע בעבודה ציונית, ארגונית וספרותית גם יחד. היה מוכיר של מרכז ציוני רוסיה והשתתף בקביעות ב„העולם", ב„ראזסוויט", ב„ייבריייסקאיה זיזן" וגם ניהל את הוצאת הספרים הציונית „וומפוק", והשתתף בכמה קונגרסים.

היה הצעיר בין דברי הציונות הרוסית, שעל שורותיה נמנו אנשי שארות, כמו: ד"ר י. צילנוב, מ. אוסישקין, א. אידלסון, י. רוזוב, ד"ר י. ברוצקוס, ב. גולדברג, י. ניידיץ ומבין בני הדור הצעיר בלטו ז. ז'בוטינסקי, א. גולדשטיין, ש. גפסטיין, ס. אלייניקוב, כולם כבר בעולם האמת, ויבדלו לחיים, י. גרינבוים וגב' ש. פרסיץ.

בשנת 1913 היה קליבנוב ציר לקונגרס הציוני ה־11 בוינה; בשנת 1917 היה ציר לועידה הציונית הכל־רוסית השביעית, שנתכנסה בפטרוגראד.

קליבנוב השתתף בארגונה ובהכנתה של ועידה מפוארת זאת, שנתכנסה בפעם הראשונה בתנאי החופש האזרחי ברוסיה; הועידה הזאת סמלה על ידי מאות משתתפיה ועל ידי מאות אלפים שוקלי שקל הציוני, את אחדותו של הישוב היהודי ברחבי רוסיה ואת נאמנותו לרעיון התחיה הלאומית.

בתפקידו כמארגן ותועמלן ציוני הכיר קליבנוב מקרוב את הגולה הרוסית, רחבת הממדים, והיה פופולרי גם בין עסקנים ותיקים וגם בחוגי הנוער הציוני.

בנאומיו ובכתביו הצטיין קליבנוב בפשטות הרצאת דבריו, בהירות ודיקנות, בלי פתוס מלאכותי. נוסף לעבודתו הציונית השתתף קליבנוב באופן פעיל בחברה למוסיקה יהודית עממית. באגודת חובבי שפת עבר (אחד כך „תרבות") באגודה יהודית לאתנוגרפיה וכו'; השתתף בן היתר באנציקלופדיה היהודית בשפה הרוסית. הוצאת ברוקהאוז — אפרון, ופרסם בה כמה ערכים.

קליבנוב היה עורך השבועון הציוני האחרון ברוסיה „כרוניקה ייברייסקוי זיזני" (1919). ובשנאספה כלי הפעולה הציונית ברוסיה, הצליח קליבנוב לעלות בשנת 1921 לארץ־ישראל, התיישב בחיפה והתחיל לעבוד במקצועו כעורך־דין. אולם נשאר נאמן לעסקנותו הציבורית. היה פעיל ומפעיל בחוג הציונים הכלליים בארץ ובארגון מפעלים כלכליים ותרבותיים; כמה פעמים נבחר לכנסת, ובשנת 59—1955 כיהן כסגן יושב־ראש הכנסת.

מטעם הכנסת הראשונה השתתף בועידה הבין־פרלמנטרית בעיר רובלין. בתור עו"ד עשה רבות להרמת קרנו של המקצוע בארץ ועמדה לו בכך ידיעתו במקורות התרבות העברית, השכלתו הכללית הרחבה, יכולת שפות, יושרו ונאמנותו.

עד יומו האחרון היה ציוני פעיל ונאמן ואת שנותיו האחרונות הקדיש לריכוזו ועיבודו של חומר לתולדות הציונות הרוסית. לפני פטירתו זכה לראות את הקובץ הראשון „קציר", פרי עמלו.

היה נוח לבריות, חבר טוב ורע נאמן, טיפוס מובהק של ציוני רוסי משכיל מהטובים והפעולים ביותר.

י. סבוראי



ד"ר שרה הרכבי־כץ ע"ה

בת' בשבט אשתקד (29.1.1965) נפטרה בתל־אביב ד"ר שרה הרכבי־כץ רעיתו של בן־ציון כץ ז"ל מייסדו ועורכו הראשון של „העבר".

שרה כץ לבית הרכבי נולדה בלידה בתרמ"ג (1883) לאביה ר' יוסף הרכבי ז"ל, שממנו נתיתמה בהיותה כבת 18 שנה. אמה — פיגא בת ר' חיים אריה הבהן מלידה, מגזע בעל „פתחי־תשובה".

שרה למדה בגימנסיה רוסית, סיימה אותה בהצטיינות. למדה רפואה בפטרבורג ועסקה במקצוע הרפואה עד אחרית ימיה.

בתרע"ד (1914) נישאה לר' בן־ציון כץ, העילוי בן הרב מהעיירה דויג. לאחר הנישואין ביקר הזוג בארץ־ישראל, ושוב חזרה עם בעלה בשנת 1931, לאחר שנות טלטולים בארצות שונות, להשתקע בארץ ישראל.

היתה אשת־חבר, סייעה לבעלה הסופר־העיתונאי, העסקן הסוער־המסעיר ולא עיכבה אף פעם בעדו במלחמותיו לאמיתו.

צנועה, מסורה, נבונה.

בארץ עבדה בקופת־חולים כרופאת ילדים.

נשאה בגאון את אלמנותה. הוטמנה בבית העלמין בנחלת־יצחק שעל יד תל־אביב סמוך לבעלה.

ח. צבי



שמואל שגיב (גומלסקי) ז"ל

מאמרו של נחמן מייזל על „חכמי קיוב בני דורו של שלום עליכם" שבחוברת „העבר" האחרונה היה מאמרו האחרון של בן קיוב זה, בן דור חכמיה האחרון. במאמר זה באילו סיים מייזל את סדרת מאמריו (האידיים) על חכמי־קיוב. ואולם ברעתו היה להמשיך בפרשה הגדולה והרחבה על תקופתו הוא, התקופה הקיובית שבספרות האידית, שהיה אחד ממהולליה וראשיה, ועל דורו הוא, דור האינטליגנציה הקיובית, שאליה השתייך גם שמואל שגיב (גומלסקי) הסופר, העתונאי והעסקן, שהלך מאתנו מספר חדשים אחריו ביום ב', ח' בכסלו תשכ"ז (1966.11.21).

שמואל שגיב (גומלסקי) נולד בקיוב בכ"ח מנחם־אב תרנ"ב. אביו ר' יהודה־ליב גומלסקי, שהיה ידוע בעיר כשם ר' אידל דער שוחט — היה ראש השוחטים של ועד קהילת קיוב. בר אורין וירא שמים, שידע להקפיד על הפטורת ולהסביר פנים גם לדור הצעיר המשכיל. בסוף שנות השמונים של המאה התשע־עשרה הוזמן ע"י חברת ידידים, משכילים שומרי מסורת בני ראדומישל (פלך קיוב), שעבדו בעיקר אצל זגר ברודסקי, מראדומישל לקיוב וחיש נתחבב על כמה מחכמי־קיוב (קלמנסון, קמיונסקי, דאריבסקי, יהל"ל ואח'), שהיו מבאי־ביתו וגם השפיעו במדה ידועה על חנוכו של הבן שמואל, את טעמו של „החדר" כמעט שלא ירע הבן, כי אחר שנת למוד אחת באחד החדרים שברח' יארוסלאווסקאיה שבפודול, בו גרו, אצל אחד המלמדים, ששטחו היתה סובה משל אחרים, אך לא עד כדי שביעת רצון האב, נשאר בבית ומאז קבל, כפי שהיה נהוג אצל אמידי קיוב, חינוך ביתי. מחצית היום הראשונה היה לומד לימודי קודש אצל רבי מיוחד, אף הוא בן ראדומישל ומטובי בחורי הישיבה והעלויים שבה, ומחצית היום השניה היתה מוקדשת ללימוד התנ"ך, הדקדוק וללימודי חול. שנה שנה היה נוסע לבחינות חוץ לגימנסיה הממשלתית לז'מרינקה, בה למד באוהן השנים גם מנחם (עתה פרופ' לרסואה בירושלים) בנו של הראב"ד דקיוב ר' אהרן זאב וואל (שנקרא „דער ליסוישער רב"). בגיל 12, סמוך למהפכה הרוסית הראשונה, ארגן שמואל הצעיר בהשפעת ר' משה רוזנבלט חוג צעירים דוברי עברית בפודול ויסד בדירה המרוחקת של הוריו ספריה לילדים. עם כשלונה של המהפכה והתגברותה של הריאקציה, נתפזר החוג והספריה על מאות הכרכים שבה נמסרה לספרית „חברת מפיצי ההשכלה". שמואל שגיב המשיך

מאז לפעול בשטח העברית והציונות כיחיד, מבלי שייבדק בקשישים ובצעירים ממנו, באגודת „חובבי שפת עבר", בתנועה הציונית הכללית או ב„צעירי ציון". ככני קבוצת מייזל—ברגלסון נמשך שניב אחרי ספרות ואמנות ובשעמדה לפניו שאלת המשך הלמודים אחרי בחינות־הבגרות לא סגה לברלין או לברסלוי, מרכזי חכמת ישראל בעיני הנוער היהודי המשכיל שברוסיה בזמן ההוא, אלא לפרים ולסורבון שבה. בבחירה זו השפיעו עליו קרובו אברהם ליב טשסקיס, בן ראדומישל אף הוא, שנתפרסם בראשית המאה בחקר הספרות העברית מנקודת ראות מרקסיסטית, ערב לבונד. ברח לצרפת והצטיין בחקירותיו בסוציולוגיה בסורבון (היה בשלטון הבולשביקים לקומוניסט — מדען ותיאורטיקן נחוסל כנראה בתקופת סטאלין); ופרופ׳ נחום סלושץ, שחבורו הצרפתי על הספרות העברית החדשה נראה בעיניו כראוי לדוגמא ולהמשך. פגישתו בפרים עם נחום סלושץ קבעה את דרכו בהמשך חקר הספרות העברית ובהפצת הידיעה עליה בצבור הקורא לועזית. משנת תרע״א ואילך התחיל לפרסם ב„הצפירה" וב„זמן" רשימות על הספרות. עם פטירתו של אורי ניסן גנסין, שהכירו אישית יפה מימי שהותו של זה כמורה בקיוב, פרסם עליו רשימה בכה״ע הספרותי הצרפתי־יהודי בעריכת נחום סלושץ „לה רעווי העבראיק" (1913). סמוך למלחמת העולם פרסם בכ״ע זה קיצור חיבורו על חיי ברנר, שהגיש כעבודת גמר בסורבון. בתכניתו היה לעסוק בחקר הספרות העברית במאה הי״ט באיטליה, ובעיקר בשמואל דוד לוצאטו. בחזרו בקיץ 1914 לחדשי החופש לקיוב בא בקשרים עם החכם ר׳ אברהם כהנא, שעיבד בשעתו את ספר הרקדוק של שד״ל, והקדיש את כל זמנו לליטוד הלשון האיטלקית וספרותה. מלחמת העולם הראשונה שפרצה באחר באוגוסט שינתה את תכניותיו ואת דרך חייו. הוא התנדב לעבודת הסיוע לקרבנות המלחמה ואח״כ גם לקרבנות הרדיפות של השלטונות משעם הועד לעזרה שבקיוב. ועבודה זו בלעה את כולו. בעבור זמן קצר מונה לבא־כוח הועד שבקיוב והועד המרכזי שבפטרוגרד (יעקאפא) במזרח גליציה, שנכבשה אז ע״י הרוסים. כשלש שנים נמצא שניב בתפקיד אחראי ומסובן זה.

על חשיבות עבודתו כשלוש השנים האלו של שלטון הרוסים בגליציה וההברה כה אפשר לעמוד על פי ספרו של ש״ז אנ־סקי „דער יודישער חורבן פון פוילען, גאליציע און בוקאווינע". בו סיפר על עבודתם המשותפת במשך ששת השבועות ששהה אתו בגאליציה בראשית שנת 1917.

בועידת ציוני רוסיה השביעית ביולי 1917 השתתף שניב כציר מטעם ציוני גליציה המזרחית, כציר מציוני גליציה השתתף גם אח״כ בקונגרס הציוני הי״ב בקרלסבד בספטמבר 1921. אחרי מאורעות תרפ״א בא״י היה יוזם הכנס של פליטי גליציה המזרחית ואוקראינה בפולין ונשיאו. בועידה הציונית השביעית ביולי 1917 בפטרוגרד נקבע במזכיר כללי של מרכז ציוני רוסיה, אך בתחילת 1918 חזר לקיוב, שהפכה להיות בירת אוקראינה העצמאית, היה לחבר הלשכה המרכזית הציונית בה וחבר סיעתה באספה הלאומית של יהודי אוקראינה. באותן השנים השתתף בעתונות הציונית במאמרים על הספרות ועל עניני היום (בשבועון „יעוורציסקאיא מיסל" שבעריכת שלום שוורץ — בן־ברוך) באודיסה ובעתון היומי „די וועלט" בקיוב. אחרי שהיה קצרה בפולניה עבר בשנת 1924 לגרמניה, בה שמש כראש המחלקה ליהודי מזרח־אירופה בהסתדרות הציונית עד סוף 1926 וכתב ב„יידישע רונדשוי". עם קביעת „המלה הלאומי היהודי" ובחירת ועדה מיוחדת לשם כך בראשותו של יצחק נייריץ בקונגרס החמשה־עשר בברזל (בספטמבר 1927) נקרא שניב לפריס לעמוד בראש. בשנת 1929 עבר ש. שניב לתנועה הרביזיוניסטית והיה לחבר מערכת כה״ע „ראזסוויט", אף ממלא מקומו של העורך הראשי ז׳בוטינסקי וראש המוצצה העולמית של התנועה.

רק כחורף תרצ"ה מצא את האפשרות לעלות מצרפה לארץ, לפרוש בה מכל עבודה ועסקנות מפלגתית וציבורית ומאז התמסר כולו לעתונאות ולתרגומים. בתקופה שכין ב' המלחמות השתתף בעתונות העברית והאידית (ב"העולם", ב"היינט", "נייער היינט", "פאריזער היינט", "מאמענט", "אונזער לעבן", "טאגבלאט", "קאנאדער אדלער" ואח') ואלו בארץ לא היה כמעט עתון שלא הופיע ממנו בשמו או בעלום־שם מדי פעם בפעם מאמר על נושא ספרותי או חברתי. גם ב"העבר" פרסם מרשימותיו.

בשנות חייו האחרונות תלם על הוצאת ספר גדול מוקדש ליהדות קיוב. לשם כך גם אסף הומר. בא בקשר עם רבים מבני העיר וטרח בהשגת מסמכים היסטוריים. ברם, מחלות שונות שפקדוהו מנעו ממנו את הנשמת המשימה החשובה.

חבל על ראבדין ולא משתכתין.

ח. ברדיין

י. ד. ברקוביץ ז"ל

עם חתימת ספר "העבר" הנוכחי הממתנו הידיעה על הסתלקותו של י. ד. ברקוביץ, שנמנה על סופרי המופת ומתרגמי המופת העברים בדור התחיה בתוך לארץ ובארץ. פרסומו הרב בא לו על ידי תרגומיו לשלום עליכם, שאין ערוך להשפעתם על קהל הקוראים. לולא תרגום זה לא היה הנוער בארץ מכיר את חיי היהודים בדור האחרון בגולה וביחוד ברוסיה. רוב הסופרים העברים, אפשר לומר רובם ככולם, אחרי מנדלי מוכר ספרים, לא תיארו את החיים ביד רחבה, הסתפקו בציורים מקוטעים, התענינו ביחוד בנוער המחפש ולא הנציחו את החיים כהויתם, את ההוי המגובש ואף לא את הלבטים והצרות בחומר וברוח. כתבי שלום עליכם הם אוצר בלום לאותו דור של ראשית המאה העשרים, שלא היה כמהו לחליפות ותמורות בדברי ימי ישראל. ברקוביץ משך גם את הקוראים מעדות המזרח, ואף הנוער מכל העדות, לרבות בני עולי רוסיה, קיבלו ממנו את הרשמים העיקריים על חיי אבותיהם וסביהם. ממילא השפיע עליהם גם הסגנון העברי למופת וקשר אותם אל מעינות הרוח שבכתב ובעל פה. עוד יבואו חוקרים לקבוע השפעות אלו וכיוצא בהן. למרבה ההשפעה גרמו המחזות, בין של שלום עליכם, בין של ברקוביץ, בין אלה שברקוביץ המחיז על פי ספורי שלום עליכם. במחזות אלה, ורק בהן, ראה הדור פנים אל פנים את קדמיו שם במזרח אירופה. ברקוביץ לא הספיק לתרגם את כל יצירתו של שלום עליכם, ותפקיד סופרי ישראל עכשיו הוא לתרגם את יתר היצירות המופלאות שלו.

זכרו של ברקוביץ לא ימוש. ובית שלום עליכם בתל־אביב שנבנה על פי יוזמתו הוא גם משום מצבת זכרון למנוח.

ב. ק.

A.: Rabbi Jacob Mazeh

Recollections on Mazeh, who was respected as a Rabbinical authority and a distinguished scholar. As an expert he fought for justice in the famous Beilis case.

☆

Mendel Bobé: Mordechai Dubin

Mordecai Dubin (1889—1956) was a leader of true orthodox Jewry in Latvia, member of Parliament. As intercessor, he played an important role in the liberation of Rabbi Joseph Yitzhak Shneursohn from USSR (1927). In June 1940 Russian troops occupied Latvia. Dubin was arrested and died in a Soviet concentration labour camp.

☆

Bibliography

J. Barzilai, M. Elijashiv, B.K., Y. Maor, S. Oron, J. Slutsky.

☆

Miscellanea

1) Y. S.: Meir Dizengoff — A Russian revolutionist ("Narodnaja Volia") — and founder of Tel-Aviv.
2) M. Giloutz: An episode of the Minsk Conference 1902.

☆

Obituary

1) B. Karou: Prof. N. Slouschz.
2) I. Pevsner: J. Klebanov.
3) H. Zwi: Sarah Katz-Harcavi.
4) Dr. Ch. Bar-Dayan: S. Sagiv.
5) B. K.: I. D. Berkovitz.

communities. He is asked information on the Jewish population, trades in business. The Rabbi is to caution against the help of official sources and anything that may prove injurious. *S. D. Jerushami* narrates the life and activities of his father.

☆

H. Orlan: A Bundle of Letters

Leters from *Moishe Hilula*, an active Zionist in Lodz; from the well-known preacher *I. Nissenbaum*. The letters treat the opposition of Rabbi Maizel (Lodz) to the Zionist movement, methods of Zionist propaganda etc.

☆

Rabbi J. Z. Diskin: The Community of Pereyaslav

The community is near Kiev. Diskin, the Rabbi of Pereyaslav (1925—1934) describes the years of N.E.P. and collectivization. The region suffered from hunger in 1932. The place of atheism became similar to that of state-religion, but in Pereyaslav, as in other communities, were religious clandestine gatherings.

Ch. Z. Sinai: The Colony Sinaiscaja

The small colony was founded — 1835 for the purpose of the exemption of the colonies from 25 years military service (it was in the days of Nicolai I). Sinaiscaja was established on the confiscated grounds of the prince Sapeha, who participated in the Polish insurrection of 1830. Mr. Sinai, a son of a colonist, described the destruction of the colony by the Nazis in 1942.

☆

Yitzhak Levitaz: Jewish Societies in Russia

(Documents and Remains)

1) Regulations of the Benevolence Socity in Bialistok (1828—1849);
2) Regulations of Charity-Society in Zwenigorodka (1807);
3) Regulations of the Society for Religious Education in Ladizin (1813);
4) Regulations of the Society for Religious Schools in Minsk (1833);
5) Regulations of "Magidei Tehilim" in Kovno (1790).

N. M. Gelber: Semjon Klachko

S. Klachko (1850—1914), a Russian revolutionist, in the 70th years of the XIX c. He escaped abroad. In Vienna he continued to be a center of a circle of Jewish-Russian intellectuals (Pauline Vengerowa, Leon Trotzky). He translated Herzl's "Der Judenstaat". The Russian translation appeared in Petersburg, 1896.

☆

Israel Klausner: The Contribution of Dr. N. M. Gelber to our Historiography

Dr. N. M. Gelber (1891—1966) devoted his life to the history of our people in Poland and to the history of Zionist Movement. His research is based on records and documents preserved in the archives of Vienna and Poland.

Among his notable works are "The history of Zionism in Galicia", "The Jews in the insurrection of 1830 and 1863", monographies on Brody and other communities in Poland.

☆

Johanan Tversky: Lev Shestov

L. Shestov, pseudonym of Lev Isaakovitsh Schwarzman (1866—1938) was influenced by Dostoyevsky and Nietzsche, became interested in religion and antogonistic to all idealistic systems from Socrates to Kant. His early phase was marked by two books in particular: Dostoyevsky and Nietzsche, the philosophy of tragedy (1901); An Apotheosis of Restlessness. One of his last books was a study of Kirkegaard (1939). The Bible was for him the very word of God.

☆

Letters to the Central Committee of "Bnei-Moishe"

Seven letters of Dr. J. L. Vilensky (1870—1930), a record of activities of "Bnei-Moishe" in Berlin and the problem of Palestine in the years 1892—1894.

☆

To the History of the Jewish Colonization Association in Russia

Four letters from Baron D. Ginzburg and J.C.A. to Rabbi *R. N. Jerusalimsky* in 1898 concerning the statistical surview in the Jewish

Russian Jewry. Only one issue was published but it contained very varied material, chiefly from Minsk circles.

Particular mention should be made of the essay of A. B. Gottlober on the Metre of Hebrew Verse in German and Slavic countries. The poet proposed the introduction of a tonic metre based on the Ashkenazic pronounciation, instead of the syllabic metre then in current use.

☆

I. Slutzky: The Russian Supplement to "Hacarmel"

The Russian Supplement appeared in 1860—1863 and was revived in 1865—1869. The Governmental Rabbinical Colege — the teachers and students — preached approachment to Russian culture through the transition from Yiddish to Russian. The articles in the supplement were frequently dull and affected an only limited circle.

☆

M. E. Eisenstatd: The Yeshivah of Volozin

Rabbi Eisenstadt (1869—1943) describes in his recollections his studying in Volozin in the 80th of the XIX c. the head of the Yeshivah, Naphtali Zwi Berlin, the methods and principles of teaching, different types of students and their relations with the inhabitants of Volozin.

☆

Aron Littai: From Townlet to Town

Littai (1879—1952) came from small towns, where he made a living as a teacher, to Odessa and was shocked by the contrast — the province is conservative and opposed to changes, the town is for a radical change. Littai quotes Ch. N. Bialik on the poetic value and national importance of tradition.

☆

Zeev Rabinowitz: Gad Asher Levin from Pinsk

Levin (1815—1877) was of distinguished birth, industrialist and a rich merchant. He was an enthusiastic supporter of manual training of orphans and poor children, and he helped young people to find jobs to which they are suited.

A. Goldstein: Thunder and Silence

In this article (1905) Goldstein published his indictment of radical and liberal Russia, which has not raised her voice against the pogroms. The Soviet of workers in Petersburg called a strike against the repressions of the Government, not even mentioning the Jewish pogroms.

Dr. G. Elkoshi: The Hebrew Press of Vilna in the Nineteenth Century
(Continuation)

The earlier section of this study ("Haavwar" No. 13) surveyed the development of the Hebrew press in Vilna from the Miscellany "Pirhei Tzafon" (1841) until 1865, the fifth year of issue of "Hacarmel" edited by S. J. Finn. The present continuation and conclusion covers the weekly "Hacarmel" (1866—1871) and its monthly successor (1871—1880) and the Quarterly "Hakochavim" (1865).

The militant Haskala dominated "Hacarmel" in its 6th year. Literary criticism was published and there were social and cultural reasons for the change. The seventh year reflects the economic crisis experienced by the Jews in 1868/69. The need for amelioration of the Passover restrictions on *hametz* was discussed and led to polemics on "Faith and Life" which continued in the Hebrew press until 1871. "Hacarmel" also took part in the literary feud between the old writers and the young critics *U. M. Kovner* and *A. J. Paperno*. The 8th year was largely devoted to aid for the starving Jews of Lithuania and problems of religious reform. Translations of historical novels by Dr. M. Lehmann and others were published in serial form. The weekly ceased to appear in 1871, and was replaced by a monthly issue of which only 4 volumes appeared in 1871—1880. It was largely devoted to historical and Thora studies of a conservative Haskala charcter which also extended to the publicist material. Very litle space was devoted to belles lettres.

There were no poems in the first two volumes. The third (1875—78) was edited by the Vilna maskilim J. L. Katzenelbogen and M. S. Antokolsky and its literary and scholarly level was very low. The situation improved with the 4th volume (1879—1880) edited by H. L. Markon, who gave room to younger contributors. H. L. Kantor demanded that the bounds of Hebrew literature be expanded to include all general human themes. This was a forerunner of the subsequent debate in "Hashiloah" (1896 onwards) between Ahad Haam and M. J. Berditchevsky.

The final section is devoted to the Quarterly "Hakochavim" issued by I. M. Wohlman and expressing the conservative Haskala wing in

ENGLISH SUMMARIES

Alexander Goldstein: Memoires

Son of a rich and enlightened merchant, he was educated by private teachers. At the same time he was greatly impressed by the poor people of Minsk, their penchant for the mystical. At 12 he entered the Russian gymnasium. He describes his teachers, the Jewish and Russian schoolmates, became an omnivorous reader and admirer of Russian literature. The Zionist Conference in Minsk (1902) was for him a great event. The University of Petersburg (and the Russian life in general) had a great influence on him.

Goldstein joined a small circle of Zionist students. In 1904 he began to collaborate in the russian zionist monthly, later weekly, "Razswejt". He describes his conversations and discussions with Avraham Idelsohn and Wladimir Jabotinsky; the home of Sarah and Israel Rosoff, the focus of all Zionist movement in the capital of Russia. Golstein concludes his memoirs with the Beilis Affair (1913).

☆

To the Memory of A. Goldstein (1884—1949)

An aprpeciation and recollections by I. Greenbaum, J. Goldstein and J. Pevsner.

☆

Y. Slutzky: A. Goldstein

The earlier section of this study ("Heawar" No. 13) surveyed the contemporaries, newspapers and articles. Goldstein's most notable journalistic achievement is his collaboration in the "Razswjet", his activity in the years of revolution (1917—1918), and his mission for the Keren-Hayesod.

"Hamerkaz" Press, Tel-Aviv, Tel. 52051

H E A W A R

Devoted to the History of the Russian Jews

P.O.B. 14055, Tel-Aviv, Israel

Founder and first Editor: late BEN-ZION KATZ

Editors:
BARUCH CAHOU
YEHUDA SLUTZKY

Secretary:
A. AHARONI

Editorial Board:
BEN-ZION DINUR
YOCHANAN TWERSKY
YITZCHAK MAOR
ZALMAN SHAZAR

TABLE OF CONTENTS:

To the Memory of A. Goldstein (1884—1949)

Alexander Goldstein: Memoirs 3
An Appreciation and Recollections by Y. Greenbaum, J. Goldstein and J. Pevsner 88
Y. Slutzky: A. Goldstein 93
A. Goldstein: Thunder — and Silence 101

G. Elkoshi: The Hebrew Press in Wilno in the XIX C. 105
Y. Slutzky: The Russian Supplement to "Hacarmel" 155
M. E. Eisenstadt: The Yeshivah of Volozin 159
A. Littai: From Townlet to Town 173
Z. Rabinowitz: Gad Asher Levin from Pinsk 185
N. M. Gelber: S. L. Klachko 191
I. Klausner: The Contribution of Dr. N. M. Gelber to our Historiography 195
J. Twersky: Lev Shestov 198

J. L. Vilensky: Letters to the Central Committee of "Bnei Moshe" 202
To the History of the Jewish Colonization Association in Russia 210
H. Orlan: A Bundle of Letters 215

J. Z. Diskin: The Community of Pavyaslav 220
Ch. Z. Sinai: The Colony Sinaiskaja 229

Y. Levitas: Jewish Societies in Russia (Documents) 236
A.: Rabbi J. Mazeh 247
M. Bohé: M. Dubin 250

BIBLIOGRAPHY
J. Barzilai, M. Eljashiv, B.K., Y. Maor, S. Oron, Y. Slutzky 262

MISCELLANEOUS
1) Y. S. M. Dizengoff, 2) M. Gilboitz: Episode of the Minsk Conference 279

OBITUARY
1) J. B. Kazou: Prof. N. Slouschz, 2) Y. Pevsner: Y. Klebanov, 3) H. Zwi: Dr. Sara Katz-Harcavy, 4) Ch. Bar-Dayan: S. Segiv, 5) B. K.: I. D. Berkovitz 281
English Summaries I—VIII

Vol. XIV — April 1967

Published by ALTIRA

With the Assistance of the Memorial Foundation for Jewish Culture, New York

Tel-Aviv "ALTIRA", Association for Study of the History of the Jews in Russia and in Ukraina.

כתבת המערכת: תל־אביב, ת.ד. 14055

ההפצה הראשית: בי"מ ספרים „זוהר", רח' נחלת בנימין 3, תל־אביב, טל. 621106

"ZOHAR" Bookstore, 3 Nachlat Benjamin St., Tel-Aviv, Tel. 621106